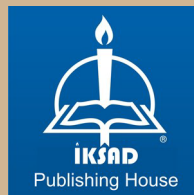

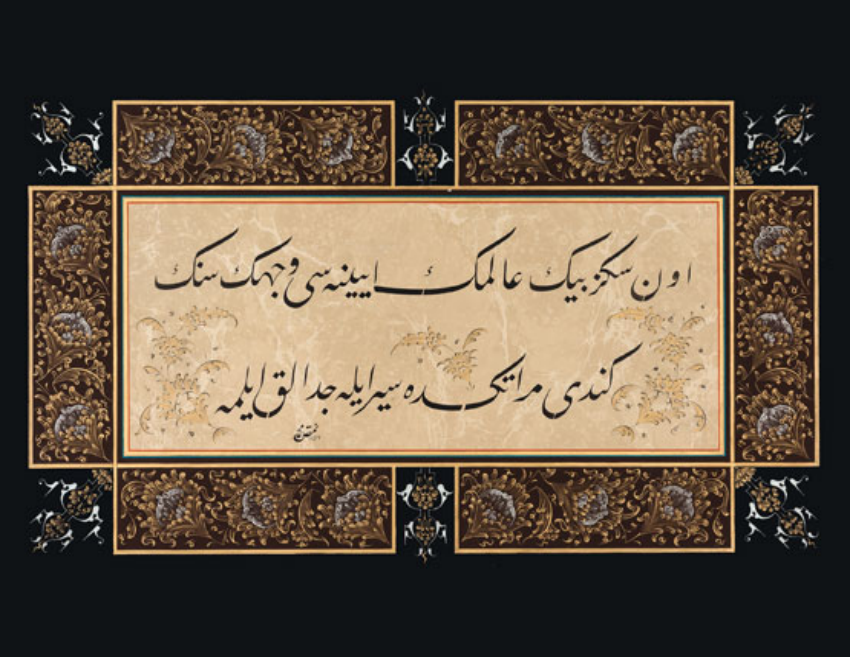
KUR'AN'DA ÖZELEŞTİRİ

Musa TURŞAK

Onsekiz bin âlemin âyinesi vechin senin

Kendi mir'atında seyreyle cüdâlık eyleme

KUR'AN'DA ÖZELEŞTİRİ

Musa TURŞAK

Editör: Mehmet ALTIN

ERZURUM / 2020

Copyright © 2020 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2020©

ISBN: 978-625-7914-00-0
Cover Design: İbrahim KAYA
March / 2020
Ankara / Turkey
Size = 16 x 24 cm

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	3
III. ARAŞTIRMANIN METODU VE SİSTEMATİĞİ	6
IV. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI	7
V. ARAŞTIRMANIN PROBLEMATİKLERİ	8
VI. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ	9
BİRİNCİ BÖLÜM	13
ELEŞTİRİ	13
1.1. TEKNİK VE TEORİK ÇERÇEVE	13
1.1.1. KAVRAMSAL ALAN	13
1.1.1.1. Kavramın Sözlük Anlamı	14
1.1.1.2. Kavramın Terim Anlamı	16
1.1.2. ELEŞTİREL DÜŞÜNME	18
1.1.2.1. Batı Kültüründe Eleştirel Düşünce	23
1.1.2.2. İslam Kültüründe Eleştirel Düşünce	25
1.2. KUR'AN'DA MUHATABA GÖRE ELEŞTİRİ ÇEŞİTLERİ	37
1.2.1. MÜSLÜMAN OLMAYANLARA YAPILAN ELEŞTİRİ	39
1.2.2. MÜSLÜMANLARA YAPILAN ELEŞTİRİ	45
1.3. MÜSLÜMANLAR ARASINDA MEYDANA GELEN İLK ELEŞTİRİ HAREKETLERİ VE SEBEPLERİ	48
1.3.1. BATN-I NAHLE VAKASI	50

1.3.2. İFK HADİSESİ	51
1.3.3. HUDEYBİYE BARIŞI İLE İLGİLİ ELEŞTİRİLER	56
1.3.4. USAME'NİN KOMUTANLIĞI.....	57
1.3.5. İLK HALİFENİN SEÇİMİ	59
1.4. KUR'AN EKSENLİ YAPILAN ELEŞTİRİNİN BENLİK GELİŞİMİNE KATKISI	62
İKİNCİ BÖLÜM.....	67
ÖZELEŞTİRİ	67
2.1. KAVRAMSAL ALAN, KLASİK VE MODERN PERSPEKTİF.....	67
2.1.1. KAVRAMSAL ALAN: LEKSİK VE TERMİNOLOJİK ANLAM	67
2.1.3. ÖZELEŞTİRİ VE İSLAM.....	73
2.1.2. ÖZELEŞTİRİ VE DİĞER DİNLER.....	90
2.1.4. ÖZELEŞTİRİ VE MODERN AKIMLAR	97
2.1.4.1. Özeleştiri ve Bilişsel Çelişki Kuramı	105
2.1.4.2. Özeleştiri ve Benlik Algısı	108
2.2. KUR'AN VE ÖZELEŞTİRİ: KAVRAMSAL ALAN, TEKNİK VE TEORİK ÇERÇEVE	117
2.2.1. KAVRAMSAL ALAN	117
2.2.1.1. Kavramın Sözlük Anlamı	118
2.2.1.2. Kavramın Terim Anlamı	122
2.2.1.3. Kur'an'da Özeleştiri İle İlgili Birincil Kelimeler	128
2.2.1.3.1. Nefs-i Levvame.....	129
2.2.1.3.2. Dıyku's-Sadr/Vicdan Azabı.....	132
2.2.1.3.3. İtiraf	135
2.2.1.3.4. Tövbe	141
2.2.1.3.5. Özür	148
2.2.1.4. Özeleştiri İle İlgili İkincil Kelimeler.....	151

2.2.1.4.1. Kefâret.....	151
2.2.1.4.2. Muatebe.....	153
2.2.1.4.3. Tecdid	155
2.2.1.4.4. Islah.....	157
2.2.1.4.5. Tezkiye.....	160
2.2.2. TEKNİK-TEORİK ÇERÇEVE.....	162
2.2.2.1. Kur'an'da Özeleştirilme Alanları	162
2.2.2.1.1. Duygusal Özeleştirilme.....	163
2.2.2.1.2. Düşünsel Özeleştirilme	169
2.2.2.1.3. Davranışsal Özeleştirilme	175
2.2.2.2. Kur'an'da Özeleştirilmenin Çeşitleri.....	179
2.2.2.2.1. Bireysel Özeleştirilme.....	181
2.2.2.2.2. Toplumsal Özeleştirilme	189
2.2.2.3. Kur'an'da Özeleştirilmenin Amacı ve Önemi	196
2.2.2.4. Özeleştirilme Tetikleyen Faktörler	201
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	207
KUR'AN PERSPEKTİFİNDE ÖZELEŞTİRİNİN NEDENSELLİĞİ	207
3.1. ÖZELEŞTİRİNİN ÖZNESİ VE NESNESİ İNSAN	208
3.1.1. KUR'AN'DA İNSAN	209
3.1.2. ONTOLOJİK YAPI BAKIMINDAN İNSAN	216
3.1.3. KUR'AN'DA İNSAN DAVRANIŞLARININ NEDENSELLİĞİ	224
3.2. KUR'AN'DA ÖZELEŞTİRİYE KAYNAKLIK EDEN NEFSİN MAHİYETİ.....	229
3.2.1. NEFS (KİŞİLİK) TIPLERİ	232
3.2.1.1. Nefsi Emmare	234
3.2.1.2. Nefsi Levvâme.....	239
3.2.1.3. Nefsi Mutmainne.....	249

3.3. ÖZELEŞTİRİNİN BİREYSEL VE TOPLUMSAL GELİŞMEYE KATKISI	252
3.4. KUR'AN PERSPEKTİFİNDE İLK ÖZELEŞTİRİ ÖRNEKLERİ	263
3.4.1. KUR'AN'DA ÖZELEŞTİRİ ÖRNEKLERİ	263
3.4.2. HADİSLERDE ÖZELEŞTİRİ ÖRNEKLERİ	272
3.4.3. SAHABE HAYATINDA ÖZELEŞTİRİ ÖRNEKLERİ	278
3.5. KUR'AN'DA ÖZELEŞTİRİYİ KOLAYLAŞTIRAN FAKTÖRLER	284
3.5.1. BİREYSEL FAKTÖRLER.....	286
3.5.1.1. İçsel Bütünlük.....	286
3.5.1.2. Sosyal Adalet	292
3.5.1.3. Tevazu ve Vakar	297
3.5.2. TOPLUMSAL FAKTÖRLER.....	299
3.5.2.1. Aile	300
3.5.2.2. Çevre	302
3.5.2.3. Eğitim	304
3.5.3. DİNSEL FAKTÖRLER	306
3.5.3.1. Terğib	307
3.5.3.2. Terhib	310
3.6. ÖZELEŞTİRİYİ ENGELLEYEN FAKTÖRLER	316
3.4.1. BİREYSEL FAKTÖRLER.....	318
3.4.1.1. Kişilik Bozukluğu.....	318
3.4.1.2. Cehalet	322
3.4.1.3. Enaniyet/Ucb.....	325
3.4.2. TOPLUMSAL FAKTÖRLER.....	330
3.4.2.1. Atalar Kültü veya Paternalizm	331
3.4.2.2. Gelenekçilik.....	338
3.4.2.3. Dini Grup Taassubü	344

SONUÇ	351
KAYNAKÇA	357
ÖZGEÇMİŞ.....	375

"Değerli hocam Prof. Dr. Mehmet DAĞ'A ithafen..."

ÖNSÖZ

İslam medeniyeti ve düşüncesi, henüz el atılmamış, keşfedilmemiş, gün yüzüne çıkarılması gereken değerler ve imkânlarla doludur. Bu değer ve imkânlardan birisi de iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırmaya yarayan özeleştirici kültürüdür. Mücevherlerin en kıymetlisi okyanusların en derin noktalarında bulunur gerçeğinden hareketle, herbiri bir cevher gibi olan bu değerleri araştırıp insanlığın hizmetine sunmanın sorumluluğu ile işe başlarken işimizin pek kolay olmadığını farkındayız. Bu konuda yapacağımız çalışmanın, sahasında en iyisi olduğunu iddia etmesek de, iyi bir çalışma ortaya koymak için elimizden gelen gayreti göstermeye çalışacağımızı ifade etmek isteriz.

Yapacağımız çalışmanın daha önce yapılanların tekrarı veya benzeri olması durumunda malumun ilamı olacağı temel endişesinden hareketle, bu çalışmamızın olabildiğince özgün, sadra şifa olması ve bir boşluğu doldurması amacıyla “Kur’an’da Özeleştirici” konusuna odaklandık. Böyle bir çalışmanın hayırlara vesile olacağı, birey ve toplumun gelişmesine katkı yapacağı düşüncesiyle bu konuya yoğunlaşmaya başladık. Yaptığımız alan araştırmaları sonucu bu konunun diğer konulara nazaran pek az çalışıldığını söyleyebiliriz. Bunun sebebinin de konunun kendine has özelliğinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Çünkü insan kendine çok düşkün yani özsever olduğu için nefsine toz kondurmak istemez. İnsan, tabiatı gereği gözü hep dışarıya bakmaktadır. Her şeyi görür ama kendisini göremez veya görmek istemez. Böylece çoğu zaman kendi kusurlarına karşı duyarsız veya kendini aklama gayreti içine girer.

İster bireysel ister toplumsal boyutta olsun gelişmenin ve ilerlemenin en önemli aktörü insandır. İnsan zaman zaman bakışlarını kendi iç âlemine çevirmeli, kendisiyle yüzleşmeli, bir müfettiş hassasiyetiyle kendini takip ve kontrol etmeli, gelişmesinin önündeki en büyük engel olan kusurlarını bir an önce telafi etmeye çalışmalıdır. Yaşadığımız asırda fert ve toplum olarak, özellikle mazide çok parlak bir medeniyet kurmuş ümmetin mensupları olarak sosyal hayatın her alanında köklü bir özeleştirici ihtiyaç duyulduğu sanırız herkes tarafından kabul edilmektedir. Fakat İslami alanda, geçmişe yönelik yapılan değerlendirmelerde kendi gerçekleriyle

yüzleşme eğilimi önemine rağmen halen gerçekleşmemiştir. Bu yaklaşımın temel sebebi ise; ilke ile şahsın veya şahısların faaliyetleri arasındaki ayırımı dikkat edilmemesi sonucu, Müslümanların başarısızlığı gündeme getirildiğinde sanki bu yargı ile İslam'ın eleştirildiği sanılmaktadır.

Bu çalışmamızda, genelde eleştiri, özeld ezeleştiri kapsamında olmak üzere, hakikate ulaşabilmek adına, Allah Teala'nın peygamberlerini eleştirdiği, Hz. Peygamber'in dava arkadaşlarını eleştirdiği, sahabenin sahabeyi eleştirdiği gerçeğinden hareketle eleştirinin kötü bir şey olmadığı, birey ve toplumun gelişmesi için son derece önemli olduğu kanaatindeyiz. İnsanların ırkı, rengi, soyu, makamı, zenginliği vb. gibi yönlerine bakılmaksızın herkesin eleştirilebileceğini, Kur'an ve Hz. Peygamber örneğinde görmek mümkündür. Eleştiriye muhatap olan birey ve toplumların, arada bir geriye bakıp yaptıklarını gözden geçirme, hatalarından ders çıkarmak amacıyla özeleştiri mekanizmasının son derece önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Bu konuyu ele alırken İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet bağlamında, "İnsan kimdir, nasıl bir canlıdır? Zaafları nelerdir? Bu zaafların oluşmasında hangi amiller etkilidir? gibi birçok sorunun cevapları bulunmaya çalışıldı. İnsan davranışlarının ahlaki, psikolojik ve sosyolojik boyutları araştırılırken insan hayatına Kur'an ve sahih hadisler ekseninde özeleştiri ile bir istikamet verilmeye çalışıldı. Başta da belirtildiği gibi, tabiatı itibarıyla bu konuda yapılan çalışmaların azlığı ve kaynakların yetersizliği bu çalışmayı zorlaştırmış olsa da, kusurların olabileceğini peşinen kabul ederek, mevcut imkanlarla iyi bir çalışma yapılmaya gayret edildi. Fakat bu çalışmanın bu konuda yapılan çalışmaların en iyisi olduğu söylenemez. Ancak bu minvalde sonradan yapılacak çalışmalara kaynaklık edeceği söylenebilir.

Bu çalışmam boyunca her konuda değerli katkılarıyla rehberlik eden hocalarıma, özellikle Yrd. Doç. Dr. İsmail YILMAZ'a, benden desteklerini esirgemeyen her zaman yanımda olan sevgili aileme minnet ve şükranlarımı bir borç bilirim. Engin birikimiyle tezimizin her aşamasında bizi yönlendiren, sabırla rehberlikte bulunan, ufkumuzu açan ve kendisini her zaman hayırla yad edeceğim kıymetli danışman hocam sayın Prof. Dr. Mehmet DAĞ'a, çalışmamızın her

satırında maddi-manevi yardımını esirgemeyen, verdiği cesaretle bizi yüreklendiren ve yönlendiren değerli hocam Prof. Dr. Eyüp BEKİR YAZICI'ya ve değerli hocam Prof. Dr. Abdülmecit OKÇU'ya teşekkür ederim.¹

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Musa TURŞAK - 2020

¹ Bu çalışma, 13.10.2017 tarihinde sunduğumuz doktora tezinin gözden geçirilerek basılmış halidir. Bkz. Musa TURŞAK, *Kur'an'da Yenilenme Sorumluluğu: Özeleştiri İsimli Eseri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2017.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu çalışmada ele alınan ana problem, temelde insan ve insan davranışlarıdır. Dolayısıyla buradaki düşünceler de insan ile ilgilidir. Bu maksatla yapılacak çalışmaların ana hedefi, sosyal bilimlerin verilerinden istifade edilerek insan davranışlarını yorumlamak, özellikle olumsuz davranış sergileyen insanlara Kur'ân âyetleri doğrultusunda farkındalık kazandırarak hatalarıyla yüzleşmesi anlamına gelen “özeleştir”i mekânizmasını geliştirmesine katkı sağlamaktır. Yapacağımız bu çalışmadan elde edeceğimiz sonuçları, fert ve toplum hayatına olumlu yönde katkıda bulunması ümidiyle ilim âleminin gündemine takdim etmeyi düşünmekteyiz.

Çalışmamızın, insan davranışlarını ele alan bilim dallarının kullandığı kavramlarla Kur'ân âyetlerinin yorumunu yapmaya çalışması bakımından orijinallik arz ettiğini düşünmekteyiz. Bu bağlamda tezimiz, Kur'ân'ın hidâyet yönünü ön plana çıkararak günümüz insanının içinde bulunduğu girdaptan çıkmasına yardımcı olacağına inanmaktayız. Diğer taraftan ihtiyaca göre de anlama ve bilime yenilik getirme adına, günümüzde ihtiyaç hissedilen ve gittikçe önem kazanan Davranış Bilimleri, Psikoloji, Sosyal-Psikoloji ve Sosyoloji gibi sosyal bilimlerin verilerini Tefsir sahasına taşıma gayretindedir. Bu bakımdan konumuz her ne kadar Tefsir sahasıyla ilgili olsa da yoğun şekilde Din Psikolojisi verilerinden faydalanılacaktır.

“Özeleştir”i konusunu, teorik düzlemde bir model olarak ele alacağımız bu çalışmamızda amacımız, konunun zeminini oluşturma noktasında tespitlerde bulunmak ve uygulamaya dair geniş ölçekli öneriler sunmaktır. Teorik normlar, pratik, kontrol ya da özeleştir i üçlüsünden oluşan bir sistemdir. Başka bir deyişle hayat, planlama, uygulama, takip-kontrol veya ölçme ve değerlendirmeye tabi tutulursa bir anlam kazanır. Bu nedenle biz, konuyu yalnızca bireysel eksenli bir uygulama olarak görmediğimiz için genel bir yaklaşımdan sonra uygulamaya ilişkin önerilerimizi son bölümde vermek istiyoruz.

Böyle bir konuyu çalışma ihtiyacı nasıl ortaya çıkmıştır? Kişinin kendini objektif bir şekilde, doğrudan, samimi bir şekilde eleştirmeye kalkışması; dışardan bir gözlemcinin eleştirmesinden daha fazla ne katkısı olabilir, neyi değiştirir? Buna ihtiyaç var mıdır? “Özeleştir” gerçekten kişinin kendi özüne yönelttiği eleştiriler mi, yoksa kendi donanımı, yeterli düzeyini veya eksiklerini tespiti yönelik bir inceleme midir? Özeleştir konusu, bireyin kişiliğini eleştirmesinden daha çok içinde bulunduğu durumda bir durum tespiti olup farkına vardığı sıkıntıların nedenlerini sorgulama isteğidir. Acaba kişinin yaşadığı sıkıntıları nelerdir? Onu bu sıkıntılara iten sebepler nelerdir? Çözümü nerede ve nasıl aramalıdır? Konuya eğilmeyi gerektiren ve hatta kaçınılmaz hale getiren şey her insanın kişisel serüveni içinde karşılaştığı bir durumdur. Yani özeleştir öznel bir durum olup kişinin özel durumundan dolayı farklılık arz edebilir. Peki, gerçekte sorun kişiye özel midir yoksa genel bir konu olup, genel olarak çözülebilir ve aynı durumda olanlar için ortak bir yol bulunabilir mi? Bu ve buna benzer sorular bu araştırmanın kapsamında irdelenmeye çalışılacaktır.

Kur’an’ın ana konusu olan insan, ister kafir, ister müşrik, ister münafık, ister mü’min olsun, her birisi kendi düzeyinde Kur’an’ın temel ilkeleriyle bağdaşmayan eylem ve söylemleri üzerine Kur’an’ın eleştirisine muhatap olmaktadır. Kâfirin eleştirisi kendine özgü olduğu gibi, müşrikin, münafığın ve Müslümanın eleştirisi de kendine özgüdür.

İnsan, kendisine diğer yeteneklerle beraber farkındalık -eşyanın isminin öğretilmesi veya öğrenmenin öğretilmesi- yeteneğinin verilmesi ile insanı bir varlık olan beşer statüsünden çıkıp tam anlamıyla insanlık niteliğini kazandığı ana kadar² tabiatın işleyiş seyrine bağlı olan diğer varlıklarla aynı kaderi paylaşmıştır. Bu anlamda insan, biyolojik gelişimin en yüksek noktası, akli düzenin gelişmesinin başlangıcı sayılan; inanması, hissetmesi, akıl ve iradeyle hareket edebilmesi, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırt edebilecek şekilde farkındalık yeteneğini

² Not: Kur’an-ı Kerim’de “anılmaya değer görülmeyen” bu zaman dilimi, önemsiz, henüz insanın varlık âlemine girmediği, zamanın başlangıcı olan evrenin yaratılışı ile insanın yaratılışı arasında kalan, bunlarla sınırlanan zaman dilimini ifade eder. Yani şu bir gerçektir ki, insan türü, evrenin yaratılışından bir hayli zaman sonra yaratılmıştır. (Bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Akçağ Yay., Ankara 2013, IX, 221)

kazanmasıyla vahye muhatap olmuş ve sorumluluk sahibi olan bir varlık olmuştur. Bir ismi de ilmihal olan fıkıhın tanımını yaparken İmam-ı A'zam Ebu Hanife'nin; "kişinin kendi lehinde ve aleyhinde olanı bilmesidir"³ sözü özeleştirinin mantığını oluşturmaktadır. İnsanın mahiyetini bilmeden, duygu, istek ve kaygılarını anlamadan davranışlarını tahmin etmek mümkün değildir. Bütünsel bir bakış açısıyla, insanın hangi unsurlar ve neler tarafından idare edildiği, hareket ve davranışlarını belirleyen motiflerin neler olduğu, bunları tetikleyen unsurların olup olmadığını tespit etmek, davranış bilimleriyle ilgilenenlerin temel problemini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Kur'an, Hadis ve bunların oluşturduğu İslam düşüncesi perspektifinden konuyu ele alıp incelemek bu problemi çözmede büyük katkısı olacağı kanaatindeyiz.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışmamızın temel amacı; fert ve toplum hayatını yakından ilgilendiren insan davranışlarına, özellikle olumsuz davranışlarının üzerine dikkatleri çekmek aynı zamanda bu olumsuz davranışların temelinde yatan sebepleri nedensellik ilkesi kapsamında Kur'an perspektifiyle araştırıp bulmaktır. Diğer taraftan bu olumsuz davranışları sergileyen insanları kendi iç âlemlerine bakmalarını, hatalarıyla yüzleşme cesaretini göstermelerini ve bunlardan ibret almalarını sağlamak da aynı şekilde önem arz etmektedir.

Kur'an'ın nüzul amacı, merkezinde insanın bulunduğu kâinatın ilahî adalet çerçevesinde imar ve ihya edilmesidir. Beşer, hak ile batılı bir rehber eşliğinde ayırt edebilsin diye ilahî inayet, onlara evrensel ilkeleri olan Kur'an'ı ihsan etmiştir. Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: "*Sana bu kitabı; her şey için bir açıklama, doğru yolu gösteren bir rehber, bir rahmet ve Müslümanlar için bir müjde olarak indirdik.*"⁴ Müfessirler bu ayeti şöyle tefsir etmektedirler: Kur'an'ı tasdik edip, Allah'ın koymuş olduğu esaslar çerçevesinde onunla amel edenler için Kur'an,

³ Ebu Abdillâh Bedrettin Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır ez-Zerkeşi (v. 794), *el-Bahru'l-Muhit fi usuli'l-fıkıh*, Daru'l-Kitabi, Beyrut 1994, 1414, I, 36; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslamiye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yay. İstanbul ts., I, 20.

⁴ Nahl: 16/89.

onları sapmaktan kurtaran, dünya ve ahirette kendilerine lazım olan, geçmiş ve geleceğin ilimlerini içeren yegane rehberdir.⁵

Yukarıdakilerin ışığında, her şeyi anlamak için kılavuzluğu Allah'tan ve O'nun kitabından aramak insan için tek hakiki yaklaşımdır.⁶ Bu kılavuzda hakkın ve batılın çerçevesi çizilip hakka itaat ve batıldan içtinap etmek farz kılınmıştır. Ancak Kur'an, olayları bilimsel terminoloji bağlamında değil, kendine özgü yaklaşım, metot ve terminoloji çerçevesinde ele alıp incelemektedir. Bu kapsamda olmak üzere, Kur'an'ın bu kendisine özgü yaklaşımı ve belirlediği ilkeler çerçevesinde, zafiyetleri nedeniyle insanın, zaman zaman sergilediği olumsuz davranışlarını eleştirilmesi gayet doğal bir olgudur. Bu ilkeler çerçevesinde yolunu bulmaya çalışan insanın da iç âlemine dönerek kendisiyle hesaplaşması, olumsuz davranışlarını gözden geçirip onlarla yüzleşme cesaretini göstermesi, bunları en kısa sürede revize edip bunlardan ders çıkarması önerilmektedir. Bunu da ancak eleştirel düşünme becerisini yaşamlarında güçlü bir şekilde kullanabilen bireyler gerçekleştirebilirler.

İnsan, Kur'an'ın hem muhatabı hem de asli konusudur. Kur'an'da insan; yaratılış ve tabiatı, zaaf ve istidatları, taşıdığı değer ve misyonuyla ele alınır. Akıl gibi üstün bir yetenekle diğer varlıklara fark atan insanın, çıktığı hayat yolculuğunda bu yeteneğini olabildiğince doğru kullanması kendisinden istenmektedir. Aklın daha sağlıklı çalışmasını sağlayan farklı muhtevadaki âyetler; insanın fitri özellikleri, gelişimi, alışkanlıkları, sosyal rolü, inançları, davranışları, dini ve ahlaki tutumlarını tabiri caiz ise kendi laboratuvarında büyüteç altına alır ve tahlil eder. Bu kapsamda olmak üzere, fitrata uygun olmayan, özellikle akıldışı insan davranışlarına yönelik Kur'an'da sert eleştiriler yöneltilmektedir. Bu tezdeki amaç, eleştirilerden nasibini

⁵ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, Daru'l-Ma'rife, Lübnan 1992, XVII, 278; İbn Kesir, İmadud'd-Din Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Dar Tayyibe (2.Baskı), Beyrut 1999, IV, 594; Sa'lebi, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim, *el Keşf ve'l-Beyan*, Darü İhyau't-Türas el-Arabi, (1. Baskı), Beyrut 2002, VI, 37; Razi, Ebu Abdullah Fahu'd-din, *Meftaihu'l-Gayb minel Kur'ani'l-Kerim*, İhyau't-türasu'l-Arabiyye, ts., I, 188; Neseî, Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Tefsiru'n-Neseî*, Daru'n-Nefais, Beyrut 2005, II, 247; Hazın, Alaü'd-din Ali b. Muhammed b.İbrahim el Bağdadî, *Lübabü't-Te'vil fi Meani't-Tenzil*, Darü'l-fikr, Beyrut, 1979, IV, 110.

⁶ Muhammed Mümtaz Ali, "Eleştirel Düşünme ve İslami Yöntem", (çev: Hülya Çınar), *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Karabük Üniversitesi, 3(2), 2014, 168-169.

alan her birey ve toplumun hidâyet kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'e yönelmelerini ve Kur'an'ın anlamıyla daha fazla buluşmalarını sağlamaktır. Bu çerçevede Kur'an âyetlerini gerek mana gerekse yorum bakımından bu konuya yaptığı katkıyı, geleneksel ve modern tefsir kaynakları ışığında tespit etmeye çalışmaktır.

Allah Teala, insanı yaratılış amacı ve fitratı doğrultusunda yaşamasını sağlamak, Kur'an'ın deyimleriyle kimin daha iyi davranışlar sergilediğini tespit etmek için ölümü ve hayatı yaratmıştır. Dolayısıyla hayat anlamsız bir varoluş olmadığı gibi, ölüm de ebedi bir yok oluş değildir. Akıl ve şuur sahibi insanı kendisine boyun eğip rızası doğrultusunda yaşamasını kolaylaştıran Kur'an'ın iyi anlaşılıp yorumlanması, günümüz psikoloji ve sosyoloji disiplinlerinin daha derinlerine nüfuz ederek, yeniden şekillenmesinde önemli bir katkı sunacaktır. Bu hususlar dikkate alınarak Kur'an'ın anlaşılıp yorumlanması, günümüz birey ve toplumların bunalımlarına çare olabilecektir.

Çağımızın en yaygın hastalıklı anlayışı ve kutsal olan hedonizm,⁷ insanları, özgürleştirme sevdasıyla nefsin her türlü gayrimeşru isteklerinin peşinden koşturarak özgürlüğünü elinden almıştır. Sorumluluktan hoşlanmayan, oyun ve eğlenceye düşkünlüğüyle bilinen nefis, yanlışlarını görme ve yanlışla karşı çıkma refleksi gevşek olduğu için yaptığı hatalarını kabul etmediği gibi, sahte mazeretlerinin arkasına sığınarak fert ve toplumun gelişmesine engel olmaktadır. Gelişmenin önündeki en büyük engel olan bu anlayışa sentez yoluyla inanca dayalı maddi ve manevi çözümler üretilmeye çalışılmalıdır. Çalışma süresince bu gaye gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Bu arada; çalışmanın satır aralarında, özeleştirici yapmak isteyenlerin günlük hayatlarında tatbik edebilecekleri birçok hususla karşılaşacakları da umulmaktadır.

⁷Hedonizm (Hazcılık); Hayatın en önemli değerinin haz ve zevk almak olduğu ve ideal yaşama ancak bu şekilde ulaşılabileceği fikrini savunan felsefi görüş. Hedonistler, anlık istek, zevk ve hazların yaşanmasını engelleyen kişi ve değerlerin önemsenmemesi gerektiğini savunurlar. (Bkz. Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yay., (2. Baskı), Ankara 2016, 732)

III. ARAŞTIRMANIN METODU VE SİSTEMATİĞİ

Tarihte meydana gelen her olayın ve varlıklar âlemindeki her şeyin nedenselliğinin kendine özgü bir metotla sorgulanabilmesi, insanlığın birikimi olan bilimsel inkişafın vazgeçilmez sacayaklarından biridir. İslam düşüncesinin ana kaynakları olan Kur'an ve Hadiste "sünnetullah" olarak ifade edilen, hayat ve hayata dair olan her şeyin sebep ve sonuç mantığı ile objektif bir şekilde değerlendirilmesi halinde, bireysel ve toplumsal düzeyde meydana gelen sorunların daha çabuk halledilebileceğine düşünmekteyiz. Dolayısıyla çalışmamızın yapısı itibarıyla psikolojik, ahlaki ve dini olmak üzere üç boyutu vardır. Psikolojik açıdan, ilgili bilim dalı ve davranış bilimleri dalının verilerinden, ahlaki ve dini boyutta ise Kur'an-ı Kerim perspektifinden, "*Kur'an'da özeleştirî*" konusunu olabildiğince somut delillerle ele alarak, eleştirel ve özeleştirî içeriğe sahip âyetleri incelemeye çalışacağız. Bu hedefe ulaşmak ve konuyla ilgili olan âyetleri tespit etmek için, öncelikle Kur'an-ı Kerim'i dikkatli bir şekilde baştan sona defalarca taradık. Ayrıca tefsir literatüründen faydalandık. Özellikle literatüre dayalı dokümantasyon metodu ile olumsuz insan davranışlarına dayalı "özeleştirî" konusunu inceledik. Başta tefsir olmak üzere, kelimeler, siyer, hadis, İslam tarihi, fıkıh ve diğer İslam bilimlerinde yazılmış eserleri inceledik. Ayrıca konuyla ilgili klasik ve modern kaynaklar kapsamında kitap, tez, web siteleri, el-Mektebetü's-Şamile Programı ve makalelerden çalışmayla alâkalı bilgiler topladık. Kur'an meali olarak da "<http://www.kuranmeali.com/araform.asp>" web sitesindeki Diyanet İşleri Başkanlığı mealinin yeni versiyonunu takip ettik.

Bu çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı ve önemi, metodu ve sistematliğini, sınırlarını, problematiği ve kaynakların değerlendirilmesi, birinci bölümde özeleştirî konusuna ışık tutması amacıyla genel anlamda eleştirî konusunu ele almaya çalıştık. Bunun yanında eleştirinin bir çeşidi olan ve asıl konumuzu teşkil eden "özeleştirî" konusuna ışık tutacak bazı temel bilgileri vermeye çalıştık. İkinci bölümde genel anlamda özeleştirinin mahiyetini açıklamaya çalıştık. Bu bölümde ayrıca özeleştirinin teknik ve teorik çerçevesini, modern disiplinlerde özeleştirî ile

Kur'an'da özeleştiriyi mukayeseli bir şekilde işlemeye çalıştık. Üçüncü ve son bölümde ise konumuzun omurgasını oluşturan Kur'an'da özeleştirisi konusuna değindik. Bu bölümde özeleştiriyeye dair tanımlamaları, kullanımı, işlevselliği ve özeleştirisi eksikliğinin yol açtığı sıkıntıları ve yenilenme sürecine etkisi ve katkısı incelenmiştir. Kişisel gelişimimize etki eden bu konuyla alakalı görüş bildiren gelenekçi-yenilikçi eğilimleri, sorunları ve açmazlarına başat düşünür ve ilim adamların görüşleri yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Burada insanların içinde buldukları gelenekçi-yenilikçi ikilemin kendi yönlerini tayin etmede nasıl bir tavır takınmaları gerektiği sorunsallaştırılmıştır. Bu son bölüm, çalışmalarımızın düşünsel arka planının, ulaşılmaya çalışılan üretim pratiğimizin dayandığı temeller, kişisel çözüm önerileri ve bunlara dair örneklere yer verilerek sonuçlandırılmıştır.

IV. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

Bu araştırma, ahlaki yozlaşma kapsamında değerlendirilen olumsuz davranışlara karşı geliştirilen “bireysel özeleştirisi” problemiyle sınırlıdır. Bunun yanında araştırmanın daha iyi temellendirilmesi için, insanı tanımak ve insan davranışlarını anlamak için, “Kur'an'da insan”, “Kur'an'da insan davranışlarının nedenselliği” ve “yenilenme sorumluluğu” konularıyla beraber toplumsal özeleştirisi konusuna da sınırlı bir şekilde değinilmiştir.

Bu tezde; insanın mahiyeti, olumlu ve olumsuz yönleriyle kapasitesi, eğilimleri, sorumlulukları, kendi benliğine ve diğer insanlara bakışı ve beklentileri irdelemeye çalışılmıştır. Ayrıca Kur'an'da belirlenen ahlaki ilkelere uymayan insan davranışlarının nedenleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Kur'an'ın uyarısı ve eleştirisine muhatap olanların iç âlemlerinde yaşadıkları sarsıntının etkisiyle duydukları pişmanlıkları, hüsrancı ve itirafları peygamberler gibi örnek şahsiyetler üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır. Sonraki insanlara örnek ve ibret olsun diye anlatılan bu kapsamdaki eleştirisi ve özeleştirisi örnekleriyle insanlara bir farkındalık kazandırmak, eleştirel bir bakış açısı kazandırılmak istenmiştir.

Kur'an'ın, Furkan ve Hüda isimlerinin penceresinden olaylara bakıp eleştirel bir bakış açısı kazanmak bu bakışla hak ile batılı birbirinden ayırt edip hakka

sarılmak, batıl olandan uzaklaşmanın ehemmiyeti üzerinde durulmuştur. Her şeye rağmen hatalara düşüldüğü takdirde ise edinilen bu farkındalık yeteneği ile hatayı telafi etmenin yolları belirlenmeye çalışılmıştır. En son olarak, asıl konu olan özeleştirici ve özeleştirinin birey ile toplumun gelişimine olumlu katkılarının neler olabileceği bütünsel bir bakışla ele alınmıştır. Toplumun sadece bir kesimini değil, aksine eleştiriyeye tabi tutulan her kesiminin davranışı ele alınıp değerlendirilmiştir. Bütün gayretlere rağmen gözden kaçan hususların olması muhakkaktır. Biz de bundan sonra tespit ettiğimiz hatalarımızı ve eksikliklerimizi özeleştirici bir yaklaşımla telafi edeceğimize ve ileride bu çalışmayı daha da olgunlaştıracağımıza inanmaktayız.

V. ARAŞTIRMANIN PROBLEMATİKLERİ

Bu çalışmada ele alınan temel problem, özü itibarı ile insandır. Bu nedenle buradaki düşünceler belli bir grupta ilgili olmayıp insanla ilgilidir. Dolayısıyla, eleştiri ve özeleştirici kavramlarının İslam inanç, ibadet esasları ile ahlak felsefesi içindeki konumu ve işlevini belirlemek amacıyla şu sorulara cevap bulunmaya çalışılmıştır: İnsan denilen varlığa neden ihtiyaç duyuldu? İnsanı farklı kılan özellikler nelerdir? İnsanın iki kutuplu olması ne anlama gelir? Farklı eğilimlerin insanın gelişimine katkısı var mı? İnsanın sergilemiş olduğu davranışların arka planındaki etkenler nelerdir? Yerin, göğün ve dağların yüklenmekten çekindikleri ağır sorumluluğun gereğini yapmada insanın sahip olduğu yetenekler yeterli mi? İnsanın çokça zalim ve çokça cahil olması ne demektir? İnsana verilen yetenekler her iki dünya mutluluğunu sağlayabilir mi? İnsan davranışlarında esas alınan doğru ve yanlışın kaynağı ve ölçüsü nedir? İlahi adalet ve kudret karşısında insanların konumu nasıldır? Ahlaki özgürlük ve insanın sorumluluğunu nasıl anlamalıyız? Eleştiriye söz konusu olan davranışlar belli kişi, zümre veya zamana has mı yoksa genel midir? Eleştiri ve özeleştirici bir ihtiyaç mıdır? İhtiyaç ise neden insan nefesine zor gelmektedir? İnsan kendisini neden sürekli avutmaktadır? Ahiret inancının özeleştirici ile ilişkisi nedir? Neden tarih boyunca bir kısım insanlar Allah'a inandıkları halde ahiret inancını inkar etmişlerdir? Özeleştirici kavramı içerik

itibarıyla Batı kültüründen alınma bir kavram mı yoksa İslam kültüründe de var mıdır? İnsanlık tarihi boyunca Allah'ın eleştirisine maruz kalan insan tiplerini nelerdir? Özeleştirisinin fert ve toplumun gelişimi üzerinde gerçekten bir katkısı var mıdır? İnsanın doğru yolu bulmasında etkili bir rehber olan Kur'an, insanın kendini yenilemesi isteğine nasıl bir katkı yapmaktadır?

VI. KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Öncelikli olarak yapılan literatür taramasında, konuyla doğrudan ilgili bir araştırmaya rastlanamadı. Benzeri çalışmalar olabilir. Bu çalışma geçmişte yapılmış benzeri çalışmaların tamamlayıcısı veya farklı bir şekilde yeniden ele alınması olarak da kabul edilebilir. Gerek bu konuyla ilgili ülkemizde yapılmış bir çalışmanın bulunmayışı gerekse yabancı kaynaklara ulaşmadaki zorluklar bizi bu konuda sınırlandırmıştır. Ancak bu konuyla benzerliği bulunan veya bu çalışmadaki ana başlıklardan birisiyle ilişkisi bulunan bazı çalışmalar vardır. Sözü edilen bazı çalışmalar şunlardır:

AYDIN, Hayati, “Kur'an'da Psikolojik İkna”, Timaş Yayınları, İstanbul 2006. Bu kitapta, insanı ustaca tanımlayan, birey ve toplumlar için kapsamlı ilkeler ortaya koyan Kur'an âyetleri psikoloji biliminin penceresinden analiz edilmektedir.

KASAPÖĞLU, Abdurrahman, “Kur'an'da Ahlak Psikolojisi”, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul 1997. Bu eserde, Kur'an-ı Kerim'de yerine getirilmesi istenen ve kaçınılması gereken ahlâk kurallarının psikolojik ve psikososyal yönlerine işaret edilir. İnsana ahlâkî güzellikleri kazandırmak ve onu ahlâkî kusurlardan arındırmak için ilkeler ortaya koyan Kur'an-ı Kerim, insanın psikolojik güç ve eğilimlere çeşitli zaafırlara sahip bir varlık olduğunu daima göz önünde bulundurur.

TURABİ, Hasan, “Özeleştiri ve Yenilenme Sorumluluğu” çev. Vahdettin İnce, Ekin Yayınları, İstanbul 1998. Çağımızın önemli mütefekkir ve mücadele adamı Hasan Turabi, bu çalışmasında İslami hareketlerin düşünsel, yapısal, kültürel ve metodik sorunlarına eğilerek, mevcut zaafırların aşılması konusunda sorumluluk yükleyen bir özeleştiri sunuyor.

ÇELEBİ, Halis, “İslami Hareket ve Özeleştirir Üzerine”, trc. Metin Parıld, Kayseri, Rey Yayıncılık, [ts.]. Yazar bu kitabında İslami hareketlerin gelişmesi için özeleştirinin ve iç âleme yönelmenin önemini vurgulamaktadır.

BİNGÖL, Abdülkerim, “Kur’an’da Eleştirir Mahiyeti ve Muhatapları” (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2015. Bu çalışmada genel anlamda Kur’an’ın eleştirir yönü, özelde ise Müslümanların hatalarına gösterdiği eleştirir yaklaşım araştırılmıştır. Bununla beraber sağlıklı bir mukayesenin yapılabilmesi için Kur’an’ın getirdiği hakikatlere karşı duran müşrik, ehl-i kitap ve münafıkların eleştirilmesine de genişçe değinilmiştir.

TÜRKMEN, Hamza, “Türkiye’de İslamcılık ve Özeleştirir”, Ekin Yayınları, İstanbul 2014. Bu çalışmada, Türkiye’deki İslami uyanış sürecinin Kur’an merkezli bir bilinçlenmenin yolunu açtığı iddia edilerek, buna karşın bu süreçte yeterli bir İslami örneklik ve toplumsal model oluşturulmadığı dile getirilmektedir.

UZUN, Çağlar, “Özeleştirir”, Sanatta Yeterlilik Tezi, Ankara, 2009. Yazar bu çalışmasında özeleştirinin ne kadar zor bir eylem olduğuna dikkat çekmekte, kişinin kendini ve sanatını çoğu zaman objektif bir şekilde değerlendiremediğinden söz etmektedir.

ARSLAN, İhsan, “Hz. Peygamber ve Sahabe Örneğinde İslam’da Eleştirir Kültürü”, Metamorfoz Yayıncılık, İstanbul 2016. Bu çalışma, Kur’an’da Hz. Muhammed (s.a.s)’in de eleştirildiğini, Hz. Peygamber’in sahabeyi, sahabenin sahabeyi eleştirildiğini örnekler ile ortaya koyan ve eleştirinin mutlak anlamda kötü bir şey olmadığını vurgulamaya çalışan bir çalışmadır.

KOÇYİĞİT, Hikmet, Kur’an’da Eleştirir Tavrı, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2003. Bu çalışma, Kur’an’da eleştirir üslubu ele alan bir tezdird.

HATİBOĞLU, Mehmed Said, “İslâmî Tenkîd Zihniyeti”, Ankara 2015. Bu eser, hadis tenkidi özelinde İslami tenkit zihniyetinin nasıl doğduğunu detaylı örneklerle ele alıp incelemektedir.

YILDIRIM, Zeki, “Kur’an’da Peygamberlerin İsmeti”, [<http://e-dergi.atauni.edu.tr/index/index>], Erişim Tarihi: 03 Haziran 2016. Farklı İslamî mezheplere göre peygamberlerin ismeti nerden başlar, kapsamı nedir sorularına cevap arayan bir çalışmadır.

Yukarıda isimleri ve yazarları zikredilen çalışmaların her biri, Kur’an’a göre insan ve insanın olumsuz davranışlarını ele almıştır. Özellikle bunlardan “Kur’ân’da Eleştirinin Mahiyeti ve Muhatapları” adlı doktora teziyle biraz benzerlik arz etse de tezimiz bunlardan çok farklıdır. Zira söz konusu olan bu tezde, eleştiri ile eleştiriye muhatap olan gruplar ele alınıp değerlendirilmektedir. Yani eleştirinin nesnesi olan grupların olumsuz davranışları bir gözlemci marifetiyle ele alınıp değerlendirilmektedir. Her ne kadar kısmen bir benzerlik arz etse de ve kısmen faydalansak da, tezimizin asıl konusu “bireysel özeleştiri” yani eleştirinin hem öznesi hem de nesnesi olması hasebiyle söz konusu bu tezdən çok farklı ve özgün bir yapıya sahiptir. Aynı şekilde Çağlar UZUN’un eserinden de kısmen faydalandık. Yukarıda ismi geçen kaynaklarla birlikte insan, ahlak, eleştiri ve özeleştiri içeren âyetleri tefsir ederken nefis ve çeşitleri, nefis muhasebesi, levh, itap, tevbih, tenkit, ayıplama vs. kelimeleri kullanan bütün tefsir kitapları ve ilgili âyetlerin nüzul sebebini ortaya koyan sebeb-i nüzul kaynakları, el-Mektebetü’ş-Şamile programı bu çalışmanın başvuru kaynaklarıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ELEŞTİRİ

1.1. TEKNİK VE TEORİK ÇERÇEVE

1.1.1. Kavramsal Alan

Bilimsel alanlarda kullanılan kelimeler kavramsal çerçeveye oturtulurken, bazen sözlük anlamlarından uzaklaştırılsa da, çoğunlukla sözlük anlamları çerçevesinde kullanılırlar. Bundan ötürü bir kavramı açıklarken, hem sözlük anlamını hem de terim anlamını izah etmekte fayda vardır. Aynı şekilde semantik olarak birbirine yakın olan ve anlam bakımından iç içe olan kelimeleri göz ardı etmemek gerekir. Bu bağlamda eleştiri ve tenkit kelimeleri müteradif kelimeler olup çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu çalışmada her iki kelime de kullanılacaktır. Bundan ötürü her iki kelimenin sözlük ve terim manalarının bilinmesinde fayda vardır. Bu konunun kavramsal alanını belirlerken öncelikle eleştiri kelimesinin sözlük anlamının kısaca çerçevesini çizmek; sonra terim anlamını klasik ve modern kaynaklardan faydalanmak suretiyle bütünsel bir yaklaşımla belirlemeye çalışacağız. Daha sonra eleştiri kelimesinin müteradifi ve benzeri olan kelimeleri inceleyerek eleştiri kelimesinin terim anlamını tam olarak ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Yukarıda belirttiğimiz gibi eleştirinin müteradifi olan tenkit kelimesi, Arapça kökenli olduğu için modern ve milli bir dil inşa etmek amacıyla olanlar tarafından pek kullanılmak istenmemiştir. Bunun yerine “eleştiri” kelimesi kaide dışı uydurulmuş ve kullanılmıştır.⁸ Türkçede tenkit yerine kullanılan ve elemek kelimesinden türetilen “eleştiri”, bir insanı, bir yapıtı, bir konuyu titiz ve hassas bir çalışmayla doğru ve yanlış yanlarını bulup göstermek anlamında kullanılmaktadır. Bu bağlamda eleştiri mutlak anlamda kötü bir şey olmayıp, aksine iyi ile kötüyü,

⁸ Hamza Ermiş, *Arapça'dan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü*, İstanbul 2008, 662; Hikmet Koçyiğit, *Kur'an'da Eleştirel Tavrı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003, 1.

doğru ile yanlış birbirinden ayırmaya yarayan bir bakış açısıdır. Her şeye rağmen eleştiriyi sevimsiz hale getiren husus, çoğu zaman yergi ile karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla eleştiri veya tenkid bir eserin veya kişinin kusurlarını açığa çıkartmaktan öte bir ıslah ve tekmil ameliyesidir.

1.1.1.1. Kavramın Sözlük Anlamı

Türkçede eleştiri, bir insanı, bir eseri, bir konuyu doğru ve yanlış yanlarını bulup göstermek amacıyla titizlikle yapılan inceleme işi, tenkit.⁹ Arapça'da eleştiri anlamında tenkit kelimesi kullanılmaktadır. Tenkit “ne-qa-de” – “نقد” fiilinden türeme bir isimdir. Bu fiil para vb. şeylerin iyisini kötüsünden, sağlamını sahtesinden ayıran/temyiz eden, (bilimde) eleştiren¹⁰, yoklayan, sözün güzel olanı kusurlu olandan, doğru olanı yanlış olandan ayıran (نَقَدَ الشَّعْرَ), aldanmamak için bir şeyi dikkatli biçimde inceleyen kişi için “نَقَدَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ” ifadesi kullanılmaktadır.¹¹ Ayrıca tartışmak, ayıplamak, peşin ödemek vb. anlamlara geldiği gibi gizli olanı ve kusuru ortaya koymak, titiz davranmak,¹² gibi anlamlara gelmektedir. “نَقَدَ” fiili – على- cer harfi ile kullanıldığında ise tenkit etmek bir şeyin kusurlarını gösterip ayıplarını ortaya çıkarmak demektir.¹³ Bu çerçevede tenkit kelimesi; eleştirel bir bakışla hayata ve hayatta olan her şeye dikkatle bakan birinin, doğru ile yanlış, sahte ile gerçek olanı, hak ile batılı, sağlamı ile çürüğü birbirinden ayırabilmesidir. Dolayısıyla eleştiri; ta'zir, hiciv, yergi, tahkir ve tezyif gibi sadece olumsuz anlamda kullanılan kelimelerden farklıdır. Bu yetiye bilgelik anlamına gelen hikmet de diyebiliriz. Zira hikmet; bilgelik, anlayış, gerçeği bilme, düşünme yeteneği, sezgi

⁹ Şükrü Haluk Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2011, 786; Bakırcıoğlu, 582; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Bilnet Matbaacılık, İstanbul 2011, 336; Abdullah Yeğin, *Yeni Lugat*, “Tenkit” mad., Fatih Matbaası, İstanbul 1968, 541.

¹⁰ Ahmed Selim Humsi, vd., *er-Rafid*, el-müessesetü'l-hadis li'l-kitab, Beyrut 2015, 1080; Mevlüt Sarı, *el-Mevarid*, Bahar Yay., İstanbul 1982, 1548.

¹¹ İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensarî, *Lisanu'l-Arab*, Darü'l-Ma'arif, Kahire 1119 h, III, 425; İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-Vasit*, Kahire 1960, I, II, 1004; Zebidi, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseyni, *Tacu'l-A'rus Min Cevahiru'l-Kamus*, Darü'l-Hidaye, Kuveyt 2008, IX, 232; İsmail b. Hammad Cevheri, *es-Sihah fi'l-Luğa*, (4. Baskı), Kahire 1987, II, 162; Muhammed b. Yakup Firuzabadi, *el-Kamusu'l-Muhit*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2005, 322-323; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yay., Ankara 2014, 1677; Kadir Güneş, *el-Mu'cem*, Mekteb Yay., İstanbul 2016, 1203.

¹² Firuzabadi, 322-323; İbrahim Mustafa vd., I,II, 1004; Zebidi, IX, 230; Cevheri, II, 162; Doğan, 1677.

¹³ İbn Manzur, III, 425; Sarı, 1547; Güneş, 1203.

gücü, iş ve sözlerde isabetli olma, ilim ve akıl ile doğruyu bulma anlamlarına gelmektedir.¹⁴

Eleştiri anlamında kullanılan kelimelerden biri hicivdir. Hiciv methin zıddıdır. Buna yergi de denir.¹⁵ Bir kimse, kurum veya toplumun kusurlarını, hatalarını, alaylı tarzda eleştirme, gülünç taraflarını nazım ve nesir yoluyla ortaya koyma, kötüleyip taşlama ve eleştiri metinlerinin oluşturduğu edebî tür.¹⁶ Kelimenin kökü olan hecv veya hicâ sözlükte, bir lafzı harflerini sayarak ve heceleyerek okumak; bir kişinin veya toplumun ayıp ve kusurlarını sayıp dökmek, yermek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷

Eleştiri anlamında kullanılan diğer bir kelime de ta'zirdir. “عزر” kelimesinden türeyen “ta'zir”, Arapça bir kelime olup sözlükte, azarlamak, tahkir etmek, kınamak, ayıplamak, te'dip ve terbiye edip yola getirmek, birine yardım etmek¹⁸ gibi anlamlara gelen “ta'zir” bir fıkıh kavramı olarak, kısas-diyet ve had cezaları dışında kalan, insanların ıslahına yönelik verilen cezaların genel adıdır.¹⁹ Yani ta'zir hukuki bir kavram olup kamusal alanla ilgilidir. Yoksa bir Müslümanın diğer bir Müslümanı azarlaması ve tahkir etmesinin dinen caiz olmadığını Hz. Peygamber “*Kişiyeye şer olarak, Müslüman kardeşini tahkir etmesi yeterlidir*”²⁰ buyurarak işaret etmiştir.

Eleştiri, özellikle bilginin temellerini ve doğruluk durumunu inceleme, sınama ve yargılamayı gerektiren bir eylem olduğundan, eşyanın hakikatine ulaşmak için başvurulması gereken bir kavramdır. Eleştiri, çoğu zaman bu kelimenin eş anlamlısı olan ve daha çok olumsuz eleştiriye ifade eden “yergi”²¹ anlamında anlaşıldığı için istenilmeyen ve hoş karşılanmayan bir olgu olmaktadır. Yoksa çoğu

¹⁴ Rağıb İsfahânî, *Müfredat*, (Trc. Abdülbaki Güneş vd.), Çıra Yay., İstanbul 2012, 300; Karagöz vd., İsmail vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2010, 258; İbrahim Mustafa vd., I, II, 234; Arif Erkan, *Elbeyan, Arapça Türkçe Büyük Sözlük*, Huzur Yay., İstanbul 2006, 547; Akalın vd., 1100.

¹⁵ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Fenomen Yay., Erzurum 2012, 134.

¹⁶ Güneş, 1236; Doğan, 753, Akalın vd., 1097; Ayverdi, 505.

¹⁷ İbn Manzur, “hecv” mad. XV, 353; Levis Maluf, *el-Muncid fi'l-Luğatil'l-Arabiyye*, Darü'l-Kur'an'il-Kerim, Tahran 1342 h., 856.

¹⁸ İsfahânî, 698; Ayverdi, 1214; Güneş, 776.

¹⁹ İsfahânî, 698; Abdulkadir Udeh, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk*, Rehber Yay., (Trc. Ali Şafak), Ankara 1991, I, 82; Bilmen, *Hukuki İslamiye...*, III, 305.

²⁰ Buhari, Nikah:45, Edeb:57, 58, Feraiz: 2; Müslim, Birr:28-34; Ebu Davud, Edeb: 40, 56.

²¹ Yergi: Yermek ve eleştirmek için söylenmiş söz veya yazılmış yazı, hicviye. (Bkz. Ayverdi, 1353)

kimsenin zanettiği gibi eleştiri mutlak anlamda kötü bir şey değildir. Dolayısıyla doğruya ulaşma ve hakikati muhafaza etme adına, eleştiriyi önemli bir değer olarak kabul eden İslam düşüncesi, eleştiri ahlakını da eleştirinin kendisi kadar önemli görmüştür. Dolayısıyla eleştiri adına, hakaret ve küfür içeren ifadeler, kaba ve çirkin cümleler asla yüce dinimiz İslam'ın ahlakıyla bağdaşmaz.

1.1.1.2. Kavramın Terim Anlamı

Terim olarak daha çok edebî eserler hakkında kullanılan tenkit veya eleştiri kavramları, herhangi bir şeyi, daha çok eksik, iyi veya kötü yanlarıyla değerlendirme anlamını kapsadığı halde bir şeyin sadece kötü yanını gösterme anlamında da tanımlanmıştır.²² Türkçe'de tenkit yerine kullanılan ve elemek kelimesinden türetilen “eleştiri”, bir insanı, bir yapıtı, bir konuyu hassas bir çalışmayla doğru ve yanlış yanlarını bulup göstermek anlamlarına gelmektedir.²³ Eleştiri, doğru yargılara ulaşmak için akli yönlendirme ve yönetme tarzı üzerinde bir eğitimidir.²⁴ Aynı şekilde eleştiri, bir kişinin veya edebi açıdan inceleme konusu yapılan metnin ya da eserin irdelenip iyi ve kötü yönlerinin açığa çıkartılmasıdır.

Sözlük anlamı açısından eleştiri kelimesi yenidir. Ancak muhteva açısından Hz. Peygamber'in zamanına dayanmaktadır.²⁵ Mutekaddimun olarak anılan ilk dönem İslam âlimlerince de eleştiri “dirayet hadis ilmi”nin bir konusudur. Bu yönü ile hadis tenkidi, “hadisin metin ve senedi ile ilgili rivâyetleri kabul ve red bakımından arındırmaktır.”²⁶ Hadis ilminde önemli bir yer tutan “Cerh ve Ta'dil” konusu, hadisleri eleştirel bir bakışla değerlendirmekten ibarettir. Hadis tenkidi olarak da bilinen bu hususta en çok kullanılan kelimelerden biri de “tenkit”dir. Hadiste tenkit, sahihlerini zayıflarından ayırmak için hadisleri; hadis rivâyetindeki güvenilirlik derecelerini tespit etmek için ravilerini incelemeye tabi tutmaktır. “Nakıd” (ناقذ) ise,

²² Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, (5. Basım), İstanbul 2012, 33; Bakırcıoğlu, 582.

²³ Akalın vd., 786; Ayverdi, 336; Ermiş, 1.

²⁴ Halis Çelebi, *İslami Hareket ve Özeleştirii Üzerine*, Rey Yay., (Çev. Metin Parıldo), Kayseri ts., 127.

²⁵ Muhammed Ali Kasım Ömeri, *Dirasat fi Menheci'n-Nakd İnde'l-Muhaddisin*, Darü'n-Nefais, Amman, (1. Baskı), h. 1420, 11.

²⁶ Nurettin İ'tr, *Menhec en-Nakd fi ulumi'l-Hadis*, Daru'l-Fikr, (3. Baskı), Suriye h. 1412, 32.

hangilerinin kabul edilip hangilerinin kabul edilmeyeceklerini tespit için sened ve metni tenkide, incelemeye tabi tutan hadis alimine denir.²⁷ Arapça’da eleştiri anlamına gelen nakd kelimesinin sözlük ve ıstlahi anlamları arasında güçlü bir bağ vardır. Çünkü eleştiri, rivâyetin kabul veya reddedilmesiyle ilgili güçlü bir arındırma ve tartışma eylemidir.²⁸

Eleştiri sözcüğü yalnızca olumsuzu dile getiren “yergi”den farklı ve daha kapsamlı olup çatısı altında hem olumluyu (doğruyu, önemliyi, değerliyi) hem de olumsuzu (yanlış, önemsiz, değersiz) ve bunların birbirinden ayrılabilmesini barındırır. O zaman, günlük dilde çok sık kullandığımız ve bir yakınmayı ya da suçlamayı dile getiren “Beni neden eleştiriyorsun?” sorusu aslında örneğin: “Yanlışla doğruyu, önemsizle önemliyi, değersizle değerliyi neden ayırt ediyorsun?” sorusu kadar yanlış ve saçma bir anlam taşımaktadır. “Beni neden eleştiriyorsun?” sorusu ile asıl dile getirilmek istenen, “Beni neden yeriyorsun?” sorusudur. Bu ikisini rastgele birbirinin yerine kullanmak, eleştirel düşünebilmeyi daha baştan imkânsız kılmaktan başka bir şey değildir. Çünkü eleştirel düşünebilmek, sürekli bir farkındalık bağlamında ve sürekli neden-sonuç ilişkileri kurarak karşılaşılan herhangi bir olgu, kişi ya da sorun hakkında bir sonuca varma yetisidir.²⁹

Bir kelamı tenkit etmek, içindeki kusurları ayıklayarak, sözdeki güzellikleri ortaya çıkarmak demektir. Görünmeyen birçok işlemde geçen fikirler, bazen eleştirinin asidinde yanmak zorundadır. Eleştiri, altınla bakırı birbirinden ayıran aside benzer; iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış ayırmak için ideal bir yöntemdir. Bu çalışmamızda amaçlanan şey, Kur’an’da insanın edebî tenkidi olmayıp, belki edebe dair tenkididir. Bu nedenle “tenkit ve eleştiri” kelimelerinden kastedilen şey, sözlük anlamlarıyla kullanılan kınama ve yergiden ibaret olmayıp bunları da içine alan bir eleme ve gerçeği ortaya koyma faaliyetidir. Görüldüğü gibi tenkit, kusurlu olan bir şeye müdahale edip, doğrusunu ve hatasız olanı ortaya çıkması yönünde bir düzeltme (tashih), iyileştirme (ıslah) ve tamamlama (ikmal) çabasıdır. Diğer taraftan

²⁷ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Timaş Yay., İstanbul 1987, 125.

²⁸ Yahya Zekeriyâ Ali Muabide, *el Ehadisü'n-Nebevîyye el-Varid fi Vekai'i'l-Felekiyye*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Yermuk Üniversitesi, Şeriat Fakültesi Usulu'd-Din Anabilim Dalı, Ürdün 2009, 168.

²⁹ Bakırcıoğlu, 579-580.

inceleme konusu olan şeyin iyi yanlarını da tespit edip daha iyi olması için gayret göstermedir.

1.1.2. Eleştirel Düşünme

Eleştirel kelimesinin İngilizce karşılığı olan "critical" kelimesi değerlendirme, yargılama, ayırt etme anlamlarını dile getiren Yunanca "kritikos" teriminden türetilmiş, Latince'ye "criticus" olarak geçmiş ve bu yolla diğer dillere yayılmıştır. Eleştirme, bir şeyi iyi ya da kötü yanlarıyla değerlendirme anlamına gelmektedir.³⁰ Eleştirel düşünme kavramı, felsefe ve psikoloji gibi iki ana disiplin temel alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Felsefi yaklaşım, iyi düşünmenin normları, insan düşüncesi kavramı, gerçekçi ve tarafsız bir dünya görüşü için gerekli olan zihinsel beceriler üzerinde odaklanmaktadır. Psikolojik yaklaşımlar ise, düşünce ve düşünmeyi temel alan³¹, düşünceleri mantık kurallarına sadık kalarak ve sağlam bir şekilde temellendirerek öne süren, önyargılardan ve klişelerden uzak duran, açık fikirli, bireysel farklılıklara önem veren düşünce üzerinde odaklanmıştır.³² Bir konunun, bir yapının doğru ve yanlış, tuarlı ve tutarsız yönlerini belirlemek, bir sorunu çözmek amacıyla ilgili tüm etkenleri nesnel ve mantığa uygun biçimde değerlendirerek sonuca ulaşmak için eleştirel düşüncenin bir dizi karmaşık bilişsel sürecini gerçekleştirmek gerekir.³³ Bireyin kendisinden kaynaklanan tutarlı davranış kalıpları olarak nitelenen³⁴ bireysel farklılıklar, insanları birbirinden ayıran temel özelliklerdir. Bu anlamda, problem çözme, karar verme, usa vurma, informal mantık, yaratıcı düşünme gibi kavramların eleştirel düşünme ile eş anlamda kullanıldığı ve farklılık arz ettiği gözlenmektedir.

Düşünme, bilinmeyeni biliniir hale getiren insana has zihinsel bir aktivitedir.³⁵ “Düşünüyorum o halde varım” diyen ünlü Fransız filozof Descartes (1596-1650),

³⁰ S. Sadi Seferoğlu vd., “Eleştirel Düşünme ve Öğretimi”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30 (2006), 193-200.

³¹ Semih Şahinel, *Eleştirel Düşünme*, Pegem A Yay., Ankara 2002, 25.

³² Ahmet Cevizci, *Eğitim Sözlüğü*, Say Yay., İstanbul 2010, 203.

³³ Bakırcıoğlu, 579.

³⁴ Jerry M. Burger, *Kişilik*, (Trc. İnan Deniz Erguvan Sarioğlu), Kaknüs Yay., İstanbul 2006, 23.

³⁵ İsfahâni, 805; Sarı., “el-fikr” mad., 1174.

insanın bu zihinsel aktivitesi olan gerçek varlığına işaret etmektedir. Çünkü insan düşünen bir varlıktır. Düşünme Arapça bir isim olan ve “el-fikr” mastarından türeyen tefekkür, nosyon, düşünce, üzüntü ve görüş gibi anlamlara gelmektedir.³⁶ Düşünme sistematik ya da rastlantısal olarak düşünce üretimi ile sonuçlanan zihinsel bir süreçtir. Düşünme sürecinin girdileri veri, enformasyon, bilgi, kanıt, inanç ve duyumlardır. Düşünme sırasında mantık, sağduyu veya yaratıcılık etkisi altında, akıl yürütme, sezme ya da düş kurma süreçlerinden biri ya da birden fazlası devreye girmektedir.

Eleştirel düşünme, bir konunun, bir eserin doğru ve yanlış, tutarlı ve tutarsız yönlerini belirlemek, bir sorunu çözmek amacıyla ilgili tüm etkenleri nesnel ve mantığa uygun biçimde değerlendirerek sonuca ulaşmak için bir dizi karmaşık bilişsel süreci gerçekleştirmektir.³⁷ Kendi düşünce süreçlerimizin bilincinde olarak, başkalarının düşünce süreçlerini göz önünde tutarak, öğrendiklerimizi uygulayarak, kendimizi ve çevremizde yer alan olayları anlayabilmeyi amaç edinen aktif ve organize edilmiş zihinsel sürece “*eleştirel düşünme*” denir.³⁸

Eleştirel düşünmedeki başarısızlık yaşamımızdaki daha zengin bir deneyimden bizi mahrum edecektir. Çünkü eleştirel düşünme zihnimize ve kalbimize Allah (c.c) tarafından aşılana kıymetli bir yetenektir. Böyle bir hazineyi başarısız kullanmak sadece bir israf değil aynı zamanda bu dünyada insanın Allah'ın halifesi gibi konumuna da ihanettir.³⁹ Sahip olduğu düşünme yeteneği ile tüm varlıklara hükmedebilen insan, sağlam bir iradeye sahip olmaması durumunda nefesine yani kendisine söz geçiremeyebilir. Çünkü irade, nefsi arzularından kurtarmak, Allah'ın emirlerine yönelmek ve razı olmaktır.⁴⁰ Duyularının etkisinde kalan kişinin aklını yeterince kullandığı söylenemez. Sebep ve sonuç ilişkisini göz önünde bulundurmadan yapılan tek boyutlu yüzeysel değerlendirmeler çoğu zaman kişiyi yanıltır. Hele hiçbir şeyin görüldüğü gibi olmadığı ve yanıltıcı unsurların

³⁶ İbn Manzur, V, 65; Firuzabadi, I, 588; İbrahim Mustafa vd., I, II, 698; Zebidi, XIII, 345; Cevheri, II, 347.

³⁷ Bakırcıoğlu, 579; Muhammed Mümtaz Ali, 157.

³⁸ Tahsin Gülhan, *Araştırma Teknikleri*, Yeni Asya Vakfı Yay., İstanbul 2003, 33, 34.

³⁹ Muhammed Mümtaz Ali, 156.

⁴⁰ Seyyid Şerif Cürçani, *Ta'rifat*, (Trc. Abdulaziz Mecdi Tolun), Litera Yay., İstanbul 2014, 72.

yaygın olduğu günümüzde çok daha ince eleyip sık dokumak gerektiğini söyleyebiliriz. Atalarımız “görünüşe aldanmayın” derken her halde bu gerçeğe işaret etmişlerdir. Çünkü duyu organlarımız bizi yanıltabilir.

İşte eleştirel düşünme, görünüşe aldanmadan akıl yürütme, analiz ve değerlendirme gibi zihinsel süreçlerden oluşan bir düşünme biçimidir. İnsanı özelliklerinin başında gelen düşünme yeteneği, insana değer katmakta ve onu diğer varlıklar arasında ayrıcalıklı hale getirmektedir. Düşünme yeteneği ile bilinmeyi bilinen hale getiren insan, kâinata olup-biten şeylere karşı duyarlılık göstererek onları anlamaya çalışmaktadır. Kur’an’da özellikle düşünme yeteneğini kullanmayan, sorgulamayan ve sağlıklı düşünmeyen insanlar eleştirilmekte ve onlara hitaben “*Onlar düşünmezler mi*”⁴¹ ifadesi sık sık kullanılmaktadır. “*(Hidâyet çağrısına kulak vermeyen) kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple düşünmezler.*”⁴² Onlara nasihat etmek, sadece sesleri duyan, fakat kendilerine söylenen sözlerin anlamını ve ifade ettiklerini kavrayamayan bir hayvana nasihat etmek gibidir.⁴³ Yine başka bir ayette; “*Hâla Kur’an üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah’tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı.*”⁴⁴ İşte bu âyetlerde görüldüğü gibi, işlevsel aklın gereği akıl yürütme ve eleştirel düşünmenin iç içe olgular olduğu ve aralarında sebep-sonuç ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Eleştirel düşünmede en büyük risk, başkasına karşı objektif davranmamaktır. Çoğu zaman önyargılarla hareket eden insan zihinsel dürüstlük gösteremeyince ilahi ikaza muhatap olmaktadır; “*Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahtır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın*”⁴⁵ Burada zandan kasıt, kesin bilgi olmayan, yanıltıcı önyargılardır.

⁴¹ Ahkaf: 46/33; Mutaffifin: 83/4, 5, 6; Adiyat: 100/9, 10, 11.

⁴² Bakara: 2/171.

⁴³ Taberi, *Camii’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, III, 308; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, I, 480; Beydavi, Nâsirüddin Ebû Saïd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Tefsiru’l-Beydavi*, Darü’l-İhayau’t-Türasu’l-Arabiyye, Beyrut 691 h., I, 448; Mevdudi, Seyyid Ebu’l A’lâ, *Tefhimu’l-Kur’an*, İnsan Yay., (Trc., Muhammed Han Kayani vd.), İstanbul 1996, I, 137.

⁴⁴ Nisa: 4/82.

⁴⁵ Hucurat: 49/12.

Nitekim ifk hadisesinde önyargularla hareket eden bir kısım Müslümanlar Kur'an'da şiddetle eleştirilmektedir. Önyargı, farklı ihtimallere şans tanımadığı için eleştirel düşünmenin ruhuna aykırıdır. Çünkü Allah Teala bir Müslüman hakkında kötü düşünmeyi ve önyargılı olmayı yasaklamıştır.⁴⁶

Eleştirel akıl, sürekli sorgulayıcı olmakla bilinmektedir. Hakikati bulmak adına yapılan her türlü sorgulama, ilerleme ve gelişme için hayati bir öneme sahiptir. Sorgulamak, aklın verilerini kullanarak, olguları, olayları, kendini, davranışlarını ve eşyayı yeniden gözden geçirmek, test ve kontrol etmek, yapılan işlemin sağlanmasını yapmaktır. Sorgulamak aynı zamanda her türlü şüpheden arınmak, yakini bilgiye yelken açmaktır. Fen bilimlerinde laboratuvar ve laboratuvarda yapılan işlemler ne ise, sosyal bilimlerde de sorgulamak, eleştirmek ve yeniden gözden geçirmek aynı şeydir.

Müslümanları özellikle 17.yüzyıldan sonra gerilemeye sevk eden husus; eleştiri kültürünü bırakmaları ve Batı zihniyetini körükörüne izlemeleri olmuştur. Bu tutum, bize Kur'an'da bildirilen *"onların gözleri vardır ama göremezler"* şeklindeki beyanını hatırlatıyor.⁴⁷ Kur'an-ı Kerim bu anlayışı şiddetle eleştirmektedir: *"Andolsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla (hakikati) anlamayan, gözleri olup da bunlarla (hakikati) görmeyen, kulakları olup da bunlarla (hakikati) işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir."*⁴⁸ Bu ayet, "birçok cin ve insan vardır ki, biz onları sadece cehenneme göndermek ve cehenneme yakıt yapmak için yarattık" diye bir mânâya gelmez. Fakat ayetin ifade ettiği anlam şudur: "Biz onları yarattık ve onlara kalb, akıl, göz ve kulaklar verdik, fakat bu kötü insanlar o yetenekleri Hakk'ı bâtıldan ayırdetmek için kullanmadılar, Allah'ın birliğini gösteren ayetler üzerinde düşünmediler ve kötü amelleriyle kendilerini cehennem için yakıt yaptılar."⁴⁹ Burada asıl problem, bu yeteneklerin

⁴⁶ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XXII, 304; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VII, 377.

⁴⁷ Not: Francis Fukuyama'nın *Büyük Çözülme* için yaptığı açıklaması; bizim asıl başarısızlığımızın nedeninin modern Batı zihniyetini körü körüne izlememiz olduğunu söylemektedir. (Bkz. Muhammed Mümtaz Ali, *a.g.m.*, 160.)

⁴⁸ A'raf: 7/179.

⁴⁹ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XIII, 278; Beydavi, I, 79; Mevdudi, II, 119.

hangi yönde kullanılmalıdır. Dolayısıyla bu ayette anlatılmak istenen husus; insan, varoluşundan akıbetinin ne olacağına varıncaya kadar olmuş ve olacak şeyler üzerinde düşünüp taşınmaya ve bunlardan dersler çıkarmaya çağrılmıştır.⁵⁰

Kalıplaşmış anlayışın, bağnazlığın, baskının, bozuk yapıların, marjinalliğin en amansız düşmanı, buna karşın yeniliklerin ve gelişmelerin dostu eleştirel düşünmedir. Eleştirel düşünme toptan ret ve toptan kabul anlayışlarını kabul etmemektedir. Eleştirel düşünme bir sataşma ve öç alma yöntemi, başkalarının yanlışlarını bulma ve ifşa eylemi değildir. Bunun, hayatta herhangi bir varlık gösterememiş, kendi sorumluluk dairesinde etkili olamamış ve bu açığı sorumluluk alanının dışında olanları “tenkit etmek”le kapatmaya çalışan basmakalıp anlayıştan farklı olduğunu söylemeliyiz. Başka bir boyutuyla, göstermiş olduğu başarıyı kibirle bir kavga taşı olarak algılayıp, muhataplarını köreltircesine yapılan “yargılamak”la da bir ilgisi yoktur.

İslam düşünce tarihinde bir kısım alimlerin, çoğu zaman hasetten ve taassuptan kaynaklanan, birbirlerini yersiz suçlamaları ve eleştirmeleri yarardan çok zarara sebep olmuştur. Eleştirel yönü ile bilinen Gazali, İhyau ulumi'd-din başta olmak üzere çeşitli eserlerinde taassuptan, ifrattan, taklitten ve cehaletten şikâyet etmiştir. Hayatta iken fikir ve eserlerinin geniş bir çevrede alaka ve rağbet görmesi o dönemdeki ulemadan bir kısmını rahatsız etmiştir. Gazali konusunda fikri sorulan veya sorulmayan bazı alimler onun hakkında görüş bildirmişlerdir. Bunların arasında onu takdir edenler olduğu gibi eleştirenler, kötöleyenler ve suçlayanlar da bulunmuştur. Hatta ağır ve insafsız bir dille onu mahkum edip eserlerinin yakılmasına varıncaya kadar fetva verenler de vardı. Bu duruma bakılınca ulemadan bir kısmının ne kadar abes ve boş işlerle uğraştıklarını, Müslüman topluma ve insanlığa hak yolu gösterip onları selamete çıkarmaları gerekirken kendileriyle beraber onları nasıl çıkmaza soktuklarını açık olarak görmek mümkündür.⁵¹

Eleştirel düşünmenin temelinde, kendi düşüncemizi gözlemleyebilme ve bu gözlemleri anlamlandırabilme yeteneği yatar. Yani kişi kendi düşünce sürecini

⁵⁰ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, DİB Yay., Ankara 2007, II, 630.

⁵¹ Gazali, *Faysaliü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zendika*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul 2016, 14.

gözlemleyebildiği derecede eleştirel düşünme yeteneğini geliştirebilir. Kendi düşünce süreçlerinin özelliklerini gözleme yeteneğinden yoksun kişi, “etkili düşünce”nin temeli olan “eleştirel düşünme”ye ulaşamaz.⁵²

Eleştirel düşünme, aynı zamanda da bilinçli faaliyetin yeni bir açıklık kazanma işlemidir. Yani herhangi bir düşünce uygulama esnasında sonuçların meydana gelmesi konusunda başarısızlığa uğrayabilir. Bu da uygulayıcıyı özeleştirme vasıtasıyla bu konuya yeniden göz atmaya sevk eder.⁵³ Yani, özeleştirme helezoni (sarmal) bir şekilde içe doğru girer; daha da açığı, eleştirinin eleştirisi şeklinde devam eder. İşte bu, eylemi son derece berraklaştırır ve onun üzerinde yoğunlaşmayı sağlar. Burada “niçin” ve “nasıl” ya da “sebebe” ve “uygulama” arasında diyalektik bir ilişki söz konusudur. İşte böylece uygulama sırasında bir olgunlaştırma ve düzeltme meydana gelir. Ve düşünce damlaları pratik kalıplara dökülür.

1.1.2.1. Batı Kültüründe Eleştirel Düşünce

Eleştirinin İslam kültüründeki yerini vermeden önce, bu sanatın sadece İslam medeniyetine özel “yerel bir sanat” mı, yoksa Batı medeniyetinde de icra edilen “evrensel bir olgu” mu olduğunu tespit kapsamında öncelikle Batı medeniyetinde nasıl ele alındığı incelemeye çalışacağız. Daha sonra İslam medeniyetinin belli başlı dönemlerdeki seyrini inceleyeceğiz.

Akıl yürütme ile çoğu zaman aynı anlamda kullanılan eleştirel düşünce, verilen bilgiler arasındaki ilişkileri görerek bu ilişkilerden çıkarımsamalar yapma ve onların yardımıyla yeni bilgilere ulaşmaktır.⁵⁴ Eleştirisi, felsefeden doğmuştur. Eleştirel felsefenin babası kabul edilen Alman düşünürü Immanuel Kant (ö.1804)’ın bilgi felsefesinde bilgiyi yargılama olarak ortaya çıkarttığı öğretisinden birisidir.⁵⁵

Batı kültüründe eleştirel düşünce, gerçekte saltık düşüncesi olan Fransız düşünürü, Léon Brunschvicg (1869/1944)’in öğretisi olarak bilinmektedir. Kantçı

⁵² Gülhan, 173.

⁵³ Çelebi, 147.

⁵⁴ Bakırcıoğlu, 579.

⁵⁵ Hançerlioğlu, 33.

eleştirilerden yola çıktığı için bu adla da anılmıştır. Eleştirel düşüncelik, Kant öğretisini de adlandırır. Zira Kant'a göre felsefe araştırması, bir değerlendirme (eleştiri) olmalıdır. Brunschvicg, tümüyle Berkeleyci görüşe uygun olarak, dış dünyayı düşüncenin ürünü sayar. Ona göre insansal yaşam başladığında karmakarışık birtakım bilinç halleri vardı. Ruh, bu karmakarışık bilinç hallerini zaman ve mekân içinde düzenleyerek bir dış dünya tasarımı meydana getirdi ve bu tasarımıyla ilişkiler kurdu. Dış dünyanın tasarladığımız gibi olduğu asla kanıtlanamaz.⁵⁶

Genellikle alimler tarafından eleştirel düşünmenin üç kavramı üzerinde durulur, Şöyle ki; bir beceri olarak eleştirel düşünme, zihinsel bir süreç olarak eleştirel düşünme ve bir prosedür olarak eleştirel düşünme.⁵⁷ Siegel birinci yaklaşımı savunur, eleştirel düşünmeyi belli bir karaktere hem de belli becerilere sahip olma olarak yazar ve akıl yürütme becerilerinden geniş bir yelpazede bahseder. İkinci fikre göre; eleştirel düşünme esasında belli zihinsel süreçte yeterli olma meselesidir. Wright ise üçüncü fikri savunur, eleştirel düşünmeyi esasında genel bir prosedürü izleyen bir sorun olarak görür, genellikle bir dizi adım, aşama veya safha olarak tanımlar.⁵⁸

Bilginin kaynağının akıl olduğunu savunan ve modern dönem Rasyonalizmine formunu kazandıran Fransız filozof Descartes; hakikate ulaşmak isteyen birisinin yapması gereken ilk işin hayatında bir kez dahi olsa sahip olduğu tüm bilgilerin kaynağı olan her şeyden kuşku duyması olduğunu belirtmektedir.⁵⁹ Böylece kuşkusunda son sınıra ulaşan Descartes, sonunda aradığı sağlam, güvenilir ve aracısız bilgiyi buldu. Bu bilgi kuşku duyuyor bilgisiydi. Kuşku duyuyor olmak için var olmak gerekir. Var olmasaydık kuşku duymazdık. Descartes buradan *düşünüyorum, öyleyse varım* hakikatini çıkarsamıştır.⁶⁰

⁵⁶ Hançerlioğlu, 32.

⁵⁷ S. Bailin, R. Case, "Common Misconceptions of Critical Thinking", in David Scott, *Curriculum Studies-Major Themes in Education*, 3, London 2003, 296.

⁵⁸ S. Bailin, 300.

⁵⁹ René Decartes, *Felsefenin İlkeleri*, (Çev. Mesut Akın), Say Yay., İstanbul 2015, 67.

⁶⁰ René Decartes, *Aklın Yönetimi için Kurallar*, (Çev. Engin Sunar), Say Yay., İstanbul 2016, 20.

Descartes'in bu yaklaşımı, birkaç yönden, Hicri 500 yıllarında yaşamış olan, "toptan ret ve toptan kabul" anlayışına karşı çıkan İslam alimi Gazali'nin düşüncesine benzemektedir. Ona ayrıcalık kazandıran, onun eleştiri ruhu ile ilgili görüşleridir. Ona göre kişinin bir akla sahip olması yetmez. Aksine önemli olan, onu iyi kullanmasıdır. En büyük nefis, en büyük iyilikleri yapmaya hazır olduğu gibi, en büyük kötülöklere de hazırdır. Son derece yavaş yürüyenler, doğru yola bağlı kaldıkları zaman, koşup da uzaklaşanlardan daha ileri geçebilirler."⁶¹

Descartes düşünmeyi belli kurallara bağlamıştır. Bunlardan en önemlisi, akli faaliyetteki özeleştiri ve yeniden gözden geçirmedir. Dörde ayırdığı düşünsel kurallardan bahsederken şöyle diyor: "Birincisi; doğruluğunu kesin olarak anlamadıkça, hiçbir şeyin doğru olduğunu kabul etmemek. Yani incelemeden önce, pervasızca hareket etmekten ve hemen yargıda bulunmaktan özenle uzak durmak, aklın önünde apaçık ve ayrıcalıklı bir şekilde durmadıkça bir yargıya varmamak. İkincisi; inceleyeceğim güçlükleri olabildiğince ve en güzel şekilde çözülmesi için, ihtiyacın gerektiği miktarda bölümlere ayırmak. Üçüncüsü; en basit ve anlaşılması en kolay şeylerden başlayarak, tıpkı bir merdivenden basamak basamak çıkar gibi, en kompleks şeylerin bilgisine yavaş yavaş yükselmek için –hatta doğal olarak, birbirleri ardınca sırlanmayan şeyler arasında bile bir sıra bulunduğunu varsayarak– düşüncelerimi bir sıraya göre yürütmek. Sonuncusu ise, hiçbir şeyi atlatmadığımdan emin olmak için, her yanda eksiksiz sayımlar ve genel kontroller yapmak."⁶² İşte bu son aşama bir ölçme ve değerlendirme olup, yapılan çalışmaların varılmak istenen hedefe ne kadar yaklaştığını göstermesi açısından özeleştiri ile aynı anlama gelmektedir.

1.1.2.2. İslam Kültüründe Eleştirel Düşünce

Eleştirel düşünme problemlere yaklaşmanın ve karar vermenin bir yoludur. Deneyimler gösterir ki eleştirel düşünme hem etkili öğrenme hem de üretken yaşam

⁶¹ Çelebi, 142, (Descartes, "Metod Üzerine Konuşma" dan naklen)

⁶² Çelebi, 143.

için zaruridir.⁶³ İslam kültüründe eleştirel düşünce, her konuda doğruyu arama esasına dayanmaktadır. Bunun için doğru ve yanlışın ölçütü, Kur'an ve sahih sünnette belirlenen ilahi ölçülerdir. Yeryüzünü inşa ve imar ile görevlendirilen insanın, yeryüzünü yaşanılabilir hale getirip refah içinde yaşamaya çalışırken, gerek dini gerek dünyevi tüm deneyimlerini bu eleştirel düşünce süzgecinden geçirmesi gerekmektedir. Eleştirel düşünce biçimi, sadece hataları ve eksiklikleri görüp eleştirmek değildir. Eleştirel düşünce aynı zamanda mevcut seçenekler içinde en doğrusu ve en güzelini yani eşyanın ihsan boyutunu yakalayıp yapmaktır. Bu bakımdan İslami eleştirel bakış açısında her bakımdan insanın refah içinde yaşamasına katkı yapması amaçlanmaktadır.

Araplarda iptidai anlamıyla eleştiri ilk kez cahiliye döneminde görülür. Belirli ilkelere dayanmadan yapıldığı ileri sürülen bu eleştiriler, ne kadar basit ve fitri olursa olsunlar, cahiliye şiirinde belli bir aşama kaydedilmesini sağlamış, şairleri, şiirlerini kalabalıklar önünde okumadan önce gözden geçirmek zorunda bırakmıştır.⁶⁴ Cähiliye dönemine ait çok gelişmiş şiir örnekleri, Arap edebiyatında edebî eleştirinin ancak gelişmiş bir edebî zevkle başarılabileceği düşüncesini akla getirmektedir.⁶⁵

Cahiliye dönemi Arap şiiri İslam öncesi hayatı bütün arzu ve geleneksel ideolojisi ile yansıtır. Konuları kan davasından kaynaklanan aşiretler arası küçük düşmanlıkları, soyguncu çete savaşlarını, seyyah şairlerin kahramanlık maceralarını, cesaretleri, misafirperverlikleri ve cömertlikleri ile ünlü kimselere yazılan methiyeleri (övgü), paragözlere ve korkaklara yapılan hicivleri (yergi) içerir. Bununla birlikte övgü ve yergi geleneğe bağımlı olarak bireylere mal edilmez, hem övgü hem de yergi şiire konu kimsenin aşiretiyle de muhakkak ilgilidir.⁶⁶ Bu yönüyle yergi, varlığını kabileler arası çekişme ve savaşlara borçludur.⁶⁷

⁶³ Muhammed Mümtaz Ali, 157.

⁶⁴ Mehmet Akif Kireççi, "Arap Edebiyatında Eleştiri Tarihine Giriş", Tezkire Derleme Dizisi 1, (Kasım 1991), Vadi Yay., Ankara 1991, 98.

⁶⁵ İbn Kesir, *es-Siyretü'n-Nebeviyye*, I, 120; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, II, 279.

⁶⁶ Kireççi, 97.

⁶⁷ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, (Çev. Rahim Er vd.), Vadi Yay., (2. Basım), Ankara 2012, 22.

Kur'an-ı Kerim'de kendi çıkarı için övdüğünü yeren, yediğini öven, lâıyk olmayı metheden veya haksız yere kötüleyen, bu doğrultuda yalan ve iftiradan sakınmayan, sözü fiiline uymayan, ırz ve namusa saldıran şairler yerilmiş⁶⁸, imanlı ve iyi hal sahibi şairlerin, hasımlarına karşılık vermek amacıyla şiir ve hiciv söylemelerine cevaz verilmiştir. İlk dönemlerde şiir ve hiciv İslâmiyet'i müdafaa için kullanılmıştır. Hassân b. Sâbit, Abdullah b. Revâha, Kâ'b b. Züheyr ve Kâ'b b. Mâlik gibi şairler Hz. Peygamber'i, ashabını ve İslâm'ı tezyif ederek gözden düşürmeye veya dinin yayılmasını önlemeye çalışan putperest ve yahudi şairlere cevap niteliğinde hicviyeler yazmışlar. Bu konuda Resûl-i Ekrem'den de teşvik görmüşlerdir. Bunun üzerine Hasan b. Sabit müşrikleri kastederek; "*Onları, dilimle zelil ve perişan ederim*" demiştir.⁶⁹ Nitekim Hz. Peygamber'i, ashabını ve İslâm'ı en güzel şekilde savunup onları tezyife çalışan putperest şairlere karşı susturucu cevaplar vermesi sebebiyle "*şâirü'n-nebî*" unvanıyla anılan Hassân b. Sâbit için mescidde bir kürsü kurulduğu, putperestleri hicveden şiirlerini bizzat Resûlullah ve ashabın dinlediği bilinmektedir.⁷⁰ Hz. Peygamber'i, ashabını ve İslâm'ı hicveden şairler arasında Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve süt kardeşi Ebû Süfyân el-Hâşimî, Abdullah b. Ziba'râ, Enes b. Züneym ve Kâ'b b. Züheyr gibi sonradan pişman olup İslâmiyet'i kabul edenler de vardır. Bunlar daha sonra Hz. Peygamber ve İslâmiyet'le ilgili çok güzel şiirler yazmışlardır.⁷¹

Daha çok edebi eserlere yönelik bir sanat olarak bilinen eleştiri, edebiyattan çok edebe yani kişilerin davranışlarına yönelik olunca daha fazla anlam ve önem kazanmaktadır. Doğruya ulaşma ve hakikati muhafaza etme adına, eleştiriye önemli bir değer olarak kabul eden İslam düşüncesi, eleştiri ahlakını da eleştirinin kendisi kadar önemli görmüştür. Dolayısıyla eleştiri adına, hakaret ve küfür içeren ifadeler, kaba ve çirkin cümleler asla yüce dinimiz İslâm'ın ilim ve ahlakıyla bağdaşmaz. Kur'an'ın eleştirel anlamdaki ifadelerine baktığımızda bu durumu açıkça görmek mümkündür. Hatanın insan hayatının gerçerği olması nedeniyle hatalı davranışlara yöneltlen eleştirilerin insanlık tarihi kadar eski olduğunu söyleyebiliriz. Zira eleştiri

⁶⁸ Bkz. Şuara: 26/224-227.

⁶⁹ M. Asım Köksal, *İslam Tarihi*, Şamil Yay., İstanbul 1981, III, 250.

⁷⁰ Buhârî, "Salat": 68.

⁷¹ İsmail Durmuş, "Hiciv" *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 448.

insan davranışlarıyla paralel bir şekilde süregelmiştir. Bireysel olarak; yaşağı çiğneyen Adem ve eşi Havva, çocuklarından kıskançlığına yenilen Kabil, Allah (c.c.)'a isyan edenlere karşı yeterince mücadele etmeyen Musa (a.s.)'nın kardeşi Harun (a.s), sabırsızlık göstererek kavmine karşı yeterince mücadele etmeden köyünden kaçıp giden Yunus (a.s) hep eleştirilere maruz kalmışlardır. Aynı şekilde toplumsal olarak da tevhid inancından uzaklaşan peygamberlerin kavimleri, bu sapkın inançlarından dolayı şiddetle eleştirilmişlerdir. İnsanın hatalarla sürekli yüzyüze olması nedeniyle Hz. Adem'le başlayan insanın davranışlarına yönelik eleştiri tarih boyunca hep devam etmiştir.

Tenkit deyince akla Kur'an'ın gelmemesi imkânsızdır. Kur'an mükemmel bir tenkit yani eleştiri kitabıdır. İyi ile kötüyü birbirinden ayırmak demek olan eleştiri, Kur'an'ın en fazla bilinen isimlerinden biri ve diğer ilahi kitapların da ortak adı olan Furkan⁷² kelimesi ile sıkı bir anlam ilişkisi vardır. Furkan, doğru ile yanlış, hak ile batılı birbirinden ayırmak anlamına gelmektedir.⁷³ Nitekim Kur'an'da insana verilen hak ile batılı, iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etme yeteneği de bu kelime ile ifade edilmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو
الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

*Ey iman edenler! Eğer Allah'a karşı gelmekten sakınırsanız; O, size iyiyi kötüden ayırt edecek bir anlayış verir ve sizin kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar. Allah, büyük lütuf sahibidir*⁷⁴ ayeti bu gerçeği güzel bir şekilde ifade etmektedir. Mü'minler, eğer Allah'tan korkarak hareket ederlerse, Allah'ın kendilerine doğru ile yanlış ayırt etmelerini sağlayan Furkan'ı yani tüm işleri doğru bir şekilde anlamaya yarayacak gerçek bilgiyi (kriteri) vereceği konusunda te'min edilmektedirler. Böylece, mü'minler eğer isterlerse Allah'ın dileğini yerine getirebilir ve O'nun tasdik

⁷² Furkan: “فُرْقَانٌ” kelimesi mübalağa sigasıyla gelen bir isimdir. “يَوْمَ الْفُرْقَانِ” “Furkan günü” (Enfal: 8/41) ifadesi; hak ile batılın, hüccet/açık delil ile şüphenin birbirinden ayrıldığı gün. Bugünün Bedir savaşının yapıldığı gün olduğu rivayetlerde geçmektedir. Dolayısıyla furkan, imanı küfürden, ihlası riyadan, tevhidi şirkten, hakkı batıldan, hayrı şerden, iyiyi kötüden, helali haramdan ayıran ve gerçekleri açıklayan demektir. (Bkz. İsfahâni, 792; Karagöz vd., 189)

⁷³ Nehhas, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Meani'l-Kur'an*, Mekke 2010, I, 343; Taberi, *Camii'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, II, 70; İsfahâni, 791.

⁷⁴ Enfal: 8/29.

ettiği yolu takip edebilirler. Bu kriter (Furkan), her zaman bir sinyal görevi görecek, onlara doğru yolu, Hakk'ın yolunu gösterecek ve onları sapık yollara, şeytanın yollarına karşı uyaracaktır.⁷⁵

Kur'an, yanlış olan her şeyi tenkit eder. Bu yönü ile bakıldığında Kur'an bütünüyle bir eleştiri kitabıdır. Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: “*Âlemlere bir uyarıcı olsun diye kuluna Furkân'ı indiren Allah'ın şanı yücedir.*”⁷⁶ Bu ayette geçen ve konumuz açısından önem arz eden “Furkan” kelimesi, helal ve haramı birbirinden ayırmak için gönderilen ilahi kitapların ortak adıdır.⁷⁷ Son peygamber olan Hz. Muhammed (s.a.s.) de, Kur'an'dan aldığı ilhamla cehalet, şirk ve zulme karşı mücadelesini tenkit ile başlatmıştır. Bir yerde kötülük varsa orada mutlaka eleştiri de vardır. Bu demektir ki eleştirinin olmadığı hiçbir yer yoktur. Kur'an'ın eğitim halkasından geçen müminler Kur'an'ın eleştirel bakışından gerekli dersleri alarak kötülükle nasıl mücadele edileceğini Kur'an'ın ilk muhatabı ve uygulayıcısı olan Hz. Peygamber (s.a.s.)'den öğrenmişlerdir: “*Sizden herkim bir kötülük görürse eliyle onu düzeltsin. Gücü yetmiyorsa diliyle, ona da gücü yetmiyorsa kalbiyle ondan nefret etsin. Bu ise imanın en zayıf kısmıdır.*”⁷⁸ Bu hadiste yanlış ortadan kaldırmanın üç şekli söz edilmiştir. İkinci ve üçüncü sırada zikredilen yanlış düzeltme şekli eleştirinin bizzat kendisidir. Nitekim “yanlış diliyle düzeltmekten” kasıt yanlış kınamak, yanlış karşı haykırmak demektir, “yanlış kalbiyle düzeltmekten” kasıt yanlış karşı tavır almak, buğzetmek, kalben yanlış karşı çıkmak demektir.⁷⁹ Hatta denilebilir ki, birinci sırada zikredilen emir fiili eleştiri iken ikinci ve üçüncü sırada zikredilen emirler ise kavli eleştiridir.

Hz. Muhammed, “*And olsun ki, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı isteyenler ve Allah'ı çok anan kimseler için Rasulullah en güzel örnektir.*”⁸⁰ âyetine muhatap olan her Müslümanın takati nispetinde örnek alması gereken müstesna bir

⁷⁵ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XIII, 487; Razi, I, 2140; Beydavi, I, 103; Mevdudi, II, 165.

⁷⁶ Furkan: 25/1.

⁷⁷ Ferra, Ebu Zekeriya Yahya b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi, *Meani'l-Kur'an*, Darü'l-Mısriyye, Mısır 2010, I, 31; Ebu'l-Hayyan, Muhammed b. Yusuf: *Bahru'l Muhir*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, I, 361.

⁷⁸ Muhammed Nasiru'd-Din Elbani, *Camiu's-Sağir ve 'z-ziyade*, Beyrut 1982, II, 1073.

⁷⁹ Necmuddin Süleyman b. Abdilkavi et-Tufi, *Kitabu't-Ta'yin fi Şerhi'l-Erbain*, Beyrut 1998, 287-290.

⁸⁰ Ahzab: 33/21.

şahsiyettir. Zira o, İslamiyet’i gerçek manasıyla temsil eden tek kişidir.⁸¹ Bununla beraber o, Yahudi ve Hristiyanların kendi peygamberlerini kutsayıp ilahlaştırdığı gibi beşer üstü veya doğa üstü bir güce sahip olmadığı gibi bir melek de değildir. O, bir beşer olarak biyolojik ve fizyolojik açıdan diğer insanlarla aynı özelliklere sahiptir. O, hakkında açık hüküm bulunmadığı durumlarda kendi tercihinine göre hareket etmiş, ancak bazen ilahi murada uygun davranmadığında uyarılara muhatap olmuştur.⁸² Nitekim Hz. Peygamber Abese Suresinin nüzulüne sebep olan Abdullah İbn Ümmü Mektum’u her gördüğünde “Ey Rabbimin beni kendisi yüzünden azarladığı kişi, söyle bana bir ihtiyacın var mı, gidereyim diyerek gönlünü alıyordu.” Ona hiçbir şekilde gönül koymuyordu.⁸³

Hz. Peygamber yaşadığı toplumda insanlarla devamlı yakın temasta bulunmuş, dava arkadaşlarının ilahi murada uygun olmayan davranış ve sözlerine tenkitler yöneltmiştir. Diğer taraftan Hz. Peygamber’in beşer özelliğinden dolayı, vahye dayanmayan tercihlerine sahabe tarafından itirazlarda bulunulması ve bu durumu Hz. Peygamber’in anlayışla karşılaması, sahabenin diğer sahabeleri kıyasıya eleştirmesi bu dönemde fikir ve irade hürriyetinin ne kadar geliştiği ve sağlam temeller üzerine oturtulduğunun göstergesidir.

Hz. Peygamber’e, İslami tebliğin Mekke Dönemi’nde inanan Müslümanların hayata bakışları bir başkadır. Onun için ashabın fazilet sıralamasında ilk sırayı almaktadırlar. Bu kapsamda olmak üzere, ashabın büyüklerinden Ebu Zer el-Gıfari (r.a)’nın bazı olaylar karşısında takındığı tavır dikkate şayandır. Ebu Zer el-Gıfârî, Hz. Peygamber’in peygamberliğinden üç yıl önceden geceleyin sabaha kadar namaz kıldığı rivâyet edilmektedir. İslami davetin daha ilk yılında Mekke’de Müslüman olan dört kişiden biridir. Her türlü tepkiyi göze alarak İslam konusunda Hz. Peygamber’e mutlak itaat etmiş, dini yaşama konusunda Hz. İsa’ya benzetilmiştir.⁸⁴ Hendek savaşından sonra Medine’ye gelmiş ve orada yerleşmiştir. Bundan sonra Hz.

⁸¹ Mehmed Said Hatiboğlu, *İslami Tenkit Zihniyeti ve Hadis Tenkitinin Doğuşu*, Otto Yay., Ankara 2015, 13.

⁸² Bkz. Abese: 80/1-7.

⁸³ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XXX, 32, 33; Mahmud b. Ömer Zemahşeri, *Tefsiru'l-Keşşaf*, Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 1407 h., IV, 688.

⁸⁴ Ebu Naim, *Ma'rifetü's-Sahabe*, Daru'l-vatan, Riyad 1998, II, 557.

Peygamber'in yanından hiç ayrılmamıştır. Bütün zamanını dini öğrenmeye ayırmıştır. İlim öğrenmek konusunda büyük gayret göstermiştir. Zira o, eleştirel bir zihniyete sahip olup, her şeyi sorarak ve sorgulayarak öğreniyordu. İmân, ihsân, emir ve yasaklar hususunda, Kadir Gecesi ve daha pek çok hususların sırlarını, izâhını, namaza dâir ince hususları ve daha birçok konuyu Hz. Peygamber'e bizzat sorarak öğrenmiştir. Bu özelliği ile temayüz eden Gıfari, dünyaya değer vermeyen, yalnızlığı ve münzevi bir hayatı tercih etmiştir. Olayları takva dairesinde değerlendirerek bir kısım Müslümanların ve idarecilerin dünya malına, makam ve mevkiye olan düşkünlüklerini sert bir şekilde eleştirmiştir. Onun bu tutumu bazı çevreleri rahatsız etmişti. İlk önce Şam'a gitmiş, Şam'da da eleştirel tavrına devam etmiş, oradan da tekrar Medine'ye dönerek, doğduğu köyü Rebeze'ye gitmek istemiş ve orada vefat etmiştir. Hz. Osman'la aralarında geçen şu konuşma gayet manidardır: Ebu Zer el-Ğıfari'nin yeğeni Abdullah b. Samit anlatıyor: Amcamla birlikte Osman (r.a)'ın yanına gitmiştik. Amcam, Osman (r.a)'a:

-Bana Rebeze'de oturmam için müsaade et, dedi.

Osman (r.a):

-Evet. Rebeze'de oturabilirsin. Hatta çobanlara, her sabah ve akşam zekat malı olan deve, sığır ve davarlarının sütlerini sana getirmelerini emredeceğim, dedi.

Amcam:

-Benim ona ihtiyacım yoktur. Üç-beş tane devem var, onlar bana yeter. Dünya sizin olsun. Onu kendi aranızda paylaşın, bizi Rabbimiz ve dinimizle baş başa bırakın, dedi.⁸⁵ Görüldüğü gibi Ğıfari (r.a.), inancının kendisine verdiği özgüvenle halifeye karşı düşüncesini açık yüreklilikle söyleyebilmiştir.

Gerçeği söylemek ve savunmak ekseninde “Hiçbir kınayıcının kınamasından korkmamak” Kur'anî düsturuyla sürdürülmesi esas olan eleştiri kültürü Kur'an'ın ve hadislerin bu minvaldeki teşvikleriyle güç kazanmıştır.

⁸⁵ M. Yusuf Kandehlevi, *Hayatü's-Sahabe*, (Çev. Ahmet Meylani), İslami Neşriyat, Konya ts., II, 391-392; Ö. Rıza Doğrul, *Büyük İslam Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1978, V, 294.

*Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler. Onlar mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar. Allah yolunda cihad ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar. İşte bu, Allah'ın bir lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir.*⁸⁶

Görüldüğü gibi tenkit, kusurlu (ayıplı) olan bir şeye müdâhale edip, doğrusunun ve hatasız olanın ortaya çıkması yönünde bir düzeltme (tashih) çabasıdır. Kişinin lehinde ve aleyhinde olanı bilmesiyle veya farkındalığı geliştikçe eleştirel bakış açısı da gelişebilmektedir. Bir eleme ve süzgeçten geçirme faaliyeti olan eleştiriden kasıt seçici olmaktır. Bu seçici olma farkındalığı yukarıdaki ayette de belirtildiği gibi Allah Teala'nın bir lütfü olup dilediğine vermektedir. Nitekim başka bir ayette bu gerçeğe şöyle işaret edilmektedir: *“Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.”*⁸⁷ Eleştirel bir akla çok önem veren Hz. Peygamber, *“Kişiye, her duyduğunu aktarması yalan olarak yeter”*⁸⁸ ve *“Sana şüphe veren şeyi terk et, emin olduğun şeye ulaşincaya kadar git. Zira doğruluk kalbin itminanıdır, yalan şüphedir”*⁸⁹ derken, eylem ve söylemlerinde kişinin seçici olması gerektiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla duyduğumuz haberi başkalarına anlatmadan veya onun doğruluğuna inanmadan önce kendi zihin dünyamızda araştırmak ve değerlendirmek gerekir.⁹⁰

Eleştiri, mutlak doğru veya mutlak yanlış gibi önyargılardan olabildiğince uzaklaşmak, eşyayı ve tabiatta olan-biteni tek boyutlu düşünmemek, doğruyu ve yanlış derinlemesine araştırdıktan sonra doğruyu almak yanlış da reddetmektir. Çünkü yüzeysel ve tek boyutlu değerlendirmeler çoğu zaman yanıltıcı olabilmektedir. Toplumsal boyutu olan bazı hadiselerin derinlemesine araştırılmadan

⁸⁶ Mâide: 5/54.

⁸⁷ Hucurat: 49/6.

⁸⁸ Müslim, Mukaddime: 5.

⁸⁹ Tirmizi, Kıyamet: 61; Nesai, Eşribe: 50.

⁹⁰ Arslan, Hz. Peygamber ve Sahabe Örneğinde İhsan, İslam'da Eleştiri Kültürü, Metamorfoz Yay., İstanbul 2016, 71.

yapılan yüzeysel ve fevri değerlendirmeler hem adaletsizliğe hem de duygusal kırılmalara sebep olmaktadır.

Eleştiri; uygulandığı ilim dallarına göre isimler almış, içinde yer aldığı muhtevaya göre de yöntemler geliştirmiştir. İlim tarihimizde "cedel", "münakaşa" ve "tenkit" olgularının öne çıktığı alanları sıralamaya tabi tutacak olursak başlara Kalam ve Fıkh'ın yerleştirilmesi sanırım garipsenmeyecektir. Gerçi tenkit faaliyeti, alabildiğine büyük bir özgüven duygusu ve "ihkâk-ı hak" anlayışı içerisinde diğer sahalarda da kesintisiz biçimde sürmüştür; ancak hararet derecesi ve yoğunluğu bakımından bu iki ilim dalının her zaman ilk sıraları işgal ettiğini söylemek abartı olmayacaktır. Elbette bu durum sebepsiz değildir. Mezkûr iki ilim dalında temayüz edebilmek için sahaya nüfuz yanında, her şeyden önce gelişmiş bir muhakeme ve dirâyet melekesine, güçlü bir istidlal yeteneğine, keskin bir nazara ve güçlü bir hafızaya sahip olmak şarttır. Kalam ve Fıkh âlimleri arasında yapılan gerek "vicâhî"⁹¹ gerekse "kitâbî"⁹² tartışmalar, bu sahalarla iştigal edenlerin malumudur.⁹³

İslam tarihinde ilk fikri hareketlerin Hz. Peygamber'in vefatından sonra başladığını ve hicri I. yüzyılı içine aldığını söylememiz mümkündür. Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in hemen vefatını müteakip Müslümanlar halife seçimi meselesi ile karşılaşmış ve bu konuda farklı anlayışlara sahip olmuştur. Devlet başkanının seçimi ilk bakışta fıkhi bir mesele olarak göze çarpıyorsa da Şia tarafından bilahare İslam'ın temel konuları arasına çekilecek ve bir iman meselesi haline getirilecektir.⁹⁴

Emeviler döneminde İslami ilimlerin birçok sahasında ilk önemli adımlar atılmış ve değişik ilmi disiplinler altında, İslami ilimler ele alınıp geliştirilmiştir.⁹⁵ Emeviler döneminin belli başlı ilim, kültür ve siyasal merkezleri olan Şam, Irak ve Hicaz bölgelerinde değişen şartlara bağlı olarak eleştiri kültürü de değişmiştir. Hz. Peygamber'in örnekliliği istikametinde nesiller boyu devam etmesi gereken bu kültür, saltanatın başlamasıyla ve siyasi mücadeleler nedeniyle arzulanan çizgide yürümemiştir.

⁹¹ Vicahi: Yüz yüze olan, yüze karşı yapılan. (Bkz. Ayverdi, 1318)

⁹² Kitabi: Kitaba dayanan, kitaba bağlı, yazılı. (Bkz. Ayverdi, 683)

⁹³ <http://www.sadabat.net/?title=makaleler&menuid=3&mk=29>, 20.04.2017, 20.05.

⁹⁴ Bekir Topaloğlu, *Kalam ilmine Giriş*, Damla Yay., İstanbul 2013, 26.

⁹⁵ Şakir Gözütok, *İslam'ın Altın Çağında İlim*, Nesil Yay., İstanbul 2012, 87.

Kainatta cereyan eden sayısız ayetlerin yanında Kur'an üzerinde de düşünmeyi isteyen Allah Teala, insanın tefekkür etmekle eşyanın ve olayların hakikatını sebep sonuç bağlamında görüp anlamasını murad etmektedir: “Eğer biz, bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, elbette sen onu Allah korkusundan başını eğerek parça parça olmuş görürdün. İşte misaller! Biz onları insanlara düşünsünler diye veriyoruz.”⁹⁶ Yine başka bir ayette insanın gerek ayakta, gerek oturarak gerekse yanı üstü yatarken her hâlükârda Allah'ı zikretmenin ve yerin ve göğün yaratılışını düşünmenin işlevsel akla sahip olanların belirgin özelliklerinden biri olduğu vurgulanmaktadır. Bundan dolayı Hasan-ı Basri (r.a.): “Bir saat düşünmek gece ibadetinden daha hayırlıdır” der.⁹⁷

İslam dünyasında bir asır kadar süren fikri hareketler ve hazırlık devresinden sonra müstakil akaid fırkalarının ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Vasıl b. Ata'nın (ö. 131/748) Hasan-ı Basri'nin meclisini terk etmekle başlayan Mu'tezili hareket beraberinde hararetli tartışma ve eleştirileri de getirmiştir. Mu'tezile alimleri akaid meselelerini izah ederken nakil ile beraber akla da önem vermeleri, akla muhalif gibi görülen nakilleri akla uyacak şekilde te'vil etmeleri ve aklın hakemliğini kabul etmeleri bu tartışmaları körüklemiştir. Genelde Mu'tezile'ye özelde Zemahşeri, (ö.528/1143)'ye yöneltilen eleştirilerin en önemlilerinden biri, onların âyetleri kendi itikadi anlayışlarına uygun bir şekilde kullandıkları iddiasıdır. Bu iddia iki yönlü olarak yansıtılmaktadır: Birincisi, bir ayetten i'tizali görüşe yol bulmak; ikincisi ise ortaya koydukları i'tizali görüş için âyetleri kanıt olarak kullanmaktır.⁹⁸ Böylelikle Kelam ilmi hicri II. yüzyılın başında Mu'tezile'nin elinde doğmuş oldu. İslam alimlerinin çoğunluğunu oluşturan Selefiyye, Mu'tezile'nin bu görüşlerinden ötürü Kelam'a cephe almışlardır.

Hicri III. yüzyılın başında başlayan Abbasiler dönemi, başta Kur'an ve hadisler üzerine yapılan araştırmalar olmak üzere diğer beşerî ilimlerin ve bilimsel hayatın büyük bir gelişme gösterdiği yüzyıl olmuştur. Bu dönemde Farsça'dan,

⁹⁶ Haşr: 59/21.

⁹⁷ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, VII, 474; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 184; Neseî, I, 196.

⁹⁸ Mehmet Dağ, “Zemahşeri Özelinde Kur'an'ın Mu'tezili Yorumu”, *AÜ, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, Sayı: 40, 73.

Süryânice'den ve Yunanca'dan düşünceye dayalı eserlerin çevrilmesine yönelik yapılan yoğun bilimsel faaliyetler eleştirel hareketi canlandırmış ve çeşitlendirmiştir. Abbasiler dönemi, Arap-İslam medeniyetinin gelişip olgunlaştığı bir dönem olarak kabul edilir. Önceki dönemlerin siyasal, kültürel ve entelektüel birikiminden yararlanan yeni dönem, bilim ve kültürün ilerleyip çeşitlenmesiyle birtakım yeni atılımlara sahne olmuştur. Temel bilimlere birtakım prensiplere dayandırılarak, bilim felsefeleri oluşturulmuş, eleştiri de tabii olarak bu yeni gelişmelerden nasibini almıştır.

Abbasiler dönemi, Arap-İslam medeniyetinin gelişip olgunlaştığı dönem olmakla beraber, İslam alemini derinden etkileyen ve Kur'an'ın bir tartışma aracı ve siyasi münakaşa vesilesi kılındığı mihne⁹⁹ olaylarının yaşandığı dönemdir aynı zamanda. Kur'an'ın mahluk olup olmadığı konusu etrafında alevlenen tartışmaların arka planında salt dini maksatların güdülmediğini görmekteyiz. Durum öyle olsaydı, baskı ve sindirme politikasına gerek duymaz, sadece bilimsel platformlarda ve ilmi mahfillerde her türlü düşünce sahibi alimler arası tartışmalara davet ederlerdi.¹⁰⁰ Üzülerek söylemek gerekirse uzunca zaman İslam aleminin gündemini meşgul eden bu olay, İslam alimlerinin enerjilerini boş yere harcamalarına sebep olmuş, Müslümanlar arasındaki ihtilafların derinleşmesine yol açmıştır. Hadisçiler başta olmak üzere ehl-i sünnete mensup diğer İslam alimleri Kur'an'ın yaratılmış olduğu iddiasına karşı çıkmışlardır. Önceleri fikri planda kalan bu tartışma, Abbasi halifelerinden Me'mun'un iktidara gelmesiyle şiddet ve resmiyet kazanmıştır.¹⁰¹

Osmanlı toplumunda ise eleştiri, Tanzimat edebiyatından başlayarak Servet-i Fünun'da tür haline gelerek günümüze kadar devam eder. Eleştiri anlamında kullanılan tenkit Fransızca kritik (critique) karşılığı olarak Servet-i Fünun döneminden itibaren görünmeye başlamıştır. Tanzimat devri edebiyatçıları, bu anlamda daha çok muhâkeme ve muâheze kelimelerini kullanırken kritik için ilm-i

⁹⁹ Mihne: Sözlükte “sınamak, işkence etmek, zorluğa düşmek, sıkıntı ve bela” gibi manalara gelen mihne, İslam tarihinde, daha çok hadis, fıkıh ve kelim bilgileri arasında “Halku'l-Kur'an” (Kur'an'ın yaratılması) iddiası etrafında çıkan tartışmalar sonucunda uygulanan tehdit, bela, sıkıntı, işkence ve cezalandırmaya kadar varan imtihana çekilme olayı.(Bkz. Yücesoy, Hüseyin, “Mihne”, DİA, XXX, 26-28)

¹⁰⁰ Mehmet Salih Geçit, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu*, Tıbyan Yay., İzmir 2015, 185.

¹⁰¹ Geçit, 192-193.

nakd tabirine yer vermiştir. Bu dönemin edebiyatçılarından Şinâsi, Nâmık Kemal ve Ziyâ Paşa'nın tenkit anlayışının daha çok sosyal fayda çerçevesinde şekillenmiş olduğu söylenebilir. Burada Türkçe'deki bazı Arapça ve Farsça kelime ve tamlamaların doğru kullanılması gerektiği üzerinde duran Şinâsi edebiyatın “edeb” kökünden geldiğini belirterek edebiyatla ahlâk arasında ilişki kurar.¹⁰²

İslam aleminde Aristo'ya ait eserlerin Arapça'ya çevrilmesi ve Aristo üzerine yapılan tartışmalar eleştiriyi etkilemiştir. Arap aleminde, modern dönemde eleştiri alanındaki ilk çalışma Hüseyin el-Mersaffi'nin el-Vesiletü'l-Edebiyye'sidir. (I-II, Kahire 1872-1875) XX. yüzyılın ilk çeyreği henüz tamamlanmadan Muhammed Hüseyin Heykel, Abbas Mahmûd el-Akkad ve Tâhâ Hüseyin gibi yazarlar tarafından ortaya konan eleştirel yazılar, daha çok Batı'daki eleştiri anlayışlarını Arap dünyasına taşıma ve bu anlayışlar çerçevesinde edebî metinleri yeniden anlama çabaları olarak değerlendirilebilir.¹⁰³

Özellikle Hadis ilmi ve ona bağlı İslami ilimlerle, edebiyat, sanat, sosyoloji, tarih ve felsefe alanlarında eleştiri kuramları geliştirilmiştir. Bu kuramların en meşhuru hadis tenkitidir. İlk dönem İslam alimleri hadiste cerh ve ta'dil ilmini tesis ederek ilmin namusu olan senede ve senetteki ravilere bir disiplin getirmişlerdir. Aslında bu sistem diğer tüm islami ilimlere uygulanmalıdır. Hadis tenkidi ya da hadise yönelik ortaya atılan eleştirel değerlendirmeler iki gruptur. Birincisi, hadisin sıhhatini tespit için Müslümanlarca geliştirilmiş, cerh ve ta'dil esasları olarak ta bilinen ciddi, ilmi ve metodlu tenkitlerdir. İkincisi, dinler ve medeniyetler arası kültürel rekabetten kaynaklanan ve asla amacı hadise ilmine ve dolayısıyla İslam'a hizmet olmayan, İslam'a yönelik düşmanca yaklaşımın gereği ya da uzantısı olarak özellikle bu ilim dalı üzerinde yoğunlaştırılan tenkitlerdir.¹⁰⁴

Sonuç olarak eleştiri, konu aldığı ilim dalına göre çeşitli şekillerde olabilmektedir. Bu nedenle inceleme konuları birbirinden farklıdır. Ancak, hepsinin ortak noktası ele alınan konunun derin tahlil ve araştırmasının yapılması ve olumlu-

¹⁰² Abdullah Uçman, “Tenkit”, *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 462-465

¹⁰³ Rahim Er, “Tenkit”, *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 460.

¹⁰⁴ İ. Lütü Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis*, Ensar Yay., İstanbul 2016, 187.

olumsuz yanlarının belirtilmesidir.¹⁰⁵ Aynı şekilde İslam dünyasında eleştirel düşünce alanında çeşitli söylemlerin olduğunu görmekteyiz. Bunlar: gelenekselci, modernist, reformcu ve dirilişçi söylemlerdir. Gelenekselciler, Hz. Peygamber'den sonra erken dönemdeki İslami inançları, gelenekleri, görenekleri ve onun uygulanmasından ortaya çıkan barışı, izleyen dönemde muhafaza etmeyi ve korumayı tercih ederler. Modernist söylemin özü İslami dünya görüşünün ışığında, herhangi bir eleştirel değerlendirme olmadan, modern Batı Felsefi düşünce, kuram, model ve yapıların toplamının benimsenmesidir. Reform yanlısı Müslüman düşünürler, Batının modern sorunlarına tepki vermek yerine yanıt verme niyetindedirler. Müslümanların güç kaybedişini, Avrupa sömürgeciliğine etkili cevap vermede yetersizliğine ve geri kalmışlığına, geçmişe kör ve sorgusuz bağımlılığına bağlarlar. Dirilişçiler modern insanın esas başarısızlığının maneviyattan, gerçek İslam'dan ve onun dünya görüşünden ayrılmaktan kaynaklandığını iddia ederler.¹⁰⁶

1.2. KUR'AN'DA MUHATABA GÖRE ELEŞTİRİ ÇEŞİTLERİ

Kur'an'ın asıl muhatabı insandır, yalnız insan bireysel değil toplumsal bir varlık olarak ele alınmaktadır. Çünkü insan, içinde bulunduğu çevrenin rengini ve izini taşır. Allah (c.c), insanı sergilemiş olduğu davranışları üzerinde değerlendirir. İyi davranışları övdüğü gibi¹⁰⁷ kötü davranışları da eleştirmektedir. Eleştiri, değerini ortaya koymak amacıyla genelde sanat ve özelde bir edebiyat eserinin belirlenmiş ölçütlere göre incelenmesini ve analizini yapmaktır. Aynı zamanda, bir insanı, bir eseri, bir konuyu doğru ve yanlış yanlarını bulup göstermek amacıyla her yönden inceleme, gerçek değerini tespit edip doğru bir değerlendirmeyle gözden geçirme, kritik etme, yani araştırma ve değerlendirme işi olduğunu yukarıda söylemiştik.¹⁰⁸ Bu da kendi içinde içe dönük eleştiri ve dışa dönük eleştiri olmak üzere iki kısma ayrılır. İçe dönük eleştiriden maksat; Müslümanlara yapılan eleştiridir. Dışa dönük

¹⁰⁵ Koçyiğit, 4-5.

¹⁰⁶ Muhammed Mümtaz Ali, 162-164.

¹⁰⁷ Bkz. Mü'minun: 23/1-11.

¹⁰⁸ İbn Manzur, "nakd" Md. III, 425; İbrahim Mustafa vd., "nakd" mad., I, II, 944; Zebidil, 2304; Akalın vd., "eleştiri" mad.; *Sarı*, "Nakd" Mad., 1547.

eleştiriden maksat ise gayri müslim unsurlara yapılan eleştiridir. Bunlar da başta Yahudi ve Hristiyanlar olmak üzere, görünürde Müslüman gibi geçinen ama küfrünü gizleyen münafıklar ile diğer din mensuplarıdır.

Eleştiri, belirli hedefler için belirli kurullarla geliştirilen bir davranış aracıdır. Eleştiri, hem Allah hem de insan kaynaklı olup bazen dışsal olduğu gibi bazen de içsel olur. Dışsal eleştiri, bir insanın, bir topluluğun veya sahip oldukları mantıksız inanç ve düşüncelerinin bir başkası tarafından eleştirilmesidir. Kur'an-ı Kerim'de dışsal eleştiriye muhatap olanlar, bazen en geniş yelpazede insan nev'ine, "*Hayır, insan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder*"¹⁰⁹ bazen de bir şahsa yönelik olduğunu görüyoruz: "*Doğrusu sana buğzeden, soyu kesik olanın ta kendisidir.*"¹¹⁰ Burada eleştiriye muhatap olan muayyen bir şahıstır. Rivâyetlere göre Âs b. Vail adındaki müşrik, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Kasım adındaki oğlu vefat edince "*onu bırakın, o soyu kesiktir*" demesi üzerine bu âyet nazil olmuştur.¹¹¹ Eleştirinin, bireyden çok çeşitli topluluklara yönelik olduğunu Kur'an'ın değişik ayetlerinde görmek mümkündür. Bu eleştiriler; kimi zaman daha önce vahiy tecrübesine sahip olan ehl-i kitap diye tarif edilen Yahudi ve Hristiyanlar'a yönelik olduğu gibi, kimi zaman görünürde Müslüman olup küfrünü gizleyen münafıklara, kimi zaman da uzun süre vahiy tecrübesinden mahrum kalıp bu arada sapkın inançlara sahip olan müşriklere yönelik olduğunu görmekteyiz.

Kur'an'ın içe dönük eleştirileri ise İslam'ın temel prensiplerini benimseyen Müslümanlara yöneliktir. Bu kapsamda kimden gelirse gelsin yaratılış gayesine aykırı hareket eden fert ve toplumlar ilahi ikaz ve eleştiriden nasibini almıştır. Bu kimi zaman bir fert veya Peygamber'in bizzat şahsı, kimi zaman da belli Müslümanlar olmuştur. En çok da davranışlarında tutarsızlık gösteren, inancının gereğini yapmayanlara yönelik sert eleştirilerde bulunulmuştur. Böylelikle Müslümanların kendi hatalarıyla yüzleşmeleri sağlanmakla beraber tövbe etmeye

¹⁰⁹ Alak: 96/6-7.

¹¹⁰ Kevser: 108/3.

¹¹¹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII, 498; Celaleyn, *Celaleddin el Mahalli, Celaleddin e's-Suyuti, Tefsiru'l-Celaleyn*, Dar İbn Kesir, Beyrut 2014, VIII, 498; eş-Şeyh Muhammed Ali Sabuni, *Sefvetu't-Tefasir*, el Mektebetül Asriyye, Beyrut 2014, III, 1557; Mazhari, eş-Şeyh el Kadi Muhammed Senaullah, el Üsmani, *et-Tefsiru'l-Mazhari*, (1. Baskı), Beyrut 2007, VII, 493.

teşvik edilerek özeleştirisi ile hatalarını düzeltme fırsatı verilmiştir. Ayrıca bu tutarsız davranışların münafıklara ait bir özellik olduğu gerçeğine dikkat çekilerek Müslümanlar uyarılmıştır. Özeleştiriyeye kapı aralayan bu yaklaşımla özeleştirisi ve nefis muhasebesine yönelik toplumsal bir bilinç oluşturulmuştur. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim, ister bireysel ister toplumsal boyutta olsun insanı ve davranışlarını hedef alarak, ilahi prensiplere uymayan ne kadar davranış biçimi varsa mükemmel bir şekilde tenkit eder. O, yanlış olan her şeyi eleştirir. Hatır gönül adına hiçbir yanlışla göz yummaz ve kulak ardı etmez.

1.2.1. Müslüman Olmayanlara Yapılan Eleştirisi

Kur'an'da tenkit içerikli âyetlere baktığımızda İslam'ın temel ilkelerine uymayan davranışlarından dolayı her kesimden insanların tenkit edildiğini görmekteyiz. Bu konuda toplumsal statü ve maddi unsurlar dikkate alınmamıştır. Tevhid inancına dayalı yeni bir ümmet inşa etmeyi hedefleyen İslam, ister eski alışkanlıklarından olsun ister zaaflarından kaynaklı olsun yanlış eylem, söylem ve itikatlardan insanları sakındırmak istemiştir. İnsanlara iyiliği emretme kötülüklerden sakındırmayı ahlaki bir görev olarak addetmiştir. Herşeye rağmen uyarıları dinlemeyip yanlışla meyledenleri ve batıla sapanları kınmakta hatta tehdit etmektedir. Kimden sadır olduğuna bakmaksızın hatalı fiil ve tutum sahiplerini eleştirmektedir.

Kur'an tenkit ederken şahıslardan çok şahısların sergilemiş oldukları davranışları ön plana çıkarmakta ve dikkatleri onların üzerine çekmektedir. Hem eleştiriyeye tabi tutulanlara yani özneye, hem de eleştirisi konularına yani nesneye yönelik eleştiriler çok kapsamlıdır. Bu nedenle en geniş çerçevede tenkit konusunu işlemek konunun dağılmasına neden olacaktır. En azından bu tez ile hedeflenen sonuçlara varılmayacaktır. Somut bir sonuca varmak için konuyu tahsis etmek gereklidir. Bu bağlamda İslam'ın temel ilkeleriyle bağdaşmayan davranışları sergileyen Yahudi ve Hıristiyanlar başta olmak üzere müşrik ve münafıklardan birkaç örnek sunarak konumuza açıklık getirmeye çalışacağız.

Kur'an-ı Kerim'de "kızım sana söylüyorum gelinim sen işit" kaidesinde dışa yönelik yani müşrik, münafık ve ehl-i kitaba yapılan her eleştiride içe yönelik yani Müslümanlara mesajlar verilerek ahl-i kitabın içine düştüğü hataya düşmelerini engellemeye çalışılmıştır. Temel hedefi insanlığı her dönemde içine düştüğü dalalet çukurundan sıratı müstakime çıkarmak olan Kur'an-ı Kerim, insan psikolojisini de göz önünde bulundurarak yapılacak telkinlere nasıl tepki vereceğini de hesaba katmıştır. Bu kapsamda dışa dönük eleştirilerde çok çarpıcı temsillerde bulunmaktadır. Örneğin müşriklerin yapılan öğütlere verdikleri tepki izah edilirken, "Böyle iken onlara ne oluyor da, aslandan korkup kaçan ürkmüş yaban eşekleri gibi (Kur'an'daki) öğütten yüz çevirip kaçıyorlar?"¹¹² Burada yapılan benzetme, inkarcıların Peygamber ve onun mesajı karşısında gösterdikleri tepkinin normal bir insandan beklenmeyecek kadar bilinçsiz, ahmakça, kaba ve edep dışı olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹³ Bu benzetmede aslanın kükremesini işitince korku içinde her yana kaçan yaban eşeklerinin tablosu ile karşılaşıyoruz. Tablo çok sert ve hareketli bir görüntüyü canlandırıyor. Bunun yanında tablonun orijinalindeki yaban eşekleri yerine korkudan paniğe kapılıp kaçan insanlar konulduğunda komedi oranı daha da yükselir. Bir de düşünelim ki, bu adamlar korkuya kapıldıkları için, tehdit altında oldukları için kaçmıyorlar. Aksine kurtuluştan ve kurtarıcıdan kaçıyor, hayatı bırakıp ölüme koşuyorlar. Kendilerini insan olmaktan çıkararak yaban eşeklerine dönüştüren bu kaçışlarının sebebi bir uyarıcının kendilerine Rablerini ve gelecekte karşılaşılabilecek muhtemel durumları hatırlatması, onları o onur kırıcı durumdan kurtarıp insanca yaşama fırsatını sağlamasındadır. Hani eşeklerin kaçışı her ne kadar umutsuz bir kaçış olsa da yine de mevcut tehlikeden kurtulma ümidi barındırdığı için mantıklıdır. Fakat inkarcıların bu akıl almaz tavırları ve kurtuluş fırsatının önünden bucak bucak kaçışlarının hiçbir mantığa sığmayacak derecede saçma olduğu çarpıcı bir şekilde eleştirilmektedir.¹¹⁴

Yine başka bir temsilde, Allah'ın dışında ilah ve veli edinilen varlıkların acizliğini ve bunlara ibadet edenlerin ne kadar güçsüz ve dayanıksız bir sığınağa

¹¹² Müddessir:74/49-51.

¹¹³ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XXIV, 39; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII, 273; Zemaşeri, IV, 658; Yazır, IV, 198; Karaman, vd., V, 501.

¹¹⁴ Kutub, *fi Zilal-il Kur'an*, Dünya Yay., İstanbul 1989, X, 276; Yazır, IX, 198.

sığındıklarını göstermek amacıyla karşılıklı/birebir örnekleme tablosu sunularak eleştirilmektedir: “Allah’tan başkalarını dost edinenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğin durumu gibidir. Evlerin en dayanaksızı ise şüphesiz örümcek evidir. Keşke bilselerdi!”¹¹⁵ Bir tarafta sonsuz güç ve kudret sahibi Allah (c.c), diğer tarafta sıska ve zayıf örümcekler ve onların yaptığı en dayanaksız evleri. Bunlar hiç birbirleriyle kıyaslanabilir mi? İşte Allah’tan başka ilahlara yahut velilere sığınmaya kalkışanlar, örümceğinki gibi hatta daha da dayanaksız bir eve sığınmış olur.¹¹⁶

Aşağıdaki ayette, Hz. Peygamber dönemde yaşayan Yahudilerin gerçek yüzleri ortaya konulduktan sonra onlarla olan münasebetlerin esasları ortaya konulmaktadır. Ebu Ca’fer’den rivâyetle Allah Teala Yahudilerin aslı astarı olmayan şeyleri söylemeleri, Hz. Peygamber’i yalanlamaları, zina eden evli birinin Tevrat’taki cezasının had olduğunu söylemeleri¹¹⁷, gerçeği saptırmalarına karşı rüşvet alıp yemeleri ve Allah adına yalan söylemeleri gibi belli başlı sıfatlarını zikrederek onları şu şekilde eleştirmektedir.¹¹⁸ “(Ey Muhammed), onlar, yalanı çok dinleyen, haramı çok yiyenlerdir. Eğer sana gelirse, ister aralarında hüküm ver, ister onlardan yüz çevir. Onlardan yüz çevirecek olursan, sana asla hiçbir zarar veremezler. Eğer hükmedecek olursan, aralarında adaletle hükmet. Çünkü Allah, âdil davrananları sever.”¹¹⁹ Burada, Müslümanların gayrimüslim unsurlara karşı

¹¹⁵ Ankebut: 29/41.

¹¹⁶ Taberi, *Camîu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XX, 38; Beydavi, I, 316; Kutub, Seyyit, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, (Trc. Kamil M. Çetiner), Beka Yay., İstanbul ts., 62, 63.

¹¹⁷ Hayber Yahudilerinden saygıdeğer ailelere ait bir kadımla bir erkek arasındaki gayrimişru ilişkinin neden olduğu bir dava Hz. Peygamber’e getirilir. Tevrat’a göre (Tesniye: 22: 23-24) ikisinin de cezası 'recm'di. Yahudiler bu cezayı vermek istemediklerinden, davayı Hz. Peygamber’e getirmeye ve recmden başka ceza verirse hükmü kabul etmeye karar verirler. Hz. Peygamber davayı dinleyince, recm edilmelerine hükmetti; fakat Yahudiler reddettiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber kendilerine cezanın Tevrat’ta ne olduğunu sordu. "Suçluları kamçılama, yüzlerini siyaha boyamak ve bir eşeğe bindirilmektir." dediler. Hz. Peygamber zina eden evli bir çiftin cezasının gerçekten dedikleri gibi olup olmadığına dair yemin etmelerini istedi. Biri dışında hepsi yemin etti. Ses çıkarmayan, bizzat Yahudilerce Tevrat’ın en büyük âlimi sayılan İbn Sürya idi. Hz. Peygamber ona dönerek: "Kavmini Firavun’dan kurtaran ve Tur’da size Kanun’u veren Allah’a yeminle, Tevrat’ta zinaya verilen cezanın gerçekten bunların dediği gibi olup olmadığını söylemeni istiyorum senden" dedi. İbn Sürya şöyle cevap verdi: "Bana böylesine ağır bir yemin vermeseydin, zina cezasının, suçluları recmetmek olduğunu asla itiraf etmeyecektim. Gerçek şu ki, zina edenler içimizden büyük kabul edilen kişiler olduğunda, yargıçlarımız suçlularımızı salıverirdi. Fakat, bu haksızlık halk arasında büyük hoşnutsuzluğa yol açınca Kanun’da değişiklik yaptık ve şimdi suçluları recmetmek yerine kamçılıyor ve yüzlerini siyaha boyayıp, bir eşeğe bindiriyoruz." Bunun üzerine Yahudilerin yapacağı bir şey kalmadı ve suçlular Hz. Peygamber’in emriyle recmedildiler. (bkz. Köksal, IV, 214-216; Mevdudi, I, 484.)

¹¹⁸ Taberi, *Camîu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, X, 318; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VI, 279.

¹¹⁹ Mâide: 5/42; (Ayrıca Bkz. Bakara: 2/116; Nisa: 4/171; Yunus: 10/68)

dikkatli ve uyanık olmaları, onları iyi tanımaları gerektiği vurgulanmaktadır. Diğer taraftan Müslümanların adalet ilkesi çerçevesinde yaratılış gayelerine uygun davranmaları halinde bu unsurların kendilerine herhangi bir zarar veremeyecekleri vurgulanmaktadır. Dolayısıyla mesaj yine içe dönüktür.

İnsanların din adamlarının ve liderlerinin her dediklerini sorgulamaksızın yapmaları, çoğunlukla onlarda ilahi bir güç olduğuna inanmalarından kaynaklanmaktadır. Hâlbuki insana beşer üstü bir sıfat yüklemek tevhid inancına aykırıdır. İnançları Tanrı'nın birliğine dayanan Yahudiliğe yönelik Kur'an'ın ikinci tenkit noktası, Yahudilerin din adamlarını tanrılaştırmalarıdır. Bu konuda Kur'an'da, *"Yahudiler) Allah'ı bırakıp, hahamlarını; (hristiyanlar ise) rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i rab edindiler. Oysa bunlar da ancak, bir olan Allah'a ibadet etmekle emrolunmuşlardır. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır"* sözüyle ifade edilmiştir.¹²⁰ Yahudilerin ahbarı yani din adamlarını "Rab" konumuna sokmalarının ne anlama geldiğini Hz. Peygamber'in şu sözünden anlamaktayız: Denildiğine göre Hz. Peygamber'in yanına gelen Hatem-i Ta'i'nin oğlu Adıyy, Allah Resulü'nün yukarıdaki âyeti okuduğunu işitince; *"biz onlara tapmıyoruz"* dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: *"Onların haram saydığını haram, helal saydığını da helal saymadınız mı? İşte bu, onlara tapmaktan başka bir şey değildir"* buyurdu.¹²¹

Kur'an, Yahudileri eleştirdiği gibi Hristiyanları da teslis¹²² inançları yönünden şiddetli bir şekilde tenkit etmektedir.¹²³ Allah (c.c.): *"Ey Meryem oğlu İâ! Sen mi insanlara; "Beni ve annemi, Allâh'tan başka iki ilâh edinin." diye söyledin?" dediğinde, Hz. İâ; "Sen "Subhansın (seni tesbih ve tenzih ederim, Sen yücesin)", benim için hak (gerçek) olmayan bir şeyi söylemek bana yakışmaz. Eğer ben onu söylemiş olsaydım o taktirde, muhakkak Sen onu bilirdin, nefsimde olanları*

¹²⁰ Demirci, Muhsin, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İfav Yay., 9. Baskı, İstanbul 2015, 27.

¹²¹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, III, 113; Mevdudi, II, 222; Karaman vd., II, 760.

¹²² Burada Hristiyanların bir başka yargılarına işaret edilmektedir. Onlar Hz. İsa (a.s) ve Ruhül Kudüs'ün yanısıra Hz. Meryem'i de ibadet edilecek bir nesne haline getirmişlerdi. Her ne kadar Kitab-ı Mukaddes'te bu doktrinden söz edilmiyorsa da, Hz. İsa'dan (a.s) sonra geçen ilk üç yüz yıl içinde Hristiyan dünyası bu akidenin bütünüyle dışındaydı. "Allah'ın annesi" sözü ilk kez İskenderiyeli bazı ilâhiyatçılar tarafından kullanıldı. (Bkz. Mevdudi, I, 524.)

¹²³ Bkz. Tövbe: 9/31; Bakara: 2/41, 42, 75, 79, 174, 211; Al-i İmran: 3/77, 187.

da Sen bilirsin, ben ise Sen'in Zat'ında olanları bilemem. Muhakkak ki Sen, gayb'tekileri (görünmeyenleri, bilinmeyenleri) en iyi bilen Sen'sin."¹²⁴ Yüce Allah Hz. İsa'nın insanlara ne söylediğini gayet iyi bilmektedir. Fakat mesaj muhaptan çok, bu yanlış düşen, tevhid akidesinden ayrılan ve şirke düşen Hristiyanlara yöneliktir.¹²⁵ Böylelikle Hz. İsa'yı sevdiklerini iddia edenlerin bu iftira ve saptırmalarının Hz. İsa'nın manevi şahsına ne denli zarar verdiğini belirlemek ve yaptıkları fiilin ne denli çirkin olduğunun ispata yönelik bir eleştiridir.

Bilindiği gibi İslami tebliğin bir Mekke dönemi bir de Medine dönemi vardır. Mekke'de inen âyetlere baktığımızda toplumu inşa etme projesi kapsamında İslami şahsiyeti oluşturmaya yönelik mesajlar içerdiğini görüyoruz. Sağlam karakterli mü'minler övülürken, çift karakterleriyle çevrelerine güven vermeyen münafıklar birçok âyette yerden yere vuruluyor; *"İki topluluğun (ordunun) karşılaştığı günde başınıza gelen musibet Allah'ın izniyledir. Bu da mü'minleri ortaya çıkarması ve münafıklık yapanları belli etmesi içindi. Onlara (münafıklara), "Gelin, Allah yolunda savaşın veya savunmaya geçin" denildi de onlar, "Eğer savaşmayı bilseydik, arkanızdan gelirdik" dediler. Onlar o gün, imandan çok küfre yakın idiler. Ağzlarıyla kalplerinde olmayı söylüyorlardı. Oysa Allah, içlerinde gizledikleri şeyi çok iyi bilmektedir."*¹²⁶ Uhud savaşına katılan Abdullah İbn Ubey'in üç yüz adamıyla savaş alanından ayrılmasının bahanesi buydu. Müslümanlar onun ordudan ayrılmak üzere olduğunu görünce, onu kendileriyle birlikte kalmaya ikna etmeye çalıştılar; fakat o, adamlarıyla beraber bu gerekçeyle Müslümanları yalnız bırakıp oradan ayrılmışlar.¹²⁷ Fakat kalpleri ve kalplerde gizlenen niyetleri bilen Allah (c.c) onların bu kötü niyetlerini bu ve benzeri âyetlerle ifşa ederek ümmet içinde hastalıklı bir ur gibi gizlenen bu tip insanlara karşı daha dikkatli olunması gerektiği yoksa ileride daha büyük sorunlara sebep olacağını beyan etmiştir.

Münafıklar çift karakterli oldukları için Kur'an, onları tenkit etmeden evvel teşhir etmiştir. Zira gizli düşman olan ve kendisini saklamakta mahareti bulunan bu

¹²⁴ Mâide: 5/116.

¹²⁵ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XI, 273; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, III, 232; Kutub, *fi Zilal'il-Kur'an*, VII, 573; Yazır, III, 502.

¹²⁶ Al-i İmran: 3/166-167.

¹²⁷ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, VII, 378; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 160.

kesimin tenkit edilebilmesi için evvela malum olması lazım gelir. Nitekim Kur'an'da tenkit edilen diğer gruplar aşikâr oldukları için teşhir edilmelerine gerek kalmamıştır. Ancak münafıklar, deyim yerinde ise birden fazla yüzleri ve maskeleri olduğu için aşikâr değildir. Bu nedenle Kur'an, münafıkları önce nitelikleri ile tarif ederek maskelerini düşürmüş, sonra tenkide tabi tutmuştur.¹²⁸

Eleştirinin sadece kusurlara, kötü ve yanlış olan hususlara yönelik olmadığını tanımında anlatmıştık. Yani iyi ve doğru olan hususlar da bu vesile ile tanıtılmakta, buna yönelik örnekler verilerek insanlara ikisinin arasında kıyaslama yapma imkânı sunulmaktadır. Çocuk eğitiminde de bu yöntem her zaman geçerliliğini koruyan pedagojik bir kuraldır. Çocuğa olumsuz bir davranışından dolayı kızan anne, baba veya öğretmenler, kıyaslama yapabilmeleri için aynı anda olumlu davranışı da göstermesi gerekir. Aksi takdirde yapılan uyarılar etkili olmaz. Buna dair Kur'an-ı Kerim'de örnekler bulmak mümkündür.

“Ehl-i kitaptan öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana noksansız iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet bıraksan, tepesine dikilip durmazsan onu sana iade etmez. Bu da onların, «Ümmîlere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize vebal yoktur» demelerindedir. Allah adına bile bile yalan söylüyorlar.”¹²⁹

Eleştirinin iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırma sanatı olarak göz önünde bulundurduğumuzda, bu konuda insana rehberlik edecek ve ona bu anlayışı kazandıracak yegâne rehber Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an'ın anlatım üslubundaki güzellik, sunuştaki yaratıcılığı, ahenkteki güzelliği ve anlatımdaki sağlamlığı göz önüne alındığında, Kur'an eleştirilerinin normal ve sıradan eleştiriler olmadığı hemen anlaşılır. Burada sergilenen tablolar, gösterilen örnekler ancak bu kadar olur derirtecek tarzda insanı mest eden niteliktedir. Bu da Kur'an'ın kendine has özelliğinden kaynaklanmaktadır.

¹²⁸ Bingöl, Abdülkerim, *Kur'an'da Eleştiri Mahiyeti ve Muhatapları*, (Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2015, 166.

¹²⁹ Al-i İmran: 3/11.

1.2.2. Müslümanlara Yapılan Eleştiri

Kur'an'ın evrensel bir mesaj olması nedeniyle toplumun her kesimi bulunduğu duruma göre bu mesajdan payına düşen övgüyü de eleştiriye de almıştır. Kur'an'ın içe dönük eleştirisi her kesimden ve konumu ne olursa olsun tüm Müslümanlara yöneliktir. Tevhid inancına dayalı bir toplumu inşa etmeye çalışan Kur'an, bu toplumu oluşturan bireyleri eski inançlarından, gelenek ve alışkanlıklarından hemen koparması kolay olmamıştır. Dolayısıyla zaman zaman fert veya toplumun Kur'anî değerlere aykırı olan davranışlarına ayar çekilmesi gayet normaldir.

Tarihi süreç içerisinde Allah Teala insanları hidayete erdirmek amacıyla peygamberler göndermiştir. Bunlar gerek getirdikleri mesajlarla ve gerekse yaşam tarzlarıyla içinde buldukları topluma model insan davranışlarını sunarak pek çok kişinin takdirini kazanmışlardır.¹³⁰ Peygamberlik zincirinin son halkasını oluşturan Hz. Peygamber de vahye muhatap olan bir beşer olması nedeniyle içinde yaşadığı toplum için önemli bir konuma sahiptir. Hz. Peygamber'in vahye dayanan fiilleri konusunda hiç kimsenin itaat etmekten başka bir tercihi olamaz. Ancak vahye dayalı olmayan diğer tasarruflarında kimi zaman kendi başına, çoğu zaman da arkadaşlarına danışarak karar aldığı için bu tür davranışları sorgulanabilir. Çünkü vahye dayalı olmayan durumlarda hata yapma ihtimali vardır. Bu doğrultuda Hz. Peygamber'e yöneltilen birkaç ilahi eleştiri vardır.

Hız. Peygamber, Allah (c.c.)'tan aldığı vahiy konusunda masumdur. Ehli sünnet inancına göre, Hız. Peygamber'den başka bir kimsenin masumluluğu söz konusu değildir. Çünkü peygamberlerde bulunması vacip olan sıfatların başında "ismet"¹³¹ gelmektedir.¹³² İsmet, peygamberlere mahsus bir sıfat olmakla beraber günah işleme gücünün kendilerinden alınmadığı, ancak Allah tarafından ve halkın

¹³⁰ Arslan, 27.

¹³¹ İsmet: Peygamberlerin hatadan ve günaha korunmuş olması demektir. Allah'ın peygamberlerini günah işlemekten, isyana düşmekten yasak ve haramları irtikap etmekten koruması, bunları ona men etmesidir. Şiiiler, "ismet" terimini "imam"a da isnat ederler. Peygamberlerin vahiyden önce de, sonra da küfürden masum oldukları hakkında ümmet icma etmiştir. (Bkz. Gölcük, Şerafettin vd., *Kelam*, Tekin Kitabevi, (2. Baskı), Konya 1991, 292; Karagöz vd., 324)

¹³² Gölcük, 291.

gözünden kendi değerlerini düşürecek şeylerden korunmuş oldukları anlaşılmaktadır.¹³³ Fakat bu durum onları beşer olmaktan çıkarmaz. Hz. Peygamber'e yöneltilen ilahi ikazlar onun bu beşer kimliği kapsamında yaptığı tasarruflara yöneliktir. Nitekim birçok âyette “*De ki ben de tıpkı sizin gibi bir beşerim*”¹³⁴ ifadesiyle onun bu özelliğine işaret edilmektedir. Bu ilahi beyanat Müslümanlara yönelik bir uyarı olup ileride tıpkı Hristiyanların içine düştüğü hataya düşmelerini engellemeye yöneliktir. Diğer taraftan her konuda ümmetlerine örnek olan peygamberlerin tıpkı Hz. Adem'de olduğu gibi beşer özelliklerinden ötürü yaptıkları hatayı düzeltme noktasında da örnek olmaları gerekir. Nitekim Mekke'nin ileri gelenlerini İslam'a kazandırmakla meşgul olan Hz. Peygamber'in Abdullah İbn Ümmü Mektum'un İslam hakkındaki sorusuna cevap vermeyişi ilahi ikaza ve eleştiriye konu olmuştur. “*(Peygamber), âmanın kendisine gelmesinden ötürü yüzünü ekşitti ve çevirdi. (Resûlüm! onun halini) sana kim bildirdi! Belki o temizlenecek, yahut öğüt alacak da o öğüt ona fayda verecek.*”¹³⁵

Hz. Peygamber'in kendisinden bir şey istemeye gelen İbn Ümmü Mektum'dan yüz çevirmesi, onunla ilgilenmemesi; onun elit tabakadan olamamasından dolayı değildir. Onun bu hareketi, ehem olanı mühim olana tercih etmekten başka bir şey değildir. Çünkü Hz. Peygamber, İslam'ı tebliğ ederken zengin, fakir, hür, köle ayırımı yapmazdı. İslam'ın tebliğ edilmeye başlandığı toplumun sosyo-kültürel şartları dikkate alındığında Hz. Peygamber'in bu yaklaşımı, Mekke'nin ileri gelenlerinin İslam'a girmesiyle tebliğini daha geniş alanlara ve insanlara ulaştırmak, davetin önündeki engelleri kaldırmak ve Müslümanların rahat bir şekilde dini inançlarının gereklerini yerine getirmelerine imkân sağlamak içindi.¹³⁶

Birçok tefsir kaynağı, Abese suresinin sebab-i nüzulünün Abdullah İbn Ümmü Mektum'un Resulullah'tan bir istekte bulunmak için gelmesi nedeniyle Hz. Peygamber'in ona karşı sergilediği tavrın Yüce Allah tarafından onaylanmamış

¹³³ Zeki Yıldırım, “Kur'an'da Peygamberlerin İsmeti”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı: 19, 87-118.

¹³⁴ Bkz. Kehf: 18/110; Fussilet: 41/6.

¹³⁵ Abes: 80/1-4.

¹³⁶ Arslan, 31.

olmasının Allah Resulü'nü kınamak olduğunu söylerler.¹³⁷ Kendisinden önceki birçok peygamber gibi beşer özelliğinden dolayı yapmış olduğu taktik bir hata onun peygamberliğine halel getirmemiş, aksine beşer kaynaklı bir hata olduğu ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan bu olayla eleştirilecek bir davranış söz konusu olunca eleştirilecek kişinin konumunun pek önemli olmadığı vurgulanmıştır. Aynı şekilde Hz. Peygamber de tebliğ görevinin gereği olarak kendisini eleştiren bu âyetleri rahat bir şekilde insanlara tebliğ ederek eleştiri kültürünün gelişmesine öncülük etmiştir. Bu ise takdire şayan bir davranıştır.

İnsanın yaratılış gayesine uygun hareket etmesi, ölçsüz davranmaması yani her işinde adaletten ayrılmayıp haddini aşmaması Allah (c.c)'ın insandan istediği temel bir görevdir. Durum böyle hassas olmakla beraber insanın beşer özelliğinden dolayı hatalar kaçınılmaz olmaktadır. Müslümanlara yönelik yapılan bireysel veya toplumsal boyuttaki ilahi ikaz, siteme dayalı bir eleştiri olduğunu ifk hadisesi örneğinde görmek mümkündür: “...*bu iftirayı işittiğiniz zaman, iman eden erkek ve kadınlar, kendi hakkında iyi zan besleyip; “bu apaçık bir iftiradır” deselerdi ya*”.¹³⁸ Bu ayette de görüldüğü gibi Müslümanlara yönelik eleştiride, içe dönük bir özeleştiriye kapı aralayan ve onlara zımnen özeleştiri yapma tavsiyesini görmek mümkündür.

Sahabe-i kiram (r.a)'ın her birisi gökte birer yıldız gibi de olsa nihâyetinde birer beşer olup, isabetli kararlar verebildikleri gibi hata da etmiş olabilirler. Onlara da bir kutsiyet atfedilemez, masum değillerdir. Yukarıda görüldüğü gibi ifk olayında bazı Müslümanlar münafıkların hezeyan ve tezviratlarına alet oldukları ayet-i kerime ile eleştirilmektedir. İftira kampanyasına katılanlardan biri de Mistah b. Üsase'dir. Hz. Ebubekir yakını olduğu için Mistah b. Üsase'ye yardımda bulunuyordu. Ancak Hz. Ebubekir, kızı Hz. Aişe hakkında onun masum olduğunu bildiren âyet inince ve Mistah'ın Hz. Aişe hakkında söylediklerini de işitince ona yaptığı yardımı keseceğine dair yemin etti. Bunun üzerine şu âyet nazil oldu: “*İçinizden varlık ve servet sahibi kimseler yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere*

¹³⁷ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru'l-Mukatil b. Süleyman*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, 451; Zemahşeri, IV, 688; Razi, XXX, 56; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII, 318.

¹³⁸ Nur: 24/12.

(kendi mallarından bir şey) vermeyeceklerine yemin etmesinler. Onlar affetsinler, vazgeçip iyi muamelede bulunsunlar. Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”¹³⁹ Bu âyet geldikten sonra Hz. Ebubekir “Allah'ın beni bağışlamasını istiyorum” diyerek daha önce yaptığı yardımı kesmemeye karar verdi.¹⁴⁰

Allah Teala'nın emir ve yasaklarını harfiyen uygulamak isteyen bir Müslüman için Kur'an-ı Kerim yegane rehberdir.¹⁴¹ İnsanlar için rehber olan Kur'an'ın getirmiş olduğu hakikatlere rağmen Müslümanlar kimi zaman nefislerinin arzularına uyararak günah işlemişlerdir. Kur'an, Müslüman olmayanları eleştirdiği gibi varoluş gayesine uygun hareket etmeyen Müslümanları da eleştirmiştir.¹⁴² Kur'an eleştirisi, Kur'an'ın evrensel ilkeleri çerçevesinde olup kişilerle bir ilgisi yoktur. Müslümanların eleştirilmiş olmaları olumsuz bir durum değildir. Nitekim Müslüman şahsiyetinin Kur'an ölçeğiyle eğitilmesinde hatalı davranışlarının kendisine bildirilmesi ve o yanlışlarından dolayı ayıplanması, ona Kur'an perspektifinden hayata ve olaylara bakma imkânını vermektedir. Kur'an'ın aynasından kendisini seyreden kişi kendisini olduğu gibi görebilme imkânını bulabilmektedir. Hatalarını ve sevaplarını olduğu gibi gören kişi, nasıl davranması gerektiğini, eleştiriye konu olan davranışlarının neler olduğunu ve bunları nasıl düzeltereğini Kur'an'ın rehberliğinde öğrenmiş olacaktır.

1.3. MÜSLÜMANLAR ARASINDA MEYDANA GELEN İLK ELEŞTİRİ HAREKETLERİ VE SEBEPLERİ

İslamiyet'in, doğduğu coğrafyada o zamana kadar süregelen çeşitli din mensuplarının itirazlarına maruz kaldığı bilinmektedir. Hz. Peygamber'in Mekke'de ilan ettiği hareketin dini mahiyette olması, o çevrede faal olan çeşitli dini gurupların, özellikle müşriklerin tepkilerine maruz kalmıştır. Tarihi kayıtlara göre İslamiyet'ten

¹³⁹ Nur: 24/22.

¹⁴⁰ İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişam b. Eyyub el-Himyeri, *es-Siyretü'n-Nebeviyye*, (Trc. Abdulvehhab Öztürk), Kahraman Yay., İstanbul 2014, III, 415; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l Müluk*, Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, II, 114.

¹⁴¹ Bkz. Bakara: 2/2.

¹⁴² Bingöl, 279.

evvel Arabistan'da Yahudilik, Hristiyanlık ve Zerdüştlüğün müntesipleri bulunmakla beraber halkın çoğu putperest olduğu bilinmekteydi. Bu dini cereyanların yeni dine itirazlarını incelemek ayrı bir araştırmanın konusudur. Biz burada, İslamiyet'in doğduğu muhitte bu dinin müntesipleri arasında cereyan eden tenkit hareketlerini ve mahiyetlerini incelemeye çalışacağız.

Burada tespit etmeye çalıştığımız hareketler İslam dışı dinlerin mahsulü olanlar değil, merkezini Medine'ye naklettikten sonra gerçek hayatını yaşamaya başlamış, davasının tahakkukuna mekân ve imkân bulmuş olan İslami çevrenin hareketleridir.¹⁴³ İnceleme sahası olarak seçtiğimiz bu muhitin İslamiyet'i temsil bakımından durumu ve Peygamber'le olan münasebetini tespit etmeye çalışacağız.

İslam'ın evrensel ilkeleri, insanlığın rehberlik kaynağı Kur'an'da çok açık bir şekilde beyan edilmektedir. Her konuda seçici olmamızı bize tavsiye eden Yüce Rabbimiz özellikle toplumsal dayanışma ve mutabakat açısından son derece önemli olan, gelen haberleri hem kaynak hem de mahiyet açısından tetkik ve teyid etmeyi mü'minlerden istemesi¹⁴⁴, eleştirel düşünceye verdiği önem bakımından son derece manidardır.

İslam dini kendinden önce gelen ilahi dinlerden tevarüs ettiği tevhid inancına dayanır. Bu nedenle tevhid inancına aykırı ne kadar inanış ve uygulama varsa hepsinin kökünü kazımak ve bu inanışa dayanan müşriklerin düzenini temelden yıkmak, onun yerine fert ve toplumun esenliğini esas alan İslam nizamını yerleştirmek için gelmiştir. Gerek Allah Teala gerekse Hz. Peygamber, bir yandan gayri müslim unsurlara yönelik eleştirilerini sürdürürken diğer yandan, eski alışkanlıklarının etkisinde kalan veya beşeri zafiyetlerinden dolayı bazı vakalar karşısında doğru tavır sergileyemediklerinden ötürü bir kısım Müslümanları eleştirirler. Biz burada o vakalardan birkaçını açıklayarak konuyu anlamaya çalışacağız:

¹⁴³Hatiboğlu, 17.

¹⁴⁴ Bkz. Hucurat, 49/6.

1.3.1. Batn-ı Nahle Vakası

Kureyş müşriklerinin, Hz. Peygamber'in mübarek vücutlarını ortadan kaldırmaya yönelik girişimleri ve Müslümanlara yönelik dayanılmaz baskı ve işkenceleri sonucunda gelen ayetle Müslümanlar peyderpey Medine'ye hicret ettiler. Kısa sürede İslam devletini kuran Hz. Peygamber, bir yandan da onları yurtlarından süren müşriklerin faaliyetlerini gözetlemeyi de ihmal etmiyordu. Bu nedenle zaman zaman Medine'nin etrafına keşif müfrezelerini görevlendiriyordu.

Hz. Peygamber, hicretin ikinci yılının Recep ayında Abdullah b. Cahş'ı 15 kişilik bir kuvvetle Mekke ile Taif arasındaki Nahle'ye gönderdi.¹⁴⁵ Burada, Suriye'ye gidecek veya Suriye'den gelecek kureyş kervanlarını gözetlemesini istedi. Nahle vadisine ulaşan seriye, kureyşin Suriye'den dönen bir kervanına rastladı. Yurtlarından kovulmalarına ve ömürlerini gurbette fakru zaruret içinde geçirmelerine sebep olan kureyşin kervanını gören Müslümanlardan bazıları derhal saldırmak istediler. Seriyeye komutanı Abdullah b. Cahş buna engel oldu; fakat bir Müslümanın attığı ok, kureyş kervanbaşısı Amr b. el-Hadrani'ye isabet etti ve onu öldürdü. Seriyeye kervandan iki kişiyi de esir alarak Medine'ye döndü. Hz. Peygamber askerlerin yaptıklarından son derece rahatsız oldu ve kendisinin haram ayda savaşmayı emretmediğini hatırlatarak olaya sebebiyet verenleri kınadı.¹⁴⁶ Müslümanlar çatışma gününün, Cemaziyelahirin son günü olduğunu sanmış, oysa o gün Recep ayının ilk günü imiş. Haram aylar da Recep ayı ile başladığından, çatışma günü haram aylara giriş gününde gerçekleşmiştir.¹⁴⁷ Bunun üzerine kureyşliler Müslümanları haram aylara saygı göstermemekle suçlamışlardır.

Müşriklerin bu yaygaracı sözleri doğrudu fakat gerçekte batıl amaçlı idi. Onlar haram aylarda savaşma yasaklığını sırf arkasında saklanacakları bir maske olsun diye dillerine dolamışlardı. Böylece Müslümanları karalamak, onları saldırgan olarak göstermek istiyorlardı. Oysa daha en başta Müslümanlara türlü türlü

¹⁴⁵ Vakıdı, Muhammed b. Ömer, *Kitabü'l-Meğazi*, Trc. Musa K. Yılmaz, İlk Harf Yay., (1. Baskı), İstanbul 2014, I, 59.

¹⁴⁶ İbn Hişam, II, 301; Vakıdı, a.g.e, I, 63; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Yay., (6. Baskı), İstanbul 2011, I, 256.

¹⁴⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, 196; Yazır, II, 141; Şimşek, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, Beyan Yay., İstanbul 2016, I, 237.

işkenceleri reva görüp onları yurtlarından çıkararak ve mallarına el koyarak Mescid-i Haram'ın saygınlığını çiğnemek suretiyle saldırıyı kendileri başlatmışlardı.¹⁴⁸

Ölen ve esir alınanlar kureyşin saygın ailelerine mensuplardı. Kureyşin düşmanlığının artmasında ve Bedir Savaşı'nın hazırlıklarını hızlandırılmasında bu olay etkili olduğu gibi, Hicaz'da da büyük yankı yaptı. Mekkeli müşrikler ve Medineli Yahudiler, Müslümanları haram aylara bile hürmet etmeyen, kan dökücü, yağmacı bir eşkiya topluluğu olarak göstermeye çalıştılar.¹⁴⁹ Bu serzenişe bazı Müslümanlar da katılmıştı.¹⁵⁰ Ancak inen âyet Müslümanları rahatlattı. “*Ey Muhammed! Sana Hürmet edilen ayı, o aydaki savaşı sorarlar. Deki, o ayda savaşmak büyük suçtur. Allah yolundan alıkoymak, O'nu inkar etmek, Mescid-i Haram'a girişe engel olmak ve halkını oradan çıkarmak Allah katında daha büyük suçtur. Fitne çıkarmak ise öldürmekten daha büyük bir suçtur...*”¹⁵¹

Hz. Peygamber ve Müslümanlar için büyük sıkıntıya neden olan bu durum, nazil olan bu ayetle açıklığa kavuşmuştur. Bu ayet bir yandan haram aylarda savaşmayı kınarken diğer yandan müşriklerin yaptıkları taşkınlıkları ileri sürerek onların da masum olmadıklarını vurgulamıştır. Bu olay şunu göstermektedir ki, uymaları gereken hukuk kurallarını ihlal eden Müslümanları, sonuç kendi lehlerinde olsa dahi diğer Müslümanlar eleştirmekten geri kalmamışlar. Veyahut durum kendi aleyhlerine dahi olsa hakkı söylemekten geri durmamışlardır.

1.3.2. İfk Hadisesi

Adını, Kur'an'daki olaya ilişkin âyetlerde iki defa geçen¹⁵² ifk kelimesinden alır. İfk “iftira, bühtan, en kötü ve en çirkin yalan” demektir.¹⁵³ İfk, Kur'an'da ayrıca iki yerde¹⁵⁴ sözlük anlamında geçmektedir.

¹⁴⁸ Kutub, *fi Zilal'il-Kur'an*, I, 361.

¹⁴⁹ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2009, 326; Çakan, 477.

¹⁵⁰ Yazır, II, 142; Hatiboğlu, 26.

¹⁵¹ Bakara: 2/217.

¹⁵² Bkz. Nur: 24/11, 12.

¹⁵³ İsfahâni, 86; Karagöz vd., 298; Ayverdi, 540.

¹⁵⁴ Bkz. Furkan: 25/4; Sebe: 34/43.

إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِّنْكُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَّكُم بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ لَئِنْ لَّمْ يَكُنْ أَمْرِي مِنْهُمْ مَا أَكْتَسَبَ مِنَ
الْإِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ

(Peygamber'in eşi Aişe'yi) iffetsizlikle suçlayanlar (ona iftira atanlar) içinizden bir gruptur. Bunu kendiniz için kötü bir şey sanmayın! Tersine belki sizin için hayırdır! (İftiracılara gelince,) onların her biri (böyle yaparak) işledikleri günahın yükünü taşıyacaklardır ve onlardan bu (günahın) işlenmesinde başı çeken (Abdullah İbni Ubeyy)i vahim bir azap beklemektedir.¹⁵⁵

Bu âyet ve takip eden dokuz âyette, İslâm tarihinde “ıfk (iftira) olayı” diye bilinen konu hakkında bilgi verilmektedir. Hz. Peygamber adeti olduğu üzere bir sefere çıkacağı zaman zevcelerinden birini birlikte götürürdü.¹⁵⁶ Benî Mustalik Gazvesi'nde Hz. Aişe ona refakat ediyordu.¹⁵⁷ Hz. Peygamber, bu seferden dönerken beraberinde götürdüğü Hz. Âişe tabii ihtiyacını gidermek için birlikten uzaklaşmıştı. Bu arada, düşürdüğü gerdanlığını ararken birlik bulunduğu yerden ayrılmış, kendisi geride kalmıştı. Birliğin artçılarından Safvân b. es-Sülemi, Hz. Âişe'yi kendi devesine bindirip hayvanı çekerek Medine'ye getirdi.¹⁵⁸

Söz konusu gecikme başlangıçta kötüye yorumlanmamış, hatta kimsenin dikkatini bile çekmemişken, hicretten önce Hazrec kabilesinin reisi olan ve Medine'nin yönetimi kendisine verilmek üzere iken Hz. Peygamber'in gelmesiyle bundan mahrum kalan Abdullah b. Übey b. Selûl'ün başlattığı dedikoduyla birlikte iç huzursuzluklara yol açan önemli bir olay halini almıştır.¹⁵⁹ Olaya son derece üzülen ve nasıl bir hükme varacağı hususunda uzunca bir süre tereddütte kalan Hz. Peygamber sonunda konuyu bazı yakınlarıyla istişare etmeye karar verdi. Eşleri arasında Âişe'ye rakip olmasıyla tanınan Zeyneb bint Cahş'a, onun eski kocası ve kendi evlâtlığı Zeyd b. Hârise'nin oğlu Üsâme'ye ve damadı Hz. Ali'ye (bazı rivâyetlere göre ayrıca Hz. Osman ve Ömer'e) düşüncelerini sordu. Bunlardan Zeyneb ile Üsâme, Âişe'den hiçbir şekilde şüphelenmediklerini söylerken Hz. Ali

¹⁵⁵ Nur: 24/11.

¹⁵⁶ Zühri, İbn Şihab, *el-Meğazi*, (Çev. Mehmet Nur Akdoğan), Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, 106; Vakıdı, II, 70.

¹⁵⁷ Doğrul, III, 312, 313.

¹⁵⁸ Zühri, 106; Vakıdı, II, 74; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, 1102; Hazın, V, 56.

¹⁵⁹ Taberi, *Camiu'l-Beyan an Te'vilil-Kur'an.*, XVIII, 89; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VI, 19.

görüşünü, “*Yâ Resûlallah! Allah senin evliliğine bir sınır koymamıştır; Âişe gibi pek çok kadın var. Fakat yine de işin aslını öğrenmek için onun hizmetçisini sorguya çekmelisin*” diye bildirdi¹⁶⁰.

Hiz. Ali'nin takındığı bu tavrı Hiz. Aişe hayatı boyunca unutmamıştır.¹⁶¹ Bunun üzerine Resûlullah Berîre adlı câriye ile konuştu, kendisinden Hiz. Âişe'nin lehine şahadetten başka, “O, evinde hamurunu yoğururken uyuya kalan ve hamuru kuzuya yediren gencecik bir kadındır” cevabını aldı.¹⁶² Berîre'nin bu sözleri, Âişe'yi mâsum fakat genç yaşta olması sebebiyle tedbirsiz olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili vahyin gelmesi gecikince Hiz. Peygamber, Mescid-i Nebevî'de konuyu halka açtı ve bu dedikodulardan kurtarılmasını istedi.¹⁶³ Ancak böyle nazik bir konunun hemen oracıkta halledilmesi mümkün olmamış hatta kabileler arasında sert münakaşalara da sebep olmuştur. Bu sırada uzun süredir beklenen vahiy gelmeye başlamıştır.

Nûr sûresinin on birinci âyetinden itibaren başlayıp devam eden ilâhî beyanda çirkin iftirayı çıkarmanın büyük bir azaba mâruz bırakılacağı ifade edilmekte, ona alet olup dedikoduyu yayanların bir avuç insandan ibaret olduğu bildirilmekte, bunun yanında söylentileri duyan kadın erkek bütün Müslümanların duyarsız ve bilinçsiz davranışları da kınanmaktadır. “...bu iftirayı işittiğiniz zaman, iman eden erkek ve kadınlar, kendi hakkında iyi zan besleyip; “bu apaçık bir iftiradır” deselerdi ya”.¹⁶⁴ Bu iftira kampanyasına bir grup insanın katıldığı Kur'an-ı Kerim'de “usbe” kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu kelime; birbiriyle kenetlenmiş topluluk için kullanılmaktadır.¹⁶⁵ 'Usbe'nin kaç kişiden teşekkül ettiği ihtilaflıdır. Sayıları on ile kırk arası olan bir cemaat olduğu gibi,¹⁶⁶ üç kişi, üçten ona kadarolan

¹⁶⁰ Zühri, 109.

¹⁶¹ Hatiboğlu, 28; Arslan, 69.

¹⁶² Buhari, Şehadet:15, 30; Hibe:15; Cihad: 64; Muhammed b. Ömer Vakıdı, *Kitabü'l-Meğazi*, Trc. Musa K. Yılmaz, İlk Harf Yay., (1. Baskı), İstanbul 2014, II, 430; İbn Hişam, III, 411; Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l Müluk*, II, 113; Doğrul, III, 315.

¹⁶³ Zühri, 109; Salih Suruç, *Kainatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*, Nesil Yay., (534. Baskı), İstanbul 2016, II, 206.

¹⁶⁴ Nur: 24/12.

¹⁶⁵ İsfahâni, 703; İbrahim Mustafa vd., I, II, 655.

¹⁶⁶ Zemahşeri, III, 52.

bir grup, kırk kişiden teşekkül eden veya ondan on beşe kadar olan bir topluluk olduğu da söylenmektedir.¹⁶⁷

Kaç kişiden oluşursa oluşsun, gerçek olan, Kur'an'ın belirttiği "Usbe"nin, bir topluluğu ifade etmesidir ve bu "Usbe" içinde iftirayı ilk önce atan kişi de, az önce ifade ettiğimiz gibi, Abdullah b. Übey'dir. Bu sebeple "Usbe"nin elebaşısı odur.¹⁶⁸ Bu âyette Müslümanlara hem bir sitem hem de eleştiri vardır. Çünkü bir kısım Müslümanlar da münafıkların bu tezviratlarına alet olmuşlardı. Taberi, bunların Hassan b. Sabit, Mistah b. Esase, Hamene bint Cahş olduğunu söyler.¹⁶⁹ Hadislerde, büyük günahlar arasında, iffetli bir kadına zina iftirasında bulunmak da sayılmıştır.¹⁷⁰ Zira olay, insanoğluna yöneltilebilecek en çirkin bir iftira olmaktan öte Hz. Peygamber'in mâsum eşini hedef almış ve dolayısıyla müslüman toplumun tamamı itham altında bırakılmıştır. Onlar bu haberi duyduklarında basîretlerini kullanarak, *“Böyle bir söylentiye alet olmak bize asla yakışmaz. Hâşâ! Bu çok büyük bir iftiradır”* demeli ve Hz. Peygamber'in mâsum ailesiyle Müslüman toplumun onurunu korumaları gerekirdi. Âyet-i kerîmelerde; bundan böyle benzeri gafletlere düşmemeleri konusunda Müslümanlar uyarılmakta ve rencide olan peygamber ailesinin yine de hoşgörü ve affedicilikle davranması tavsiye edilmektedir. Hz. Âişe, kendisini fazlasıyla üzüp zor duruma düşüren iftira hadisesinin sonuç itibarıyla hakkında hayırlı olduğunu anlamış ve şahsı vesilesiyle on âyetin birden inmesini ömrünün sonuna kadar hayatının en şerefli hadisesi olarak kabul etmiştir.¹⁷¹

Bu olayda, Hz. Peygamber, dünya hayatında bir insanın başına gelebilecek en zor durumla karşılaşmak zorunda kalmış doğal olarak derinden etkilenmiştir.¹⁷² Bu olayı en yakınlarıyla istişarede bulunması bu durumun açık bir göstergesidir. Ayrıca bu tür olayların derinlemesine araştırılması gerektiğini bildiren ilahi mesajın gereğini yapmıştır. Kur'an-ı Kerim'de bu gerçeğe şöyle işaret edilmektedir; *“Ey inananlar! Size yoldan sapmış birisi, bir haber getirirse onun doğruluğunu*

¹⁶⁷ Kurtubi, XII, 198.

¹⁶⁸ Seyfullah Kara, “İfk Olayının Etkileri ve Olayla İlgili Ortaya Konan Tavırlar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, Sayı: 15, 343-382.

¹⁶⁹ Taberi, *Camîu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XIX/116.

¹⁷⁰ Buhari, Vesaya: 23.

¹⁷¹ Mustafa Fayda, “İfk”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 507-509.

¹⁷² Arslan, 76.

araştırın! Yoksa bilmeyerek bir topluluğa karşı kötülük edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz.”¹⁷³ Bu âyette üzerinde durulması gereken birkaç husus vardır; birincisi, insanların hepsine değil sadece iman edenlere hitap edilerek imanlarının gereği olarak başkasının hakkına taalluk eden durumlarda iyice araştırmadan, kesin kanaat sahibi olmadan sadece zanna dayanılarak hareket edilmemesi gerekir. İkincisi, haber kaynağının iyice araştırılması, haberi getirenin dini duyarlılığı yani takva derecesinin sorgulanması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu da ancak eleştirel bir bakışla ve yaklaşımla yapılabilmektedir.

O isteseydi bu işin üzerini hemen kapatırdı. Fakat o, Medine toplumunun bir ay boyunca bu hadiseyle meşgul olmasına mani olmamıştır. Bu durum, Hz. Peygamber ve Hz. Aişe için bir imtihan olduğu gibi diğer Müslümanlar için de imtihan vesilesi olmuştur. Nitekim az da olsa kalbinde eğrilik bulunan bir kısım Müslümanlar nefslerine uyararak gaflete düşmüş ve münafıkların tezviratlarına alet olmuşlardır. Hz. Peygamber’in bu kadar mahrem bir olayı mescidde insanlarla paylaşması, onun her konuda olduğu gibi böylesi nazik bir durumda toplumsal olarak nasıl davranılması gerektiğini, diğer taraftan, Hz. Aişe’ye güvenmesine rağmen bu olayın bir tarafı olarak ona; *“Eğer yasak olan şeyi yaptıysan, Allah’tan bağışlanma dile ve O’na tövbe et. Kul, hatasını itiraf edip tövbe ederse, Allah ona merhamet eder”*¹⁷⁴ ifadesiyle böyle bir durumda bireysel olarak nasıl davranılması gerektiğini, bir eğitmen, bir rehber ve bir peygamber olarak uygulamalı bir şekilde gösteriyordu. Buna karşı Hz. Aişe, kendinden emin bir eda ile, Hz. Peygamber’e; *“Ben size, ben suçuzum, ki Allah benim suçsuzluğumu biliyor,”* desem siz benim dediğimi tasdik etmeyeceksiniz. Ben size bir günahı itiraf etsem, ki Allah benim suçsuzluğumu biliyor, siz beni tasdik edersiniz” diye cevap vermiş ve bu iftira karşısında sabredeceğini beyan etmiştir.¹⁷⁵

İslam tenkit zihniyeti açısından son derece önemli ve başlangıçta vahiy nazil olmayan bu hadisede, Hz. Peygamber zahire göre hareket ederek eleştirileri engellememiştir. Hz. Aişe, vaziyet Peygamberce de anlaşıldıktan sonra, annesinin,

¹⁷³ Hucurat: 49/6.

¹⁷⁴ Buhari, Şehadat: 15, 30; Hibe:15; Cihad: 64.

¹⁷⁵ Zühri, 110.

teşekkür makamında Hz. Peygamber'e gitmesi teklifini reddetmiş ve “*Ben ancak Allah'a hamd ederim*” demekle,¹⁷⁶ Hz. Peygamber'e karşı bile izzet-i nefisini göstermekten çekinmemiştir.¹⁷⁷ Bu ve buna benzer hadiseler, eleştiriye açık bir toplumu oluşturma noktasında Hz. Peygamber'in rolü ve zamanındaki fikir ve düşünce hürriyetinin durumunun göstermesi açısından son derece önemlidir.

1.3.3. Hudeybiye Barışı ile İlgili Eleştiriler

Mekkeli müşriklerin Medine İslâm Devleti'ni resmen tanıdıklarını gösteren belgeyi imzaladıkları barış antlaşması (6/628), adını, altında Bey'atürriydân'ın yapıldığı hadbâ adlı ağaçtan¹⁷⁸ yahut yanındaki kuyudan alan Hudeybiye, Mekke'nin 17 km. batısında ve eski Cidde yolu üzerindedir.¹⁷⁹

Hudeybiye'nin asıl şöhreti, hicri 6. yılın Zilkade ayının başında (Mart 628) Hz. Peygamber'in, gördüğü bir rüya üzerine¹⁸⁰ ashabıyla birlikte umre yapmak için Medine'den Mekke'ye giderken burada konaklamasından ve kureyş ile bir barış antlaşması yapmasından ileri gelmektedir.¹⁸¹ Çünkü İslam'ın özü barıştı ve barışı esas almaktaydı. kureyşin birçok isteğinin kabul edildiği antlaşma, Müslümanlar arasında huzursuzluğa neden oldu. Antlaşma metnini yazmakla görevlendirilen Hz. Ali, müşriklerin “*Allah'ın Peygamberi Muhammed'in...*” ifadesine itirazlarına dini hamiyetinden dolayı itirazda bulunmuştur.¹⁸² Herkes bu meseleyi kendi içinde tartışırken, Hz. Ömer toplumun sözcüsü niteliğinde durumu Hz. Peygamber ile konuşmayı tercih etmiştir.¹⁸³ Onun “*Sen gerçekten Allah'ın peygamberi değil misin?*” sorusu ağır bir ifadedir. Ancak Hz. Peygamber'in ona verdiği “*evet*” cevabı bir o kadar anlamlıdır.¹⁸⁴ Hz. Ömer'in “*Öyleyse niçin dinimize alçaklığı mustahak*

¹⁷⁶ Taberi, *Camii'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XIX, 123; Taberi, *Tarih-i Taberi*, Trc. M.Faruk Gürtunca, Sağlam Yay., İstanbul 2007, III, 217.

¹⁷⁷ Martin Lings., *Hz. Muhammed'in Hayatı*, (Çev. Nazife Şişman), İnsan Yay., İstanbul 2016, 353; Hatiboğlu, 29.

¹⁷⁸ Vakıdı, II, 600-603; ibn Hişam, es-Sire, III, 329-330.

¹⁷⁹ Muhammed Hamidullah “Hudeybiye”, *DIA*, İstanbul 1998, XVIII, 297.

¹⁸⁰ Fetih: 48/27.

¹⁸¹ Vakıdı, II, 224.

¹⁸² Doğrul, V, 67.

¹⁸³ Apak, 290.

¹⁸⁴ Arslan, 143.

görüyorsun?” sorusu daha ağır olmakla beraber, Hz. Peygamber’in cevabı gayet sakin ve teskin edici mahiyette olduğunu görüyoruz: “*Muhakka ki ben Allah’ın Resulü’yüm. Ben O’na isyan etmem, O bana yardım edecektir.*”¹⁸⁵ Hz. Ömer dahil ashab bu anlaşmaya tepki göstermekle birlikte Hz. Peygamber anlaşma şartlarını kabul ettiğini söyleyince herkes bağlılığını bildirdi.¹⁸⁶ İlk etapta maddeleri Müslümanların aleyhine olduğu izlenimi veren, başta Hz. Ömer’in sert muhalefetine maruz kalan ve benimsenmeyen Hudeybiye Antlaşması, aslında Hz. Peygamber’in Kur’an ile de teyit edilen en büyük siyâsi zaferi olmuştur. Herşeyden önce Arap Yarımadası’nda Müslümanların en büyük düşmanı olan Mekkelilerin saldırı tehlikesi resmen ortadan kalkmıştır. Medine’nin güney tarafını emniyet altına alan Hz. Peygamber, diğer düşmanlarıyla daha rahat mücadele fırsatını bulmuştur.¹⁸⁷

Hz. Peygamber’in Hudeybiye Antlaşması’nda sahabeye karşı gösterdiği olgunluk, barışı gerçekleştirmek için yaptığı mücadele ve ileri görüşlülüğü gerçekten takdire şayandır. Olayın sıcaklığından dolayı yaptığı hatanın farkında olmayan Hz. Ömer daha sonra “*Söylediğim sözden korktuğum için, Allah’ın affına mazhar olmayı ümit ederek, o gün yaptığım hareketten dolayı sadaka verir, oruç tutar, namaz kılar ve köle azat ederim*” demiştir.¹⁸⁸ Gerek Hz. Ali gerekse Hz. Ömer’in Hz. Peygamber’e karşı tavırlarında fikir ve ifade hürriyetinin en güzel örneklerini görmek mümkündür. Günümüzde üst makamlarda bulunanlara karşı yapılacak bu tarz itirazlar en sert bir şekilde cezalandırılmaktadır. Aradan on beş asır geçmesine rağmen günümüzdeki fikir hürriyetinin Hz. Peygamberin dönemiyle kıyaslanamayacak kadar çok daha geride olduğunu söyleyebiliriz.

1.3.4. Usame’nin Komutanlığı

Hz. Peygamber’in vefatına yakın bir zamanda, Bizans üzerine gönderilmek üzere hazırlanan ve kumandanlığına, Mute’de kahramanca mücadelesinden sonra şehit olan Zeyd ibn Harise’nin pek genç olan oğlu Usame’nin getirilmesi çeşitli

¹⁸⁵ İbn Şihab ez-Zühri, 44; Vakıdi, II, 259.

¹⁸⁶ Muhammed Hamidullah, XVIII, 299.

¹⁸⁷ Apak, 292.

¹⁸⁸ İbn Hişam, III, 429; Zühri, s 45; Vakıdi, II, 260; Taberi, *Tarihu'l-ümem ve'l-Müluk*, II, 122.

itirazlara sebep olmuştur.¹⁸⁹ Muhacirler ve Ensar'ın en meşhurları dururken, çocukları yaşında olan Usame'nin komutanlığına yapılan itirazları duyan Hz. Peygamber; “ *Sizler, Usame b. Zeyd'in komutanlığını eleştiriyorsunuz. Daha önce de babasının komutanlığını eleştirmiştiniz. Allah'a yemin olsun ki o, komutanlığa layıktı. O, benim için insanların en sevimsisidir. Ondan sonra da bana insanların en sevimsisi Usame b. Zeyd'dir*”¹⁹⁰ diyerek ona olan güvenini göstermiş ve desteğini sürdürmüştür.

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah; “ *Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla iştiridir, hakkıyla görendir*”¹⁹¹ şeklinde buyurarak emanetleri ehline vermeyi emretmektedir. Dolayısıyla kamu hizmetinde liyakat ve ehliyet şartlarına haiz, üzerine aldığı sorumluluğu yerine getirirken adaletten ayrılmayan kişilere kamu görevinin verilmesi esastır.

Hz. Peygamber hayatı boyunca insanlara ait oldukları kabile, ırk, soy, aile, cinsiyet ve dış görünüşleriyle muamelede bulunmamıştır. O, insanların niteliklerine ve kalitelerine göre davranmıştır. Hz. Peygamber bir kişiyi göreve tayin ederken yaşına değil ehliyetine bakardı. Eğer tayin edildiği iş ile ilgili ehliyet ve liyakati tam ise, inanların değer verdiği diğer özellikleri önemsemezdi. Onun değer yargılarında herkes tarağın dişleri gibi eşitti.¹⁹²

Sahabenin ileri gelenleri dururken ordu komutanlığının hem yaşça daha küçük hem de azatlı bir kölenin oğlu olan Üsame'ye verilmesi itirazlara neden olmuştur. Ancak Hz. Peygamber toplumun bu tepkisini dikkate almamış ve bu konudaki kararlılığını kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Sahabenin eski alışkanlıklarının etkisinde kalarak bu durumu eleştirmeleri gayet normaldir. Hz. Peygamber'in eğitiminden geçen ashabın, gerçeği ve hakikatı bulma adına, kendilerine tanınan fikir hürriyeti çerçevesinde eleştirel bir yaklaşımla hareket

¹⁸⁹ Vakıdı, III, 369.

¹⁹⁰ İbn Hişam, IV, 396; Vakıdı, III, 370; Buhari, Fedailü Ashabi'n-Nebi: 17; İbn Hacer el-Askalâni, Ebü'l-Fadl Şehabeddin Ahmed, *Fethu'l-Bari*, Beyrut trs., VII, 108-110.

¹⁹¹ Nisa: 4/58.

¹⁹² Arslan, 156.

etmeleri, sorgulayarak hakikati bulmaya çalışmaları takdire şayandır. Hz. Peygamber de uygulamalarıyla bu konuda onlara rehberlik yapmış, hatalı oldukları durumlarda da incitmeden gayet nazik bir şekilde onları uyarmıştır.

1.3.5. İlk Halifenin Seçimi

Hz. Peygamber Veda Hutbesi'nde; *“Ey insanlar! Sözlerimi dinleyiniz. Çünkü bu seneden sonra sizinle burada bir daha tekrar buluşup buluşmayacağımı bilmiyorum”* demesi, vefatının yaklaştığını haber vermektedir. Nihâyet Hz. Peygamber, hicri on birinci sene, Safer ayının sonu veya Rebiülevvel ayının başında hastalandı.¹⁹³ On iki veya on üç gün hasta yattıktan sonra 12 Rebiülevvel 11/8 Haziran 632 tarihinde Pazartesi günü 63 yaşındayken vefat etti.¹⁹⁴

Allah Teala'nın Hz. Peygamber'e teşri' yetkisini vermesi özelde ona genelde insanın iradesine verdiği önemin göstergesidir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in hayatta iken kendisinden sonra yerine geçecek kimseyi tayin etmemesi ve bunu ashaba bırakması, onların iradesine verdiği değer gösteresidir. Hemen her konuda ashabına rehberlik eden Hz. Peygamber'in böylesi önemli ve hassas bir konuda herhangi bir şey söylemeden aralarından ayrılması tesadüfi değildi. Yirmi üç yıl boyunca İslam'ı ve insanı inşa mücadelesi meyvesini vermiş, böylesi önemli bir konuda ashabının, ortak aklın gereğini yerine getirebileceklerine inandığı için herhangi bir tasarrufta bulunmamıştı. Çünkü bundan sonra devletin kişilerle değil kurumsal kimliğiyle ayakta kalması gerekirdi.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra en önemli konu, Müslüman toplumu için kimin halife (devlet başkanı) olacağı meselesiydi. Nitekim Müslümanlar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra “hilafet-imamet” konusunda ihtilaf ettiler;¹⁹⁵ Hz. Peygamber, vefatından önce “Ümmet”i yönetmek üzere, yerine geçecek kişiyi tayin etmedi. Bu hususta Kur'an'da da bir hüküm yoktu. Böylece devlet başkanı seçiminin Müslümanların iradesine bırakılan bir iş olduğu, dinin esaslarından

¹⁹³ İbn Hişam, III, 387.

¹⁹⁴ Vakıdı, II, 1120; İbn Hişam, III, 400.

¹⁹⁵ İbn Hişam, IV, 402.

olmadığı hususu açıkça ortaya çıktı. Bu durumda, devlet başkanını serbestçe seçme hakkına sahip olan insanların tercihlerinin ve adayların farklı olması doğaldır. Gerek adayların birbirleriyle yarışması, gerekse taraftarlarının iktidarı ele geçirmek için rekabet ve mücadele etmesi olası durumlardandı.¹⁹⁶ Her kabile bu ulvi göreve kendilerinin daha layık olduğunu ileri sürerek rakiplerini devre dışı bırakmaya çalışıyordu. Sahabenin bu tavrı doğru okunmalıdır. Grupların kendi faziletlerini ileri sürüp karşı grupları eleştirmeleri, Müslüman toplumlar için en iyi eleştiri örneklerini oluşturmaktadır. Bu eleştiriler hiçbir şekilde dozunu aşmamış, tatlı bir rekabet şeklinde devam etmiştir.

İlk nesil sahabe olmakla beraber beşer üstü varlıklar değildiler. Müslümanların sahabeye bakışı, Hz. Peygamber'in sahabeye bakışı gibi olmalıdır. Yani kişiler değil onlardan sadır olan davranışlar değerlendirilmelidir. Yapılan konuşmalar ve şiddetli tartışmalardan sonra Hz. Ebubekir, Ömer b. el-Hattab ve Ebu Ubeyde gibi Muhacir Müslümanlar tarafından devlet başkanlığına aday gösterildi. Saideoğulları çardağındaki toplantıya katılanlar da onun adaylığını benimsediler ve tartışmayı durdurdular. Hz. Ebubekir'e biat ettiler ve onu halife seçtiler.¹⁹⁷ Böylece Allah, onlara doğru yolu gösterdi ve aralarında iman bakımından en güçlü, Allah'ın emrine sabretme noktasında en iyi, Allah'ın elçisine de arkadaşlık noktasında en kıdemli olanının seçimiyle, onları muvaffak kıldı.¹⁹⁸ Ertesi gün Medine Mescidi'nde yapılan "umumi biat"la Müslümanlar Hz. Ebubekir'in hilafetini tanıdılar. Biat işi bitince, Hz. Ebubekir, Allah'a hamd ve şükür ettikten sonra şöyle konuştu:

"Ey insanlar! Ben, üzerinize vali ve emir oldum. Halbuki sizin en hayırlınız değilim! Eğer iyilik edersem bana yardım ediniz, fenalık yaparsam bana doğru yolu gösteriniz! Doğruluk emanettir, yalancılık hıyanettir. İnşallah, içinizdeki en zayıfınız, kendisinin hakkı alınıncaya kadar, yanımda en güçlünüz olacaktır! İnşallah, içinizde en güçlünüz de, üzerine geçirdiği hakkı kendisinden alınıncaya kadar benim yanımda en zayıfınız olacaktır! Ey insanlar! Allah yolunda cihadı terk etmeyin! Bilin ki cihadı terk eden kavim zelil olur. Ben, Allah ve Resulü'ne itaat

¹⁹⁶ Hizmetli, 416-417.

¹⁹⁷ İbn Hişam, IV, 405; Zühri, 132; Doğrul, V, 72.

¹⁹⁸ Salim b. Zevkan, *es-Sire*, Trc. Harun Yıldız, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, 56.

ettikçe, siz de bana itaat ediniz; ben, Allah ve Resülü'ne asi olursam, sizin de bana itaatınız lazım gelmez. Kendim ve sizin için Allah'tan af ve mağfiret dilerim!"¹⁹⁹

Hız. Peygamber, söz, fiil ve takrirleriyle Müslümanlar için en güzel örnektir.²⁰⁰ Vahyin ilk muhatabı olan sahabe de, Hız. Peygamber'in etrafında bulunmaları, olaylara bizzat şahit olmaları nedeniyle İslam'ı yaşayarak öğrenme fırsatını yakalamış olmaları hasebiyle sonraki Müslümanlara hem prensip hem de uygulama bakımından örnektir. Böyle olmalarına rağmen onlar, kendilerinden beklenmeyen bazı olumsuz davranışlar sergilediklerinde Hız.Peygamber tarafından uyarılmış hatta cezalandırılmışlardır. Bu durumun Hız. Peygamber'in sahabeye, sahabenin Hız. Peygamber'e bakışında herhangi bir değişiklik meydana getirmediği görülmektedir.²⁰¹

Buraya kadar bir kısmını zikrettiğimiz Hız. Peygamber dönemine ait hadiselerde öne çıkan durumdan hareketle denilebilir ki; Hız. Peygamber de dahil olmak üzere tüm Müslümanlar, kendi aralarındaki münasebetlerinde, İslam'dan almış oldukları terbiye ile muhatap kim olursa olsun, konu ne derece önemli olursa olsun, sonucu ne olursa olsun, hak ve hakikatı söylemekten geri durmamışlardır. Asr-ı Saadet'te Hız. Peygamber tarafından birçok defa ashabının ictihadları sorgulandığı gibi, bazen de sahabenin sahabeyi hatta Hız. Peygamber'i ictihadı sebebiyle sorguladığı görülmektedir. Yukarıda da görüldüğü gibi bu tip sorgulamalar hiçbir zaman kişiselleştirilmeden, ekseninde Allah ve Resülü'ne itaat söz konusu olunca, sorgulamaya muhatap olan kim olursa olsun bu durumu anlayışla karşılamıştır. Bu durum, o dönemde fikir hürriyetinin ne derece önemli ve ileri düzeyde olduğunu göstermektedir.

¹⁹⁹ İbn Hişam, IV, 406; İbn Sad: Muhammed, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut 1978, III, 183; Taberi, *Tarihu'l-ümem ve'l-Müluk*, III, 203; Suruç, II, 613.

²⁰⁰ Bkz. Ahzab: 33/21.

²⁰¹ Arslan, 119.

1.4. KUR'AN EKSENLİ YAPILAN ELEŞTİRİNİN BENLİK GELİŞİMİNE KATKISI

Ruh ve bedenden oluşan ve çift görünüm arz eden insan, gerek fizyolojik, biyolojik gerekse zihinsel olarak sürekli bir gelişim sürecini yaşamaktadır. Çünkü hayatta hiçbir şey olduğu gibi kalmıyor. Hz. Adem'in yaratılması nasıl ki çeşitli evrelerden oluşmuşsa aynı şekilde, anne rahmine bir damla su olarak giren insanın çeşitli evrelerden geçerek bir bebek olarak dünyaya gelmesi ve sonrasında çocukluk, gençlik, olgunluk ve nihâyet ihtiyarlıkla geçirilen bir ömür bu gelişimin göstergesidir. Fakat burada kast ettiğimiz gelişme beden en yaşanan gelişme olmayıp, ruhen ve ahlaken meydana gelen gelişmedir.

Sürekli değişmeyi ve gelişmeyi bir hedef olarak insanın önüne koyan Allah Teala Kur'an-ı Kerim'de "...nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir"²⁰² buyurmak suretiyle bu konunun önemine işaret etmiştir. İnsanın sürekli günahlarla yüzyüze olması böyle bir arınmayı zorunlu hale getirmektedir. İster maddi ister manevi yönden olsun insanın değişmeye ve gelişmeye ihtiyacı vardır. Buradaki değişim mevcut hali tamamıyla terk etmek olmayıp bulunduğu durumu daha iyi olacak şekilde ıslah etmektir. Yani kişinin kendisini güzel hasletlerle donatmasıdır. Kendisini değiştirmek ve geliştirmek isteyen kimsenin, günahlara meyilli olan nefsin iyi tanınması ve ona karşı dikkatli olması gerekir. Nefsin gayrimeşru ve ölçüsüz isteklerini özeleştirisi ile baskılayan, kontrol eden, kendisini gerçekleştirmiş, ayetin deyişi ile kurtuluşa ermiştir.

Demokratik değerler kapsamında ele alınan çoğulculuk, katılımcılık gibi farklı fikirler zaman zaman çarpışır. Bu çarpışmalar eleştiriden kaynaklanır. Eleştirinin hoş görüldüğü yerlerde üreticilik ortaya çıkar. Bu üretkenlik aynı zamanda kendi karşıtı doğurur.²⁰³ "Bârîka-i hakikat, müsademe-i efkârdan doğar." Tevfik Fikret veya Namık Kemal'e atfedilen bu sözden kasıt şudur; hakikat parıltıları değişik fikirlerin çarpışmasından ortaya çıkar. Buna aynı zamanda felsefe biliminde diyalektik de denir. Diyalektikte bir görüş ve o görüşün karşıtı vardır; bu

²⁰² Şems: 91/9.

²⁰³ Nevzat Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, Timaş Yay., İstanbul 2015, 194

görüşlerin diyalogu sonucunda fikirlerin çarpışmasından hakikat kıvılcımları yani başka bir görüş ortaya çıkar.²⁰⁴

Müsademe-i efkâr, yani fikir çatışmaları, ille de farklı kişiler veya topluluklar arasında cereyan etmesi gerekmez. Bir topluluk içinde tartışma, çatışma olabildiği gibi, bir kişinin kendi içinde de ayrı, hattâ çelişkili eğilimler, görüşler, düşünceler bulunabilir ve o kişi, kararlarını ve davranışlarını bunları çatıştırarak üretir.²⁰⁵ Bir konuda birbirinden ayrı, hattâ birbirine aykırı görüşlerin olması gayet doğal bir durumdur. Doğal olmayana ise, bir görüşün destekçileri, hele iktidara veya güce de sahipseler, kendi görüşlerine uymayan görüşleri görmezden gelme, bastırma ve susturma, hattâ yok etme yoluna gitmeleridir. Tıpkı Antakya halkının Hz. İsa'nın elçilerine yaptıkları gibi, *"Doğrusu sizin yüzünüzden uğursuzluğa uğradık; vazgeçmezseniz and olsun ki sizi taşılayacağız ve bizden size can yakıcı bir azap dokunacaktır" dediler.*²⁰⁶ Oysa bu durumda yapılması gereken iş, hoş gitmese de farklı görüşlere hayat hakkı tanımak, onlarla yüzleşmek, yüzleşmekten de öte "müsâdeme"ye sokmak, yani "çatıştırmak"tır. Çünkü gerçeğin ne olduğu, ancak bu ayrı görüşlerin birbirleriyle girdikleri ölçüşme, tartışma, çatışma ile ortaya çıkabilecektir. Zira araştırma ve ilerleme için çeşitlilik, çeşitli görüşlerin birbiriyle çarpışması ve çatışması kaçınılmazdır.

Bir ismi de Furkan olan Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda, tevhid inancına uymayan ne kadar şey varsa hepsinin eleştirildiğini görmekteyiz. Dolayısıyla Kur'an'da mükemmel eleştiri örneklerini görmek mümkündür. Kur'an'ın asıl muhatabının insan olması nedeniyle, yapılan eleştirilerin insanın yaratılış gayesine uygun olmayan davranışlarına yönelik olduğunu görmekteyiz. Takvanın tek kriter olduğu bu eleştirilerde kişinin statüsü, cinsiyeti, mülkiyeti, soyu-sopu vb. özelliklerinin hiçbir ehemmiyetinin olmadığı görülmektedir. Hz. Peygamber vahye dayanmayan icthadlarından dolayı eleştirildiğini görmekteyiz. Eleştirel bir bakışa sahip olan Hz. Peygamber de aynı şekilde ashabını bu ölçüğe göre eleştirmekten geri

²⁰⁴ Rasim Özdenören, "Diyalektik", *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990, I, 383.

²⁰⁵ Kürşat Bumin, "Bârîka-i hakikat, müsâdeme-i efkârdan doğar", *Yeni Şafak Gazetesi*, (23 Haziran 2012).

²⁰⁶ Yasin: 36/18.

kalmamıştır. Hz. Peygamber'i kendilerine örnek alan ashab da bu bilinçle birbirlerini eleştirmişlerdir. Dolayısıyla eleştiri, mutlak anlamda kötü olmayıp, usulüne uygun ve yapıcı olmak şartıyla yapıldığında birey ve toplumların gelişimi için son derece gerekli bir eylemdir.

Günümüze baktığımızda gerek şahıs gerek ortam olarak Hz. Peygamber'in zamanındaki eleştirel bakış açısını göremiyoruz. Müslümanlar itaat kültürü geleneğine sınıksız bağlı kaldıkları için birbirlerini eleştirmekten, birbirlerini ikaz etmekten gözardı etmektedirler. Müslümanlar arasında ciddi bir problem haline gelen bu durumun değiştirilmesi için yeterince çaba gösterilmemektedir. Müslümanlar bu sorunu ancak ve ancak inandıkları kutsal değerleri içselleştirerek çözebilirler. Çünkü Kur'an-ı Kerim tam bir eleştiri kitabıdır. O, hiçbir ayrıntıyı göz ardı etmeden, İslam'ın temel prensiplerine uymayan her davranışı eleştirmektedir. Belki de Müslümanlar arasında mevcut bulunan problemlerin çoğunun sebebi, eleştiri kültürünün yaygın olmamasıdır.²⁰⁷

Serbest toplum, iyi ile kötü arasındaki tercihi istediği şekilde yapma şansına sahiptir. Bu durum, kişisel ve toplumsal erdemlerin gidişatını etkilemektedir. Zira özgürlük ortamı, bütün değerlere daha iyi gelişme şansı verir. Aksi takdirde, yani insanlar zorla ahlaklı olmaya itildiklerinde, yanlış davranışlar gizli olarak yapılmaya başlanır. Oysa bireylerin tek başlarına karar alma imkânları olduğunda, kimin daha erdemli olduğu ortaya çıkacaktır.²⁰⁸ Bu durum, insanlar arası ilişkilerde gerçekçi olmayan davranışlara, dini tabirle riyakârlığa davetiye çıkarılmış olur.

Tutarlı, mantıklı ve yapıcı eleştirinin gerçek ve tüzel kişileri, toplumları, idareleri, kurum ve kuruluşları, hata ve eksikliklerini görme fırsatını sağlayacağı için olumlu yönde etkileyeceği, gelişimine ve ilerlemesine katkı sağlayacağı gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Hata ve kusurlarını görme erdemini yakalamış olan gerçek ve tüzel kişilerin oluşturduğu toplumlarda insanlar birbirlerini uyarmayı ahlaki bir görev olarak bilirler. Bu gerçekten hareketle insanların birbirlerine yapıcı eleştiriler yönelterek birey ve toplumun gelişimine katkı sağlamaları gerekir. Yalnız

²⁰⁷ Arslan, 16.

²⁰⁸ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 47.

eleştiriyi yapan ile eleştiriyeye muhatap olanlar, ön yargılardan tamamen uzak ve samimi duygularla hareket etmeleri gerekir. İyiliği emredip kötülüklerden sakındırırken acaba başkası ne der endişesini önemsemeden ve çevreden gelecek olumsuz tepkilere aldırmadan doğru yolda kararlı bir şekilde yürümek, Allah'ın övgüsüne konu olan kişilerin özelliğidir.²⁰⁹

Eleştiriden istenilen faydayı sağlamak için, eleştiride bulunması gereken bazı kriterlere uymak gerekir. Bu kriterlerden birçoğu eleştirmenle ilgili olmakla beraber bir kısmı ise eleştiri konusu ile ilgilidir. Eleştirmenin konuyla ilgili yeterli bilgiye sahip olması ve samimi olması, eleştiride bulunması gereken kriterlerin başında gelir. Eleştiride konunun sağlam temellere dayandırılması ve konunun derinliğine araştırılması dikkat edilmesi gereken başka bir husustur. Eleştiride kullanılan üslup en önemli ayrıntılardan biridir. Zira âyetlerden ilham alan atalarımız: *“Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır”* demişlerdir. Nitekim Allah Teala Hz. Musa ve Hz. Harun'u, Firavun'u uyarmak üzere gönderirken; *فَوَلَا لَهُ قَوْلًا لِّبِنَاءٍ لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَحْتَشَى* *“Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır yahut korkar”*²¹⁰ İbn Kesir: *“Bu âyette büyük bir ibret vardır; Firavun gibi son derece küstah ve müstekbir birisine karşı Allah'ın dostu ve peygamberi olan Hz. Musa olmakla beraber yine de Firavun'a karşı kibar ve yumuşak davranması istenmektedir.”*²¹¹ Bu durum insanlar arası iletişimde kullanılan dilin üslubu ile insan psikolojisini göz önünde bulundurmanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Eleştiride kişiler değil de sergiledikleri davranışlar söz konusu edilirse kişiler rencide edilmediği için daha çok maksada hizmet edilmiş olacaktır. Yoksa kişiler birbirlerini anlamaktan oldukça uzaklaşırlar. Yukarıda sıralanan kriterler çerçevesinde Müslümanlar birbirlerini uyarmak zorundadır. Bu bakımdan başkasını uygun bir şekilde hatasından dolayı uyarmak ahlaki bir görevdir. Burada dikkat edilmesi gereken husus; eleştirmekle yermek arasındaki farkı görebilme. Çoğu zaman bu fark ayıt edilmediği için eleştirilere yönelik, karşı eleştiri veya savunma refleksleri geliştirilmekte ve bu nedenle eleştiri amacından sapmaktadır. Kur'an'da

²⁰⁹ Bkz. Mâide: 5/54.

²¹⁰ Taha: 20/44.

²¹¹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, V, 293.

bu konuya şöyle işaret edilmektedir; “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.”²¹²

Müfessirlere göre hayra çağırarak, iyilikleri emretmek ve kötü işleri yasaklamak, genel olarak Müslümanlara farzı kifayedir.²¹³ Hak ekseninde mutlu bir hayat sürmek isteyen insan tıpkı sahabenin yaptığı gibi Asr suresini çokça okumalı ve birbirine hakkı tavsiye etmelidir. Yukarıdaki ayetten de anlaşıldığı gibi toplumsal bilinçle hareket eden her birey diğerleri için bir gözlemci, bir uyarıcı ve aynı zamanda bir kontrol mekânizmasıdır. Nitekim müjdeci olmakla beraber bir uyarıcı olan Hz. Peygamber’in de herhangi bir kötülüğe şahit olan her Müslümana, imkânları ölçüsünde kötülüğe engel olmayı ahlaki bir görev olarak vermesi bu konunun önemini vurgulamaktadır. Bireyin ve toplumun bu dışsal denetim yapısı, yönetimi, dini ve sivil toplum örgütlerini daha duyarlı duruma getirecektir. İdareciler ve başında buldukları kurum ve kuruluşlar, karar ve icraatlarının arefesinde eleştirel bir bakış açısına sahip olan kitlelerin tepkilerini hesaba katmak zorunda kalacaklar. Neticede birey ve toplum, düşünsel anlamda daha bilinçli ve dinamik, daha seçici ve denetleyici, daha sorgulayıcı ve eleştirel bir yapıya bürünecektir.

²¹² Al-i İmran:3/104.

²¹³ Razi, I, 1217; Beydavi, I, 74; Nesefi, I, 173; Yazır, II, 496.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖZELEŞTİRİ

2.1. KAVRAMSAL ALAN, KLASİK VE MODERN PERSPEKTİF

Bu bölümde özeleştirme mekânizmasının teknik ve teorik çerçevesini oluşturan kavramsal alanını ele alacağız. Çünkü kavram, bir şeyin, bir nesnenin zihindeki ve zihne ait tasarımına denildiği gibi,²¹⁴ bir fikri, bir bilim, sanat ve meslek dalını, bir konuyu anlatmak için kullanılan, o fikrin ve konunun ifade edilmesinde öne çıkan sözlük anlamlarına ilave olarak yeni ve farklı bir anlam yüklenmiş olan sözcüklere denir.

Aynı şekilde kavram, ilimlerin, disiplinlerin ve doktrinlerin ana damarlarıdır. Her birinde bulunan teorilerin köşe taşlarıdır. Bir kelimedir belki; ama karşıladığı olguyu hem kapsam açısından hem de açıklık açısından tam olarak karşılar. Kavramın kapsamı, anlattığı nesneye ait olan şeyleri tam olarak içermesi; nesnenin dışında kalan şeyleri ise dışlamasıdır. Kavramın açıklığı ise anlattığı nesneyi en yalın biçimde sunmasıdır. Bu iki özelliği bünyesinde barındıran kavram, nesneyi tam olarak ifade eden kavramdır.²¹⁵ Kısacası kavram, efradını cami' ağıyarını da mani olmalıdır.

2.1.1. Kavramsal Alan: Leksik ve Terminolojik Anlam

Özeleştirme, öz ve eleştirme kelimelerinden müteşekkil birleşik bir terimdir. Birleşik kelimeler, yeni bir kavramı karşılamak üzere belirtisiz isim tamlamalarından, sıfat tamlamalarından, isnat gruplarından, birleşik fiillerden, ikilemelerden, kısaltma gruplarından veya kalıplaşmış çekimli fiillerden oluşan kelimelerdir: yer çekimi, hanımeli, ses bilgisi gibi...²¹⁶ Türkçe'de öz; bir kimsenin

²¹⁴ Cevizci, 303; Ayverdi, 642.

²¹⁵ Mehmet Dağ, *Kur'an'da Üslub Diyalektiği İltifat*, Salkımsöğüt Yay., Ankara 2008, 91.

²¹⁶ Akalın vd., 358; www.turkedebiyati.org/birlesik-kelimelerin-yazimi-implasi.html, (Erişim Tarihi: 01.04.2017)

benliği, kendi manevi varlığı, iç, nefis, derun, varoluş karşıtı. Öz kelimesi, “kendi ve zat” şeklinde zamir olarak da kullanılmaktadır. Ayrıca, “kendine, kendi kendine” anlamlarında birleşik kelimeler türeten bir söz: özeleştir, özyönetim gibi...²¹⁷ Türkçe’de özeleştir kelimesinin anlamına yakın anlamlar içeren başka kelimeler de vardır; özdüzenleme, özdüzeltilim, özdenetim, özdisiplin, otokritik ve otokontrol. “Eleştir” ise, bir insanı, bir eseri, bir konuyu doğru ve yanlış yanlarını bulup göstermek amacıyla inceleme işi, tenkit²¹⁸ anlamına gelmektedir. Muhtevasına aşına olduğumuz öz ve eleştir kelimesi, özeleştir şeklinde kaynaşarak birleşik bir kelime olarak dilimize girmiştir.

Özeleştir, içe dönük yapılan bir eleştiridir. Birey ve toplumların gelişmesi açısından son derece önemli ve hatta zaruri olan özeleştir, eksiklikleri araştırıp bulma, ıslah ve ikmal etmek üzere daha iyisini yapma, yaptığı işin sağlamasını yapma, yeniden değerlendirme, gözden geçirmeye yönelik bir takip ve kontrol mekânizması olup, tabiri caiz ise sigorta görevini görmektedir. Çünkü yaptıklarını gözden geçirmeyen kişi hatalarını ve kusurlarını göremez.

Eleştir ve özeleştir iç içe olup birbirinden ayrılmaz iki bütündür. Türkçe’de özeleştir, kişinin davranışları üzerine yönelttiği her türlü değerlendirmedir.²¹⁹ Batı menşeli olan bu kavramın, net ve evrensel bir tanımı yoktur. Bunun sebebi de sanırız, benlik anlamına gelen “self” kelimesi ve bu kelime ile ilişkilendirilen eylemlerin birçok anlama gelmesinden kaynaklanmaktadır. Kimine göre özeleştir; self-disclosure (itiraf etmek), kimine göre self-actualization (kendini gerçekleştirme) kimine göre ise self-monitoring (kendi kendini denetleme) olarak tanımlanmaktadır. Çünkü “self” tek bir konu olmayıp, daha ziyade gevşek bir şekilde birbirine bağlı alt konuların bir araya gelmesinden ibarettir.²²⁰ Aslında İslam kültüründe de benzer bir durum söz konusudur. Nitekim nefis kelimesiyle ilişkilendirilen muhasebe, murakebe, mücadele, muharebe, mücahede ve muatebe kelimeleri farklı

²¹⁷ Akalın vd., 1865.

²¹⁸ Bakırcıoğlu, 582; Akalın vd., 786.

²¹⁹ Akalın vd., 1866; Ayverdi, 969; Doğan, 1364.

²²⁰ Ulusoy, 53.

tanımlamalara yol açmıştır. Burdan hareketle İslam kültüründe de aynı sorunun varlığından söz edebiliriz.

Özeleştiri, kişinin kendi düşünce, duygu ve davranışlarını, çevresiyle kurduğu ilişki düzenini belli ölçütlere göre değerlendirip sorgulaması, hatalarını açıkça belirtmesidir.²²¹ Batı kültüründe özeleştirisinin faydacı bir yaklaşımla tanımlandığını görmekteyiz. Kapitalist bir yaklaşıma sahip olan batılılara göre özeleştiri; kişinin üretime katkı oranı ve ürünün kalitesiyle doğrudan ilişkilidir. Her ne kadar Hristiyanlıkta işlenen günahın affedilmesine yönelik vaftiz ve günah çıkarma ritüelleri yapılsa da, Batı’da özeleştiri, İslam’ın aksine genellikle seküler olup uhrevi bir boyutunun olmadığını düşünmekteyiz. Çünkü günah çıkarma, vicdanı rahatlatmaktan başka bir şey değildir. Nitekim, “Hristiyanlar’dan, onların günah çıkarma yerlerinden, günahlarından ve vicdanı teftişlerinden ne zaman azad olacağız?”²²² tarzındaki olumsuz değerlendirmeler, bu durumun kendi kültürleri içinde de ciddi anlamda sorgulandığını göstermektedir.

Özeleştiri kelimesi, kültürel anlamda Batı menşeli (self-criticism veya autocriticism) olduğu için nüzul döneminde ve İslam klasik eserlerinde bu haliyle kullanılmadığını görmekteyiz. Bu şekliyle kullanılmayışı İslam kültüründe olmadığı anlamına gelmez. Nitekim muhteva olarak, değişik formlarda ve değişik kavramlarla kullanılarak günümüze kadar gelmiştir. Bunlar özeleştiriye benzerlik açısından sırasıyla; nefs-i levvame, nefis muhasebesi, tövbe ve itiraf şeklinde sıralayabiliriz. Bunların içinde özeleştiri kavramı ile birebir örtüşen kelime nefis-i levvamedir.

Eleştirisinin bir çeşidi olan özeleştiri, özün, nefsin, insanın kendisini eleştirmesidir; duygu, inanç, düşünce ve davranışlarını belli bir gerçeklik ve değerler tablosu/şablonu içine yerleştirerek test etmesi, belli bir ölçüğe göre ölçmesi, süzgeçten geçirmesi ve değerlendirmesidir. Dolayısıyla eleştiri ile özeleştiri iç içe olan ve aralarında kuvvetli bir bağ bulunan kavramlardır. Tek fark; özeleştirisinin öznel bir yaklaşım ve bakış olmasıdır. Dolayısıyla eleştiriye anlamadan, eleştirisinin

²²¹ Bakırcıoğlu, 1191.

²²² Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 55 (P. Nizan, Les Chies de Garde, 76’dan naklen).

önemini kavramadan veya eleştirel bir bakış açısı kazanmadan sağlıklı bir özeleştiriyi yapmak mümkün değildir.

“Özeleştiriyi” hemen her alanda kullanılan bir kavram olmasına rağmen üzerinde henüz uzlaşma sağlanabilmiş ve derinlemesine irdelenmiş bir konu sayılmamaktadır. Bunun kanıtı, bu konuda yapılan çalışmaların azlığı ve kaynakların yetersizliğidir. Çünkü öznel sorunlar, öznel çözümler ister; sorunun kaynağı da çözümü de kişinin kendisidir.²²³ İnsanın düşünen bir varlık olması yaşadığı veya karşılaştığı problemlere karşı bir tavır geliştirmesini gerektirir. Bu tavır problemlerin çözümünde hayati öneme sahiptir. Bu nedenle problem veya problemlerden duyulan rahatsızlık tüm çıplaklığı ile ortaya konulmazsa sağlıklı bir çözüm de bulunamaz. Teorik olarak bunu söylemek kolay olsa da bunu pratiğe dönüştürmek sanıldığı gibi pek kolay değildir.

Hatalarıyla yüzleşme cesaretini gösterebilen fert ve toplumlarda gelişme suratlle devam eder. Toprağa atılan bir tohum tabiatla, rüzgârla, atmosferle yüzleşmeyi göze alabilirse çiçek olur. Eğer toprağın altında kalırsa çürüyüp gider. Fikir ve düşünceler de aynı şekilde dış etkiyle temas ederek ancak gelişebilir. Gelişmeleri için gizli kalmamaları gerekir. İnsanın kendisiyle ilgili düşünceleri söz konusu olunca bu durum bir derece daha fazla önem kazanmaktadır. Nitekim Jean-Jacques Rousseau (1732-1778)'ya atfedilen şu cümleler kişinin kendisine karşı olabildiğince objektif olmanın önemini göstermektedir: “Kendimi olduğum gibi gösterdim; düşkün ve alçak olduğum zaman düşkün ve alçak, iyi, asil, yüksek ruhlu olduğum zaman yine öyle: içyüzümü tıpkı senin görmüş olduğun gibi açığa koydum. Ey ebedi varlık! Benzerlerimi sayılmaz kalabalığımı etrafımda topla, itiraflarımı dinlesinler, alçaklıklarım karşısında inlesinler, felaketlerim karşısında utanıp kızarsınlar.”²²⁴ Görüldüğü gibi özeleştiriyi kişinin kendisini olduğu gibi kabul etmesi; artılarını, eksilerini, güçlü ve zayıf taraflarını, günahlarını ve sevaplarını, özellikle yanlışlarını görüp bunlara karşı tavır alabilmesidir.

²²³ Çağlar Uzun, *Özeleştiriyi*, (Yayımlanmış Sanatta Yeterlilik Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Resim Anasanat Dalı, Ankara 2009., 9.

²²⁴ Jean- Jacques Rousseau, *İtiraflar I*, (Çev. Reşat Nuri Güntekin), MEB. Basımevi, İstanbul 1991, I, 3.

İmtihan, insan hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır. Zaten yaşamak bir sanattır ve bu sanat, bir insanın yapabileceği en önemli ve bir o kadar da zor sanat türüdür. Bu sanatın içinde insan, hem sanatçı hem de o sanatçının ürünüdür. hem doktor hem de hastadır.²²⁵ Eleştiri, öznenen nesneye yönelik bir değerlendirme ve bir yargı iken, özeleştir, öznenen özneye bir değerlendirmedir. Dolayısıyla başka bir açıdan özne aynı zamanda nesne konumuna geçmektedir. Bu durumda daha çok öznenin yapısı, tutum ve davranışları, ilgi ve zevkleri, duygu ve düşünceleri belli bir değerler tablosuna göre betimlenmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla öznellik payı nesnellik payından daha fazla olmaktadır.

Özeleştir bir yönden var olan gidişe dur diyebilmek, yapılanları, yapılacakları eleştirel biçimde olagelenin dışında görmeye çalışmak, müdahale etmek ve değiştirme isteğidir.²²⁶ Kabul ettiğimiz değer ölçülerimizin ne tür varsayımlar üzerinde inşa edildiğini, bunların evrensel ölçekteki karşılığının olup olmadığını, doğruluk derecesi ve güncelliğini sorgulamaktır. Bu sorgulamada görülecektir ki, her şeyin toz pembe olmadığı, bazı şeylerin demode olduğu, bazılarının ise görüldüğü gibi olmadığı bunların bir de arka planı olduğu ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla özeleştiride esas olan, farkı fark edebilmektir.

Özeleştir, kişinin tüm bakış, ilgi ve dikkatlerini, tabiri caiz ise tüm projeksiyonları kendine yöneltmesidir. Kendine yönelik değerlendirmede bir müfettiş mantığı ile eksikliklerini ve yanlışlarını objektif bir şekilde yakalayabilmektir. Gerçeklerinin hiç birini karanlıkta bırakmadan, tüm çıplaklığı ile ortaya koyabilmektir. Başkalarının yanlışlarından hareketle kendisinde de aynı veya benzerinin olabileceği ihtimaliyle o yanlışlardan kendince ders çıkarmaktır. Çünkü insan insanın aynasıdır. İnsanlar arasında bireysel farklılıklar olsa da çoğu zaman birbirlerine benzer davranışlar sergilemektedirler.

Özeleştir, kişinin kendisiyle çelişmeden, kendisiyle ve kendi gerçekleriyle barışık olmasıdır. Hatalar ve yanlışlar insana has olmakla beraber, affedilmez ve düzeltilemez değildir. Dezavantaj olarak görülen hatalardan gerekli dersler

²²⁵ Erich Fromm, *Yaşama Sanatı*, Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yay., İstanbul 1994, 13.

²²⁶ Uzun, 8.

çıkartılırsa bu hataların, kişinin olgunlaşmasına ve gelişmesine katkı yapacağı gerçeğini unutmamak gerekir. Dolayısıyla kendisiyle barışık olan kişi kendi gerçeklerinden hiçbir zaman kaçmaz. Gerekliğinde kendisine rağmen kendisi ile cesur bir şekilde yüzleşme iradesini gösterir ve rahatlıkla özeleştirir yapar.

Özeleştirir, kişinin kendisini keşfetmesidir. Kendi kapasitesini, yapabilirlik sınırlarını, güçlü ve zayıf yanlarını, neleri fark edip etmediğini, nasıl düşündüğünü, düşünce sisteminin doğru çalışıp çalışmadığını, karar vermede duygusal davranıp davranmadığını, kararlarındaki isabet oranını ve kararlılığını görebilmesidir. Kendi kendine konuşmakla, geçmişi ve anı değerlendirerek bunun üzerine sağlam bir gelecek inşa etmektir. Kısacası özeleştirir, kişisel bir analiz ve bakım yöntemi olarak kişinin kusurlarını bilmesi ve onları bir an önce gidermeye çalışmasıdır.

Özeleştirir, tabiatı gereği zor olup sık başvurulan bir eylem değildir. Böyle olmakla beraber özeleştirinin anlamını kavramadan ve önemini bilmeden, özeleştiriyi alışkanlık haline getirmek özeleştiriyi yozlaştırıp işlevsiz hale getirir. Tıpkı sık sık kullanılan bir ilacın hastalığı tedavi etmemesi ve işlevsiz hale gelmesi gibi. Aynı şekilde sık sık özeleştirir yapmak veya özeleştirirye sebep olan davranışları sürekli yapmak, olumsuz benlik ve özgüven eksikliğine de sebep olmaktadır. Bu durum kişiden beklenen rol davranışların ertelenmesine veya hiç yapılmamasına sebep olmaktadır.

Özeleştirirde esas olan kişinin kendi hür iradesiyle ve hiçbir baskı altında kalmadan, çaresizlikten değil kendi isteğiyle eyleme geçmesidir. Özeleştirir kapsamlı bir eylem olup çeşitli aşamalardan oluşmaktadır. Özeleştirinin ilk basamağı hür irade ile yapılan itiraftır. Zira kişinin öncelikle yaptığı yanlışının farkında olması, bunu kabullenmesi ve itiraf etmesi gerekir. Bu durum hatanın düzeltilmesi için atılması gereken ilk adımdır. Yanlış yaptığının farkında olan kişinin yapması gereken ikinci bir iş tövbe etmesidir. Yaptığı yanlış ile ilgili yüreğinde hissettiği üzüntü ve pişmanlığı doğru ifadelerle ifade etmesidir. Yapılan yanlışlık kişi veya kişilere karşı olduğunda özür, Rabbe karşı olduğunda ise tövbe ile üzüntüler ifade edilir. Yapılan yanlışlıkların mahiyeti ve boyutu özür veya tövbe ile telafi edilemeyecek kadar büyükse kefarete devreye girmektedir. Çünkü ceza işlenen suçla

orantılı olması gerekir. Kefâret, dinin belirli yasaklarının ihlali durumunda yapılması istenen mali veya bedeni bir ibadettir. Kefâret bir yönü ile ibadet diğer bir yönü ile ceza olması sebebiyle caydırıcı özelliği vardır. Üçüncü aşama ise, kişi, kendisiyle konusu suç veya günah olan eylem arasına mesafe koyması yani o eylemi hemen terk etmesi olayıdır. Çünkü günaha karşı yapılması gereken tövbeyi geciktirmek ayrıca günahıdır. Yalnız bu terk, hadisin deyimiyile “memedan çıkan sütün bir daha memeye geri dönmemesi”²²⁷ tarzında kararlı olmalıdır. Yani asla bir daha hata tekrar edilmemelidir. Aksi takdirde yapılan tövbe veya özeleştirisi anlamsız hale gelmektedir.

Yukarıda muhtevasını verdiğimiz bilgiler doğrultusunda özeleştiriyi kısaca terminolojik olarak şöyle tanımlayabiliriz; “insanın, duygu, inanç, düşünce ve davranışlarını belli bir gerçeklik ve değerler tablosu içine yerleştirerek test etmesi, ölçmesi, süzgeçten geçirmesi ve değerlendirmesi; buna göre hayatını tüm yönleriyle sorgulayan kişinin, bu değerlerle örtüşmeyen ve çoğunluk olarak nefsin olumsuz özelliğinden kaynaklanan davranışlarını itiraf etmesi, bunlardan dolayı yüreğinde hissettiği derin pişmanlığının göstergesi olarak bir an önce hatalarıyla arasına mesafe koyması, hiçbir mazeretin arkasına sığınmadan hatalarını hem sözlü hem de fiili olarak düzelterek kendisini yenilemesidir.”

2.1.3. Özeleştirisi ve İslam

İslâm’ın değerler sisteminde insan kendi bütünlüğü içinde ve toplumsal olarak ele alınmıştır. Ancak Kur’an, dinî söylemin tabiatına uygun biçimde insanı ontolojik açıdan tanımlayıp evrendeki yerini belirlemekle kalmaz, onun var oluş amacını da ortaya koyar. Burada her şeyden önce insanın gerek biyopsişik varlığı gerekse özgür iradesi ve aklıyla öteki canlılardan üstün kılındığı belirtilir.²²⁸ Böyle bir varlık oluşu onu bilgi ve kültür üreten, teknik icat eden ve medeniyet kurabilen yegâne varlık haline getirmektedir. Ancak İslâm açısından problem, insanın bu güç ve imkânlarını hangi değerler istikametinde kullanacağı, dolayısıyla akıbetinin ne

²²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1, 446.

²²⁸ Bkz. Bakara: 2/34; A’raf: 7/11; İsrâ: 61,62,70; Tin: 95/4.

olacağıdır. İnsan, seçiminde özgür olduğuna göre onun özgürlüğünü anlamlı kılacak olan sorumluluk fikridir. İnsana seçiminin sonuçlarıyla ilgili olarak hesap soracak otorite, onu belli bir görevle imtihan etmek üzere²²⁹ yeryüzüne indiren yüce kudretle aynıdır. Bu otorite insanı bu görevle yükümlü ve sorumlu kılmıştır. Yükümlülük sorumluluğu, sorumluluk da yaptırımı gerektirmektedir.²³⁰

İnsanın, lehinde ve aleyhinde olamı bilmesine dayalı olan bu sorumluluk anlayışından kaynaklanan özeleştirici, kültürel anlamda İslami sözlüğe sonradan giren bir kelime olmakla beraber, muhteva olarak İslami kültürde başından itibaren var olup, Müslümanın gün boyunca yaptığı tüm işlerinde mevcuttur. Fakat Batılıların anladığı ve tanımladığı şekilde değildir. Müslümanlar bunu daha çok nefis muhasebesi ve dini nasihat şeklinde tanımlıyor. Kur'an'da sık sık nefse vurgu yapan Allah Te'ala, nefsin tabiatında bulunan günahlara karşı meyle dikkatimizi çekmektedir. Bu bağlamda, nefsin fücür boyutundan kaynaklanan hata ve günahlara karşı yine neffsin takva boyutu ile mücadele etmek özeleştirinin mantığını oluşturmaktadır. Çünkü korunmak anlamına gelen takva kişiye doğru ile yanlış birbirinden ayırmayı sağlayan bir bakış ve anlayışı sağlamaktadır ki, Kur'an'da bu anlayış "furkan" kelimesiyle ifade edilmektedir.²³¹ Bu anlayış, eleştirel bakış kazanma anlayışıdır. Onun için takva Kur'an'ın anahtar kavramlarından biri olup sık sık tekrar edilmektedir.

İslam, hukuki konularda bireysel sorumluluğu esas almaktadır. Nitekim aşağıdaki âyet bu gerçeği ifade etmektedir:

وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ وَإِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ جِمْلِهَا لَا يَحْمِلُ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ إِنَّمَا تُنذِرُ
الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَمَنْ تَزَكَّىٰ فَإِنَّمَا يَتَزَكَّىٰ لِنَفْسِهِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ

Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın yükünü yüklenmez. Günah yükü ağır olan kimse, (bir başkasını), günahını yüklenmeye çağırırsa, ondan hiçbir şey yüklenilmez, çağırdığı kimse yakını da olsa. Sen ancak, görmedikleri hâlde

²²⁹ Mülk: 67/2.

²³⁰ Kutluer, "İnsan", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 321.

²³¹ Bkz. Enfal: 8/29.

*Rablerinden için için korkanları ve namaz kılanları uyarırsın. Kim arınırsa ancak kendisi için arınmış olur. Dönüş ancak Allah'adır.*²³²

"Yük" ifadesi ile amellerin sonuçları kastolunuyor. Yani, Allah katında herkes yaptıklarından sorumlu tutulacak ve hiçkimse bir başkasının yaptıklarından mesul olmayacaktır. Bir şahsın başka birini kurtarmak için onun yerini almasına da imkan yoktur. Bu ayet, bir yandan Hristiyanlıktaki "asli günah" inancını reddederken diğer yandan Mekkeli müşriklerin, Müslüman olan yakınlarına, *"Dininizden vazgeçin ve atalarınızın dinine dönün. Kıyamet gününde biz sizin günahlarınızı yükleniriz"* sözlerinin de bir değeri olmadığını vurgulamaktadır.²³³ Dolayısıyla İslami anlayışa göre, nefsanî arzulara karşı kararlı bir duruş sergileyememekten dolayı işlenen günahların sorumluluğu tamamıyla bireyseldir. Buna göre yapılan hatanın düzeltilmesi de yine bireysel yöntemlerle olmaktadır. Nitekim Allah Teala, insanın lehinde ve aleyhinde olan şeyin kendi elleriyle kazandığından başka bir şey olmadığını şu şekilde izah etmektedir: *"...Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır..."*²³⁴ Dolayısıyla kişinin lehinde ve aleyhinde olanı bilmesi olgusu özeleştirinin temelini oluşturmaktadır. Bu da ancak eleştirel düşünceyle mümkündür.

İslam'da özeleştiriyi anlamak için, olayların meydana gelmesinde kesin rol oynayan iç faktörlere yönelmek gerekir. Nitekim kişiyi günaha sevk eden iç faktörlerin mahiyetinin bilinmesi, yaşanan problemlere doğru teşhis koymayı kolaylaştırmaktadır. İç faktörlerin yeterince anlaşılması Müslümanlar arasında özeleştirme kültürünün tam anlamıyla yerleşmemesine ve karşılaşılan problemlerin dış sebeplere bağlanmasına neden olmuştur. Bu dış faktörler kimi zaman eşyanın doğası veya çoğu zaman kötülüğün sembolü olarak görülen şeytan ile ilişkilendirilerek dışarıda konumlanır. Kur'an-ı Kerim'de şeytanın "apaçık düşman"²³⁵ olarak nitelendirilmesi, bu anlayışın oluşmasında etkili olduğu kanaatindeyiz. Hâlbuki her ne kadar insana türlü türlü vesveseyi veren şeytan olsa da olayların meydana

²³² Fatır: 35/18.

²³³ Mevdudi, IV, 553.

²³⁴ Bakara: 2/286.

²³⁵ Bkz. A'raf: 7/23.

gelmesinde etkili olan iç faktörlerdir. İç faktörlerden kasıt nefsin fücür boyutundan kaynaklanan ahlaki zafiyetlerdir. İslam alimleri de, bu gibi ayetler ışığında nefs-i emmareyi günahlara meyleden, kötülüklerin ve kınanan fiillerin kaynağı olarak tanımlamaktadırlar.²³⁶

Şeytanın insan üzerinde herhangi bir otoritesi ve hâkimiyetinin olmadığını şu âyette görmek mümkündür; "...Zaten benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de hemen bana geliverdiniz. O hâlde beni kınamayın, kendinizi kınayın..."²³⁷ Bu ifade ile çoğu zaman, deyim yerinde ise günah keçisi olarak kabul edilen şeytan, üzerine atılan suçlu kabullenmemekte, aksine insanın kendine yönelmesini, suçlu birisini arıyorsa kendine bakmasını ve kusuru kendisinde araması gerektiği itirazında bulunur.²³⁸ O, ancak kendisine dost olanları ve arzularını ilahlaştırarak Allah'a ortak koşanları etkileyebilmektedir.²³⁹ Durum bundan ibaret iken, yukarıda belirttiğimiz gibi yaptığı hatayı örtbas etmesi ve işin içinden sıyrılmaya çalışması kişinin kendisini avutmaktan başka bir şey değildir. İnsan, aklını kullanıp lehinde olanı tercih edip vahye uyacağına, hissi davranıp aleyhinde olan nefsin kötü arzularına ve şeytana uymayı tercih etmektedir. Dolayısıyla günah işleyen kimse suçluyu dışarıda arayacağına dönüp kendisine bakmalı, kendi hatalarıyla yüzleşmeli, sebebi dışarıda değil kendi içinde aramalıdır. Ancak bu şekilde sağlıklı bir sonuca varabilir.

Özeleştirin anlamı, sadece eleştirip sonra hiçbir şey yapmadan durmak değildir. Yani özeleştiri teorik olmaktan çok pratiği olan bir eylemdir. Dolayısıyla özeleştiri; eleştirel bir yaklaşımla, Müslümanın, hayatını tüm yönleriyle objektif bir şekilde ortaya koyup değerlendirmesi, doğrularını geliştirmesi, yanlışlarını da tepit edip düzeltilmesi ve böylelikle bireysel hayatını düzene sokup kendisini yenilemesidir. Aynı şekilde inanç, ibadet ve ahlaktan oluşan kültürel mirasına zehirli bir ok gibi saplanan bidat ve hurafeleri temizleyerek düşünsel hayatını da zararlı unsurlardan arındırmasıdır. Özeleştiri, bireysel bir arınma olmakla beraber toplumsal

²³⁶ Cürcani, 91; Muhasibi, *er-Riaye*, 421; Kaya, 23.

²³⁷ İbrahim: 14/22.

²³⁸ Taberi, *Camii'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XVI, 561; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IV, 490; Beydavi, I, 345.

²³⁹ Ayrıca Bkz. Hicr: 15/39-42; Nahl: 16/99-100.

olarak da her alanda daha iyi olmak ve ilerlemek için çok çalışmak ve gayret etmektir. Bu bağlamda toplumun ilerlemesinde lokomotif görevi gören ilmi disiplinlerin eleştirel düşünceye katkıları yadsınamaz.

Kur'an-ı Kerim iyice tedkik edildiğinde tüm ilmi disiplinlere ilham kaynağı olabilecek âyetleri bulmak mümkündür. Çünkü Allah (c.c.); “*Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık*”²⁴⁰ diye buyurmaktadır. İslam düşüncesinin şekillenmesini sağlayan birçok bilim alanları olmakla beraber bunların hepsini burada ele almamız konumuzun amacını aşacağından mümkün değildir. Özellikle insan davranışlarıyla direkt ilgili oldukları için burada İslam Ahlak Felsefesi, İslam Fıkhı ile son yüzyılda dini birer disiplin olarak literatürümüze giren Din Psikolojisi ve Din Sosyolojisine göre özeleştiriye incelemeye çalışacağız.

Ahlak felsefesi, insanın nasıl olması ve nasıl davranması gerektiğini kendisine konu edinen bir disiplindir. Ahlak, Arapça *hulk* ve *huluk* kelimelerinin çoğuludur. Hulk; “huy, tabiat, seciye²⁴¹, mizac, karakter” anlamlarına gelir.²⁴² İslâm filozofları, hulk veya hulukun çoğulu olan ahlâkı, “nefiste yerleşik olan yatkınlıklar” şeklinde tarif etmişlerdir. Bu yatkınlıklar sayesinde “fiiller, nefisten her hangi bir fikrî ve iradî güçlüğü hacet kalmaksızın sâdır olur”. Eğer bu yatkınlıklar iyi olursa nefisten “faziletler”, kötü olursa “reziletler” sâdır olur. İşte ahlâkın temel vazifesi nefis hakkında bilgiler vermek ve nefsi kendisinden faziletli fiiller sâdır olacak şekilde terbiye etmektir.²⁴³ Batı dünyasında ahlak ve Ahlak Felsefesi için kullanılan kavramlar, daha ziyade “moral” ve “etik (ethics)”dir. Ahlakın temellerinin felsefi açıdan sorgulanmasına, ahlak üzerine felsefi kavram ve yöntemlerle düşünülmesine ve bunlar neticesinde ortaya çıkan ürüne Ahlak Felsefesi veya Etik denir.²⁴⁴ Bu iki kavram, çok anlamlı ve geçişliliği söz konusu olan kelimelerdir. Buna rağmen, yine de bu iki kelime bazı özellikleriyle birbirinden ayrılır. Moral daha ziyade tarihsel ve olgusal bir şey; ahlak, huy kavramının eş anlamlısı olarak kullanılır. Ayrıca ahlaki normlar, değer yargıları, töre, örf ve adet gibi anlamları da içerir. Etik de bu

²⁴⁰ En`âm: 6/38.

²⁴¹ İsfahâni, 360.

²⁴² İbn Manzur, 1246; Sarı, 438.

²⁴³ Mehmet Aydın, “İslâm Felsefesi”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 10-14.

²⁴⁴ Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, (3. Baskı), Dem Yay., İstanbul2014, 14.

anlamları içerse bile, o daha ziyade edep ilmi, ahlak ilmi ve ahlak felsefesi ile eş tutulur. Bunların her biri ahlak meseleleri ile ilgili olsa da, bir felsefe disiplini olarak etiğin görevi, bir moral (ahlak) geliştirmek ve bu ahlaka uyulmasını sağlamak değil; ahlaki ilişkilerin niteliği üzerinde genel bir görüş elde etmektir.²⁴⁵

Baştan sona bir ahlak kitabı olarak nitelenen²⁴⁶ Kur'an-ı Kerim'de ahlak kavramı ile aynı kökten gelen hulk kelimesi dışında, ahlâka ve ahlâkî davranışlara işaret eden ve zaman zaman ahlak kavramına karşılık gelen pek çok kelime bulunmaktadır. Bu çalışmamızda çok sık karşılaştığımız amel-i salih, salihat, ihsan, hasenat, ma'ruf, hayr, birr vb. kavramlar Kur'an'da güzel ahlakla (fazilet/fezail) ilgili olarak kullanılan kelimelerdir. Münker, fesad, seyyiat, şerr vb. kelimeler de kötü ahlakla (rezilet/rezail) ilgilidir.

İnsan, fücür ve takva gibi birbirine taban tabana zıt ve grift duygular ifade eden çift kutuplu bir varlıktır. İnsanın gelişimi ve kemalatı için gerekli olan bu durum karşısında insana düşen; ilahi mesajları esas alarak kendisine verilen imkânları doğru yönde kullanması ve olabildiğince güzel davranışlar sergilemesi; buna karşılık fücür boyutundan kaynaklanan yanılğlarını tesbit edip ıslah etmesi ve bunlardan gereken dersleri çıkarmasıdır. Bu konuda en fazla ön plana çıkan kavram “*takva*”dır. Zira takva, eleştirel bir bakış ve sezgi kabiliyetidir. Bu bağlamda, insanın çevresiyle kurmuş olduğu ilişkiler kapsamında yaptığı hatalara karşı tavır alması; potansiyel olarak özeleştirici mekanizmasına sahip olduğunun göstergesidir. Bu durum, takvaya bağlı olarak gelişip anlam kazanan, iyi ile kötüyü birbirinden ayırmaya yarayan eleştirel bakış açısı olup özeleştirisinin mantığını oluşturmaktadır.

İslam ahlakı, yükümlülüğe dayalı olarak; hak, adalet, hikmet, haya, iffet, sabır (erdemler/fezail) eksenli ve karşılıklı tavsiyeleşme üzerine inşa edilmiştir. Şayet yükümlülük olmasa, sorumluluk olmayacak, sorumluluk olmasa adalet yerini bulmayacaktı.²⁴⁷ Bu Kur'anî kavramlardan her biri İslam ahlakının omurgasını oluşturmakla beraber özeleştirici kaynaklık etmektedirler. Eşyanın hakikatini göstermesi bakımından *hikmet*; bir şeyi yerli yerinde kullanmak bakımından *adalet*

²⁴⁵ Hüsamuddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, (8. Baskı), Hü-Er Yay., Konya 2015, 16.

²⁴⁶ Draz, M. Abdullah, *Kur'an Ahlakı*, (Çev. Emrullah Yüksel vd.), İz Yay., İstanbul 2009, 41.

²⁴⁷ Draz, 31.

ve otoritesini kullanarak kişiyle günahlar arasına giren *haya* kavramları özellikle önem arz etmektedirler. Hakkın yerine batılın ve nefsanî arzuların, sabrın yerine aceleciliğin ve ihtirasın olduğu yerde güzel ahlaktan söz etmek mümkün değildir.

İyi ve kötünün ne olduğu meselesi, Ahlak Felsefesinin en temel ve en fazla tartışılan problemlerinden biridir.²⁴⁸ İslam ahlakının kaynağı Kur'an ve Sünnet-i Seniyyedir. Kur'an-ı Kerim'de, insanların kaçınması gereken eylemler belirtilmiş, bunların dışında kalanlar ise mubah ve helâl sayılmıştır.²⁴⁹ Bu bağlamda, İslam ahlakı açısından özeleştirici, kişinin kendisini Kur'an'ın değerler perspektifi ölçüsünde test etmesi, iyi ve kötü davranışlarını belirlemesidir. Kur'an'ın ve onun açıklayıcısı olan sahih hadislerin çizdiği genel çerçeve içinde yasakları çiğnemek, İslâm Ahlakına aykırıdır. Kişinin kendi davranışlarına yönelttiği eleştirel yaklaşım ile Kur'an'ın ahlaka dair kriterleri arasında bir tespitte bulunup yanlışlarını düzeltmesi tavsiye edilmektedir.

Özeleştirici, kişinin kendisine yönelttiği çok öznel bir bakıştır.²⁵⁰ Bu bakış ile insanlar için birer rol model olan peygamberlerin yüksek ahlaklarına ne derecede yakın olduğu tespit edilmek istenir. Zira Hz. Peygamber; “*Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim*”²⁵¹ diye buyurmuştur. Hz. Peygamber'in müminler için üsve-i hasene olması, O'nun şahsında İslam ahlakının yaşanılabilir ve pratiği olan, birebir denenmiş, uygulanmış ve uygulanabilir olduğunun göstergesidir. Çünkü Hz. Peygamber Kur'an'ın değerlerini insanlığa tebliğ etmekle kalmamış, bu değerleri bizzat kendi kişiliğinde uygulamak suretiyle örnek olmuştur.²⁵² Hz. Peygamber'in yüksek ahlakı; dünyâyâ tutkun olmayışı, sözlerinin hikmete²⁵³ dayalı olması ve herkese örnek olacak yüksek bir ahlâk üzerinde olması, onun peygamberliğinin en büyük delillerindedir.

²⁴⁸ Erdem, 40.

²⁴⁹ Bkz. En'âm: 6/119.

²⁵⁰ Uzun, 10.

²⁵¹ Muvatta, Husnü'l Halk: 8; Müsned: 2/381.

²⁵² Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Kişilik Psikolojisi*, İzci Yay. İstanbul 1997, 14.

²⁵³ Hikmet; eşyanın hakikatlerini, vucudda oldukları hal üzere beşer kudreti nisbetinde araştıran ilimdir. Bu ilim nazarı bir ilim olup alet ilmi değildir. Bu ilmi başta peygamberler olmak üzere Allah (c.c.) dilediğine verir. (bkz. Cürçani, 64.)

Diğerkamlık yani isâr²⁵⁴, Kura'an'î kavramlardan biridir.²⁵⁵ Özeleştirici, empati yapmayı kolaylaştırmaktadır. İslam ahlakı pratiği olan evrensel ilkelerdir. Yoksa bazılarının zannettiği gibi karşılığı olmayan birtakım öğüt ve düşüncelerden ibaret değildir. İslam'ın evrensel ahlaki ilkelerinden bir tanesi de başkalarının duygularını anlama yani duygudaşlık ilkesidir. Bu ilke, özeleştiriyi kolaylaştıran faktörlerden biridir. Kendisi için istediğini başkası için de istemesi ya da kendisinin istemediği bir şeyi başkası için de dilememesi şeklinde özetlenen bu altın kural aynı zamanda hakiki imanın da bir ölçüsüdür. Zira Hz. Peygamber; *“herhangi biriniz kendisi için istediğini kardeşi için de istemediği müddetçe gerçek anlamda iman etmiş olamaz”*²⁵⁶ diye buyurmuştur. Bu konu şu atasözümüzle çok güzel ifade edilmektedir; *“İğneyi kendine, çuvaldızı başkasına batır.”* Buna eğitimde empati denir. Empati, karşımızdaki kişinin yerine kendimizi koyarak onun duygularını anlamaya çalışmaktır.

İslam düşünce alanının ana damarlarından biri fıkhıdır. Hatta İslam'ın ilk devirlerinde fıkıh tabiriyle, bütün dini bilgileri bilme kastedilmekteydi. Lugatte bilmek, anlamak, bir şeyi iz'an ile, fetanetle şuurlu bir halde idrak etmek, bir şeyin künhüne vakıf olmak, kapalı bir şeyin hakikatine nazarı infaz edebilmek, kendisine hüküm taalluk eden gizli bir manaya muttali olmak, derinlemesine kavramak, tam olarak anlamak gibi manalara gelmektedir.²⁵⁷ Nitekim Kur'an'da: *“فَمَالِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا”* *“Bu topluma ne oluyor ki, neredeyse hiçbir sözü anlamıyorlar!”*²⁵⁸ Ayrıca fıkıh için; hazır bir bilgi ile gaib bilgiye ulaşmaktır denilmiştir. Kişi dini ilimleri tahsil edip uzmanlaştığında onun için *“تَفَقَّهُ”* ifadesi kullanılır.²⁵⁹ İstilahta fıkıh, İslam'ın kişisel ve sosyal hayata dair ameli hükümlerini bilmeyi ve bu konuyu inceleyen bir ilim dalını ifade eder.²⁶⁰ İmamı A'zam'a nisbet edilen; *“fıkıh, kişinin kendi lehinde ve aleyhinde olanı bilmesidir”*²⁶¹ sözü de bu görüşü desteklemektedir.

²⁵⁴ İsar: Bir zararı def etme ve bir fayda sağlamada başkasını kendi nefesine tercih etmektir. (Bkz. Cürçani, 72)

²⁵⁵ Bkz. Haşr: 59/9.

²⁵⁶ Buhari, 13; Müslim, 45; Elbani, 1258.

²⁵⁷ Bilmen, *Hukuki İslamiye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu*, I, 13-14.

²⁵⁸ Nisa: 4/78.

²⁵⁹ İsfahâni, 804.

²⁶⁰ Karagöz vd., 185.

²⁶¹ Zerkeşi, I, 36.

İmam Şâfi'ye nisbet edilen, “*Fıkıh, dinin ameli hükümlerini muayyen delil ve kaynaklarından çıkararak elde edilen bilgidir*” şeklindeki tarif giderek yaygınlık kazanmıştır.²⁶² Bu manada fıkıh, eleştirel düşünmenin olmazsa olmazı olan istidlalı, gelişmiş bir muhakeme ve dirayeti esas alması onu diğer ilim dalları arasında temayüz etmesine katkı yaptığı gibi eleştiri ve özeleştiriyeye de zemin bilgiler sağlamıştır.

İslami düşüncenin üzerinden uzunca bir zaman geçmesiyle çevresel faktörlerden etkilendiğini ve safiyetini kısmen kaybettiğini, çeşitli bidat ve hurafelerden etkilendiğini kabul etmek gerekir. İnsanın bireysel olarak zamanla temiz fitratından uzaklaşıp manevi yönden kirlenmesi mümkünse, ona ait düşünce kültürleri de çevresel faktörlerin etkisiyle kirlenmesi, başkalaşması mümkündür. Bu yüzden insan özeleştirisi yaparken, hayatını bütün yönleriyle ortaya koyup değerlendirmesi gerekir. Sadece davranış boyutuyla yapılan özeleştirisi kısır kalmaktadır.

Zayıf ile güçlüyü, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırmak için Müslümanların düşünce ve fıkıh kültürü sıkı bir elemeye ve büyük bir arınmaya ihtiyaç duymaktadır. İslami kültürel mirasın varisleri olarak bizi rahatsız etse de taassuba girmeden sırf hakkı hak, batılı da batıl olarak ortaya çıkarmak için İslami düşünce ve fıkıh kültürünü yeniden gözden geçirmek, düşünsel anlamda bir özeleştiriyeye tabi tutmak, çağımızın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak onları güncellemek ve bu kültüre katkı yapmak zorundayız.

Kişinin lehinde ve aleyhinde olanı bilmesi ahlaki bir sorumluluktur. Yalnız, bazen bilgizsizlikten çoğu zaman nefesine söz geçiremeyişinden insan aleyhinde olanı tercih ederek kendine yazık etmektedir. Bu durumda kişinin kendine yönelik durumunu düzeltme ve ıslah etme ameliyesi yani özeleştirisi devreye girmektedir. Çünkü bu kabiliyet veya yeti her insanda mevcut bulunup inanca bağlı olarak aktif hale gelmektedir. Fıkıhta ıslah, ibadetlerin insan davranışlarına olan etkisinden hareketle fıkıhın bireysel özeleştiriyeye bakışını ve katkısını ifade etmektedir. Çünkü

²⁶² Hayretin Karaman, “Fıkıh”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 1-14

İslam hukukunda ifade edilen ibadetler salih amel olarak kabul edilmekte ve her birinin insan davranışlarıyla ilişkisine vurgu yapılmaktadır.

Kur'an'da "salihat" kelimesinin "iman" kelimesinden sonra sık sık işlenmesi, bu konunun insan için önemini arz etmektedir. Ayrıca insan ile ilgili zikredilen olumsuz bir durumundan hemen sonra istisna edatı (ancak) ile "salih ameller"den söz edilmesi, hataya karşı tavır alma ve kişinin kendisine karşı harekete geçip durumunu düzeltmesi, ıslah veya özeleştirinin mantığını oluşturmaktadır.

وَالْعَصْرُ / إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ / إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَّصُوا بِالْحَقِّ وَتَوَّصُوا
بِالصَّبْرِ

*Asra yemin ederim ki insan gerçekten ziyan içindedir. Bundan ancak iman edip iyi ameller işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler müstesnadır.*²⁶³

Kur'an'ın, sürekli vurguladığı "ıslah" kavramı, özeleştirisi ile insanın varmak istediği bir sonuçtur. İslah, düzeltmek, düzene koymak, tamir etmek, onarmak anlamlarına gelirken,²⁶⁴ Kur'an-ı Kerim'de isim ve fiil kalıplarıyla geçtiği yerlerde kişinin, kendisini veya insanlar arasındaki ilişkileri düzeltmek anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz.

أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ

*Yoksa biz iman edip salih ameller işleyenleri, yeryüzünde fesat çıkaranlar gibi mi tutacağız? Yoksa Allah'a karşı gelmekten sakınanları yoldan çıkan arsızlar gibi mi tutacağız?*²⁶⁵

Görüldüğü gibi ıslah, ifsadın zıddı olup Allah Teala nezdinde bir fazilet olduğunu görüyoruz. Kur'an'da "ıslah" kelimesi, geçtiği dokuz yerde²⁶⁶ atıf vavıyla (واصلح) beraber kullanıldığını görmekteyiz.

فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

²⁶³ Asr: 103/1, 2, 3.

²⁶⁴ Güneş, 681.

²⁶⁵ Sad: 38/28.

²⁶⁶ Bkz. Bakara: 2/182; Mâide: 5/39; En'âm: 6/48, 54; A'raf: 7/35, 142; Şura: 42/40; Ahkaf: 46/15; Muhammed: 47/2.

*Her kim de işlediği zulmünün arkasından tövbe edip durumunu düzeltirse kuşkusuz, Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*²⁶⁷

İslam inancına göre işlenen günden sonra kişinin duyduğu pişmanlığın gereği olarak tövbe etmesi tek başına yeterli olmayıp, bunun gereği olarak kendini ve çevresini düzeltmesi gerekmektedir. Buna göre, Kur'an'da ifadesini bulmuş ıslah ilkesi, insanın varoluş gayesi doğrultusunda hem kendisini hem de yaşadığı çevreyi düzeltme sorumluluğunu yerine getirmesidir.

İslah tasavvuru, Kur'an-ı Kerim'in "iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma"²⁶⁸ prensibine dayanmaktadır.

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

*Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.*²⁶⁹ İslam tarihi boyunca bu âyeti esas alan Müslümanlar ıslahçı bir tavır takınmışlardır. Aynı şekilde hadiste geçen münkeri imkânlar ölçüsünde def etme sorumluluğu, ıslah etme bilincini geliştirmiştir. İslam ümmetinin hemen her devirde bu nebevi misyonu kendilerinde gören insanlardan hiç yoksun olmadığını söyleyebiliriz. Söz konusu nebevi misyon, bireysel ve toplumsal olarak dini ilkelerden uzaklaşıldığı dönemlerde sünneti ihya fikriyle özdeşleşmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamberin sünnetine sarılmak, bir yandan adet ile ibadeti birbirine karıştıran bidatlere karşı sünnet müdafaasıyken diğer taraftan insanın ve dinin özünü korumaya yönelik bir reflekstir. Kişinin hem kendisini ve yaşadığı çevreyi Kur'an'ın ve Sünnet-i seniyenin süzgecinden geçirerek arındırması, geliştirip yenilemesi, ihya ve ıslah etmesi özeleştirici ile varılmak istenen hedeflerin başında gelmektedir.

İslam düşüncesi içinde özeleştiriyi ele alan disiplinlerden biri de Din Psikolojisidir. Din psikolojisi, dini olguları psikolojik bakış açısıyla inceleyen,²⁷⁰

²⁶⁷ Mâide: 5/39.

²⁶⁸ Al-i İmran:3/104.

²⁶⁹ Al-i İmran:3/104.

²⁷⁰ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset Matbaacılık, (3. Baskı), Trabzon 2017, 29.

bireylerin yaşadıkları dini hayatı oluşum, yapı, gelişim şartları ve süreçleri, sonuçları ve etkileri açısından ele alan bir bilim dalıdır.²⁷¹ Din olgusunu insan bilincindeki şekillenışı, ruhsal tecrübe ve davranış olarak kendini ifade edişinin çok çeşitli şekilleriyle ele alarak anlamaya çalışır. Dindar birey veya grubu içten, ruhsal yönüyle anlamaya çalışırken sergilemiş olduğu davranışların arka planında yatan sebepleri açıklamaya çalışmaktadır. İnsanların kendilerini dine veriş derecesi, dini hayatı yaşamadaki dikkat ve yoğunluğu şu veya bu düzeyde olabilir. Fakat bundan daha önemlisi belki de dinin gereklerini yerine getirmedeki asıl niyet ve ulaşılmak istenen amaçtır. Bu niyetin saf ve katışıksız olması kadar, dindışı başka amaçlar elde etmeye yönelik olması da mümkündür.²⁷²

İnsanoğlunu yaratılışından bu yana yakından ilgilendiren en önemli kavramlardan biri olan nefis, din psikolojisinin de ilgi alanına giriyor. Çünkü psikoloji bir nefis ilmidir.²⁷³ Batılı psikologların ego olarak isimlendirdikleri yapı, İslam literatüründe nefse tekabül etmektedir.²⁷⁴ Nefis, Allah Teala'nın insanlığa yol gösterici olarak gönderdiği son kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'de çokça vurgulanan ve kısmen olumsuzlukların kaynağı olarak kabul edilen bir olgudur. Bu nedenle özellikle İslam filozofları başta olmak üzere birçok İslam âlimi nefis konusu üzerinde önemle durmuşlardır. Özellikle ahlakî boyuta da sahip bir ilmî disiplin olan tasavvuf ve din psikolojisi için nefis'in apayrı bir yeri ve önemi vardır. Konuyu bu minvalden incelemeyi ve değerlendirmeyi uygun buluyoruz. Daha sonra genişçe izahı yapılacak olan “özeleştirici ve benlik algısı” bu konu ile ilgili olduğundan, özeleştirici konusuna burada kısaca değineceğiz.

İslam kültüründe nefis denilince genel olarak şer ve günahın kaynağı olan, “kötü huy ve süflü arzuların tamamı” anlamına gelen ve kötülüğü emreden nefis anlaşılır; bu bağlamda, “*Sana gelen iyilik Allah'tan, başına gelen kötülük ise nefisindedir*”²⁷⁵ gibi âyetlere ve “*Allahım! Nefislerimizin şerrinden sana*

²⁷¹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, Dem Yay., (3. Baskı), İstanbul 2013, 17.

²⁷² Hökelekli, 84.

²⁷³ Mustafa Merter, *I. Ulusal “Maneviyat Psikolojisi” Sempozyumu*, Kayseri 2014, 115.

²⁷⁴ Hayati Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İnkna*, Timaş Yay., İstanbul 2006, 101.

²⁷⁵ Nisa: 4/79.

sığınıyoruz”²⁷⁶ gibi hadislere sıkça atıf yapılır. Kötülük sebebi olması bakımından şeytanın işbirlikçisi olan nefis, terbiye edilmemiş, çocuksu duygulara sahip, kural tanımaz nefis-i emmare olup, yukarıda temel özellikleri belirtilen alt benliktir. Bu itibarla daha başından beri İslam temel kaynaklarında kötülüğe meyilli, kural tanımaz insani arzu ve isteklerin menbaı olan emmare nefse işaret edilmiş, bununla etkili bir şekilde mücadele edebilmek için nefsin terbiye ve tezkiye edilmesinin esasları üzerinde durulmuş ve özeleştiriyeye karşılık gelen nefis-i levvamenin önemi vurgulanmıştır.

Özeleştirisi, insanın kendisini kavrama ve ifade etme yöntemidir. İnsan yapı itibarıyla hem iyiliğe hem de kötülüğe meyilli çift kutuplu bir varlıktır. İnsan için esas olan iyilik yapmasıdır. Ancak kötülüğe meyilli olan yapısını dizginleyerek, onun istek ve gereksinimlerini gerçeklik ilkesi ve toplumsal-ruhsal gerçeklerle uyuşmayan, yaşamı aksatan istek ve eylemlerini denetleyip bastıran veya dengeleyen eleştirel bir mekanizmaya sahip olduğunu görmekteyiz. Bu psikolojik duruma modern anlamda özeleştirisi denildiği gibi, İslam klasik eserlerindeki karşılığı vicdan veya nefis-i levvamedir. Bu yönüyle vicdan, insanda iç kontrolü sağlayan bir hakem işlevini görmekte ve özeleştirisi ile benzerlik arzetmektedir. Zira özeleştirisi, kişinin kendi üzerinde bilinçli olarak düşünmekle hafızasındaki bilgilerin bilinç düzeyine çıkmasıdır. Daha çok geçmiş yaşantıları üzerinde yoğunlaşan kişi, hayatını yeniden düzenleyerek gelecekle ilgili yeni planlar yapmasıdır. Kendisiyle ilgili çeşitli kurallar geliştirmesidir. Geçmişte yaptıklarına bakarak tespit ettiği hatalarını göz önünde bulundurduğunda, “keşke böyle yapmasaydım” veya “başka türlü de olabilirdi” deyip kendini sorgulaması ve fitratına yabancı davranışlardan kendini arındırmasıdır.

Metafiziksel yani ruhani bir olgu olan vicdan, aslında insan davranışlarının temelini teşkil eden en önemli etmendir. Vicdan içinde merhamet, ahlak ve adaleti barındıran ve saflaştıkça doğruluğu artan bir olgudur. İç disiplin anlamına gelen vicdanın sınırlarını sorumluluk duygusu belirler. Vicdan, insana yapması ve yapmaması gerekenleri gösteren bir bekçi, içeriden gelen ve özeleştiriyeyi

²⁷⁶ Ebu Davud, Salat: 229.

kolaylaştıran bir uyarı sistemidir. Vicdan, bir eğilim olarak her insanda bulunsa da, nasıl bir şekilde bürüneceği sosyal öğrenme ile belirlenir. Vicdanlı olmayı, küçük yaştan itibaren “iç sorumluluk” bilinci ile öğreniriz. Bu hususta Hz. Peygamber: “Her ne kadar müftüler sana fetva verse de sen yine de kalbine danış”²⁷⁷ derken bu gerçeğe işaret etmiştir. Hakk’ın yani doğru ve gerçeğin en büyük şahidi gönlün ona yatması, bunun kişinin içine sinmesidir.²⁷⁸ Vicdan olumsuz davranışlara karşı gösterilen reaksiyondur. Vicdan eğitimi, insanın içgüdülerine direnç göstermesini sağlar. İçgüdülere direnç ve beceri kazandırmak, vicdanın sorumluluğunda olan bir harekettir. Aslında vicdan, insanın iç düzenleyicisi ve denetimcisidir. Bu bakımdan özeleştiriyile vicdan arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır. Özeleştiriyile vicdanını rahatsız eden bu durumdan kurtulmak ve kaybedilen iç huzuru yeniden yakalamak mümkündür.

Sosyal bir varlık olan insanın gerek bireysel gerek toplumsal boyutta yaşadığı problemlerin kaynağı/kaynaklarını tespit etmede başvuracağımız ilmi disiplinlerden birisi de din sosyolojisidir. Çünkü insanın tutum ve davranışlarını, insan ilişkilerini ve tüm toplumsal hayatı belirleyen din, her devirde başta entellektüeller olmak üzere herkesin ilgi odağı olmuştur.²⁷⁹ Din sosyolojisi ise; din-toplum ilişkileri bağlamında, dinsel grupların öbür gruplarla olan ilişkilerini, dinlerin farklı coğrafyalarda aldığı değişik biçimleri, dinsel inanç ve ibadet biçimlerini konu edinmektedir.²⁸⁰

İslam düşüncesi bağlamında ele alacağımız herhangi bir konunun sosyolojik boyutunu incelediğimizde bunun bir sebep-sonuç ilişkisi içinde cereyan ettiğini müşahade etmekteyiz. İster bireysel ister toplumsal boyutta olsun insani tecrübelerin yönünü bu sebep-sonuç ilişkisi belirlemektedir. Bireysel başarılarımız veya başarısızlıklarımız, orduların zaferleri veya hezimetleri bu sebep-sonuç ilişkisi ile değerlendirildiğinde daha da anlam kazanmaktadır. Bazı tarihçilerin özellikle İbn Haldun’un (ö.808/1405) da eserlerinde değindiği gibi; bu âlemdeki her şeyin üzerine

²⁷⁷ Yahya b. Şerafeddin Nevevi, *Şerhul Erbain en-nevevi*, h.n: 27, Ravza Yay., İstanbul 2014, 99.

²⁷⁸ Ebû Abdillâh Hâris b. Esed Muhasibi, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, (Trc. Ali Pekcan), Gelenek Yay., İstanbul 2011, 74.

²⁷⁹ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*, Sentez Yay., Bursa 2016, 43.

²⁸⁰ Bakırcıoğlu, 475.

kurulu olduğu bir kanun vardır.²⁸¹ Bu kanunun adı Kur'an'ın ifadesiyle sünnetullahtır.

Arap kültüründe sünnet; orijinal, sürekli ve belli bir standarta oturmuş (iyi-kötü) davranış biçimidir. Arabın sünnet kelimesinden anladığı bu mana, aynı zamanda bize kelimenin Kur'an'da hangi anlamda kullanıldığını gösterir;²⁸² Süreklilik arzeden, olagelen, ahlak, gidişat, adet, kanun, standart olan, takip edilen yol, hayat biçimi²⁸³ gibi çeşitli anlamlara gelen sünnet kelimesi Kur'an-ı Kerim'de toplumsal olayların seyri hakkında okuyucuya çok kritik bilgiler vermektedir.²⁸⁴ Son yüzyılda “sünnetullah” kavramının Kur'anî bağlamına daha yakın bir anlam kazanmış olması, Müslüman düşünürlerin İslam dünyasının içinde bulunduğu olumsuz durumun çözümünü biraz da ahlakî anlamında arama gereğini duymuş olmalarının bir sonucu, değilse bir göstergesidir.²⁸⁵

Konumuz açısından ele alacağımız âyetler, sosyolojinin de bir nevi temelini oluşturmaktadır. Beşeri sosyoloji konum itibariyle ilimlerin en yenisidir fakat konu itibariyle onların en eskisidir. Çünkü toplumların hangi esaslar üzerinde yürüdüğünü ve ayakta durduğunu, hangi toplumun varlığını koruyup yükseldiğini, varlığını güçlendiren oluşum etmenlerinin ve bu birlikteliğin bağlarını kıran çözülme sebeplerinin ne olduğunu bize bildirir.²⁸⁶ “*Yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü tuzak kurmak için (böyle davranıyorlardı). Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır. Onlar ancak öncekilere uygulanan kanunu bekliyorlar. Sen Allah'ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Sen, Allah'ın kanununda hiçbir sapma bulamazsın.*”²⁸⁷ Kur'an'da sadece fertlerin değil aynı zamanda toplumların da ecellerinin olduğunu belirtmekteydi. Bu da göstermektedir ki fert ile toplum arasında benzer özellikler bulunmaktadır. Nitekim Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: “*Her milletin belli bir*

²⁸¹ Zürkani, *Menahilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, (Trc. Halil Aldemir), Beka Yay., İstanbul 2015, II, 579.

²⁸² Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, (2. Baskı), Fecr Yay., Ankara 1999, 53.

²⁸³ İsfahâni, 518; Karagöz vd., 606; İbrahim Mustafa vd., I, II, 502.

²⁸⁴ Bkz. Enfal: 3/38; Hicr: 15/13; İsrâ: 17/77; Kehf: 18/55; Ahzab: 33/38, 62; Fatır: 35/43; Ğafir: 40/85; Fetih: 48/23.

²⁸⁵ Özsoy, *Sünnetullah*, 71.

²⁸⁶ Zürkani, II, 580.

²⁸⁷ Fatır: 35/43.(Ayrıca bkz. Ahzab: 33/38, 62; Fetih: 48/23)

eceli vardır. Onların eceli geldi mi, ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler.”²⁸⁸

Görüldüğü gibi toplumların da tıpkı fertler gibi belli bir ömürleri olduğu, doğup, gelişip ve ölüp tarih sahnesinden silinip gittiği vurgulanmaktadır. Toplumların tarih sahnesinden silinip kaybolmasının çeşitli sebepleri vardır. Fakat en önemlisi; toplumun süregelen değişmez kanunları diye bilinen sünnetullah’a aykırı hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır. Kur’an’ın neredeyse üçte birine tekabül eden kıssaların sık sık anlatılmasının hikmeti; insanların dikkatlerini bu gerçeğe çekilmekten başka bir şey değildir. Bu kıssaların yoğun bir şekilde Kur’an’da yer almasının temel hikmeti; ahlaki ve terbiyevi oluşudur. Yoksa kuru kuruya masalımsı bir anlatım değildir. Şâyet insanlık yaşanan hadiselerden ders alsaydı tarih tekerrür etmezdi. Nitekim başka âyetlerde bu durum çok çarpıcı bir şekilde izah edilmektedir:

قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ

“Sizden önce (ki milletlerin başından) nice olaylar gelip geçmiştir. Yeryüzünde gezin dolaşın da yalanlayanların sonunun nasıl olduğunu bir görün.”²⁸⁹

Tarihe damgasını vuran vehiçbir zaman kesintiye uğramayan sünnetullah aynı zamanda tarihe de yön vermektedir. Bu âyette geçen “قَدْ خَلَتْ” ifadesi hem tahkik hem de süreklilik arzetmekte olup; “olagelmıştır, daha önce de olmuştur” anlamındadır. Bu bir bakıma sünnetullah’ın kesintisizliği konusunda muhataba yönelik bir uyarı niteliğindedir. Yine bu âyetin devamında aynı kelimenin geçtiği 140.ayette, âyetin içinde bulunduğu bağlam itibariyle özel bir anlam söz konusu edilebilir; “قَدْ” kelimesinin geçtiği âyetin sibakında Bedr, siyakında ise Uhud’dan sözedilmektedir. İşlenen tema, zaferin her zaman -inanan tarafa olsa dahi- bir tarafa verilmeyeceği, galibiyetin belli şartlara bağlandığı fikridir. Nitekim Müslümanlar Uhud Savaşı’nda uğradıkları mağlubiyetin şoku ile “Bu nereden kaynaklandı, niye böyle oldu? Hani biz Müslüman, onlar ise müşrikti? Neden Allah’ın yardımı gelmedi?” gibi soruları sorup duruyorlardı. Bunun üzerine gelen ayet; bu yaşanan

²⁸⁸ A’raf: 7/34.

²⁸⁹ Al-i İmran: 3/137.

sıkıntının sebebini dışarıda değil kendi içlerinde aramaları gerektiği mesajını veriyordu²⁹⁰; *Onların (müşriklerin) başına (Bedir'de) iki mislini getirdiğiniz bir musibet (Uhud'da) sizin başınıza geldiğinde, "Bu, nereden başımıza geldi?" dediniz, öyle mi? De ki: "O (musibet), kendinizdendir." Şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter*"²⁹¹ buyurarak yenilginin sebebini, emre itaatsizlik ve dünya malına karşı isteğin olduğu mesajını vermekteydi. Yani sebep veya sebepler dışarıda değil içerideydi. Allah Teala, bu savaşı Talut'un nehri²⁹² gibi, ihlaslı olanlarla olmayanları ayırmak için bir sebep kılmıştı. Böylece hiç kimse kurallara itaatsizlik edemeyecek, kendi başına buyruk hareket etmeyecektir. Kısacası bu olay Müslümanlar için iyi bir ders²⁹³ olduğu gibi özeleştirici yapma fırsatını da sağlamıştır.

Yine başka bir âyette insanların yaptıklarından dolayı sorumluluktan kaçamayacağını, herşeyin insanın kendi kazanımı olduğuna işaret edilmektedir: *"Başımıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir. O, yine de çoğunu affeder."*²⁹⁴ İnsanın yaptığı her hatasından dolayı başına bir musibet gelseydi hayatı kararlıydı. Zira Allah Teala kullarına olan aşırı merhametinden dolayı birçok günahını affediyor. Dolayısıyla bu ilahi beyanlarla, fert ve toplum olarak tüm Müslümanlara, yaptıklarını sürekli gözden geçirmeleri ve gerektiğinde rahatlıkla özeleştirici yapmaları gerektiği mesajı da ayrıca verilmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi özeleştirici, İslam'ın temel kaynaklarında ilk günden itibaren muhteva olarak bütün ağırlığınca kendisini hissettirmesine rağmen, İslam kültürüne tam olarak yerleşmiş olduğu söylenemez. Kanaatimize göre bu durum, "özeleştirici" kelimesinin Batı menşeli olması, yeterince anlaşılması ve doğası gereği sevimsiz olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü insanın bilmediği şeye karşı mesafeli durması doğaldır. Bu bağlamda özeleştirici söz konusu olduğunda;

²⁹⁰ Köksal, III, 238.

²⁹¹ Al-i İmran: 3/165.

²⁹² Talut'un Nehri: Bu nehir, Talut'un İsrail ordusu ile geçmek zorunda olduğu Ürdün nehri veya başka bir nehir olmalıdır. Talut toplulukta disiplin eksikliği olduğunu bildiği için, korkağı cesurdan, yetenekliyi yeteneksizden ayırt etmek için bu sınavı uygulamıştır. Bir müddet için susuzluklarını kontrol edemeyen kişilere, bir süre önce yenildikleri düşmanla karşılaştıklarında disiplini korumaları konusunda güvenilemeyeceği açıktır. (Bkz. Mevdui, I, 165.)

²⁹³ Şah Veliyullah Dihlevi, *İslam Düşünce Rehberi*, Trc. Mehmet Erdoğan, Daru İhyai'l-Ulum, Beyrut 1990, II, 518.

²⁹⁴ Şura: 42/30.

“bu İslam kardeşliğine sığmaz veya bir Batı terimidir, İslamî değildir, dolayısıyla da buna ihtiyaç yoktur” vb. anlayışlar ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla bu terim, öncelikle, yabancılıktan çıkmış bir kavram olarak henüz yol alamadı. Diğer taraftan özeleştirici kültürünün yeterince yerleşmemesinin temel sebeplerinden biri de insanın özsever olması ve nefesine toz kondurmak istemeyişinden kaynaklanmaktadır. İster özsever olmasından ister özeleştiriyi yeterince bilmeyişinden kaynaklanan bu sevimsizlik, kişiyi hatalarına karşı duyarsızlaştırmakta ve özeleştiriyi engellemektedir.²⁹⁵ Kişinin çevresiyle kurmuş olduğu ilişkilerde meydana gelen yanlışları düzeltmede en etkili yöntem özeleştiridir. Ahlaken olgunlaşmak isteyen kişinin, kendisinden beklenen davranışları belli bir değerler şablonu ekseninde tespit etmesi, hatalarını ve eksikliklerini bu ölçüğe göre görüp düzeltmesi özeleştirici mekanizmasını çalıştırmakla mümkündür. Özeleştirinin, mahiyetine göre itiraf, tövbe, özür veya nefis muhasebesi şeklinde olması sonucu değiştirmez.

2.1.2. Özeleştirici ve Diğer Dinler

İnsanlık tarihinin ne kadar gerisine gidilirse gidilsin, dini inançlardan yoksun bir topluma rastlanmamıştır. Bunun için din, insanlık tarihi ile birlikte var olmuştur. En eski topluluklar, mutlaka bir kutsal varlık önünde saygı duymuşlardır. Bugün de, insanlığın en çok meşgul olduğu konu, yine din konusudur. Batı dünyasında yapılan en yeni araştırmalar da dinin, insanın şuurunda doğuştan var olduğu şeklindedir. Bu, insanın doğuştan din ihtiyacı ile doğduğu anlamına gelmektedir.²⁹⁶

İnsan denen varlık ruh ve bedenden meydana gelmiştir. Bu iki kısım, mahiyeti itibarıyla birbirinden ayrı ise de, hakikatte birbirlerinden ayrılması mümkün değildir. İnsanın, ilahi nefha denilen ruhen yükselmek istemesi, yaratılışının bir gereğidir. Bu ise ahlaki faziletlerle mümkündür. Ahlaki faziletler ise din duygusu sayesinde gelişip kökleşebilir. Dinlerin menşei olan kutsal bir varlık önünde saygıyla eğilmeyi zorunlu bir ihtiyaç olarak gören insan, bu kutsal varlığın emirlerine riayet etmeyi ahlaki bir görev olarak görmüştür. Ne var ki, aynı zamanda

²⁹⁵ Çelebi, 12.

²⁹⁶ Mehmet Aydın, *Dinler Tarihinin Giriş*, Literatürk Yay., (6. Baskı), İstanbul 2012, 17.

arzu ve güdülerinin de etkisi ve baskısı altında olması nedeniyle bu emirlere riayet etmediği anlar da olmaktadır. Böyle bir durum karşısında pişmanlığa bağlı vicdani bir rahatsızlık meydana gelmekte, Tanrı'nın öfkesinden korunmak ve nimetlerinden mahrum olmamak için Tanrısıyla bozulan ilişkilerini düzeltmek maksadıyla çeşitli yollara başvurduğu görülmüştür. Bu durum dinlere göre farklılık arz etse de özü itibariyle aynıdır. Dolayısıyla yapılan hatayı düzeltmek, kimi zaman sözlü itiraf ve pişmanlık ifade eden kelimelerle olduğu gibi, bazen de bedeni ve mali ibadet veya cezalarla da olmaktadır. Bütün bunların toplamından özeleştiride ortaya çıkmaktadır. Özeleştiride esas olan geçmişi sorgulamak ve geçmişte yapılan hataları tespit edip bir şekilde düzeltmektir. Çünkü hatadan sonra meydana gelen pişmanlık yapılan özeleştirenin bir neticesidir.

Kur'an'dan aldığımız bilgilere göre insanlık tarihinde ilk defa özeleştiride ve nefis muhasebesi yapan ve günahlarını itiraf eden kişi Hz. Adem ve eşi Hz. Havva'dır. Yasaklı meyveden yediklerinde: *'Ey Rabbimiz! Biz kendimize yazık ettik. Eğer bizi affetmez ve bize acımazsan kaybedenlerden oluruz'*²⁹⁷ demek zorunda kalmışlardır. Taberi; Hz. Adem, Allah Teala'ya karşı yaptığı hatasının farkına vardığında şaşkın ve telaşlı bir şekilde ne yapacağını ve hatasını nasıl düzelteceğini düşünürken, yine Allah Teala'dan öğrendiği bu kelimelerle tövbe etmiştir demektedir.²⁹⁸ Bu da gösteriyor ki; Allah Teala insanı daha başından beri başıboş bırakmamış ve ona ilgisiz kalmamıştır. Ona hep rehberlik yapmış ve doğru yolu göstermiştir. Yanlış yaptığında da yine ona yanlışını nasıl düzelteceğini öğretmiştir.

Kuşkusuz, Hz. Adem'in bu tavrı bizim açımızdan büyük bir önemi var ki yüce Allah bu hususu bize hatırlatmaktadır. Şeytan, insanları kandırmak için her yola başvuracağını ve çoğunu saptıracağını söylemişti. Bazı müfessirler Hz. Adem'in şeytanın sözüne aldanmasını deneyimsizliğine bağlamaktadır. Çünkü şeytan kendisinden önce yaratılmıştı, Adem'e göre deneyim sahibiydi. Hz. Adem'in aldanmasında bu veya başka sebepler rol oynamış olabilir.²⁹⁹ İster isyan ister nisyan (unutma) her ne sebeple olursa olsun yasaklı ağaçtan yemenin cezayı gerektirici bir

²⁹⁷ A'raf: 7/23

²⁹⁸ Sabuni, I, 375.

²⁹⁹ Şimşek, II, 260.

suç olduğunu anlayan Hz. Adem ve eşinin günahlarını itiraf etmeleri ve bundan dolayı Allah'tan af dilemeleri insanı farklı kılan bir özelliktir. Çünkü Hz. Adem ilk defa günahın ne olduğunu anlamış, bundan dolayı yüreğinde derin bir pişmanlık ve utanma duygusunu hissetmiştir. Bu içine düştüğü zor durumdan kurtulmanın şaşkınlığı ile çaresiz bir şekilde sağa sola koşarken, yine Allah Teala'nın merhametine sığınarak af dilemiştir. Allah Teala, benzeri durumlarda insanın nasıl davranması gerektiğini bu örnekte olduğu gibi Hz. Adem'e tövbe etmeyi öğreterek göstermiştir. Bu durum, özeleştirinin ilk örneği olması açısından insanlar için hayati bir öneme sahiptir.

Taberi tefsirinde bu konuda şöyle demektedir: “Allah Teala Hz. Adem ve Havva'ya bu hatalarının sebebini sorunca onlar şeytanın aksine, “Allahım senin emrine itaat etmeyerek, senin ve benim ikimizin düşmanı olan şeytana uymak suretiyle kendimize yazık ettik. Eğer bizi affetmezsen helaka uğrayanlardan oluruz” demek suretiyle Allah'tan af ve mağfiret dileyerek günahlarını itiraf ettiler.³⁰⁰ Yine İbn Kesir'de merfu bir hadisle anlatıldığına göre Hz. Adem yaptığı yanlışın farkına vardığında şuurunu kaybetmiş biri gibi sağa sola kaçarken Allah Teala ona: “Ey Adem! Yoksa benden mi kaçırıyorsun? diye sormuş, Hz. Adem; “Hayır senden utanıyorum” diye cevap vermiştir.³⁰¹ Hz. Peygamber “Haya imandan bir şubedir”³⁰² derken bu gerçeğe işaret etmiştir. Demek ki günahattan sonra kişinin iç âleminde hissettiği utanmaya dayalı pişmanlık duygusu ve psikolojik rahatsızlık imanın göstergelerinden biri olup kişiyi tövbeye ve özeleştiriyeye sevk eder. Haya, otoritesini kullanarak günah işlemek isteyen kişiyle Allah'ın sınırları arasına girer.³⁰³ Bu bağlamda Hz. Adem'in kendine karşı yaptığı değerlendirmenin iki önemli yönü vardır: Birincisi, Hz. Adem'in günaha karşı takındığı tavır, ikincisi ise Rabbe karşı kendi konumunu belirlemesi. Hz. Adem'in yaptığı yanlışın bilincinde olması, utanması ve pişman olması gibi ruhi durumu, yaptığı yanlış ile kendi arasına mesafe koymasını sağlamıştır. Aynı şekilde sonsuz kudret sahibi olan Allah'a karşı

³⁰⁰ Taberi, *Camii'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XII, 357; el-Keşşaf, II, 92; Hazn, II, 218; es-Sa'edi, I, 285.

³⁰¹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, III, 398.

³⁰² Elbani, h.n: 3197, I, 609.

³⁰³ İbn Arabi, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, (trc. Ekrem Demirli), Litera Yay., İstanbul 2015, 27.

kendisinin de son derece zayıf ve muhtaç olduğunu itiraf etmesi affını kolaylaştırmış ve ileriki hayatında daha sağlıklı kararlar vermesini sağlamıştır.

Hataların insan hayatının bir gerçeği olması nedeniyle insan-hata ilişkisi insanlık tarihi kadar eskidir diyebiliriz. Hz. Adem örneğinde verilmek istenen mesaj; hatasız kul olmayacağına göre, önemli olan hatalara karşı tavır almaktır. Her bakımdan minnet duygularıyla inandığı yaratıcısının emirlerine uymamakla hata ettiğini anlayan kişi, özeleştirel bir yaklaşımla içinde hissettiği huzursuzluğu bertaraf etmek ve yeniden Rabbinin sevgisini kazanmak için değişik yollara başvurmuştur. İşte bu yollardan biri de kefarettir.

Kefâretin kaynağı konusunda dinler arasında farklılıklar vardır. Bazı dinlerde, Tanrı'nın yapılan yanlışları telâfi etmeye yönelik emri ve günaha düşenlerin vicdanı kefaretin kaynağı olarak görülmektedir. Kefâretin kaynağını sadece toplumsal felâket ve hastalıklardan kurtulma arzusuna dayandıran inançlar da bulunmaktadır. Bu anlayışın en belirgin örneklerine ilkel kabile inançlarında rastlanır.³⁰⁴ Aslında birçok dinde toplumun başına gelen felâket ve hastalıklar, insanların Tanrı'nın istemediği bir işi yapmak suretiyle O'nu öfkeliendirmesinin sonucu olarak görülür. Bu öfkeyi toplumdan uzaklaştırmak, Tanrı ile yeniden barışmayı sağlamak ve O'nun nimetlerinden mahrum kalmamak maksadıyla çeşitli kefaretiler yapılır. Bu eylemler yalvarma, takdimeler sunma, kurbanlar kesme ve günahları kurban olarak seçilen hayvanlara yükleme ritüelleri şeklinde icra edilmektedir³⁰⁵

İlkel kabile insanları arasında kurban en etkili kefaretiler vasıtası olarak görülür. Meselâ Orta Afrikalı kabilelerden Dinkalar'da, işlenen günahlar yüzünden topluma musallat olduğuna inanılan hastalık ve felâketler toplumsal kurban âyinleriyle uzaklaştırılmaktadır. Bu telakkide insana gelen hastalık ya da felâket bir boğaya yüklenmekte, çeşitli dualardan sonra boğa Tanrı Nhialik'e kurban olarak takdim edilmektedir. Gana'daki Galar arasında ise suç işleyeninin suçunu itiraf ederek çeşitli kefaretilerini gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bu amaçla günahkâr kimse biri

³⁰⁴ Katar, 177 (G. Parrinder, Africa's Three Religions, London 1976, 73'ten naklen)

³⁰⁵ Katar, 177 (F. B. Jevons, Comparative Religion, Cambridge 1913, 9, 12, 32'den naklen)

erkek, diğeri dişi iki kuşla bir keğiyi kefâret vasıtası olarak getirmekte, günahkâr, boğazlanan keçinin kanının akıtıldığı kutsal su ile banyo yaparak arınmaktadır.³⁰⁶ Benzer uygulamaları, uzunca bir zaman vahiy kültüründen uzaklaşan pagan kültürüne sahip Mekke müşriklerinde görmek mümkündür.

Yahudilikte günah her türlü dünyevi felaket ve sıkıntının kaynağı olarak görülmekte, ayrıca onun uhrevi bir cezasının da bulunduğuna inanılmaktadır.³⁰⁷ Bundan dolayı günahın arınma meselesi bu dinde önemli bir yer tutmakta ve bu maksatla çeşitli kefâret uygulamaları yapılmaktadır. Eski Ahid’de kefâret, günahların bizzat Tanrı tarafından silinmesini sağlamak üzere yapılan telafi eylemini ima eder: “*Ne mutlu isyanı bağışlanan, günahı ötülen insana!*”³⁰⁸ Yine başka bir pasajda özeleştiryi daha iyi açıklayan günahların itirafından bahsedilmektedir: “*Günahlarımı açıkladım sana, suçumu gizlemedim. “Rabb’e isyanımı itiraf edeceğim” deyince, günahımı, suçumu bağışladın.*”³⁰⁹

Yahudiliğin ilk dönemlerinde başlıca kefâret vasıtası olarak görülen kurban takdimleri günahkârın maddi durumuna göre boğa, keçi, kuzu veya kumru gibi hayvanlardan seğilmiştir. Yahudilikte kişisel kefâret uygulamaları dışında İsrail kavminin muhtemel günahları için toplumsal arınma ayinlerinin icra edildiği Yom Kipur (büyük kefâret günü) bulunmaktadır. Yahudiliğin ilk dönemlerinde kefâret gününde başrahabin idaresinde çeşitli arınma ayinleri yapılmakta ve kurbanlar takdim edilmekteydi. Başrahip kendisi ve ruhban teşkilatı için günah itirafında bulunarak kurban sunmakta, ardından toplumun günahlarına kefâret olacak ayinlere başlamakta, bu amaçla getirilen iki keçiden kura ile seçilen birini toplumun günahları için kurban etikten sonra elini “günah keçisi” denilen diğer keçinin başına koyarak toplumun günahlarını ona yüklemektedir. Daha sonra günah keçisini mabedin kapısına çıkarıp görevlilere teslim etmekteydi. Bu görevliler günah keçisini çöle sürüp günahları toplumdan uzaklaştırmış olmaktadır.³¹⁰ Günümüzde sıkıça kullanılan “günah keçisi” deyimini, bir olaydaki sorumluluğu üstünden atmak,

³⁰⁶ Katar, 177 (D. A. Brown, A Guide to Religions, London 1991, 22-23, 33’ten naklen)

³⁰⁷ Sayılar, XXI/4-9.

³⁰⁸ Mezmurlar, XXXII, 1.

³⁰⁹ Mezmurlar, XXXII, 5.

³¹⁰ Levililer, XVI.

hatalarına kılıf bulmak, kendini aklamak isteyen ve özeleştiri yapmak istemeyen kimsenin ruh halini ifade etmektedir. Bu ise kişinin kendisini kandırmak ve avutmaktan başka bir şey değildir.

Yukarıdaki inanın bir benzerini de Hristiyanlarda görmek mümkündür. Hz. İsa'nın, beşeriyetin günahlarına kefâret olarak gelmiş olması ve bunun için "çarmıha" gerilmesi, Hristiyan ilahiyatının çok önemli inanç ilkelerinden biridir.³¹¹ İnciller, Hz. İsa'nın, Baba'nın nezdinde yegâne şefaatçi olduğunu ve onun bütün beşeriyetin günahlarına kefâret olarak geldiğini haber verir. "*Allah bizi sevdiği için günahlarımıza kefâret olarak oğlunu gönderdi*" şeklindeki Yuhanna'nın ifadesi,³¹² daha sonra Hristiyan konsillerinde iman ilkesi olarak kabul edilmiştir. Neticede İsa, insanlık için bir kefâret olarak kurban olmuş ve onun şahsında beşerin boynundaki "günah yükü" asli suç kaldırılmıştır. Beşeriyetin, Adem'den beri sırtında taşıdığı günahı, kendi canıyla ödeyen İsa Mesih, çarmıha gerilmiş³¹³, gömülmüş ve üç gün sonra da dirilerek³¹⁴ görevini tamamlamış ve göğe yükselerek Allah'ın sağına oturmuştur.

Hristiyanlıkta günah-insan ilişkisi çeşitli şekillerde dile getirilmektedir. İnsanların kendilerini Rab yerine koyarak başkasının günahları hakkında konuşmak yerine kendi günahlarıyla ilgilenmeleri gerektiği şeklinde açıklamalara rastlanmaktadır. Aynı şekilde başkalarını yargılamadan önce insanın kendisini yargılaması gerektiğini şu şekilde dile getirilmektedir: "Başkasını nasıl yargılırsanız, siz de aynı şekilde yargılanacaksınız. Hangi ölçekle verirseniz, aynı ölçekle alırsınız. Sen neden kardeşinin gözündeki çöpü görürsün de kendi gözündeki merteği farketmezsin. Kendi gözünde mertek varken kardeşine nasıl, "izin ver, gözündeki çöpü çıkarayım" dersin? Seni iki yüzlü! Önce kendi gözündeki merteği çıkar, o zaman kardeşinin gözündeki çöpü daha iyi görürsün."³¹⁵ Ayrıca Hz. İsa Yahudi din adamlarını ikiyüzlülükle suçlamaktadır: "*Siz dıştan güzel görünen, ama*

³¹¹ Aydın, 233.

³¹² I. Yuhanna, II, 1-2.

³¹³ Matta, XXVI/54-55; Markos, XV, 25.

³¹⁴ Markos, XVI, 19.

³¹⁵ Matta, VII, 7, Lu. 6:37-38, 41-42.

içi ölü kemikleri ve her türlü pislikle dolu badanalı mezarlara benzersiniz."³¹⁶ Görüldüğü gibi, sebep-sonuç ilişkisi bağlamında anlatılan bu pasajlarda güçlü bir özeleştirici vurgusu bulunmaktadır. Ayrıca bilişsel bir çelişkidenden söz edilerek eylemle söylemin birbiriyle uyumlu olması gerektiği ile ilgili ahlaki kuraldan bahsedilmektedir.

Hristiyanlık'ta, insanın kötülükler içinde dünyaya geldiği inancı bulunmaktadır. Hz. Adem'in işlediği günaha dayandırılan asli günah inancı bu inancın gerekçesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, genellikle belli bir yaşa gelen çocuğa ilk günahı silmek amacıyla bir nevi "arınma" ve "yeniden doğma" anlamında vaftiz törenleri yapılmaktadır. Bu törenle kişinin yeni bir yaşama kavuştuğuna inanılmaktadır. Bu inanış, "günah çıkartma" törenleriyle hayat boyu devam etmektedir. Çünkü Hristiyanlık'ta Tanrı'yla beraber kilise ve papazlar da bu işte tam yetki sahibidirler.³¹⁷ Nitekim Hz. İsa günahları bağışlamış ve bu yetkiyi havarilere de tanımıştır. Havârilere sonra onların halefi kabul edilen kilise Tanrı adına fertlerin günahlarını bağışlayabilmektedir.³¹⁸ Matta incilindeki şu ibareler böyle bir yetkinin kaynaklığını yapmaktadır: "*Göklerinin melekûtunun anahtarlarını sana vereceğim; yeryüzünde bağlayacağın her şey göklerde de bağlanmış olur ve yeryüzünde çözeceğin her şey göklerde çözülmüş olur*"³¹⁹ Bir çeşit tövbe olan günah çıkarma; her Hristiyan'ın günahlarından tövbe etmesi gerektiğini, bunun için yetkili bir papaza günahını itiraf etmesi esasına dayanmaktadır. Bu çeşit uygulamaya endüljans³²⁰ denir.

Günahların, Babaya vekâlet gibi dogmatik bir anlayışa binaen bu şekilde bağışlanması; ubudiyetin hakiki objesi ve gerçek uluhiyeti unuttururken daha çok günaha da teşvik eder görünmektedir.³²¹ Özeleştirici, insanın kendisini objektif bir şekilde tanımlaması çerçevesinde geçmişini sorguladığında kendisinden

³¹⁶ Matta, XXIII/25.

³¹⁷ Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yay., Konya 1984, 108.

³¹⁸ Ömer Faruk Harman, "Endüljans", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 209-210.

³¹⁹ Matta, XVI, 19.

³²⁰ Endüljans: İnsanın, günahının bedelini din adamlarının aracılığı ile gidemesi demektir. Günah itirafında bulunacak kimse, papazın önünde diz çöker, haç çıkarır, sonra da "Pederim beni takdis et, zira çok günah işledim" der. Papaza baş eğerek, onun söylediklerini dinler. (Bkz. Aydın, 246.)

³²¹ Kılıç, Sadık, 110 (Abdulkerim Hatib, 398'den naklen)

beklenmeyen davranışlarına karşı tavır almasıdır. Bu bağlamda özeleştirici uzun soluklu bir süreç olup sonuç odaklı bir eylemdir. Diğer bir deyişle özeleştirici, teorik olduğu gibi pratiği olan bir eylemdir. Yukarıdaki uygulamalara baktığımızda, İslam dışındaki diğer dinlerin günahlardan arınma ritüelleri, pratik olmanın ötesinde teorik uygulamalardan ibaret olduğunu görmekteyiz. Şayet özeleştirici, Yahudilik ve Hristiyanlık'taki gibi kuru kuruya yani sadece teoriden ibaretse vicdanı rahatlatmaktan öte bir anlamı olmaz. Bu teorik uygulama ile kişi itiraflarıyla günahlarından arındığına inanmaktadır. Fakat bu tür uygulamaların, geçici psikolojik bir rahatlama sağlamaktan öte bir faydası yoktur.

2.1.4. Özeleştirici ve Modern Akımlar

Kültürel bağlamda, “özeleştirici” Batı kökenli (self-criticism) bir kavramdır. Kaynağı da “şeytan” (kötülük, günah, vb.) anlayışıdır. Batı kültüründe kötülük insanın içinde vardır ve ona karşı mücadele edilmesi gerekir.³²²Bu anlayış, bir yandan Hristiyanlığın, insanın kötülükler içinde dünyaya geldiği inancına dayanırken, diğer yandan, Psikanaliz adıyla bilinen psikoloji usulünün temellerini atan Sigmund Freud'un, insanın ruhsal kişiliğini id (alt benlik), ego (ben) ve süper ego (üst benlik) adı altında üç adet psikolojik yapı çerçevesindeki değerlendirmelerine dayandığını düşünmekteyiz.

Freud'a göre id, ego ve süper egodan oluşan insanın ruhsal durumu bir buzdağı gibidir.³²³ Freud “id”i, sadece haz ilkesine tabi, boşalma arayan, içgüdüsel ihtiyaçların doymu için çalışan, mantık yasalarını asla hesaba katmayan, içgüdüsel dürtülerin enerjisi olarak tanımlar. İd, kural tanımaz insani arzu ve isteklerin merkezidir. Nitekim Freud insanı sadece bu alt âlemden (id) müteşekkil sanıyor, hocası Fechner (801-887)'in öğrettiği gibi insan ona göre iflah olmaz, aslı kötü ve kaotik bir varlıktır.³²⁴ Gerek Freud'un üç boyutlu insanın ruhsal durumu, gerekse Hz. Adem'in işlediği günaha dayandırılan asli günah inancı insanın içinde varsayılan kötülükle mücadelenin gerekçesini oluşturduğunu düşünmekteyiz.

³²² Uzun, 18.

³²³ Freud, 99-100.

³²⁴ Merter, “Maneviyat Psikolojisi”, 121.

Modern dönemlerde ortaya çıkan akıl vurgusunun hâkimiyeti altında düşünce üretmenin en temel eksikliği insan bütünlüğünün parçalanması olmuştur. Hristiyan Avrupa'da 17.yüzyılın ikinci yarısında başlayıp 19.yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden aydınlanma dönemi, kilisenin yukarıda anlattığımız teolojik ve skolastik anlayışına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış ve akli en fazla ön plana çıkararak akım olmuştur. Aydınlanmadan kasıt; insanın düşünme ve değerlendirmede din ve geleceğe bağlı kalmaksızın kendi akli ve kabiliyetleri bakımından fert ve toplum hayatını kavrayarak düzenlemesi, yön vermesi, kısaca aydınlatmasıdır.³²⁵

Aydınlanma ile Hümanizm, Deizm, akılcılık ve ilerlemecilik gibi çeşitli felsefi akımlar ortaya çıkmıştır. Önde gelen birtakım filozofların akli insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma ile ön plana çıkan aydınlanma, insan zihniyle bireyin bilincini, bilginin ışığıyla aydınlatma yönündeki çabalarıyla seçkinleşen kültürel ve felsefi hareketi ifade eder.³²⁶ Aydınlamacılara göre insan yaşamında akıl hemen hemen her şey demektir. Antik çağdan bu yana insanı yücelten ve onu diğer canlılardan ayıran akıldır. İnsanın kendi benliğinin farkına varması, ilerlemesi ve mutlu olması ancak işlevsel akli sayesinde olabilmektedir. Eğitim de akla uygun düzenlenmelidir. Yine bunlar, -kilisenin skolastik anlayışının aksine- insanın doğuştan temiz olduğu, daha sonraki şekillenmenin eğitim gibi çevresel faktörlerle olduğunu savunmaktadırlar. Dolayısıyla kilise insanı yapışık günahla mahkum ederken aydınlamacılar da bunlara tepki olarak insana sonsuz özgürlük tanıyarak sorumluluk duygusunu ortadan kaldırmış ve özeleştiriyi yapmayı da gereksiz hale sokmuştur.

Rönesansla beraber, Hristiyanlığın, insanın kötülükler içinde dünyaya geldiği düşüncesine bir tepki olarak ortaya çıkan Hümanizm, hayatın gerçekleri üzerine yönelttiği bakış açılarıyla, insanı düşüncenin merkezine yerleştirmektedir. Buna göre, ahlaki hareketin amacı, insanın tabiatı aşmasında, tabiat-ötesi bir norma uymasında değil, aksine insanın kendi varlığını gerçekleştirmesinde ortaya

³²⁵ Kılloğlu, İsmail, "aydınlanma çağı" *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990, I, 127.

³²⁶ Cevizci, 49.

çıkmaktadır. Böylece erdem, insanın tüm yeteneklerini karşılıklı bir uyum içinde ve toplum yararına olacak şekilde değiştirmekte görülür.³²⁷

Hümanizmin savunduğu özgürlük anlayışı, başkasına zarar vermediği sürece insanın istediğini yapabileceğini savunurken, istediği takdirde insanın kendisine zarar vermesini de normal karşılamaktadır. Hümanizm'in, insanı düşüncenin merkezine yerleştirmesi, ona sınırsız özgürlük imkânını tanıması ve ahlaki değerleri ikinci plana atmasının temelinde; dinlerin insanları sınırladığı ve girişimcilik ruhunu öldürdüğü tezine dayanmaktadır. Nitekim insan nefesine limitsiz özgürlüğü esas alan Hümanizm ile insan, nefsin arzularına köle olmuş ve özgürlüğünü kaybetmiştir. Tıpkı diğer canlılar gibi içgüdüsel olarak nefsin arzularının peşine takılan ve bu konuda hiçbir sınır tanımayan hedonik meşrepli kişilerin yaptıklarına dönüp bakma refleksleri zayıf olduğu için hatalarını kabul etmeleri ve özeleştiri yapmaları beklenemez. Hâlbuki asıl özgürlük, insanı esir eden ve iradesini elinden almaya çalışan nefsin arzuları ve olumsuz duygularına karşı verilecek mücadele ile mümkündür. Bu da ancak içsel düzenleme ve otokontrol ile mümkündür.

Aydınlanma ile ortaya çıkan bir başka akım da Deizm'dir. Deizm, Tanrının varlığını kabul etmekle beraber, Hümanizm'de olduğu gibi insanın arzularını ilahlaştırarak mutlak hazcılığı esas alır. Belli bir dinin naslarını ve esaslarını inkar eden Deizm, Tanrının evrenin işleyişine karışmadığını iddia eden felsefi bir akımdır. Kendi benliğini kutsallaştıran deist insanlar, yapay bir özgürlük düşüncesindedirler. Bu da o kişilerin hem ölüm korkusundan kurtulmalarına, hem de istedikleri gibi yaşamalarına izin vermektedir.³²⁸ Dolayısıyla ahiret inancı olmayanın ve kendisini hiçbir şeyle yükümlü olarak kabul etmeyen sorumluluk anlayışından söz edilemez. Sorumluluk duygusu olmayanın da özeleştiri yapması beklenemez.

Görüldüğü gibi, Hristiyanlığın skolastik ve insan özgürlüğünü sınırlayan anlayışına bir tepki olarak ortaya çıkan Deizm ve Hümanizm'e göre insanın mutluluğu için akıl temel kriter olarak kabul edilmiş, dinlerin evrensel ahlaki ilkeleri görmezden gelinmiştir. İlk bakışta insan yaratılışına vurgu yapmaları bakımından

³²⁷ Cevizci, 258; "Hümanizm" *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990, II, 189.

³²⁸ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 188; Hüsameddin Erdem, "Deizm", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 109-111.

mantıklı ve cazip görünen bu felsefi akımlar, ahiret inancını inkar etmeleri ve hazcılığı esas alıp insana sonsuz özgürlük tanımları özeleştirici yapmalarını engellemektedir. Çünkü özeleştirici ahlaki bir olgundur. Temel ahlaki değerleri olmayan bu akımların özeleştirici refleksleri zayıftır.

Ebedi hayat beklentisi ve endişesi olmayanlar özeleştirici yapma ihtiyacını hissetmezler. İslam ferde hürriyet vermekle, onu kendi ayarındaki diğer varlıklara ve nefesine kul-köle olmaktan kurtarmak istemiştir. İslam hürriyet anlayışı ile Batı düşüncesindeki hürriyet anlayışı arasında bir karşılaştırma yapacak olursak; Batı'da ortaçağda kilisenin halk üzerindeki baskısından bıkan aydınlar halka hürriyetini bahsetmenin yollarını aradılar. Ne var ki, hürriyeti ortadan kaldıran faktörlerin yanlış teşhisi, bireyi yüzlerce efendiye bağlı parçalanmış bir köleye dönüştürmüştür. Nefse kölelikle başlayan bu mutlak hürriyet bahsetme hareketi, öncelikle insanda bencillik duygularını şaha kaldırmış, dünya hayatını tek hayat, arzuların tatmini de bu hayatın tek gayesi kabul ederek insanın bir yanını budamıştır.³²⁹ Hâlbuki insanın, günahlara meyilli ve hata yapma potansiyeli olan bir de beşer yanı vardır. Arzularda sınır konulmaması hatalara davetiye çıkartmaktadır. Bu bağlamda, ölüm korkusu yaşamadan insanların istedikleri gibi yaşamasını esas alan Deizm'de geçmiş sorgulama, yaptıklarını belli ahlaki ölçüklere göre gözden geçirme ve en önemlisi belli bir dine bağlı olma anlayışı olmadığı için hesap verme ve özeleştirici yapma anlayışı yok denecek kadar azdır.

İnsanın düşünsel boyutuna etki eden, hayatına yön veren ve ona bir bakış açısı kazandıran dinler ve felsefi akımlar olduğu gibi çeşitli disiplin ve akımlar da vardır. Özeleştirinin dinsel ve felsefi boyutunu yukarıda kısaca anlatmaya çalıştık. Modern disiplin ve akımlara gelince hepsini burada anlatmamız konumuzun maksadını aşacağından bunların başında en çok bilinen Kapitalizm ve Marksizm'i, teferruatına girmeden kısaca özeleştirici kültürüne nasıl baktıklarını, teorik ve pratik yönleriyle, İslami bakış açısıyla kıyaslayarak incelemeye çalışacağız.

Kapitalizm, üretim araçlarının özel ellerde bulunmasını, sermaye, satış, mübadele ve kar amacına yönelik üretimi benimsemiş olan toplumsal düzeni ifade

³²⁹ Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, Akçağ Yay., Ankara 2013, 67.

eder.³³⁰ Endüstriyel, iktisadi ve siyasi bir sistem olan kapitalizm Max Weber (1864-1920)'e göre; rasyonel sermaye muhasebesi, piyasa serbestisi, rasyonel teknoloji, güvenilir bir hukuk, özgür emek ve iktisadi hayatın ticarileşmesi ilkelerine dayanmaktadır.³³¹ Weber, sebep sonuç açısından kapitalizmin ruhu ile Protestan ahlaki arasında güçlü bir bağ olduğunu savunmaktadır.³³² Ahlaki değerlerle gelişen ekonomik sistemin yetersiz olacağını savunan bu düşünce, tüketim davranışında bencilliği, sınıfsal mücadeleyi ve çıkarıcılığı ön planda tutar. Kapitalist anlayışa sahip olan klasik iktisatçılardan Adam Smith (1723-1790)'in teorisine göre “ahlakla ekonomi birbirinin zıddıdır.” İnsanı motive eden şeyin, kendi menfaati olduğunu düşünen Smith, ahlakın maddi çıkarlara zarar verdiğini ve bu sebeple ekonominin kayba uğradığını iddia eder.³³³ Bu sistemin muhafazakâr karşıtları, kapitalist pazarın özendirmediği hesapçı davranışların ahlaki gelenekleri değersizleştirerek düzensizliğe neden olacağı görüşünü ileri sürerek eleştirmektedirler.³³⁴

Kapitalizm'de maddi soyluluk ve saygınlık ön planda olup insani saygınlık ise geri plana atıldığından ahlaki öğretilere yer verilmez. İnsanlar maddi unsurları birbirlerine karşı baskı ve gösteriş aracı olarak kullanarak maddi sahada birbirleriyle acımasız bir rekabette bulunur. Tarihin her döneminde değişik biçimlerde kendini gösteren bu anlayış Hz. Peygamberin tenkitine söz konusu olmuştur: "Allah sizin dış görünüşünüze ve mallarınıza bakmaz. Ama o sizin kalplerinize ve işlerinize bakar."³³⁵ Bencil bir anlayışı esas alan kapitalizmde sorumluluk anlayışı zayıftır. Nitekim sorumluluk bilinci gerçek anlamdaki özeleştiriyi besleyen önemli faktörlerden biridir. Bununla beraber kapitalist zihniyette temel kaygı; üretime daha fazla katkı, daha fazla çalışma, daha az ücretle işçi çalıştırma ve daha fazla kazanma şeklinde özetlenebilir. Tamamıyla maddi endişelerle geçmişe dönük bir değerlendirme ve özeleştirme yapımları kendi anlayışları çerçevesinde doğaldır.

³³⁰ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Osman Akınhay vd.), Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2003, 382-384; Bakırcıoğlu, 880.

³³¹ Mustafa Özel, “kapitalizm”, *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990, II, 340.

³³² H. Ezber Bodur, “Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü”, *AÜİFD.*, 9. Sayı, Erzurum 1990, 90.

³³³ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 42.

³³⁴ Marshall, 382-384.

³³⁵ Bkz. Müslim, *Birr*: 33; İbn Mâce, *Zühd*: 9; Ahmed b. Hanbel, 2/285, 539.

Kapitalizmin dayandığı rekabet insan ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Bencilliğe ve egoist duyguları doyurmaya dayanan sistem yüzünden insanlar birbirine karşı yabancılaşıyor ve ilgisiz hale gelmektedir. İnsanlar başarılı olabilmek için birbirleriyle kıyasıya rekabete sokulmaktadır. Toplumda yaygın olan bu anlayış nedeniyle çoğu zaman hatalar ve eksiklikler konusunda birbirlerini uyararak yardımcı olmak yerine, ya sessiz kalınıyor ya da başkasının yanlış ve zayıf taraflarından yararlanmaya çalışılmaktadır. Dahası, başkasının hataları üzerinden kendilerini temize çıkarma, özdeşim³³⁶ yoluyla yaptıklarını perdeleme ve hatalarına kılıf bulma gayreti içine girilmektedir.³³⁷ Haksız rekabete dayalı bu ilgisiz ve istismarcı tutumlar bencil bir toplumun oluşmasına sebep olduğu için, bu tarz toplumlarda hatalara karşı kör ve sağır olunmakta ve özeleştiriyi yapma refleksleri zayıf olmaktadır. Halbuki İslami düşüncede rekabet yerine işbirliği, iyilik üzerine yardımlaşma ve karşılıklı tavsiyeleşme vardır. İyiliği teşvik ve emretmek, kötülüğü engellemek İslâmî bir ilkedir. Bu ilke özeleştiriyi yapılmadan uygulanamaz.

Bireyselciliği ve bireysel menfaati ön planda tutan, toplumsal olaylara karşı ilgisiz, toplumsal sorumluluk bilinci zayıf, olup bitenin kendisini hiç ilgilendirmediğini düşünen insan tipleri “nemelazım”cı (medokrat) olarak nitelendirilmektedirler. Bunlar, kendi hallerinde insanlardır. Kendilerini doğrudan ilgilendiren bir olay meydana gelmediği müddetçe herhangi bir konuda fikir beyan etmekten ya da herhangi bir olay karşısında harekete geçmekten ve sorumluluk almaktan uzak dururlar.³³⁸ Halk arasında atasözü olarak söylenegele “*bana dokunmayan yılan bin yaşasın*” anlayışı tam da bu karakteri tanımlamaktadır. Hatalara karşı duyarsız kalmak ve üç maymunu oynamak³³⁹, bireyselliğin ve egoizmin ön planda olduğu faydacı kapitalist sistemde, “*başkasının hatasından bana ne, ben kimse için başımı ağrıtmam, dünyayı ben mi kurtaracağım*” anlayışı

³³⁶ Özdeşim: Kişinin bir başka insanı model alarak kendini şekillendirdiği bilinçsiz işleyen bir savunma mekanizması. (Bk. Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2003, 572)

³³⁷ Not: Geçmişte İstanbul’un Şişli İlçesi belediye başkanlığını yapan ve belediyenin imkanlarını kendi zimmetine geçirerek yurt dışına kaçan bir bayanın babasına: “senin kızın çuvallarla yurt dışına para kaçırmıştır” bu iddiaya ne dersiniz? diye sorulunca babası şöyle cevap verir: “ne var bunda. Başkası vagonlarla para kaçırdı” diye cevap vermiştir. (<http://www.hurriyet.com.tr/gulay-cuvalla-goturduyse-onlar-vagonla-goturmustur-39012025>. Erişim tarihi: 01.10.2017)

³³⁸ Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, 101.

³³⁹ Üç Maymunu Oynamak: Gördüğü ve duyduğu bir olay hakkında görmemiş, duymamış ve söylememiş olduğunu belirtmek. (Bkz.http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime)

hâkimdir. Toplumsal sorumluluk bilincinin zayıf olduğu çevrelerde görülen bu aymazlık ve sorumsuzluklar, ileride onmaz yaralara sebep olmaktadır. Çünkü toplum bireylerden oluşan büyük bir ailedir. Her aile bireyi birbirlerine karşı sorumludur. Maddi soyluluğu esas alan Kapitalizm’de ise, ahlaki sorumluluk anlayışı zayıf ve gelişmelere duyarsız bencil kişiler, herşeyi kendi menfaatleri ekseninde değerlendirmeleri, başkasıyla empati yapmamaları ve kendi benliklerine aşırı değer yüklemeleri nedeniyle özeleştirici ve hesap verme kavramlarına karşı mesafeli dururlar.

Özeleştirici açısından değerlendirilmesi gereken ikinci akım ise Marksizm’dir. Çünkü bu akımda özeleştirici, kurumsal bir kimlik haline gelmiş, İslami öğretilerle benzerlikler arz etmektedir. Marksizm, Karl Marks (1818-1883) tarafından, Engels (1820-1895)’in katkıları ve daha sonra da komünist partilerin çabalarıyla geliştirilmiş siyasal, sosyal ve ekonomik öğretinin adıdır. XIX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Batı’da gelişen sanayi kapitalizminin ortaya çıkardığı sosyal ve ekonomik problemlere bir cevap olma iddiasındadır.³⁴⁰ Marks’a göre bütün insanlık tarihi birbirini, bir bütün halinde aşama aşama takip eden beş toplum şekline ibarettir: İlkel toplum devri, kölelik devri, feodalizm, kapitalizm ve ilk basamağı sosyalizm olan, sınıfsız komünizm. Marks, tarih boyunca bu şekillerin toplumların alt yapısını oluşturduğunu savunur. Bu umuma ait mülkiyetin bir ferdin mülkiyetine geçmesiyle, bir grubun her şeye sahip olmasına karşılık, grubun da her şeyden mahrum olmasıyla neticelenir.³⁴¹

Kapitalizmin ortaya çıkardığı sosyal ve ekonomik problemlere bir tepki olarak ortaya çıkan Marksizm, toplumu altyapı ve üstyapı diye iki kısma ayırmaktadır. Altyapıyı üretim güçleri, yani teknoloji ve üretim ilişkileri oluşturur. Üstyapıyı ise din ve devlet oluşturur. Din ve devlet, toplumun birer entelektüel üstyapı kurumlarıdır. Bu yapılar arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Sosyalist sistem içinde gelişmelerin önünde bir engel olarak görülen oportünist³⁴²

³⁴⁰ Emin Ertürk, “Marksizm”, *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990, II, 484.

³⁴¹ Ali Şeriatî, *Kapitalizm*, Dünya Yay., İstanbul 2004, 28.

³⁴² Oportünist: Duruma göre davranan kimse. (Bkz. Ayverdi, 951)

görüşlere yatkın, safını tam olarak belirtmeyen kesime karşı geliştirilen en güçlü silah eleştiri ve özeleştiri.

Mücadele süreci içinde, her komünist partisinin büyük ya da küçük hataları olabileceği ve bundan kaçınmanın mümkün olmadığı vurgulanmaktadır. Proleteryanın iktidar mücadelesinin başarısı için, bu hataların düzeltilmesi ve tekrarlanmaması için, hatalara karşı daima ilkeli, açık ve dürüst bir tavır takınmak, hataların üstünü örtmemek ve ileriye bakmak zorunluluğu vardır. Hataları gizlemek, hataları başarıymış gibi göstermek veya hiç hata yapmamış gibi davranarak kendisini yenilemeye çalışmamak, küçük burjuvaziye özgü bir davranış ve ahlak özelliğidir.³⁴³

Marksizm, temel argümanlarını emekçi sınıf olan işçilerin çalışmaları üzerinden kurgulayarak özeleştiriye tanımlamaya çalışmaktadırlar; iyi bir işçi, iyi bir emekçi nasıl ürünün niteliğini daima yükseltmek, daha iyi, daha üstün özellikler taşıyan ürünler çıkarmak için geçmişteki yanlışlarını düzeltmeye, eksiklerini gidermeye gayret gösterirse, dünyayı değiştirmek üzere yola çıkmış komünist partisi ve komünistler de attığı her adımdan sonra geriye dönüp bakarak ilerlemesini sağlayacak daha başarılı, daha üstün nitelikli işler yapması için kendisine yolu açacak olan geçmişine yönelik eleştirici değerlendirmeler yapar.³⁴⁴ Bu değerlendirmede başvurulan temel argüman eleştiri ve özeleştiri. Bu kapsamda eleştiri ve özeleştirin; devrimci ve değiştirici olmalı, gerçeğin bulunmasına hizmet edici, açık, dürüst ve doğru olmalı, hata ve yanlışları sebep-sonuç ilişkisi içinde ele almalı, hizipçiliğe kapalı engelleyici değil, yol açıcı, birleştirici ve ilerletici olmalıdır. Özeleştirin başlıca amacı hataları, eksiklikleri ve zayıf noktaları ortaya çıkarmak ve yok etmek olmalıdır.

Bütünsel bir bakışla değerlendirildiğinde, Hümanizm ve Deizm gibi felsefi akımlarda aklın temel kriter olarak kabul edilmesi, insana sonsuz özgürlük anlayışının tanınmasından dolayı, insanın kendi davranışlarını gözden geçirme anlamındaki özeleştiriden bahsedilemez. Maddi soyluluğu ve daha fazla çalışmayı

³⁴³ Akdere, 29.

³⁴⁴ Akdere, 30.

bir erdem olarak gören ve bireysel menfaati esas alan Kapitalizm’de; “*Tanrı katında seçkin kul olmanın, işinde gösterişsiz fakat her dakikaya hakkını veren disiplinli bir çalışma ile Tanrı’nın şanını yüceltmekle mümkün olabilmektedir*”³⁴⁵ denilerek nipeten özeleştirici yapıldığını görmekteyiz. Ancak Marksizm’de gelişmiş bir özeleştirici kültürü olduğunu görmekteyiz. Bu akımın geliştirmek istediği özeleştirici sistemi İslami öğretilerle benzerlik arzettiği görülmektedir. Nitekim her ikisinde de temelde insanın hatalarını görüp telafi etmesi ve sürekli kendisini geliştirmeyi bir amaç olarak belirlemektir. Dolayısıyla sonradan Kapitalizm’e bir tepki olarak ortaya çıkan Marksizm veya Sosyalizm’in İslami öğretilerden etkilendiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar İslami öğretilerle benzerlik arzetsen de hiçbir zaman İslam’ın anladığı özeleştirici ile kıyaslanamaz. Çünkü Kapitalizm, Marksizm ve Sosyalizm’deki özeleştiricinin kriterlerini maddi unsurlar ve üretim güçleri oluştururken, İslami özeleştiride Ahirette Allah Teala’ya hesap verme ve rızasını kazanma esasına dayanmaktadır. Dolayısıyla İslami özeleştirici inanca dayalı olduğu için öznel bir durum olup, öznel çözümler gerektirmektedir. Kısacası kişinin kendi vicdanıyla başbaşa kalıp vicdan muhasebesi yapması açısından orijinallik arzette ve özeleştiriden amaçlanan otokontrolü sağlayabilmektedir.

2.1.4.1. Özeleştirici ve Bilişsel Çelişki Kuramı

İnsanların, duygu, düşünce ve davranışlarıyla inanç ve dünya görüşleri arasında devamlı bir tutarlılık aranır. Çeşitli nedenlerle bu tutarlılığın yakalanmaması veya herhangi bir çelişkinin meydana gelmesi kişiyi strese ve huzursuzluğa sevk etmektedir. Bu gergin durumdan ve üstündeki psikolojik baskıdan kurtulmak isteyen kişi, ya çevresinden ya da kendi düşünce sisteminde değişiklik yapma yoluna gider. Bu tutum değişikliği bilişsel çelişkiyi doğurur. Dünya görüşü ve inancıyla bir bütünlük arz etmeyen bu tutarsız durumda kişi, doğruyu tercih etme yerine kendi çıkarına en uygun olanı tercih etmektedir.

Bilişsel çelişki, söylem ile eylemin birbirine uygun olmaması ve birbirini desteklememesi durumudur. Bireyin birbiriyle bağdaşmayan iki inanç ya da bilgi

³⁴⁵ Bodur, 84 (Bendix, R. Max Weber, *An Intellectual Portrait*, California 1978, 49’den naklen)

karşısında duyduğu tedirgin edici ruh durumunu ifade etmektedir. Buna, sosyal-psikolojide Amerikalı Psikolog Leon Festinger (1919-1989)'in geliştirmiş olduğu “Bilişsel Çelişki Kuramı” denir. Bunun en önemli nedeni, kişinin bilişlerinden değil de davranışlarından hareketle tutum değişiminin gerçekleşmesidir. Festinger, tutumun bilişsel ve duygusal bileşenlerinin davranışsal bileşenden etkilendiğini ve kişi değişik bir davranışta bulunduğu da tutumunun da değiştiğini ilk ortaya koyan kişi olmuştur. İnanç veya tutumlarla açık davranışlar arasındaki tutarsızlıktan hareket etme bu kuramın en temel noktasını oluşturmaktadır. Bu kurama göre, insanlar kendi iç dünyalarındaki tutarsızlıklardan hoşlanmazlar ve böylece bu durumu içlerinde fazla barındırmak istemezler. Bu nedenle en kısa sürede bu çelişkileri gidermeye çalışırlar. Bu da genellikle iki yolla giderilmeye çalışılmaktadır; birincisi, çelişkiye neden olan davranışı geri çekmek veya çelişkinin önemli olmadığını kabullenmek. İkincisi ise, tutumları, davranış doğrultusunda değiştirmektir.³⁴⁶

Bilişsel çelişki kuramı, insanların kendi beklenti ve tutumlarıyla gerçek dünya arasında sürekli olarak uyum aradıkları esasına dayanır. Bu nedenle insanlar bir çelişkiye düştüklerinde kendi kabullerini ve davranışlarını uyumlu hale getirerek bu çelişkiyi azaltmaya çalışırlar. Böylece sağlanan uyumla psikolojik gerginlik azalır. Böyle bir durum, zihinsel parçalanmışlığın bir göstergesidir. Bu zihinsel çelişkilerde çoğu zaman kabullerden taviz verilerek veya kabuller yumuşatılarak bir çıkış kapısı aranır. Örneğin, sigara içmenin sağlığı bozduğunu bilen ve bunu savunan kişi, sigara içmeyi sürdürdüğünde, bir çelişkiyi yaşıyor. Bu durumda birey, ya “sigara çalışmamı kolaylaştırıyor” diyerek yaptıklarını mazur göstermeye çalışacak ya da bu çelişkiyi çözebilmek için tutumunu değiştirecektir.

Özeleştirici, zihinsel bir dürüstlüktür. Birey açısından tutarlı olmak, istenen bir durumdur. Kişiyi tutarsızlığa sevk eden unsurların başında, kabulleri ile eylemleri arasındaki uyumsuzluk gelir. Bu da çoğu zaman kişinin kendisiyle ve kendi inançlarıyla barışık olmamasından kaynaklanmaktadır. Kendi değerlerini bulan ve onları benimseyenler, hiçbir durumda onlardan taviz vermeyenler bu tür

³⁴⁶ Salih Güney, *Sosyal Psikoloji*, (2. Basım), Nobel Yay., Ankara 2012, 127-128; Bakırcıoğlu, 232.

tutarsızlıkları yaşamazlar. Bireyi tutarsızlığa sevk eden diğer bir etken de tarafgirliktir. Bu tutum bireyin kendisine yönelik olduğu gibi yakın akrabası, parti veya içinde bulunduğu sosyal gurup üyeleri de olabilir. Örneğin, bir kişinin tuttuğu takımının şike yaptığı ortaya çıksın. Bu kişi büyük olasılıkla, takımını değiştirmeyecektir. Kurama göre, kişi; takımı ile ilgili bu tür haberleri görmezden gelecektir. Oysa rakip takımın böyle bir şey yaptığı ortaya çıktığında, ona en büyük saldırıyı aynı kişi yapacaktır. Festinger'e göre, bireyler inançlarını korumak için, gelen karşı görüşleri sansür ederler. Sadece inandıkları değerleri seçer ve onları korurlar. Eğer bu karşıt görüşler arasında seçme durumu varsa en iyisini değil kendisiyle daha uyumlu olanı seçerek faydacı bir tavır sergilerler. Bu da kendi içinde çelişkiye sebep olduğundan “dürüstlük” ve “adalet” gibi evrensel değerleri aşındırmaktadır. Bu kapsamda, yaşamsal değeri olan yukarıdaki kavramların aşınması özeleştiriyi tetikleyen unsurların başında gelmektedir.

Mükemmel bir organizma olan insan vücudunda, yaşamsal fonksiyonu olan organların birbirleriyle uyum içinde çalışması biyolojik hayatın devamı için zaruridir. Aynı şekilde, sosyal hayatın huzur içinde devam edebilmesi için sosyal bir varlık olan insanın fitratına uygun davranması, kendisine yakışanı yapması, söylem ve eylemlerinin tutarlı olması, inandığı gibi yaşaması ve karşısındaki insanlara güven vermesi de zaruridir. Aksi takdirde, insanın çevresiyle kurmuş olduğu ilişkilerine büyük zarar veren tutarsız ve çelişkili durumlar, insanı insanlık erdeminden uzaklaştırmakta ve güvensizliğe sebep olabilmektedir.

Başta yalan söylemek, verdiği sözü tutmamak, emanete ihanet etmek gibi toplumun genel kabulleriyle örtüşmeyen davranışlar, özeleştiriyeye kapı araladığı gibi, kişide psikolojik gerginlik olarak bilinen vicdan azabına da sebep olmaktadır. İnsanlar, böyle bir durumda özeleştiriyi yapıp üzerindeki psikolojik baskıdan kurtulmak yerine, çeşitli savunma mekanizmalarıyla bu psikolojik gerginliği yumuşatmayı yani temel değer ve ilkelerinden vazgeçerek kendisini avutmayı tercih etmektedir. Bu durum geçici bir rahatlama sağlasa da gerçekçi bir çözüm değildir.

İnsanın lehinde ve aleyhinde olanı bilme ve kendini yenileme sorumluluğu bulunmaktadır. Varoluş amacını bilen ve bu doğrultuda kendisini geliştirmek isteyen

kişi, hayatını her yönüyle ortaya koyup objektif bir şekilde değerlendirme cesaretini gösterir. Aksi takdirde kendi içinde çelişkilere düşme riski bulunmaktadır. Toplum içindeki itibarına önem veren kişi; gündelik hayatta tutarlı, dürüst ve ilkeli olmanın faydaları ile bu değerlere uymadığı takdirde maruz kalacağı zararları kıyasladığında, inancı ve kabulleriyle çelişkiye düşmemeye daha fazla dikkat edeceği kanaatindeyiz.

2.1.4.2. Özeleştirisi ve Benlik Algısı

Özeleştirisi; kişinin kendisini objektif bir şekilde değerlendirmesi, hatalarına karşı daima ilkeli, açık ve dürüst bir tavır takınmasıdır. Yine özeleştirisi, nefisini temize çıkarmadan, kusurlarını ve aykırılıklarının üstünü örtmeden, onları dış sebeplere veya eşyanın tabiatına bağlamadan onlardan pişman olması, yaptığı hatasını bir an önce telafi etmesi ve bir daha aynı hatayı işlememeye gayret etmesidir. Bu kapsamda kişinin zaman zaman kendisiyle yüzleşmesi, hatalarını, eksikliklerini ve aşırılıklarını gözden geçirmesi, hatalarının sebeplerini dışarıdan değil içerden araması, nefisini karşısına alıp ondan hesap sorması gerekir. Belki bu durum çok kolay olmasa da, ilk etapta insanda bir mahcubiyet ve aşağılanmışlık duygusu uyandırır da sonuç itibarı ile kişiyi daha iyi bir yere sevk edeceği kessindir. Bu şekilde davranan kişi, içinde var olan, uzun süre “belleğinde yer tutan parazitlerden” kurtulur, yaşadıklarından ders alır ve hayatı birden durulaşır.

Kendimizi, yenilemek zorunda hissetmemiz, içe daha fazla dönmemiz anlamına gelir; eski halimizi silmek, yıkmak, düzeltmek, bize imgelerin anlattığından çok daha zordur; eski, uyumsuz özelliklerin yerine yenilerini koymak, eski benin reddi ve yeni bir kimlik kurulumu için, teknolojik bir ifade ile “reset”lemektir. Resetleme ise, belirsizliğin ve yıkımın, sürekli bir dönüşümün sonucu olan yıpranmanın, ayak uyduramamanın diğer adıdır.³⁴⁷

Çok değişik, birbirine zıt ve grift duygu sarmalında günlük hayatına devam eden insan, salihat denilen güzel işler işlemekle beraber vicdanını rahatsız eden ve onu huzursuzluğa sevk eden hatalar da yapar. Maddi ve manevi hayatı için büyük

³⁴⁷ Vedi Akşaroğlu, “Toplum Ve Birey: Yabancılaşma Üzerine Kuramsal Bir Tartışma” *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2017, 35 (35), 78-83.

risk teşkil eden bu tür hatalardan sonra kendisiyle rahatlıkla yüzleşebilen, vicdanındaki otokontrol mekânizmasını işletebilen, özü, sözü ve davranışıyla fitratını gerçekleştirebilen insan, psikolojik anlamıyla sağlıklı bir insandır.³⁴⁸ İnsanda özgürlük ve bireyleşme yolunda güçlü bir eğilim bulunmaktadır. İnsan, özgürlüğü ancak kendini gerçekleştirerek ve nefsanî arzularıyla kararlı bir şekilde mücadele ederek elde edebilir. Hz. Peygamber'in “*gerçek pehlivan rakibini değil nefsinin yenen kişidir*”³⁴⁹ hadisi, İslam'ın özgürlüğe bakış açısını göstermektedir. Başta nefsanî arzuları olmak üzere hiçbir baskı altında olmadan, özgür iradesiyle inandığı değerler bağlamında yaptıklarını gözden geçiren, kendisini tabiri caiz ise sanık sandalyesine yerleştirip kendisiyle cesurca hesaplaşan ve tespit ettiği hatalarından dolayı özeleştiri ile yükünü hafifletenler ancak gerçek anlamda özgürlüğü elde ederler. Bu hesaplaşmada en fazla ön plana çıkan, kişinin benlik algısıdır.

Benlik, Arapçada “ben” anlamına gelen “ene” kelimesinden yapılmış bir mastardır. Buna enaniyet de denir. Aynı zamanda bir insanın kendisi hakkındaki bilinçli bir farkında olma durumunu dile getirir.³⁵⁰ İngilizcede “self-concept” olarak ifade edilen benlik, bireyin kendisiyle ilgili temsillerinin bütünü; kişinin kendisini algılama ve değerlendirme tarzıdır.³⁵¹ Benlik bilinci hali hazırda kişinin ne olduğunu ifade eden gerçek ben ile kişinin nasıl bir insan olması gerektiğini ve çevresince nasıl tanıdığı konuları ifade eden ideal benin bir sentezidir.³⁵² Benlik bütünlüğü; ilkel benlik, üst benlik ve gerçeklik arasında dengeli bir bütünlük kurma; benlik değeri ise kişinin kendine ilişkin olumlu, olumsuz ya da yansız olabilen tutumu, görüşü ve değerlendirmeleri; insanın kendi değer ve yeteneklerine güvenmesidir.³⁵³

Psikolojide benlik (self) tanımı sorunu var. Tek ve evrensel olarak kabul görmüş bir tanım yerine birbirinden farklı fenomenlere işaret eden çok sayıda tanıma rastlamak mümkündür. Çünkü bizim “ben” dediğimiz olgu, Batı'da “self”

³⁴⁸ Mustafa Bilgin, “Hak Dini Kur'an Dili”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 161.

³⁴⁹ Elbani, (h.n.:5375), II, 948; Müslim, *Birr*:106; Ebu Davud, *Edeb*: 3.

³⁵⁰ Erol Göka, “Benlik”, *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990, I, 174.

³⁵¹ Cevzici, 63.

³⁵² Bakırcıoğlu, 182; Doğan Cüceloğlu, *Yeniden İnsan İnsana*, (23. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, 111.

³⁵³ Bakırcıoğlu, 184.

olarak bilinmektedir. Self kavramı altında ise çeşitli konular yer almaktadır. Self tek bir konu olmayıp, daha ziyade gevşek bir şekilde birbirine bağlı alt konuların bir araya gelmesinden ibarettir; self-concept (benlik kavramı), self-disclosure (itiraf etmek), self-actualization (kendini gerçekleştirme), self-monitoring (kendi kendini denetleme) ve self-awareness (özfarkındalık) vb. kavramlar en fazla ön plana çıkarlardır. Bu durum, benliğin kullanımında ciddi kavram kargaşasına ve problemlere sebep olmaktadır.³⁵⁴ Aynı şekilde, benlik kavramı ile Batı menşeli özeleştirici kavramının iç içe olması özeleştirmenin evrensel bir tanımını da zorlaştırmaktadır. Fakat biz daha çok İslami bir bakış açısıyla benliği ve buna bağlı olarak özeleştirmeyi tanımlamaya çalışacağız.

Benlik algısı, kişinin kendini algılama biçimi, kendine ilişkin görüşü³⁵⁵, doğuştan ve çevrenin etkisiyle iki yaşlarından itibaren oluşmaya başlayan, olumlu veya olumsuz olarak şekillenebilen, kişinin kendisi ile ilgili algılarının bütünüdür.³⁵⁶ İnsan diğer varlıkların tersine, benliği ve kişiliği olan bir yaratıktır. İnsanın benliğinden amaç, bedensel yapısı ve vücut toplamıdır. İnsan dünyaya gözlerini açtığı anda vücut yapısı bakımından tıpkı diğer hayvanlar gibidir. Fakat ruhsal yapı açısından, onun “fitri ve insani vicdanını” meydana getirecek olan özelliğinden ötürü “düşünce halinde” bir yaratıktır. Onun insani değerleri, öz yapısında mevcuttur ve filizlenip gelişmeye her an hazır durumdadır.³⁵⁷ Kendi üzerinde düşünme ameliyesi olan yani benlik sabibi insanda; geleceği dert etme, plan yapma, endişe duyma, utanma, suçluluk duygusuna kapılma, benliğini tahkik etme, kendisini gerçekleştirme ve ortaya koyma eğilimleri mevcuttur.³⁵⁸ Bunların içinde konumuz açısından en önemlisi kendini gerçekleştirme eğilimidir. Çünkü her birey az çok özsever olduğu için, bulunduğu yer ile varmak istediği yer bağlamında ideal bir benliğe sahip olmak ister. Bunun için kendisini gerçekleştirmek isteyen kişi, ister istemez kendi üzerinde düşünmek, kendine yönelik eyleme geçmek ve her bakımdan

³⁵⁴ Mustafa Ulusoy, *I. Ulusal “Maneviyat Psikolojisi” Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2014, 52-53.

³⁵⁵ Bakırcıoğlu, 183.

³⁵⁶ <https://kortopsikoloji.com/dergi/kisa-kisa-18> (Erişim Tarihi: 02.04.2017)

³⁵⁷ Murtaza Mutahhari, *İnsan-ı Kamil*, (Çev. İsmail Bendiderya), Kevser Yay., İstanbul 1999, 78.

³⁵⁸ Ulusoy, 54.

hayatını ortaya koyup değerlendirmesi gerekir. İşte özeleştirici ile benlik algısı arasındaki temel ilişki budur.

Kur'an, Hadis ve diğer İslâmî kaynaklarda, günümüzde bir ahlâk ve psikoloji terimi olarak kullanılan "insanın yalnız kendisiyle ilgilenmesi, ilişkide bulunduğu herkesi ve her şeyi kendi yararına kullanma isteği" (egoizm) ve "kendini üstün görme, dolayısıyla kendini her şeyin amacı ve gayesi olarak kabul etme eğilimi (egosantrizm) anlamındaki istikbara dayanan enâniyeti yeren pek çok ifade bulunmaktadır: Meselâ Firavun'un çılgınca bir bencillik duygusuyla halkına, "*Ben sizin en yüce tanrınızım*"³⁵⁹ demesi, Karun'un azgınlıkta ileri giderek ve insanlara ihsanda bulunması yönündeki tavsiyelere karşılık şımarık bir eda ile elindeki bütün imkânlarla kendi bilgisiyle kavuştuğunu iddia etmesi³⁶⁰ Kur'an-ı Kerim'de işaret edilen bencillik örneklerinden bazılarıdır. Başta Kur'an olmak üzere İslâm ahlâkına dair bütün kaynaklarda kibir, ucb, buhl ve şuh (cimrilik), kin gütme, fahr gibi kavramlarla ifade edilen ve enâniyet duygusundan kaynaklanan bencil eğilimler yanlış ve kötü kabul edilmiş, bunların yerine alçak gönüllülük, sevgi, dostluk, yardımlaşma ve dayanışma gibi erdemlerin geliştirilmesi istenmiştir.³⁶¹ İnsanı özeleştirici noktasına götürecektir olan şey, yukarıda anlatılan ve çoğu zaman gerçekçi olmayan kişisel benlik algısıdır. Buna bencillik de denilebilir. Bencillik, başkalarının gereksinimlerini ya da haklarını dikkate almayı yalnızca kendi çıkarımı düşünmeyi, bütün bilinçli eylemlerinin temel güdüsü yapma durumudur.³⁶²

Günlük yaşamda birçok insan kişilik ile benliği aynı anlamda kullanmaktadır. Ancak benlikle kişilik³⁶³ iç içe olmakla birlikte, benlik³⁶⁴ kişilikten oldukça farklı özellikler taşır. İnsanların çoğu benliklerinin farkında değildir. Başka bir ifade ile benlikleri konusunda ya bilgileri yoktur ya da az ve yanlıştır. Gerçekten insanlar benliklerinin dışarıya yansıyan, başka insanlar tarafından değerlendirilen yanlarını

³⁵⁹ Nâziât:79/24.

³⁶⁰ Kasas: 28/76-79.

³⁶¹ Hökelekli, "Enaniyet", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 170-171.

³⁶² Bakırcıoğlu, 178.

³⁶³ Kişilik: Bireyin bedensel ve devimsel yapısının, bilişsel ve duygusal tepki biçimlerinin, benlik oluşumunun özgün, karmaşık ve dinamik bir bütünü. (Bak. Bakırcıoğlu, 938)

³⁶⁴ Benlik: Bireyin ne olduğu, ne olmak istediği ve çevresince nasıl tanındığı konularındaki bilinçliliği. (Bkz. Bakırcıoğlu, 182.)

ya bilmez veya yanlış bilirler. Sosyal yaşamda yerimizi belirleyen en önemli faktörlerden biri benliğimiz ve kimliğimizdir. Benliğimiz ve kimliğimiz, başka insanlarla ilişkilerimizi kolaylaştıran bir özellik içermektedir. Özeleştirisi, insanın kendisini tanıması ve açıklama yöntemi olduğuna göre, kendimizi tanımamız, nasıl, niçin ve neden düşündüğümüzü anlamamıza ve bunun sayesinde de başkalarının kim olduğunu nasıl, niçin ve neden düşünüp hareket ettiklerini önceden kestirmemize yardımcı olur.³⁶⁵ Bu kavramı daha iyi anlamak için, insanın kendisine sorduğu sorulara yine kendisinin içtenlikle cevap vermesi gerekir. Bu sorulardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz:³⁶⁶

• **Ben neyim?** Kişinin kendisiyle ilgili duyguları, düşünceleri ve algıları çok önemlidir. İnsanın kendisini tanıması için öncelikle bu soruya cevap araması gerekir. Bu sorunun cevabı benliğin gelişmesinde etkili olan faktörlere göre ya tamamıyla olumsuz ya da tamamıyla olumlu olabilir. Olumlu tarafından cevap verecek olursak; insan Allah Teala'nın yeryüzündeki halifesi misyonuyla "ahsen- takvim" mertebesiyle yaratılan, hayatta çeşitli endişe ve beklentileri olan bir varlıktır. Yerin, göğün ve dağların kabullenmekten çekindiği emanetin taşıyıcısı olan, Rububiyetin sıfatının hakikatlerini gösteren ve tanıttıran, meleklerin önünde secde ettiği mükerrem bir varlıktır. Allah Teala'nın sıfatlarını yansıtan bir aynadır. Olumsuz tarafından baktığımızda ise insan; terbiye edilmemiş emmare nefsin dürtülerinin etkisiyle yaratılış gayesine uygun davranmadığında hayvanlardan daha aşağı seviyeye yani "esfel-i safilin"e düşme riskiyle karşı karşıya olan bir varlıktır.

Bir damla sudan yaratıldığını unutmaması gereken insan, gerçek benliğinin farkına varabilmesi ancak başka insanlarla herhangi bir çıkara ve art niyete dayanmayan ilişkiler kurmak ve onların kendisine ilişkin düşüncelerine ve açıklamalarına önem vermekle mümkün olur. Çünkü kişi kendisini objektif kriterlerle değerlendiremediği için çoğu zaman hatalarını görmez. Bundan dolayı kendisini dışarıdan değerlendirecek gerçek bir dostu ihtiyacı vardır. Tıpkı Hz. Ömer'in Selman-ı Farisi'yi kendi hatalarını hatırlatması için görevlendirdiği gibi.

³⁶⁵ Güney, 70.

³⁶⁶ Özcan Köknel, *Kişilik*, Öz Dizgi Matbaası, İstanbul 1986, 79-80.

Aslında herkesin buna ihtiyacı vardır. Yani herkesin bir Selman'ı olmalıdır. Çünkü İslam kardeşliği karşılıklı saygı ve tavsiyeleşme ile birlikte öğrenmeyi kolaylaştıracak karşılıklı alçak gönüllük ve karşılıklı sorumluluk anlayışına dayanmaktadır.

Özeleştir, kişinin kendi hakkındaki öz algısı; tutum ve davranışlarını, ilgi ve kaygılarını çözümlemesidir. Kişinin kendisi ve özellikleri hakkında sahip olduğu genel fikir olarak tanımlanıp, onun kendisine ilişkin bilişsel temsillerini ihtiva eden algılarının bir özeti olarak düşünülebilecek olan benlik kavramı, genellikle üç başlık altında kategorileştirilir. Bunlardan birincisi, bireyin kendisiyle ilgili olgulardan ve kanaatlerinden oluşan kişisel benlik kavramıdır; ikincisi, kişinin başkaları tarafından nasıl görüldüğü ile ilgili algılardan meydana gelen sosyal benlik kavramı olarak ortaya çıkar. Üçüncü benlik kavramı, kişinin ne veya nasıl olması gerektiğiyle ilgili düşünceleri tarafından belirlenen ideal benlik kavramıdır.³⁶⁷

Özeleştir, yerine göre kişinin özbenliğinden sıyrılabilmesi ve kendi merkezinden uzaklaşmasıdır. İnsan, benliğine aşırı düşkün olması nedeniyle çoğu zaman gerçek benliği ile ideal benliğini birbirine karıştırmaktadır. Bu da beraberinde kibirli olmayı getirmektedir. Kendisinde olmayan özellikleri varmış gibi göstermeye çalışarak büyükmek, büyüklük taslamak olarak bilinen ve fitrata yabancı olan kibir sadece şeytana has bir özellik değildir. Tarih boyunca kendisinde olmayan özellikler vehmeden pekçok “ekabir”, bu “iblisçe” tavrı sebebiyle kınanmış, lanetlenmiş ve helak olmuşlardır.³⁶⁸ Kibirli insanın sorumluluk duygusu zayıf olduğu için hatalarını görmez. Hatasını görmeyen veya örtbas eden bu tip insanların dikkatlerini kendi yaratılışına çeken Allah (c.c) onların bu mantıksız benlik anlayışlarını şu şekilde eleştirmektedir: “*O, dökülen meniden ibaret az bir su değil miydi?*”³⁶⁹ Dolayısıyla kişi, bir damla meniden yaratılıp Allah'ın kudretiyle varlık alemine çıktığını düşündüğünde kibirlenmesinin ne kadar mantıksız olduğunun farkına varacaktır. Allah Teala'ya karşı konumunu ve acziyetini anladıktan sonra,

³⁶⁷ Cevizci, 63.

³⁶⁸ Ebubekir Sifil, *Hikemiyat*, Ravze Yay., İstanbul 2015, 116.

³⁶⁹ Kıyame:75/37.

varoluş gayesiyle örtüşmeyen nefsin arzularını baskılayacak, bunun yerine benliğini geliştirecek ve halifelik makamına layık salihat denilen güzel işler yapacaktır.

Hayatı bütünüyle insana bağışlayan Allah, hayatın kurallarını da kendisi koymuştur. Benliğinin farkında olmayan veya kendisini bilmeyen kimi insanlar bu gerçeği gözardı ederek yani haddini bilmeyerek kendi uydurduğu kurallarla yaşamayı tercih ederken Allah (c.c) ile olan ilişkisinin bozulacağını hesaba katmaz. Kendine gereğinden fazla anlam yüklemekten kaynaklanan özü itibarıyla problemlili olan bu duygu kişiyi kibirli olmaya ve şırmarmaya sevk etmektedir. Hâlbuki Rabbinin inâyetiyle bir damla sudan yaratıldığını bilen kişi, kendisini şımartan maddi unsurların O'nun bir vergisi olduğunu, dönüşün yine O'na olduğuna inan kişi, O'na karşı daha dikkatli olur. Şâyet bir hatası da olmuşsa özeleştirel bir yaklaşımla acizliğini göz önünde bulundurarak tövbe ve özeleştirici ile durumunu düzeltmeye çalışacak ve bunlardan ders çıkaracaktır.

• **Amaç ve hedefim nedir?** Bu soru ile kişi toplumsal yaşamdaki statüsü, rolü ve saygınlığını tespit etmektedir. Yaratılış amacının farkında olan kişi benliğinde kendisini nasıl görmek istediğini, kendisine nasıl bir değer biçtiğini, değerine ve saygınlığına zarar veren unsurları belirlemeye ve onlardan arınmaya çalışmaktadır. Kendisini ve yaşadığı çevreyi ıslah ve ikmal ile mükellef olan insan, imkân ve yeteneklerini kullanarak yaratılış amacına uygun hedef ve amaçlar belirlemelidir. Böylelikle kendisini gerçekleştirme ve ideal kişilik anlamına gelen insan-ı kamil³⁷⁰ olma hedefini ve mertebesini de gerçekleştirmiş olur.

• **Ne yapabilirim?** Bu soruyla kişi kendi kapasitesini belirlemeye çalışır. Bu konuda öncelikle yapılması gereken husus, bedensel, zihinsel ve duygusal gereksinimleri tam anlamıyla bütünleştirmektir. Ahsen-i takvim kıvamında birçok yetenekle donatılarak Rabbinin inayetiyle varlık alemine çıkan insan, varlık nedenine bağlı kaldığı müddetçe mükerrer varlık mertebesine ulaşabilirken, nefsin

³⁷⁰ İnsan-ı Kamil: İlahi âlemler ile külli ve cüz'î olarak kevnî alemleri ihata etmiş zattır. İlahî kitapları ve kevnî kitapları cami' olan kitap da budur. İnsan-ı kamile, ruhu ve aklı itibarıyla "aklı kitap" denir. Ümmü'l-Kitab şeklinde de isimlendirilir. Akl-ı evvelin alem-i kebir ve hakikatlerine nisbeti ne ise insan ruhunun bedene ve beden kuvvelerine nisbeti aynıdır. Nefs-i natika insanın kalbi olduğu gibi külli nefis de alem-i kebirin kalbidir. Bunun için alem, insan-ı kebir; insan da alem-i sağır diye isimlendirilir. (bkz. Cürçani, 71-72.)

kural tanımaz isteklerinin peşinden gittiğinde ise hayvanlardan daha aşağılara düşme riskiyle karşı karşıyadır. Rabbine karşı son derece zayıf ve muhtaç olduğunun farkında olan kişi, Rabbinin inyeti olmadan nefes bile alamayacağını bilir. Öbür taraftan yine Rabbinin inyeti ve keremiyle her türlü zorluğun üstesinden gelebileceğini bilir. Kendini bu şekilde bilen kişi, Firavun gibi kavmine “Ben sizin biricik Rabbinizim” diyemez. Fakat içinde bulunduğu benlikle olmak istediği benlik arasındaki farkı kestiremeyen kimi insanlar kendini dev aynasında görerek benliğine gereğinden fazla anlam yüklemektedirler. Bu soruya cevap verirken kendisini objektif bir şekilde değerlendirirse böylesi saplantılara girmez. Buna rağmen arzularını ilahlaştıran Firavun gibi insanlar, aciziyet ve çaresizliklerini ancak ölümün soğuk nefesini enselerinde hissettiklerinde anlarlar.

Özeleştirinin dozu kaçtığında, kişi, kendi gerçekliğinden ayrı benlik algısına inanır ve depresif eğilimler içine girer. Çünkü özeleştirmede en önemli şey gerçekçiliktir. Gerçeği görmezlikten gelip ortaya konan aşırı özeleştirililik, kişiyi ümitsizliğe, suçluluk psikolojisine, güvensizliğe ve dolayısıyla mutsuzluğa sevk eder. Bazı insanlar kendisini olduğu konumun çok altında görürler. Değersiz ve işe yaramaz olduklarını düşünürler. Burada özeleştirinin aşırısına kaçması sonucu kişinin kendisini yanlış algılaması söz konusudur. Özeleştirme konusunda göz ardı etmememiz gereken husus; özeleştirme ile olumsuz benliği birbirine karıştırmadan, birini diğerinden ayırmamız gerekir. Olumsuz benlikte, sahip olduğu potansiyelin farkında olmayan, kendinde hiçbir hayır görmeyen, kendisini işe yaramaz olarak görüp sürekli kımayan ve bu nedenle hiçbir olumlu sonuca varamayan bir grup insan vardır. Bu tip insanların temel özelliği; umutsuz olmaları ve sürekli şikâyet etmeleridir. Her insani olguda olduğu gibi, özeleştirmede de ölçülü davranmak esastır. Özellikle fazla baskıcı ailelerde çocuk kendini yetersiz ve değersiz hissedebilir. Böyle hissettiği için de bir müddet sonra kendisini olduğundan değersiz görmeye başlar. Kusurlarını büyütür ve olumsuz taraflarını ön plana çıkartır. Sonra da gerçekleri görmemeye başlar. Oysa insanın iyi ve kötü yanlarını birlikte ve gerçekçi bir yaklaşımla algılaması, psikolojik bütünlüğü ve sağlığı açısından çok önemlidir.

Aksine gerçek dışı algılamalar, insanın kendisine haksızlık yapmasına da sebep olur.³⁷¹

• **Doğru ve yanlış olanlar nelerdir?** Bu soru, özeleştiriye anlamlı kılan ve bu konuda cevap verilmesi gereken temel bir sorudur. Çünkü özeleştiri, kişinin yaşamını tüm yönleriyle ortaya koyup, belli bir değerler şablonu çerçevesinde değerlendirmesidir. Değerler, insana iyiliği yapma, kötülüğü terketme mükellefiyeti yükler.³⁷² O halde değer yargılarım nelerdir? neye ve kime göre doğru ve yanlış gibi sorulara verilen cevaplarla kişi içinde yaşadığı sosyal çevreden kendisine göre edindiği değerler sistemini tanımaya çalışır. Sözgelimi “başkalarına yardım edilmeli” veya “önce kendi çıkarımı düşünmeli” gibi cevaplarla insanlar olumlu veya olumsuz seçimler yapar. Bu seçimleri yapmada toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısının etkisi oldukça büyüktür.³⁷³ İnsanın benliğini tanıması duygularının etkisinde kalmadan bu sorulara objektif ve samimi bir şekilde cevap vermesi ile mümkündür.

Eleştirel düşünmeyi de içine alan bu nevî tefekkürler, Kur’ân ve Sünnet’in rehberliği ile ilâhî kudret ve azamet tecellileri karşısında kulu hiçlik ve acziyetini idrâke sevk eder. Bir damla sudan Rabbin inayetiyle yoktan var edilen insana, varlık ve benlik iddiâsında bulunmanın ne kadar büyük bir yanlışlık olduğunu hatırlatır.³⁷⁴ Dolayısıyla benlik ve benlik algısı, özeleştiri kavramıyla sıkı bir ilişkisi vardır. Hata işlemek insan hayatının bir gerçeği olmakla beraber hataların kabul edilmesi pek sık görülen bir durum değildir. Kişinin benliğine yüklediği gerçek dışı veya abartılı anlamlar, bu hatalarını görmesini engellemektedir. Bu abartılı yaklaşımlar, Tanrıdan rol çalacak kadar haddini aşan insanların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu, kimi zaman Firavun gibi direk olarak “ben sizin biricik rabbiniz” diyenler olduğu gibi, çoğu zaman da, kendi arzularını ilahlaştırarak benliğine tapma şeklinde olmaktadır. Kendini bilen ve kendini doğru bir şekilde algılayıp özdeğerlendirmelerini yapanlar bu tür hatalara düşmezler. Aksine, insan olmanın

³⁷¹ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 247.

³⁷² Kasapoğlu, *Kur’an’da Kişilik Psikolojisi*, 46.

³⁷³ Güney, 73.

³⁷⁴ <http://www.islamveihsan.com/tefekkur-etmek-ile-ilgili-ayet-ve-hadisler.html>. (Erişim Tarihi: 11.11.2017)

gereği olarak hataların olabileceğini varsayarak hayatını tüm yönleriyle ortaya koyduğunda tespit ettiği hatalarından dolayı pişmanlık ve mahcubiyet duyması, daha güzel işler yapmak suretiyle davranışlarını düzeltmesi bağlamında özeleştiri yaparak ideal benliğini gerçekleştirmeye çalışırlar. Kısacası ne benliğine hak ettiğinden fazla değer vererek şımartır, ne de onu ayaklar altına alarak aşağılar. Bunun yerine onu, Allah Teala'nın esmasının bir tecelligahı olarak düşünür.

2.2. KUR'AN VE ÖZELEŞTİRİ: KAVRAMSAL ALAN, TEKNİK VE TEORİK ÇERÇEVE

2.2.1. Kavramsal Alan

Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı ve mefhumu olan kavramlar, ilimlerin ve ilmi disiplinlerin ana hatlarıdır. Nesnelere veya olayların ortak özelliklerini kapsamalarından dolayı bazı kavramların birbirine yakın özellikler arz ettiği görülür. Fakat bunları mercek altına aldığımızda aralarında az da olsa farklar olduğu ortaya çıkar. Hemen her alanda özellikle dindeki birçok ihtilafın asıl çıkış noktası, dilsel kavramlarla ilgili anlam sorunlarıdır. Dilde bulunan kavramlar, anlam daralmasına veya genişlemesine uğrar, bazen yeni anlamlar da ifade edebilirler.³⁷⁵ O kadar ki, bazen insan, bazı kavramların vahyin indiği dönemdeki anlamlarından koptuklarını, Kur'an ve sünnetin anlam örgüsünden farklı bir boyut kazandıklarını bile düşünebiliyor. Kimi kavramlar gelişir, kimisi de bütünüyle hayatiyetini yitirir. Aradan zaman geçtikçe, sonradan gelen nesillerin bunları anlamaları zorlaşır. Bu durum, kelimelerin anlamlarının, anlam örgülerinin, çağrışımlarının aradan geçen asırlar boyunca gelişme ve değişime uğramasından, zamanla kavramlaşmasından kaynaklanmaktadır.

Özeleştiri kelimesinin kavramsal alanını oluştururken önce kelimenin kısaca sözlük anlamını belirledikten sonra, terim anlamını klasik ve modern tanımlardan hareketle vermek suretiyle bütüncül bir tanıma gitmeye çalışacağız. Daha sonra

³⁷⁵ Hasan Turabi, *Özeleştiri ve Yenilenme Sorumluluğu*, Ekin Yay. (Çev. Vahdettin İnce), İstanbul 1998, 47.

özeleştirim mütetadifi ve benzer kavramları inceleyerek kavramın kaplamı ve açıklığı tam olarak belirlenmediği için özellikle birbirine benzeyen ve kavram kargaşasına sebep olan kavramlarla ilişkisini ortaya koyacağız. Diğer taraftan özeleştirim terim anlamını ve tam olarak neyi ifade ettiğini âyet ve hadisler perspektifinden tespit etmeye çalışacağız. Sonra özeleştiri konusuna ışık tutacak ve onu temellendirecek bazı temel ve anahtar konumundaki bilgilere değineceğiz. Her bir ana başlığın ve açıklanmaya muhtaç alt başlıkların tanımı ilgili bölümlerde yapacağız. Dolayısıyla özeleştirim ana konusu olan insanı her yönü ile tanımak gerektiğine inanmaktayız. Daha sonra bu bilgiler doğrultusunda eleştirel düşünebilen bireylerin özeleştiri mekânizmasını nasıl işletebileceğini saptamaya çalışacağız.

2.2.1.1. Kavramın Sözlük Anlamı

Özeleştiri, insanların davranışları söz konusu olduğunda sık duyduğumuz kavramların başında yer almaktadır. Batı menşeli olan (self-criticism veya autocriticism) özeleştiri kavramını doğrudan karşılayan bir kelime Kur'an'da ve klasik eserlerde geçmemekle beraber, bu kelimenin Modern Arapça'daki karşılığı "النقد الذاتي" dır.³⁷⁶ Arapça'da "öz" kelimesine karşılık "ذات" kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime, Kur'an'da sık sık tekrar edilen "نفس" kelimesi ile aynı anlamda olup sözlükte; bir kimsenin kendi öz varlığı, öz benliği, kişiliği, ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, beden gibi birçok manaya gelerek³⁷⁷ içsel zorunlu bir ilişki veya işlevi de dile getirmektedirler.³⁷⁸ "ذات" kelimesi, Arapça'da beş isimden biri olan "نو" kelimesinin müfred, müennes hali olup her zaman bir isme muzaf olarak kullanılmaktadır. Bu isim, Kur'an'da geçtiği yerlerde genellikle "sahip olma" anlamında kullanılmaktadır.³⁷⁹ "ذات الصدور" ve "ذات لیب" gibi.³⁸⁰ Bu kelime Kur'an'da 28 yerde geçmektedir. Bunlardan "الصدور" kelimesi ile geçtiği 12 yerde

³⁷⁶ İbn Manzur, III, 425; İbrahim Mustafa vd., I, II, 999

³⁷⁷ İsfahâni, 1076; İbrahim Mustafa vd., I, II, 999; İbn Manzur, III, 425; Bakırcioğlu, 1186; Erkan, 1134; Ayverdi, 969.

³⁷⁸ Ali Dölek, "öz", SBA, Risale Yay., İstanbul 1990, III, 203.

³⁷⁹ Taberi, *Camii'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XXIV, 678; Zeccac, İbrahim b. Es-Seri b. Sehl, *Meani'l-Kur'an ve 'İrabuhu*, Alimu'l-Kitab, Beyrut 1988, V, 375; Zemahşeri, IV, 813.

³⁸⁰ Hüseyin Günday vd., *Arapça Dil Bilgisi*, Alfa Yay., 3. Baskı, İstanbul 2008, 248.

“fikir ve sır” anlamlarına gelmektedir.³⁸¹ Anlam bilimcileri; “ذات” kelimesini istiare yoluyla ister cevher, ister araz olsun bir şeyin bizzat kendisi demek olduğunu söylerler. Onu elif-lamlı olarak izafesiz veya zamire izafeli olarak kullanırlar; tıpkı “nefs” ve “hasa” gibi ele alırlar. ذاته veya نفسه gibi. Fakat bu kullanım fasih Arapça’da yoktur.³⁸²

Birçok ayette “ذات الصدور” ifadesinin kullanıldığını, bununla, insanın içinde gizlediği “fikir ve sır”ın kastedildiğini yukarıda belitmiştik. Aşağıdaki ayette ise bu kelimenin farklı bir formda kullanıldığını görmekteyiz: (ذات بينكم) “aranızı, ilişkilerinizi” anlamında kullanılan bu ifade “öz” veya “kendisi” anlamına daha yakındır.

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَأَتَقُوا اللَّهَ وَاصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

“Sana ganimetler hakkında soruyorlar. De ki: “Ganimetler, Allah’a ve Resûlüne aittir. O hâlde, eğer mü’minler iseniz Allah’a karşı gelmekten sakının, aranızı düzeltin, Allah ve Rasûlüne itaat edin.”³⁸³

İster “eleştiri” ister “özeleştiri” olsun, bu kelime ve kavramlar, Kur’an orjinli olmayıp, bu anlamlara delalet edebilecek surette kelimelerin herhangi bir kullanımları da Kur’an’da mevcut değildir. Bu nedenle kelimenin etimolojik köküne inerek sözlük anlamıyla ilişkilendirilebilecek kelimelerin tespit edilmesi gerekir. Dolayısıyla, terkipte yer alan ve Kur’an’da da sık sık tekrar edilen “ذات” kelimesi; “ذاتي” ismi mensub şifasıyla; kendine ait, kendiliğinden olan, ortaya çıkan, kişisel, öznel ve kendisi ile ilgili anlamlara gelmektedir. Ayrıca “kendine ve kendi kendini” anlamlarında birleşik kelimeler üreten bir söz: özeleştiri (النقد الذاتي) veya özyönetim (الْحُكْمُ الذَّاتِي) gibi.³⁸⁴ Bu durumda, bu ifadenin dilbilimsel olarak karşılığı, kişinin kendine yönelik her türlü değerlendirmeleri ve otokritiği olarak tanımlayabiliriz.³⁸⁵ Nitekim nefsi ölçme, tartma, nefse bir değer biçme, nefsin iyi ile kötü taraflarını,

³⁸¹ İsfahânî, 404-405; Lüveysi, *el-Müncid fi'l-luğa*, 26. Baskı, Beyrut 1973, 240.

³⁸² İsfahânî, 404-405.

³⁸³ Enfal: 8/1.

³⁸⁴ İbrahim Mustafa vd., I, II, 999; İsfahânî, “nefs” md., 1076; Akalın vd., “öz” md., 1865; Doğan, “öz” md., 1363; Muharrem Ergin, *Hayat Büyük Türk Sözlüğü*, Hayat Yay., İstanbul ts., 978.

³⁸⁵ Ayverdi, 969; Doğan, 1364.

nefsten kaynaklanan iyi ve kötü davranışları birbirinden ayırmak da bu kelimenin kapsam alanına girebilmektedir. Zira bu kavram, kişinin kendisine biçtiği değer, benlik algısı ve özbilinci ile yakından alakalı olan özeleştirici anlamında kullanılmaktadır.

Nüzul döneminde ve klasik Arapça eserlerinde bu form ve kalıpta özeleştirici kavramı kullanılmamıştır. Onun için bu kavram yenidir. O dönemde bu şekilde kullanılmayışı, bu konunun İslam kültüründe olmadığı anlamına asla gelmez. Nitekim gündelik hayatta, bu anlamda bazı kelime veya kavramlar konuşma dilinde oldukça sık bir şekilde kullanılmaktadır. Bu kelimelerin kullanımı o kadar yaygındır ki, birçoğu artık klasik hale gelmeyi başarmış durumdadır. Bu bağlamda özeleştirici anlamında kullanılan ve klasik hale gelmiş olan kelimelerin başında tövbe ve nefis muhasebesi gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de, insanların günahlarından bir arınma vesilesi olarak ileri sürülen tövbe, muhteva bakımından özeleştirici ile aynı mahiyette olup özeleştirinin bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim özeleştiride esas olan kişinin davranışları üzerindeki değerlendirme olgusu tövbede daha gelişmiş bir şekilde bulunmaktadır. Çünkü tövbe her türlü kötü halden, her türlü iyi hale dönmektir.³⁸⁶

Muhteva bakımından birbirine yakın olan kavramların oluşturduğu ikiliden biriside özeleştirici ve nefis muhasebesidir. Bu iki kavramın az da olsa birbirinden farklı olması, özeleştirinin İslam kültürüne sonradan girmesinden ve din ile alakalı olduğu gibi yerine göre alakasız olmasından kaynaklanmaktadır. Fakat nefis muhasebesi başından itibaren İslam kültüründe mevcudiyetini korumuş ve Müslümanların ahlaki olgunlaşmasına ciddi katkılar yapmıştır. Özeleştirici, bir kimsenin kendi davranışları üzerine yönelttiği yargı ile iyi ve kötü yanlarını birbirinden ayırması anlamına gelirken, nefis muhasebesi, kişinin gün içinde yapmış olduğu tüm şeyleri gün sonunda gözden geçirmesi, kendisiyle yüzleşmesi ve kendisini sürekli kontrol etmesidir. Buna günümüzde otokontrol denmektedir. Dolayısıyla özeleştirici ile nefis muhasebesi aralarındaki çok az farka rağmen çoğu kez

³⁸⁶ Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, Kuba Yay., İstanbul ts., XX, 365.

birbirinin yerinde kullanılmaktadır. Ancak nefis muhasebesi ile özeleştirici iç içe olmakla birlikte, nefis muhasebesi özeleştiriciye göre daha geniş kapsamlıdır.

Kur'an-ı Kerim'de özeleştiriciyi en iyi karşılayan kavram, ileride genişçe açıklayacağımız "Nefs-i Levvâme" ifadesidir. "وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ". Bu ayette geçen "لَوَّامَةٌ" kelimesi nefsin bir sıfatı olup, mübalağa sigasıyla ismi faildir. Bu kelime "فَعَالَةٌ" kalıbında olup "فَاعِلَةٌ" anlamında kullanılmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda "لَوَّامَةٌ" kelimesi "نَفْسٌ" kelimesiyle beraber kullanıldığında nefsin methe layık yüksek mertebesine işaret etmektedir. Onun bu mertebesine işaret etmek üzere, Allah Teala Kıyamet gününe yemin ettiği gibi kendisini kınayan yani özeleştirici yapan nefse/kişiyeye de yemin ederek kendi nezdindeki önemine dikkat çekmektedir.

Kur'an'da özeleştiriciyi karşılayan kelimelerden birisi de itiraf. "عرف" kelimesinden türeme olan itiraf, bir şeyi açıklamak, kabul ve ikrar etmek anlamına gelmektedir.³⁸⁷ İtiraf kelimesi Kur'an-ı Kerim'in değişik ayetlerinde, yapılan yanlışın akabinde iç âlemde duyulan derin pişmanlığın ve psikolojik gerginliğin bir göstergesi olması bakımından özeleştirici ile benzerlik arzetmektedir. Ayrıca itiraf kelimesi tıpkı özeleştirici gibi pek sevilmeyen, itibar kaybı olur temel endişesiyle kolayca yapılmayan bir eylemdir. Kur'an-ı Kerim'in kıssalarına baktığımızda itirafın genellikle normal şartlarda yapılmadığı, çoğu zaman iş işten geçip azap vaki olunca veya çaresizlikten yapıldığı görülmektedir. Bu durum, insan psikolojisini daha iyi anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Çünkü itiraf, başkasının duymasından kişiyi çok rahatsız eden durumlarla ilişkili olduğu için kolay kolay yapılmamaktadır.

Suçun itirafından sonra atılan ikinci adım tövbe ile aynı anlama gelen özür dilemedir. Günah ve kusur anlamına gelen "عَذْرٌ" kelimesinden türeyen "özür" (عُذْرٌ); insanın günahlarının kendisiyle silineceği şeyi aramasıdır. Kur'an-ı Kerim'in değişik yerlerinde geçen³⁸⁸ "إِعْتَذَرَ" kelimesi, özür dilemek anlamına gelmektedir. İnsanın çevresiyle kurmuş olduğu ilişkiler kapsamında sık sık gündeme gelen özür dileme, suçun kabulü ve ikrarı olması açısından özeleştirici ile benzerlik arzetmektedir. Bu konuda atılacak son adımı ifade eden kelime ise kefarettir. Aynı kökten türeyen

³⁸⁷ Akalın vd., 1231.

³⁸⁸ Tövbe: 9/90, 94, 96.

“keffere” fiili, Kur’an-ı Kerim’de günahları örtmek anlamında kullanılmıştır.³⁸⁹ Kefaretin bir yönü ile ceza olması, işlenen günahın daha güzel işlerle örtülmesi ve telafiedilmesi bağlamında özeleştirisi ile benzerlik arz etmektedir.

Görüldüğü gibi, Kur’an’da özeleştiriyeye karşılık gelen ve özeleştiriyeyi de içine alan birden fazla kelime ve kavralarla karşılaşmak mümkündür. Bu da gösyeriyor ki, sorumlu bir varlık olması hasebiyle insanın davranışları hep gündemi işgal etmiştir. İster olumlu ister olumsuz olsun, insan davranışlarıyla ilgili yapılan her türlü değerlendirme, hangi kavramlarla olursa olsun bir eleştirisi veya özeleştirisi kapsamına girmektedir.

2.2.1.2. Kavramın Terim Anlamı

Özeleştirisinin terim anlamını vermeden önce bu kavramın –detaylı incelemesini sonraki başlığa bırakarak- Kur’an’da hangi kelimelerle nasıl ifade edildiğini belirtmenin faydalı olduğuna inanmaktayız. Çünkü Özeleştirisi, birçok alanda yaygın olarak kullanılan bir kavram olmasına rağmen henüz üzerinde uzlaşma sağlanmış Kur’an merkezli bir tanımına rastlamak mümkün değildir. Çünkü öznel sorunlar; öznel çözümler ister. Bu nedenle herkesin özeleştirisini farklı tarz ve düzeyde olabilir. Çoğu zaman otokritik olarak ifade edilen özeleştirisi kelimesini, Kur’an’da kendisine karşılık gelen kelimeler bağlamında tanımlamaya çalışacağız.

Kur’an’da yer alan “Furkan” kelimesinin ifade ettiği anlam düşünüldüğünde, insanda iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırt etme kabiliyeti ve sezgisinin var olduğu, bunun da özeleştirisinin temel mantığını oluşturduğunu söyleyebiliriz.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَعْفُورَ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ

“Ey iman edenler! Eğer Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız; O, size iyiyi kötüden ayırt edecek bir anlayış verir ve sizin kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar. Allah, büyük lütuf sahibidir.”³⁹⁰

³⁸⁹ Bkz. Al-i İmran: 3/193; Mâide: 5/45; Muhammed: 47/2.

Görüldüğü gibi bu ayette Allah'ın bir lütfu olarak ifade edilen “*furkan*”, takvaya bağlı olarak gelişen ve iyi ile kötüyü, hak ile batılı birbirinden ayırt etme, herşeyi apaçık ortaya çıkarma ve bunların farkında olma anlayışı veya sezgisidir.³⁹¹ Bu anlayış eleştirel bakış anlayışıdır. Mü'minler, eğer Allah'tan korkarak hareket ederlerse, Allah'ın kendilerine doğru ile yanlış ayırt etmelerini sağlayan “*Furkan*”ı yani tüm işleri doğru bir şekilde anlamaya yarayacak gerçek bilgiyi (farkındalık) vereceği konusunda te'min edilmektedirler.³⁹² Dolayısıyla bu ayette sebep ve sonuç ilişkisi mevcuttur; sebep, takva iken sonuç ise “*Furkan*” yani farkı fark eden eleştirel düşünce, anlayış ve sezgidir.

Şüphesiz, insanın hayatı boyunca en önemli ödevi, kendi içsel güçlerinin ve iç potansiyelinin gelişmesine, ortaya çıkmasına, kısaca içsel doğumuna gayret etmektir. Bu çalışmasının sonucu ve mükafatı ise, kendi gerçek kişiliğini bulmasıdır. Çünkü insanın bir tek varolma nedeni vardır, o da kendini ve potansiyel güçlerini geliştirmesidir.³⁹³ Nitekim Hz. Peygamber, “*Mü'min'in ferasetinden*³⁹⁴ kaçının, çünkü o Allah Teala'nın nuruyla bakar”³⁹⁵ derken bu hakikate işaret etmektedir. Eşyanın hakikatini dış görünüşüne bakarak anlamak mümkün değildir. Çünkü duyu organlarımız çoğu zaman bizi yanıltabilir. Nitekim başka ayetlerde³⁹⁶ kulların neyin iyi neyin kötü olduğunu gerçek anlamda bilmediğini, esas olanın ilahi sır ve hikmetler olduğunu, bu durumda Rabbin emirlerine itaat etmenin kişiyi kurtuluşa erdireceğinden bahsedilmektedir.³⁹⁷

Özeleştiri, insanın kendi yapabilirlik sınırlarını, gücünün neye yettiğini, neleri fark edip etmediğini ve düşünce sisteminin nasıl işlediğini anlamayı

³⁹⁰ Enfal: 8/29.

³⁹¹ Nehhas, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed, Camiat'ul Ümmül Kurra, *Meani'l-Kur'an*, Mekke 1987, III, 147; Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri, *en-Nükt ve'l-Uyun*, Daru'l-Kutub'il-İlmiyye, Lübnan ts., II, 311; Kuşeyri, Abdülkerim b. Havazin b. Abdülmelik, *Tefsiru'l Kuşeyri*, Heyetu'l Misriyyetü'l amme li'l-Kitab, Mısır 2000, I, 619; Beğavi, II, 286; Sum'ani, Ebu Muzaffer Mansur b. Muhammed el-Merzui, *Tefsiru'l Kur'an*, Daru'l-Vatan, Riyad 1997, II, 259; Zemahşeri, II, 214; Razi, XV, 476; Ebu Mansur el-Maturidi, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, V, 187. Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, II, 70; İsfahâni, 791.

³⁹² Mevdudi, II, 165.

³⁹³ Erich Fromm, *Yaşama Sanatı*, Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, İstanbul, 1994, 15-16.

³⁹⁴ Feraset: Sağlam bir anlayış ve dakik bir nazar demektir. (bkz. Cürçani, 58)

³⁹⁵ Tirmizi, Tefsir, Hicr: 3125.

³⁹⁶ Bkz. Nisa: 4/19; Kalem: 68/32.

³⁹⁷ Sadık Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yay., Konya 1984, 45.

kolaylaştırmaktadır.³⁹⁸ İnsanın Rabbine verdiği değer, hayatında O'na ayırdığı yer kadardır. Allah'ın azametinin farkında olmayan veya O'na gereken değeri vermeyen³⁹⁹ kişilerin istiğnai duygularla sahip oldukları nimetleri kendi benliklerine dayandırarak ne denli nankör oldukları ve kendilerinin de buna bizzat şahit oldukları Kur'an'da beyan edilmektedir.⁴⁰⁰ Bu nedenle insanın Rabbine karşı duruşunu tespit etmede özeleştirinin önemi yadsınamaz. Eleştirel bir bakışla kendi iç âlemine bakabilen kişi varlık nedenini ve Rabbine karşı konumunu, yaptıklarını ve yapamadıklarını, artılarını, eksiklerini kısaca kendi kapasitesini görebilmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "*O gün insana, yapıp önden gönderdiği ve yapmayıp geri bıraktığı şeyler haber verilir*"⁴⁰¹ ifadesiyle bu gerçeğe işaret edilmektedir. Şayet insan kendisini kandırmaktan vazgeçip zihinsel dürüstlikle hareket ederse aslında yaptıklarının doğru olup olmadığını bilir.⁴⁰² Dolayısıyla yaptıklarının aynasında kendisini seyreden kişi kendisini net bir şekilde görür.

"Özeleştir" kelimesinin ifade ettiği anlam düşünüldüğünde; genel olarak özeleştir, kişinin, davranışları üzerine yaptığı bir değerlendirme⁴⁰³ sonucu varoluş amacına ve toplumsal değerlere aykırı hareket edip etmediğini belirlemesidir. Dolayısıyla Batı kültürünün aksine İslam'da özeleştir bir "hesap verme" anlayışı ve endişesi üzerinde inşa edilmiştir. Bu anlayış ve endişenin temelinde de ahiret inancı yatmaktadır. Görüldüğü gibi Batı menşeli bir kavram olan özeleştir kelimesi, her ne kadar lafız olarak olmasa da muhteva olarak İslami kültürde kapsamlı bir şekilde yer aldığını görmekteyiz. Fakat Batılıların anladığı ve tanımladığı şekilde değildir. Müslümanlarda özeleştir deyince daha çok nefis muhasebesi anlaşılmaktadır.

Özeleştir, Kur'an ilkelerinden, kontrol ve hesaba çekme şeklinde büyük bir ilkedir.⁴⁰⁴ Nitekim nefis muhasebesi; kişinin gün boyunca kendisini sürekli kontrol etmesi olduğu için otokontrol ile aynı anlamda olup, özeleştiriyi de kapsamaktadır. Allah katında iyi bir merteye elde etmek için, yapılması gereken en önemli iş nefis

³⁹⁸ Uzun, 8.

³⁹⁹ Bkz. En'am: 6/91; Hac: 22/74; Zümer: 39/67.

⁴⁰⁰ Adiyat: 100/6, 7.

⁴⁰¹ Kıyame: 75/13.

⁴⁰² Sabuni, III, 1429.

⁴⁰³ Akalın vd., 1866.; Ayverdi, 969; Doğan, 1364.

⁴⁰⁴ Çelebi, 17.

muhasebesidir. Çünkü özeleştirisi sadece geçmişe yönelik bir değerlendirme iken nefis muhasebesi, hem geçmişe hem de geleceğe yönelik yapılan bir muhasebedir.⁴⁰⁵ Nefs muhasebe edilirken, ömrün her günü, her saati göz önünde bulundurularak, zahiri ve batını bütün azaları genel olarak hesaba çekilmektedir. Günün ilk vaktinde insan, kendine hakkı tavsiye ve telkin edip ona göre hareket etmesi, akşam da kendini gün boyunca yaptıklarından ve yapmadıklarından hesaba çekmesi, nefis muhasebesinin esasını oluşturmaktadır. Nefs muhasebesi, dünyevi muhasebede santim ve milimi araştırdığı gibi, ondan daha önemli olan ahiret işlerinde de hesabı kaçırmamak için bütün yaptıklarını inceden inceye araştırmaya dayanmaktadır.⁴⁰⁶

Özeleştirisi, insanın kendisiyle bir iç hesaplaşmasıdır.⁴⁰⁷ Burada esas olan ölçü; yapılan işlerin, kabul edilen değerlere, yaratılış gayesi ve fitrata uygun olup olmamasıdır. Veya Allah Teala'nın insana verdiği gizli ve açık yetenekleri hangi yönde kullandığının tespit edilmesidir. Bu değerlendirme geçici bir süreliğine değil hayat boyu devam eden ve bir yerde bitmeyen uzun soluklu bir süreçtir. Özeleştirisi yapan kimsenin, yaptığı bu özeleştirmeden istediği sonucu alabilmesi için özdenetimini yani murakebesini sürdürmelidir. İslam kültüründe, özeleştirisi anlamında nefis muhasebesi yapmak ne kadar önemli ise nefsin murakebe edilmesi yani nefsi gözetim ve sürekli kontrol altına alınması, onu kendi haline bırakılmaması, özdenetiminin yapılması da o kadar önemlidir. Çünkü insan yapı itibarıyla günah işlemeye meyilli olduğu için her an günah işleme riskiyle karşı karşıyadır. Bu değerlendirmede kişinin çeşitli savunma mekânizmalarına başvurmaması, Kur'an'ın deyişiyle nefsini temize çıkarmaması, nefisine karşı dürüst ve objektif olması son derece önemlidir.

Özeleştirisi, insanın, lehinde ve aleyhinde olanı eleştirel bir yaklaşımla gözden geçirmesi, yaptıklarını belli bir değerler şablonuna göre değerlendirmesi neticesinde kusurlarını tespit etme, kendi nefsinden hesap sorma işlemidir. Bu hesaplaşmada ön plana çıkan kavram tövbedir. Zira, İslam kültüründe özeleştiriye güçlü bir şekilde karşılıyan kelimelerden biri de tövbedir. Bu çerçevede kişi, yaptıklarını gözden

⁴⁰⁵ Abdülhalim Mahmud, *Muhasibi*, (Çev. M.Beşir Eryarsoy), İnsan Yay., İstanbul 2005, 177.

⁴⁰⁶ Gazali, *İhyau 'Ulumu'd-Din*, (Trc. Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yay., İstanbul 1989, IV, 730.

⁴⁰⁷ Uzun, 10.

geçirdiğinde hatalarını olduğu gibi kabul edip, “neden böyle yaptım? Nasıl böyle bir şey yaparım?” deyip kendini sorgulamasıdır. Diğer taraftan yaptığı güzel davranışlarını da; “neden daha fazlasını yapmadım?” demesi, tüm yaptıklarını gözden geçirdiğinde ise “başka türlü de olabilirdi” deyip “*nedamet*” duymasısıdır. Hz. Peygamber “*Pişmanlık tövbedir*”⁴⁰⁸ diye buyururken bu gerçeğe işaret etmiştir.

“Sebebi bilmek sonucu bilmektir” veya “Bilgi bilinene tabidir” düsturlarınca insanın, yaptığı hatanın sebep ve sonucunu doğru tahli ederek suçunu kabul etmesi, hiçbir mazeretin arkasına sığınmadan Allah’tan af dilemesi ve yüreğinde hissettiği derin pişmanlık duygusunu ifade etmesi özeleştirimini maksadını oluşturmaktadır. Taberi, Hz. Adem ve eşinin yasaklı ağaçtan tatmaları neticesinde içine düştükleri zor durum karşısında Rablerine yakarışlarını dile getiren (قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا) ifadesini şu şekilde açıklamaktadır: “Ey Rabbimiz! Senin emrini unutarak, ikimizin ortak düşmanı olan şeytana uyarak kendimize yazık ettik. Eğer bizim günahlarımızı örtmez, yaptığımız bu hatayı affetmez ve bize merhamet etmezsen helak olanlardan oluruz.”⁴⁰⁹ Görüldüğü gibi Kur’an’da özeleştiriye karşılık gelen tövbede itirafla beraber derin bir pişmanlık ve mahcubiyet hissi vardır.

Şüphesiz Hz. Adem’in günaha karşı takındığı bu tavır bizler için çok önemli olduğu için Kur’an’da anlatılmaktadır. Çünkü O, günahının farkına vardığında, şeytanın düştüğü hataya düşmeden, hiçbir mazeretin arkasına sığınmadan, nefsinin temize çıkarmadan derin bir pişmanlıkla hatasını itiraf edip tövbeyle hatasını telafi etmeye çalışmıştır. Yani hatayı ve hatanın nedenlerini dışarıda değil kendinde görmüş ve mütevazî bir şekilde kendisiyle hesaplaşmıştır. Sadece tövbe ile yetinmemiş aynı zamanda durumunu da düzeltmeye, ıslah etmeye çalışmıştır. İşte Kur’an’da özeleştirimden kast edilen; kişinin davranışlarını sebep-sonuç ilişkisiyle değerlendirirken tespit ettiği yanlışlarını doğru davranışlar sergilemek suretiyle ıslah etmesidir. Diğer bir deyişle geçmişteki hatalarından ders çıkararak daha güzel bir gelecek inşa etmesi ve kendisini sürekli yenilemesidir.

⁴⁰⁸ Elbani, (h.n.: 6802), II, 1150.

⁴⁰⁹ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XII, 356.

Özeleştirisi, bir yönden var olan gidişe dur diyebilmek, yapılanları, yapılacakları eleştirel biçimde olagelenin dışında görmeye çalışmak, müdahale etmek ve değiştirme isteğidir.⁴¹⁰ Bunun en dikkat çeken örneği; İsa (a.s)’ın üç elçisine⁴¹¹ inanmamakta ısrar eden şehir sakinleriyle elçiler arasında meydana gelen tartışmaya şehrin ucra köşesinden gelip müdahil olan kişinin söyledikleri⁴¹², özeleştiril bir bakışı sergilemesi ve özeleştirinin parametlerinden biri olan sebep-sonuç olgusunu güçlü bir şekilde vurgulaması bakımından gayet manidardır. Bu zatın kavmine canı pahasına seslenişi diğer peygamberlerin ümmetlerine yaptığı ilahi tebliğde söylediklerinden farklı olmadığını görmekteyiz. Burada birçok ilişkiden söz edilmektedir; Allah-insan, İnsan-insan, insan-sahte ilahlar. Bu zat, “*Bana ne olmuş ki, beni yaratana ibadet etmeyecekmışim!*” ifadesiyle bu elçileri dinlemeyenlere içtenlikle nasihat etmeye çalışmaktadır. Buradan hareketle kendisi için istediğini onlar için de istediğini belirtmek için sözü kendi üzerinden söyleyerek iltifat sanatı kullanılmıştır.⁴¹³ Yani o elçiler, bizi, yaradana kulluk etmeye ve yalnız mabud tanıyıp, ibadet etmeye çağırıyorlar. Buna karşılık bizden hiçbir ücret de istemiyorlar. Bunun doğruluğu ortadadır. Ben sizi kendim gibi düşünüyorum, ben beni yaratana kulluk etmeyi bir borç, bir görev bilirim, çünkü beni yaratmıştır. O'na karşı bu görevimi yapmamam için hiçbir özrüm ve engelim yoktur. O halde siz, o sizi yaratan Rabbinize neden kulluk etmeyesiniz. Hâlbuki sonunda dönüşünüz onadır.⁴¹⁴ Görüldüğü gibi bu diyalogda güçlü bir öze bakış vurgusu vardır; kul-Rab ilişkisini dile getiren bu diyalog, kişiye Rabbine karşı sorumluluklarını hatırlatmaktadır. Birçok müfessir gibi Fahrettin er-Razi de tefsirinde İbn Abbas’tan yapılan bir rivayete göre şehrin kenar mahallesinden koşup gelen bu zatın Antakyalı Habibu’n-Neccar olduğunu söylemiştir.⁴¹⁵

İnsanın hatalarını görmesi ve farkında olması kadar büyük marifet yoktur denilmiştir. Nitekim “*itiraf*” kelimesi ile “*marifet*” aynı kökten gelmektedir. Çünkü

⁴¹⁰ Uzun, 8.

⁴¹¹ Sa’lebi, VIII, 124; Razi, I, 3706.

⁴¹² Bkz. Yasin: 36/20-25.

⁴¹³ Dağ, *Kur’an’da Üslub Diyalektiği İltifat*, 126.

⁴¹⁴ Taberi, *Camii’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, XX, 560; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, VI, 570; Razi, I, 3707; Yazır, VII, 68.

⁴¹⁵ Razi, I, 3708; Taberi, *Camii’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, XX, 505; Sa’lebi, IV, 5; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, VI, 570.

çoğu zaman insan, hatalarına karşı kör ve sağır gibi davranmaktadır. Özeleştir, kişinin, özün, nefsin, kendi duygu, inanç, düşünce ve davranışlarını belli kıstaslara ve değer ölçülerine göre denemesi, yargılaması ve değerlendirmesi ile tespit ettiği hatalarına karşı tavır almasıdır. Çünkü özeleştir kişinin hatalarını kabullenmesi, bu hataları yüksek sesle duymaktan rahatsızlık duymaması, eleştirilere açık olabilme olgunluğuna erişebilmesidir. “Otokritik” de denen özeleştir, kişinin bir tür nefis muhasebesi yapması, kendini hesaba çekmesi ve yaptıklarını gözden geçirmesi, kısacası kendisiyle yüzleşme cesaretini göstermesidir. Her nasıl ifade edilirse edilsin özeleştir, insanın kendisini geliştirmenin ve yenilemenin en etkili fakat en sancılı yöntemidir. Hatalar insana özgü bir özellik olmasına rağmen insanın ayrılmaz bir parçası ve affedilmez değildir. Dolayısıyla özeleştir, kişinin zaaflarından dolayı işlediği hatalarıyla yüzleşmenin, her bakımdan arınmanın ve yenilenmenin en etkili yoludur.

Sonuç olarak; Kur’an’da özeleştiriyeye karşılık gelen kavramlardan hareketle şöyle bir tanım denemesi yapabiliriz; “kişinin, ruhi ve bedeni yaratılışını göz önünde bulundurarak Allah (c.c)’a karşı konumunu belirlemesi ve Kur’an’ın değerler tablosu ekseninde hayatını tüm yönleriyle ortaya koyup değerlendirmesi; iyi hasletlerini geliştirip arttırması; şer’i sınırları çiğnemek isteyen nefse karşı kararlı bir duruş sergileyemediği için meydana gelen yanlış ve hatalarını da hiçbir mazeretin arkasına sığınmadan itiraf etmesi, kendisiyle hesaplaşması ve böylece yenilenme sorumluluğunun gereğini yerine getirmesidir.”

2.2.1.3. Kur’an’da Özeleştir İle İlgili Birincil Kelimeler

Her bilim dalının kendine ait terminolojisi ve bu kelimelerin dâhil oldukları düşünce sistemi içerisinde kazanmış olduğu kuvvetli izafi (göreceli) manalar bulunmaktadır.⁴¹⁶ Bu kelimelerin kaplamı ve diğer kelimelerle beraber kullanımında edindikleri yeni anlamları göz önünde bulundurmadan sadece sözlük anlamlarıyla kullanılmaları konunun anlaşılmasına fazla bir katkısı olmayacaktır. Hele bu

⁴¹⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, (Trc., Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts., 8.

kelimeler nüzul döneminde olmayıp son asırlarda türetilen cinsten ise konunun nezaketi bir derece daha artmaktadır. İşte bu kelimelerden biri de özeleştiridir. Çünkü özeleştiriyi doğrudan karşılayan bir kelime Kur'an-ı Kerim'de bulunmamaktadır. Fakat muhteva açısından ve bu kelimenin içeriği ile aynı olan Kur'an'da başka kelimeler bulunmaktadır. Bunlar yeri geldikçe ilgili başlıklar altında açıklanacaktır.

Her dilde olduğu gibi Arapça'da da kelimelerin müteradifi yani eş anlamlısı veya yakın anlamlısı olan kelimeler vardır. Bu kelimeler zamanla içinde doğup büyüdükları kültürün de etkisiyle çeşitli değişim ve dönüşüme uğramışlardır. Bu değişim ve dönüşüm manadan manaya olduğu gibi lafızdan lafıza da olmuştur. Çalışmamızın merkezinde yer alan nakdu'z-zati veya özeleştiriyi ilintili aşağıdaki kelimeler bu türden olup, yukarıda belirtildiği gibi gerek özeleştirme gerekse onunla ilintili birincil ve ikincil kelimeler, zamanla çeşitli anlamsal değişikliklere maruz kaldıkları ve Kur'an bağlamında birer kavram haline geldiklerini söyleyebiliriz. Bunların bilinmesi, her birisinin kendi anlam örgüsü içinde değerlendirilmesi ve diğerleriyle ilişkilendirilmesinin, özeleştirinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağına inanmaktayız.

2.2.1.3.1. Nefs-i Levvame

Kur'an'da özeleştiriyi karşılayan en önemli kelime “*nefs-i levvame*” dir. Kur'an'da değişik formlarda geçen “levm” kelimesinin ilgili yerlerde hangi anlamlarda kullanıldıklarına bakacak olursak; kınamak, suçlamak, ayıplamak, sitem etmek, serzenişte bulunmak, azarlamak ve paylamak olduğunu görürüz.⁴¹⁷

1. İbrahim suresinde, “...فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ...”, “*O halde, beni değil kendinizi kınayın.*”⁴¹⁸,
2. Zariyat suresinde, “فَأَحْذَنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ وَهُوَ مُلِيمٌ” “*Bunun üzerine biz de kendisini ve ordularını yakalayıp denize attık. O ise (pişman olmuş), kendini kınıyordu.*”⁴¹⁹,

⁴¹⁷ İsfahânî, 975; İbn Manzur, XII, 557; İbrahim Mustafa vd., I, II, 862; Erkan, 959.

⁴¹⁸ İbrahim: 14/22.

3. Kıyame suresinde, “وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ” (“Kusurlarından dolayı kendini kınayan nefse de yemin ederim”)⁴²⁰

Görüldüğü gibi bu ayetlerde geçen “kendini kınamak” ifadesi, kişinin yaptığı bir hatadan dolayı derin pişmanlık duyması, utanıp mahcup olması, vicdan azabı çekmesi ile kendine yönelik eyleme geçmesiyle özeleştiriyeye kapı araladığını görmekteyiz. Fakat bunların arasında özeleştiriyeye en güçlü bir şekilde karşılayan, mübalağa sigasıyla gelen “nefs-i levvame”dir. Bu terkipte yer alan “لوم” (levm) kelimesi, Kur’an’da değişik kalıplarda sekiz yerde geçmektedir.⁴²¹ “لام” fiilinden türeme bir mastar olan bu kelimenin sözlük anlamı; kınamayı gerektirecek bir şey yaptığından dolayı bir kişinin değerini düşürmek, kınamak, azarlamak ve eleştirmek anlamlarına gelmektedir.⁴²²

Kınamak, yapılan bir işin kötü olduğunu belirtir bir biçimde söz söylemek, ayıplamak ve takbih etmektir.⁴²³ Bu yönü ile “kınama” ve “yergi” kelimeleri eş anlamlı kelimeler olup zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Kınama, göreceli bir kavramdır. İnançlara ve değerlere göre değişir. İnsanların kınadığı bir davranış Allah katında kınanmayabilir. Mesela kınayıcının kınamasından korkmadan Allah yolunda çalışan mü’minlerin Allah’ın sevgisine mazhar olduğu Kur’an’da bildirilmektedir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعْرَافٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler. Onlar mü’minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar. Allah yolunda cihad ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar. İşte bu, Allah’ın bir lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, lütfü geniş olandır, hakkıyla

⁴¹⁹ Zariyat: 51/40.

⁴²⁰ Kıyame: 75/2.

⁴²¹ Bkz. Mâide: 5/54; Yusuf: 12/32; İbrahim: 14/22; Mü’minun: 23/6; Zariyat: 51/54; Kalem: 68/30; Mearic: 70/30; Kıyame: 75/2.

⁴²² Razi, Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdulkadir, *Muhtaru’s-sıhah*, Mektebetü’l-lübnan Nişarun, Beyrut 1995, I, 612; İsfahâni, 975; İbn Manzur, XII, 557; İbrahim Mustafa vd., I, II, 862; Erkan, 959; Bekir Topaloğlu vd., *Yeni Kamus*, Yılmaz Ofset, (7. Baskı), İstanbul 1977, 399.

⁴²³ Akalın vd., 1411.

*bilendir.*⁴²⁴ Bu ayette geçen “ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ” ifadesi kullanıldıktan sonra bunun Allah’ın bir lütfu olduğunu ve bunu dilediğine vereceğinden bahsedilmesi; daha önce belirttiğimiz gibi⁴²⁵ bu lütfun, kişinin çabasına bağlı olarak gelişen “eleştirel düşünce” olduğunu söyleyebiliriz. Burada ki eleştirel düşünceden maksadımız Kur’an’ın değerler manzumesine uyduktan sonra kimin ne dediğine aldırış etmemektir.

Kur’an’da özeleştiriyeye karşılık olarak kullanılan “اللَّوْمَةُ” kelimesi, sıfatı müşebbehe olup “لَوْمٌ” kelimesinin mübalağa sigası ile gelen ve çok kınayan demektir.⁴²⁶ “النَّفْسُ اللَّوْمَةُ” ifadesi yanlış bir düşünce ve işe niyet ettiği zaman kendisini kınayan, azarlayan⁴²⁷ ve özeleştiride bulunan kişiye denir. Bu kelime, “nefs” kelimesiyle beraber kullanıldığında sıfat tamlaması işlevini görerek; günahlar karşısında vicdani bir rahatsızlık duyan, özeleştiride bulunan, aykırılıklarını düzeltip ıslah eden, çelişkilerden kurtulup kendisiyle uzlaşan ve bir takım erdemler kazanan nefse işaret etmektedir.

Sonuç olarak, meşru sınırları çiğnemeye çalışan nefsi kınamak anlamında “levm” kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. Günahlara meyilli olan nefsi kontrol altında tutmak ve günahlardan alıkoymak için gerekli olan bu kınama işi, önemine binaen mübalağa sigasıyla Kur’an’da yer almaktadır. Kendisini çok kınayan anlamında olan “nefs-i levvâme” kelimesi, hatalara karşı müsamaha göstermemek, nefsi temize çıkararak sanki temizmiş gibi davranmamak ve gerektiğinde onu sert bir şekilde kınamaktır. Olumsuzlukların ve hataların kaynağı olan ve hiçbir kural tanımayan emmare nefsi yaptıklarından dolayı eleştirmek, ayıplamak, suçlamak ve ondan hesap sormak kişiyi olgunlaştırır. Ayrıca bu durum, özeleştiriyeyi de içine alan, hataları güzel işler yaparak telafi etmeyi, hatalardan ders çıkarmayı ve dahası aynı hataları bir daha yapmamayı sağlayacaktır. Bundan dolayı nefs-i levvame güzide bir nefistir ki, yaptığı bir kötülükten dolayı pişman olur, noksan yaptığı hayırlı bir işten

⁴²⁴ Mâide: 5/54.

⁴²⁵ Bkz. Enfal: 8/29 ayetin yorumu.

⁴²⁶ Humsî, 937; Topaloğlu vd., 399.

⁴²⁷ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, III, 135; Sabuni, III, 1427; Mazhari, VII, 292; Yazır, IX, 203; Mevdudi, IX, 531.

dolayı da müteessir olur. Böyle bir nefis methe layık olduğu için kendisiyle yemin edilmiştir.⁴²⁸

2.2.1.3.2. Dıyk's-Sadr/Vicdan Azabı

İnsan, bedensel ve ruhsal olmak üzere iki alemde mürekkeptir. Bedensel alemiyle o, dünyevi işlerini yürütürken, ruhsal ve iç alemiyle manevi terakkiyi (huzur ve sükunu, ruhi olgunluğu) veya çöküntüyü (psikolojik bunalımları) yaşar.⁴²⁹ İnsanın ruhi yönü ile ilgili ayetlere baktığımızda daha çok “sadr” kelimesiyle karşılaşmaktayız. Bu kelime çoğu zaman “dıyk” kelimesi ile beraber isim tamlaması olarak kullanılmaktadır. “Dıyk” kelimesi; fakirlik, cimrilik ve iç sıkıntısını ifade etmek üzere daralmak, sıkışmak ve bunalmak anlamında kullanılır.⁴³⁰ Kelime “sadr”a zıfve edildiğinde de iç sıkıntısı, stres, hüzünlenme, gam ve kederle dolma gibi mânalara delalet eder.⁴³¹

Yaratılmış varlıklar arasında doğuştan getirdiği ayrıcalığa uygun olarak insan, pek çok farklı niteliğe sahiptir. İnsanı “insan” yapan her niteliğin, üstlendiği fonksiyon açısından elbette eşsiz bir katma değeri veya hikmeti vardır. Ancak bu niteliklerden bir kısmı, programlayıcı iken bir kısmı ise kontrol edici, yeniden yapılandırıcı ve rehber olma yönüyle dikkat çeker. Dolayısıyla doğru yolu izlerken neyin doğru, neyin yanlış olduğunu belirleyen rehberler vardır. Bilinçli sorumluluk veya vicdan, en fazla dikkat çeken rehberlerin başında gelmektedir.

Sözlükte “bulma, bir şeyi bir halde görme, duygu ve kalb ile hissetme”⁴³² gibi manalara gelen vicdan, terim olarak, kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlaki değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç⁴³³ olması bakımından özeleştiriyi besleyen bir kelimedir. Freud, psikanalizde üst benlik kavramıyla, vicdanın

⁴²⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlîsive Tefsiri, Bilmen Yayınları, İstanbul, ts., VIII, 3903.

⁴²⁹ Ali Yılmaz, “Kur'an'a Göre İnkârın Psikolojik Tezâhürleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı: 20, 91-128.

⁴³⁰ İbn Manzur, X, 208; İsfahâni, 627; İbrahim Mustafa vd., I, II, 575; Erkan, 727.

⁴³¹ İsfahâni, 627.

⁴³² İbrahim Mustafa vd., I, II, 1070.

⁴³³ Akalın vd., “vicdan” md., 2485.

kökenine ve gelişimine ışık tutmaya çalışmıştır.⁴³⁴ Denetleyen ve sorgulayan süper ego veya üst benlik güçlü olduğu takdirde insanlar suçluluk ve pişmanlık duygularını oldukça yoğun yaşarlar. Benliğin bu katmanının gelişmediği durumlarda ise yasalara ve kurallara uymayan, anti sosyal kişiler ortaya çıkar.⁴³⁵ Görüldüğü gibi, insanın kendine yönelik yaptığı değerlendirmelerle anlam kazanan özdenetim, otokontrol, otokritik veya özeleştirme kavramlarının burada anlatılan “dıyku’s-sadr” veya vidan ile yakından alakalı kavramlardır.

Kur’an-ı Kerim’de vicdan kelimesi bu haliyle geçmemektedir. Ancak muhteva olarak, kalbin iyilikler karşısında huzur bulduğu ve göğsün açılıp genişletildiğinden söz eden ayetler⁴³⁶ olduğu gibi, günahların veya uygun olmayan davranışların insanın iç âleminde huzursuzluğa sebep olduğu deyim yerinde ise vicdan azabına ve strese yol açtığı olgusunu “dıyku’s-sadr” olarak ifade eden ayetler de mevcuttur:⁴³⁷

وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ

“Andolsun, onların söyledikleri şeylerden dolayı göğsünün daraldığını biliyoruz.”⁴³⁸

Müfessirlere göre yukarıdaki ayette; müşriklerin Hz. Peygamber’i yalanlamaları ve onunla alay etmeleriyle verdikleri eziyetlerden dolayı içinin daraldığı, moralinin bozulduğundan hareketle bu durumun İslami tebliğe engel olmaması gerektiğinden söz edilmektedir.⁴³⁹

Bu ve buna benzer ayetlerde, günahlar veya uygun olmayan davranışlar karşısında içteki psikolojik gerginlik “dıyku’s-sadr” olarak ifade edilmektedir. Hatalar karşısında meydana gelen vicdani tepki ile göğsün daralması veya iç sıkıntısı, doğru ile yanlış birbirinden ayırmaya yarayan özeleştirinin bir sebebidir. Çünkü vicdan, acı ve lezzet olarak hissedilen ilk duygudur. Diğer bir deyişle

⁴³⁴ Bakırcıoğlu, 1629.

⁴³⁵ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 89.

⁴³⁶ İnşirah: 94/1.

⁴³⁷ Bkz. En’âm: 6/125; Taha: 20/25; Zümer: 39/22.

⁴³⁸ Hicr: 15/97. (Ayrıca bkz. Tövbe: 9/118; Kıyame: 75/2)

⁴³⁹ Taberi, *Camii’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, XVII, 159; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, IV, 551.

marifetle elde edilen, diğer duygulara mukabil acı ve lezzet içeren psikolojik durumdur.⁴⁴⁰ Kişinin tasarladığı ya da yapmakta olduğu davranışlarının uygun davranış olup olmadığını kestirmesini sağlayan içselleştirilmiş ahlak ilkelerinin toplamıdır.⁴⁴¹

İç disiplin anlamına gelen vicdanın sınırlarını sorumluluk duygusu belirler. Vicdan, insana yapması ve yapmaması gerekenleri gösteren bir bekçi, içeriden gelen bir uyarı sistemidir. İşlevsel olarak vicdana benzeyen özeleştirici bu yönü ile vicdani bir sesleniştir. Çünkü özeleştirici eleştirinin aksine genellikle sessiz bir eylemdir. Bu durumda insan konuşur fakat dudakları kımıldamaz ve sesini duyamaz. Ancak içten gelen bu vicdani sesi de kısamaz. İnsan yazılı kurallara kanun korkusu ile uyar. Ama ilahi yasalara uyumun gereği, iç disiplindir. Bu da vicdanla sorumluluğu yan yana getirmeyi gerektirir.⁴⁴²

İnsan çevresiyle kurmuş olduğu ilişkilerde meydana gelen yanlışlara yönelik kalpte oluşan rahatsızlık, vicdan azabı olarak nitelendirilmektedir. Bu açıdan konuya bakıldığında vicdan, insan davranışları üzerinde yönlendirici bir etkiye sahiptir. Diğer bir deyişle vicdan, kişinin iç ve dış dönük işlerinde bir “otokontrol” görevini yapar. Dolayısıyla bir yaptırımdan söz etmek mümkündür. Vicdani yaptırım insanın iç dünyasında meydana gelen bir baskı olup onu içten kontrol eder. Bu yaptırım; insanın gönlünde iyiliğin meydana getirdiği huzur ve memnuniyet, kötülüğün meydana getirdiği ıstırap, stres ve pişmanlıktır. Genel olarak sezgici ve akılcı ahlak anlayışları, vazife ve ahlakın yaptırımını vicdanda ararlar. Bunlara göre, vazifeyi yerine getirince duyulan iç huzuru ve tatmin duygusu, aksi durumda duyulan vicdan azabı insanın vicdanında doğrudan oluşan bir tepkidir. Ancak duyulan iç huzuru ve tatmin duygusu, yüksek ahlaki bir değere sahip vicdan için bir haz olarak meydana geldiği halde, sürekli hata eden, kötülük işleyen bir vicdan için ise bu azabın zamanla yumuşadığı, sonunda ise kanıksanarak yok olduğu da görülebilir.⁴⁴³

⁴⁴⁰ İbrahim Mustafa vd., I, II, 1070.

⁴⁴¹ Bakırcıoğlu, 1629.

⁴⁴² Tarhan, *Duyguların Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul 2006, 116.

⁴⁴³ Erdem, 105.

Vicdan, insanı, kendi fiili, tavır ve davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kendi ahlaki değerleri üzerinde doğrudan ve kendiliğinden yargıda bulunmayı sağlayan bir duygudur. Bu yönüyle vicdan ile özeleştirici arasında güçlü bir bağ vardır. İkisinde de ortak özellik kişiye otokontrol imkânını sağlamasıdır. Hz. Peygamber değişik vesilelerle insanın bu yönüne işaret etmiş ve sahabeden, iyilik ve kötülüğün ne olduğunu sormaya gelen Vabisa'ya, elini üç defa göğsüne vurarak şöyle buyurmuştur: “*Fetvayı kalbinden al, fetvayı vicdanından al, iyilik, kalbinin huzur bulduğu ve onu rahatlatan şeydir. Kötülük ise, nefisini rahatsız eden ve kalbini tereddüde düşüren şeydir.*”⁴⁴⁴

Netice itibarıyla; gerek ilgili ayetler gerekse hadisler bağlamında konuyu değerlendirdiğimizde; “dıyku’s-sadr” veya vicdan azabı kavramları; insanın gündelik hayatında her ne sebeple olursa olsun işlemiş olduğu günah karşısında duyduğu acı, sıkıntı, endişe, psikolojik gerginlik ve stres gibi vicdani tepkiler olup özeleştirici sebebi ve onu besleyen faktörlerdir diyebiliriz. Özellikle Kıyamet suresinin başında geçen ve özeleştiriciyi güçlü bir şekilde karşılayan “nefs-i levvame” ifadesinin de bu konu ile doğrudan alakalı olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim birçok tefsirde bu meyanda açıklama bulmak mümkündür.⁴⁴⁵ Ancak bu demek değildir ki, vicdan başlı başına bir değerler kaynağıdır. Aksine o, kendisine verilen kıtas ve ölçüler doğrultusunda destekleyici mahiyette iyinin ve doğrunun bekçiliğini yapar.⁴⁴⁶ Dolayısıyla günahlar karşısında hissettiği acı ve sıkıntıyı gidermeye, yaşadığı psikolojik baskıdan kurtulmaya yönelik kişinin yaptığı her türlü içsel düzenlemeler özeleştirici ile benzerlik arz etmektedir.

2.2.1.3.3. İtiraf

Kur’an’da özeleştiriciyi karşılayan kelimelerden biri de “itiraf” kelimesidir. Bu kelime bu form ve kalıpta beş yerde geçmektedir.⁴⁴⁷ Gerek bu ayetlerde geçen itiraf

⁴⁴⁴ Bkz. Elbani, (h.n.: 2881), I, 557; Darimi, Buyu’: 2; Müslim, Birr:14-15; Ahmet b. Hanbel, IV, 227, 228.

⁴⁴⁵ Bkz. Zemahşeri, IV, 190; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azım.*, VIII, 275; Sabuni, III, 1427; Mazhari, VII, 292; Yazır, IX, 203.

⁴⁴⁶ Sadık Kılıç, *Kur’an’da Günah Kavramı*, 400.

⁴⁴⁷ Bkz. Tövbe: 9/102; Nahl: 16/83; Şuara, 26/24; Mü’min: 40/11; Mülk: 67/11.

kelimesi gerekse muhteva olarak itiraf ifade eden başka kelimeler ilgili pasajlarda izah edilecektir.

“اعتراف” kelimesi, “عرف” fiilinden türeme olup sözlük anlamı, bir şeyi açıklamak, kabul⁴⁴⁸ ve ikrar etmek.⁴⁴⁹ anlamına gelmektedir. Bu kelimenin asıl anlamı, kişinin günahını bildiğini göstermektir; bu da “جحود” yani inkarın zıddıdır.⁴⁵⁰ “اعترف بذنبه”, günahını veya suçunu itiraf etti anlamına gelmektedir.⁴⁵¹ Nitekim bu kelime (عرف), sözlüklerde tıpkı “Furkan” gibi sülasi mastar kalıbında (عرفان) olup; tanımak, ayırt etmek, -bilmek, farkında olmak, anlamak, idrak etmek, sezme- bilgi ve deneyim sahibi olmak anlamlarına gelmektedir.⁴⁵² Terim anlamı ise; hak sahibine hakkını vermek veya başkası tarafından bilinmesine kolay kolay rıza gösterilmeyen ve hatta çoğu zaman saklanan, kişiye mahsus bir gerçeğin, bir kabahatin bir günahın yine aynı kişi tarafından saklamaktan vazgeçip açıklanmasıdır.⁴⁵³ Dolayısıyla, tıpkı “furkan” kelimesinde olduğu gibi “itiraf” kelimesinde de eleştirel düşüncüyü görmek mümkündür. Çünkü kişinin hatalarını anlayıp idrak etmesi ve bu farkındalığı yakalaması Allah’ın insana vereceği bir fazilettir. Nitekim halk arasında bilinen “*kişinin kendi kusurunu bilmesi gibi bir irfan olmaz*” sözü bu gerçeğe işaret etmektedir.

Kendisini özeleştirel bir incelemeye ve hayatını tüm yönleriyle tartışmaya açan kişi kendi merkezinden uzaklaşarak kendi egosunu tanıma ve sorgulama imkânını elde eder. Nefsin olumsuz yönlerinden kaynaklanan ve çoğu zaman kişinin kendisinden bile gizlemeye çalıştığı kusurlarını gizlemekten vaz geçip açıkça söylemesi ve düzeltmeye çalışması ile itiraf, kişinin kendisiyle iç hesaplaşması olması bakımından özeleştiri ile arasında güçlü bir bağ bulunmaktadır.

Günah işlemek insan hayatının bir gerçeğidir. Günah işlemenin insanın iç aleminde meydana getirdiği tedirginliği ve endişeyi gidermenin bir yolu da itiraftır. Bu bağlamda istikamet üzere gitmeleri istenirken günahlarla istikametini bozan

⁴⁴⁸ İsfahâni, 695; Akalın vd., 1231.

⁴⁴⁹ İbrahim Mustafa vd., I, II, 775; Erkan, 254.

⁴⁵⁰ İsfahâni, 695.

⁴⁵¹ Zebidi, XIII, 395; Cevheri, II, 354; İbrahim Mustafa vd., I, II, 646;

⁴⁵² Güneş, 771; Akalın, 1204; Ayverdi, 570; Sarı, 990.

⁴⁵³ Akalın vd., 1233; Doğan, 889; Ayverdi, 588.

kişinin hatasının farkına vardığında vicdanında meydana gelen rahatsızlığı söz ve fiillerle göstermesi ve bu duygularını söz ile ifade etmesine itiraf denir. Nitekim Hz. Ademle başlayan bu içe bakış ve hataları itiraf etme eylemini Kur'an'ın değişik âyetlerinde gerek bireysel gerekse toplumsal boyutta görmek mümkündür.

Bakara suresinin 30 ve 39. ayetleri arasında Adem-İblis kıssası anlatılır. Kıssanın taraflarından Adem günahını itiraf edip adam olmanın sembolü, İblis ise hatasını kabul etmeyip şeytan olmanın sembolüdür. Kıssada Adem ve şeytan üzerinden, hataya karşı takınılan tavırlar ele alınır. Verilen mesaj son derece açıktır: Allah Teala, ademoğlundan hatasızlık beklememektedir. Yasaklarla bir yandan kendisine sınırlar çizilen diğer taraftan şeytan ve çeşitli güdülerin etkisinde olan insanın hata yapma ihtimaline karşı tövbe kapısı her zaman açık bırakılmıştır. Allah Teala insandan melek olmasını beklememektedir. Allah'ın insandan beklediği şey, hatasını itiraf edip affına yönelmesi ve kaybettiği itibarını yeniden kazanmasıdır. Hz. Peygamber *“kul, hatasını itiraf edip tövbe ederse, Allah ona merhamet eder”*⁴⁵⁴ diyerek bu gerçeğe dikkatlerimizi çekmektedir. Ebu İshak'a göre Allah Teala'nın, yasağı çiğneyen Adem ve eşine günahlarının affı için öğrettiği kelimelerin *“ey Rabbimiz! Kendimize yazık ettik”* ifadesi olup, bununla günahlarını itiraf ettiklerini söylemektedir.⁴⁵⁵

Özeleştirisi ile arasında güçlü bir bağ bulunan itiraf, kişinin kendisini kandırmaktan vazgeçmesidir. Çünkü itiraf da tıpkı özeleştirisi gibi dürüstlük ve moral davranış olarak cesaret ve içtenlik gerektirir. Fakat, insanlar genellikle işledikleri suçları itiraf etmezler; aksine ya işlediklerinin suç olmadığını söylerler yahut başkasının üzerine atarlar. Bir başkasını bulamazlarsa şeytanın kendilerini aldattığını söyleyerek yine kendi suçlarını üstlenmezler. Suçlarını itiraf etmeleri, çıkış yollarının bütünüyle tıkanması durumuyla karşı karşıya geldiklerindedir. Deyim yerinde ise başları taşa değmiştir. Azapla karşı karşıya gelen toplumlar da öyle zor bir konumda olurlar ki suçlarını itiraf etmekten başka çıkar yol bulamazlar. Ne var ki iş işten geçmiştir. Önemli olan, vakti varken suçlarını itiraf edip tövbe

⁴⁵⁴ Buhari, Şehadet: 15, 30; Hibe:15; Cihad: 64.

⁴⁵⁵ İbn Manzur, XII, 522.

etmeleridir.⁴⁵⁶ Nitekim bu durum Kur'an'da şöyle dile getirilmektedir; “Nice memleketleri helâk ettik. Onlara azabımız gece uykusuna dalmışken yahut gündüz istirahat hâlinde iken gelmişti. Azabımız kendilerine geldiğinde, (Biz bunu hak ettik.) “Gerçekten biz zalimler olmuştuk” demekten başka söyleyecekleri kalmamıştı.”⁴⁵⁷ Ayetten anladığımız kadarıyla, toplumdaki ahlaki yozlaşma ve Allah’a isyanın yaygınlaşması sonucu çeşitli doğal afetlerle verilen ilahi cezaların, toplumun beklemediği bir anda yani onlar tam bir gaflet içerisindeyken geldiğini göstermektedir. Âyette geçen “gerçekten biz zalimler olmuştuk” ifadesi başlarına gelen bu felaketin geçmişte yaptıklarından dolayı olduğunun bir itirafıdır.

Yine Kalem suresinde bahsi geçen “bahçe sahipleri”nin başından geçenler bu durumu başka bir yönden açıklamaktadır. Çünkü onlar, hiçbir fakire yardım yapmayacaklarına dair akşamdan kendi aralarında kesin kes sözleşmiş, fakat gece gelen kuşatıcı bir afet ile bahçelerinin yerinde yeller estiğini gördüklerinde sabahleyin şaşkın bir şekilde birbirlerini suçlamışlar. Daha sonra ise hep beraber “قالوا سبحان ربنا انا كنا ظالمين” “Rabbimizi tenzih ederiz; doğrusu biz haksızlık etmişiz”⁴⁵⁸ ve devamındaki ayette “yazıklar olsun bize dediler, gerçekten biz azmış ve sapıtmıştık”⁴⁵⁹ demek suretiyle suçlarını itiraf etmiş ve kaybettilerinin hasretiyle Allah’a sığınmak zorunda kalmışlardır.⁴⁶⁰ Yapılan hatanın farkında olup kabul edilmesi ne kadar önemli ise, bu hatanın yüksek sesle itiraf edilmesi de hem hatayı işleyen açısından hem de toplum için o kadar önemlidir. Çünkü bu olgunluğu gösteren kişi veya kişilerin bir daha aynı hatayı yapmaları zayıf bir ihtimaldir. Çoğu kimsenin “itibarım zedelenir” endişesiyle yapmak istemediği itiraflar, sanılanın aksine hem insanlar nezdinde hem de Allah nezdinde kişinin itibarın yükseltir.

Vahye muhatap olan ilk nesil Müslümanlar olarak bilinen sahabenin sergilemiş olduğu davranışlar sonraki Müslümanlar için güzel örnekler teşkil etmektedir. İşte onlardan biri de, Hz. Peygamberin iştirak ettiği son askeri faaliyet olan Tebük seferinde yaşanan hadisedir. Bilindiği gibi Tebük Seferi yaz mevsimi ve

⁴⁵⁶ Şimşek, II, 253.

⁴⁵⁷ Araf: 7/4-5.

⁴⁵⁸ Kalem: 68/29.

⁴⁵⁹ Kalem: 68/31.

⁴⁶⁰ Zemahşeri, IV, 590; Razi, XXX, 610; Kurtubi, XVIII, 245.

hasat zamanında gerçekleştiği için, zorluğundan dolayı buna “Gazvetül-Usr” denilmiştir.⁴⁶¹ Bundan dolayı Müslümanlardan bir kısmı sefere katılma konusunda tereddüde düşmüşlerdir. Nitekim bu sefer aynı zamanda Müslümanların iman, ihlas ve Hz. Peygambere sadakat imtihanına dönüşmüştür. Bu imtihanı ilk kaybedenler beklenildiği gibi münafıklar olmuştur. Onlardan bir kısmı çeşitli mazeretler ileri sürerek seferden aflarını istemişlerdir. Hz. Peygamber de hiç düşünmeden onlara izin vermiştir. Burada asıl üzerinde durmak istediğimiz konu bu sadakat imtihanında başarısız olan bir kısım samimi Müslümanların durumudur.

Sefere çıkabilecek güce sahip olmakla beraber yolculuğun zorluğundan, taze meyve ve sebzelerin yetiştiği ve gölgenin en çok insanın hoşuna gittiği bir mevsimde ve üçüncü bir sebep olarak imparatorluk lejyonlarının⁴⁶² dehşet verici şöhretlerinden dolayı sefere çıkmak büyük bir imtihandı.⁴⁶³ Ne yazık ki ihmalkârlıkları veya keyfi mazeretlerle Ka’b b. Malik, Mürare b. Rebia’ ve Hilal b. Ümeyye savaştan geri kalarak ve böylece güzel amellerine savaşa katılmama günahını karıştırdıkları gelen âyetle beyan edilmiştir.⁴⁶⁴ Ebu Lübabe de bunlardan biriydi. Kendisini bir sütuna bağlamış ve sonra da: “vallahi, kendimi buradan çözmeyeceğim, ölünceye ya da Allah tövbemi kabul edinceye kadar da hiçbir yiyecek ve içeceğin tadına bakmayacağım,” demiş. Yedi gün boyunca, bayılıp yere düşünceye kadar hiçbir şey yiyip içmeden orada kalmış. Sonra tövbesi kabul edilince bizzat Hz. Peygamber tarafından bağlı bulunduğu yerden çözülmüştür.⁴⁶⁵ Savaşa katılmamanın büyük bir günah olduğunu bildiren âyetler ininceye kadar bu sahabeler büyük bir strese girmiş ve vicdan azabı çekmişlerdir. Bunlar sonunda hiçbir mazeret ileri sürmeden günahlarını itiraf edince samimi pişmanlıkları karşılık bulmuş ve affa uğramışlardır:⁴⁶⁶

وَأَخْرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَأَخَرَ سَيِّئًا عَسَىٰ اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنْ اللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

⁴⁶¹ Apak, I, 354.

⁴⁶² Lejyon: Eski Romalılarda piyade ve süvarinin oluşturduğu askeri birlik. (Bkz. Akalın, 1581)

⁴⁶³ Lings, 457.

⁴⁶⁴ Suruç, II, 526.

⁴⁶⁵ Zühri, 101-102.

⁴⁶⁶ Şimşek, II, 497; Apak, I, 358.

*Diğer bir kısmı ise, günahlarını itiraf ettiler. Bunlar salih amelle kötü ameli birbirine karıştırmışlardır. Umulur ki Allah tövbelerini kabul eder. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*⁴⁶⁷

Bu kapsamda konu değerlendirildiğinde itirafın bir iç hesaplaşma olması bakımından özeleştirisi ile aralarında güçlü bir bağ vardır. Çünkü özeleştiride olduğu gibi suçunu itiraf eden kişi de başkaların önünde kendisinin yenilmiş ve geriye çekilmiş olarak hisseder. Her insan için belli bir görüş ve duruş söz konusudur. Bu durumda kişi itiraf veya özeleştirisi yaptığında bazen bu görüş ve duruşundan vazgeçtiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu da başkasının önünde yenilmiş hissini uyandırmaktadır. İnsan gururu kişiyi bu duruma düşmekten alıkoymakta, kibirlenmekte ve hatalarını itiraf etmeyerek, taki başkalarının önünde yenilmiş gibi gözükmesin. Fakat bu bir çözüm değildir.

İnsan eninde sonunda yaptığı hataları itiraf etmek zorundadır. Buna örnek olarak, hile ile Hz. Yusuf'a iftira edip onu zindana atan kralın karısının itirafıdır; namusuna atılan bir iftira ile uzunca bir zaman zindanda kalan Hz. Yusuf, kralın gördüğü bir rüyayı yorumlayınca sahip olduğu ilim ve erdemiyile kralın dikkatini çekmiş ve zindandan çıkarılmak istenmiştir. Hz. Yusuf ise suçsuz yere zindanda yattığını ispatlamak için gelen elçiye: *“haydi efendine dön ve ona sor! O ellerini doğrayan kadınların amaçları neydi?”* diye olayı soruşturmasını istemiştir.⁴⁶⁸ Bunun üzerine kral kadınları huzuruna çağırıp olayın gerçek mahiyetini onlardan dinleyince gerçekler su yüzüne çıkar:

قَالَ مَا خَطْبُكُمْ إِذْ رَأَوْتُنَّ يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهِ قُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُوءٍ قَالَتْ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ
الَّذِينَ حَصَّنَ الْحَقُّ أَنَا رَأَوْنَاهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ

*Kral, kadınlara, “Yûsuf”tan murad almak istediğiniz zaman derdiniz ne idi?” dedi. Kadınlar, “Hâşâ! Allah için, biz onun bir kötülüğünü bilmiyoruz” dediler. Aziz’in karısı ise, “Şimdi gerçek ortaya çıktı. Ondan ben murad almak istedim. Şüphesiz Yûsuf doğru söyleyenlerdendir” dedi.*⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Tövbe: 9/102.

⁴⁶⁸ Yazır, V, 223-224.

⁴⁶⁹ Yusuf: 12/51.

Bu surede geçen “حَمَّصَنَ” kelimesi herşeyin apaçık ortaya çıkması, gerçeği artık gizlemenin mümkün olmaması anlamına gelmektedir.⁴⁷⁰ Zaten kralın, karısının “الَّذِي حَمَّصَنَ الْحَقُّ أَنَا رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ” ifadesi açık bir itiraf olup suçunu kabul etmektir. O bu sözleriyle Hz. Yusuf’un suçsuz, kendisinin de suçlu olduğunu itiraf etmiştir.

Görüldüğü gibi burada her ne kadar olayın üzerinden uzunca bir zaman geçmiş olsa da açık bir itiraf ve özeleştirisi vardır. Fakat buradaki itiraf normal şartlarda olmayıp çaresizlikten yapılmıştır. Çünkü gerçekler er-geç ortaya çıkacaktı. Daha fazla bunu gizlemenin anlamı yoktu. Nihayet bu olayda da öyle olmuştur; kadın vicdanının sesini kısamamış, geç te olsa gururunu yenerek suçunu itiraf etmiş, gerçeklerin ortaya çıkmasına ve Hz. Yusuf’un sadakatine şahitlik etmiştir. Bu yönü ile itiraf, gidişata müdahale etme ve geçmişini sorgulama, hakkı batıldan ayırıp kabul etme ve açıklama olarak bilinen özeleştirisi ile içi içe bir kavramdır..

2.2.1.3.4. Tövbe

Özeleştirinin bir sonucu olan tövbe kelimesi, Kur’an’da değişik formlarda sık tekrar edilen kelimelerden biridir. Zira insan-Allah ilişkisi söz konusu olduğunda en fazla ön plana çıkan kelime tövbedir. Arapça’da “تاب” fiilinden türeyen “tövbe” ve “metâb” kelimeleri; “عن” ile beraber kullanıldığında, günahından pişman olup üzülmek,⁴⁷¹ “الى” ile kullanıldığında tövbe edip Allah’a geri dönmek,⁴⁷² “على” ile kullanıldığında ise Allah tövbesini kabul etti, onu affetti⁴⁷³ anlamında

Nahcivani, eş-Şeyh Ni’metullah b. Mahmud *el-fevatihu'l-ilahiyye ve'l mefatihu'l-ğaybiyye*, I. Baskı, ⁴⁷⁰ Osmanlı Hilafet Matbaası, İstanbul 1325 h., I, 377; Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XVI, 138;

Nesefti, II, 189; Mukatil b. Süleyman, II, 153; Muhammed Reşit Rıza, XII, 267-268.

⁴⁷¹ Kim de tövbe eder ve arkasından salih amel işlerse o kimse esash bir pişmanlıkla Allah'a yönelmiş olur” (*Furkan: 25/71*). Yani, yalnızca Allah, Rahman ve Rahim'dir; pişmanlığa afla karşılık verir ve içten tövbe edip doğru tavırlar takınılarak düzelmeye gösterildiği takdirde, geçmiş hatalarından dolayı kişiyi cezalandırmaz.

⁴⁷² أفلا يَتُوبُونَ إِلَى اللَّهِ وَيَسْتَغْفِرُونََهُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ “Hâlâ mı Allah'a tövbe etmezler ve O'ndan bağışlanma isterler? Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.” (Mâide: 5/74). Tövbe ve istiğfar ederlerse, Allah bağışlar ve kendilerini iyilik ve rahmetiyle mutlu eder. (Bkz. Yazır, III, 440)

⁴⁷³ وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا حَتَّىٰ إِذَا صَافَقْتُمْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضَ بِمَا رَحِبَتْ وَصَافَقْتُمْ عَلَيْهِمُ أَنْفُسَهُمْ وَظَنُّوا أَن لَّا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

Savaştan geri kalan üç kişinin de tövbelerini kabul etti. Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıkıtkça sıkmış, böylece Allah'(ın azabın) dan yine O'na sığınmaktan

kullanılmaktadır.⁴⁷⁴ “التائب” kelimesi hem tövbe eden için hem de tövbeyi kabul eden için kullanılır.⁴⁷⁵ Ayrıca bu kelime ismi fail olduğu için süreklilik arz etmektedir.

Geri dönmek anlamına gelen tövbe, dinî terminolojide “bir insanın işlemiş olduğu günahından ötürü pişmanlık duyup günah işlemekten vaz geçmesi, işlediği kabahati bir daha işlemeyeceği hususunda Allah (c.c.)’a söz vermesi”⁴⁷⁶ demektir. Tövbe her türlü kötü halden, her türlü iyi hale dönmektir.⁴⁷⁷ İşlenen suç ve yapılan hatadan dolayı kişinin derin bir üzüntü, endişe ve pişmanlık duyup hatasından vaz geçmesi bakımından tövbe, yapılan özeleştirinin bir sonucudur. Kişinin yaptığı kötülüğü, işlediği günahı günah olduğunu bilip, onu terk ederek Allah (c.c.)’a dönmesi, O’ndan bağışlamasını dilemesi, yaptıklarından pişman olduğunu belirterek Allah (c.c.)’a yalvarması olarak yorumlanan tövbe⁴⁷⁸ İslam dininde ve Müslüman’ın hayatında önemli bir yer işgal etmektedir. Zira Kur’an’da bazı âyetlerde tövbe eden kişiler övülmüş bazı âyetlerde insanlara tövbe etmek emri verilmiştir.⁴⁷⁹ Bu emir gereği Kur’an’a göre kişinin kendisini tövbe ile yenilenme sorumluluğu bulunmaktadır.

Kur’an’da özeleştiriyi güçlü bir şekilde karşılayan kavram tövbedir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de özeleştirii ile aynı anlama gelen tövbe kelimesi surelerin neredeyse dörtte birinde, 75 âyette ve 93 kez tekrar edilmesi, ayrıca sadece tövbe suresinde 17 kez tekrar edilmesi, hadisleri de sayacak olursak⁴⁸⁰ bu konunun İslam’da ne kadar önemsendiğini göstermesi açısından son derece manidardır. Tövbe, kişinin, yaptığı işe bakıp kötü olduğunu anladıktan sonra pişmanlık duymasıdır.⁴⁸¹ Tövbede esas olan pişmanlık, kişinin, geçmiş yaşantıları başka türlü olabilirdi diye özlemle, acınma, özülme ve yakınma biçiminde duygusal tepkide

başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski hâllerine) dönsünler diye, onların tövbelerini de kabul etti. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul eden ve çok merhamet edendir. (Tövbe:9/118)

⁴⁷⁴ Razi, I, 83; İbn Manzur, I, 233; Zebidi, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseyni Tacu’l-A’rus Min Cevahiru’l-Kamus, Darü’l-Hidaye, Kuveyt 2008, II, 77; Güneş, s 122;Sarı, 162.

⁴⁷⁵ İsfahâni, 201.

⁴⁷⁶ İsfahâni, 200; Karagöz vd., 657.

⁴⁷⁷ Ateş, XX, 365.

⁴⁷⁸ H. Mehmed Soysaldı, “İslam’da Tövbe”, *Tasavvuf Dergisi*, 6, Ankara, Mayıs/2001, 81-90.

⁴⁷⁹ Nur:24/31; Hud:11/3; Tahrir:66/8.

⁴⁸⁰ Bkz. Nevevi, *Riyadü’s-Salihin*, (Trc. Abdulvehhab Öztürk), Kahraman Yay., İstanbul 2016, 34-58; Elbani, (h.n.: 4400), II, 811.

⁴⁸¹ Gazali, İhya, IV, 748.

bulunmasıdır.⁴⁸² İşlediği bir günah veya suçtan pişman olarak bir daha yapmamaya karar vermesidir.⁴⁸³ Aynı şekilde tövbe, pişman olmuş bir halde günahattan dönüp Allah'a yönelme ve sığınma anlamına gelmektedir.⁴⁸⁴ Tövbe Hz. Adem'le başlayan kulluğun bir göstergesidir.

Özeleştirici ile doğrudan ilişkili olan tövbe, günahla beraber anlam kazanan bir kelimedir. Allah Teala'nın Rahman ve Rahim sıfatları ise tövbeyle beraber tezahür etmektedir. Dolayısıyla bu kelimeler arasında döngüsel bir ilişki vardır. Kur'an, insanların günah işlemesini asla yadırgamaz, günahı insana yabancı addetmez. Ama günahla beraber nedamet ve pişmanlığın bulunmamasını yadırgar.⁴⁸⁵ Çünkü günah işleme insan hayatının bir gerçeği olmakla beraber insana yapışık değildir. "*Her insan hata eder. Hata işleyenlerin en hayırlıları tövbe edenlerdir.*"⁴⁸⁶ Deyim yerinde ise insanın yere düşmesi çok önemli değildir. Çünkü herkes düşebilir. Önemli olan, düştükten sonra kalkıp üzerindeki tozları temizleyebilmesidir. Allah Teala, kullarına olan merhametinden dolayı tövbeyle hatalarından arınma ve iç huzura kavuşma fırsatını her daim tanımaktadır.

Dezavantaj gibi güzükten hatalar insanın kemalatına katkı yapmaktadırlar. Zira hatalar insanın öğretmenleridirler. Çünkü yanlışlarını göremeyen kimse doğru kararlar veremez. Hz. Adem günah işlemeyene kadar günahın ne olduğunu bilmiyordu. Atalarımız "*Bir musibet bin nasihatten daha etkilidir*" derken bu gerçeğe işaret etmişlerdir. Bu bağlamda, Kur'an'da sıkça tekrarlanan "tövbe" kelimesinden hemen sonra "ıslah" veya "salihat" kelimelerinin sık sık kullanıldığını görmekteyiz.⁴⁸⁷ Çünkü tövbede esas olan hatadan dönüş ile beraber hatayı ortadan kaldırmak ve sebep olduğu zararları telafi etmektir. Yani tövbe teorik olmanın ötesinde pratiği olan bir ıslah ameliyesidir. Çünkü hatadan dönüş, beraberinde eskiden ders almayı ve daha iyi işler yaparak hayatı yeniden düzene sokmayı

⁴⁸² Bakırcıoğlu, 1237.

⁴⁸³ Akalın vd., 2378; Ayverdi, 1266; Doğan, 1717.

⁴⁸⁴ İbn Manzur, I, 233; İsafahani, 200; Sarı, 162;

⁴⁸⁵ Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 53 (Abdulkerim Hatib, Kadıyyetu'l-İlahiyye 449' dan naklen)

⁴⁸⁶ Nevevi, *Riyadü's-Salihin*, 34; Tirmizî, Kıyame: 49, 50; İbn Mace, Zühd: 30.

⁴⁸⁷ Bkz. Bakara: 2/160, 279; Al-i İmran, 3/89; Nisa: 4/146; ; Mâide:5/39; En'âm: 6/154; Tövbe: 9/5; Hud: 11/112; Nahl: 16/119; Nur: 24/5; Meryem:19/60,61; Taha:20/ 82; Furkan: 25/70,71; Kasas:28/ 67.

gerektirmektedir.⁴⁸⁸ Hataların insanlara hayatın gerçeklerini öğretmesi ve daha anlamlı hale getirmesinden hareketle, gidişata müdahale etmeyi esas alan tövbe, özeleştirinin bir sonucu olarak her yönden arınma ve yenilenme sorumluluğunun en önemli göstergelerinden biridir. Çünkü her ikisinde de bir bilinç tazelenmesi söz konusudur. Nitekim bu gerçek şu ayetle güzel bir şekilde izah edilmektedir.

وَمَنْ تَابَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَإِنَّهُ يَتُوبُ إِلَى اللَّهِ مَتَابًا

*Kim de tövbe eder ve salih amel işlerse işte o, Allah'a, tövbesi kabul edilmiş olarak döner.*⁴⁸⁹

Kişinin davranışları üzerine yönelttiği değerlendirmelerde kendisine sağlanan imkânları hangi yönde kullandığını tespit etmesi hayati bir önem arz etmektedir. Bu konuda en önemli argüman özeleştirisi ile benzer muhtevaya sahip olan tövbedir. Bu bakımdan tövbe, hayat boyu devam eden ve bir yerde bitmeyen bir süreçtir. Bu uzun soluklu sürece işaret eden Hz. Peygamber “*Ey İnsanlar! Allah'a tövbe edin ve ondan mağfîret dileyin. Zira ben günde yüz kere tövbe ediyorum*”⁴⁹⁰ derken bu gerçeğe işaret etmektedir. Bu ve buna benzer hadislerde geçen sayılardan maksat, tövbe ve istiğfara bir sınır getirmek değildir. Maksat bunları çok yapmaktır.⁴⁹¹ Bu kapsamda, yanlışlarını bütün çıplaklığı ile tespit eden, bunlardan derin bir pişmanlık duyan, bunları sebep-sonuç ilişkisi kapsamında değerlendirebilen kişi, tövbe ederek özeleştirinin gereğini yerine getirmektedir.

Tövbe veya özeleştirisi bir arınma ve yenilenme eylemidir. Nitekim Allah Teala “...Doğrusu, Allah tövbe edenleri ve temizlenenleri sever”⁴⁹² âyetiyle tövbe ile temizlik arasındaki güçlü bağa işaret etmiştir. Hadislerde dinin yarısı olarak nitelendirilen temizlikle tövbenin yanyana zikredilmesi manidardır. Zira tövbe, gündelik hayatta günah kirlileriyle kalbi kirlenen kişinin manevi yönden bir arınması olup şahsiyet gelişimine ciddi anlamda katkı yaparken özeleştirisi ile aynı işleve sahip olduğunu görmekteyiz.

⁴⁸⁸ Karaca, 212.

⁴⁸⁹ Furkan: 25/71.

⁴⁹⁰ Nevevi, *Riyadü's-Salihin*, 34.

⁴⁹¹ Nevevi, *Riyadü's-Salihin*, 34.

⁴⁹² Bakara: 2/222.

Tövbe, nefis muhasebesi veya özeleştirisi için henüz vaktin gelmediğini söyleyenler azımsanmayacak kadar çoktur. Aslında bu şekilde düşünenler gerçeği aramamakta ve kendilerini sürekli kandırıp avutmaktadırlar. Aslında uygun vakit bulamadığından değil, çok sayıdaki nefsanî hatalarıyla yüzleşmekten korktuğu için kişi sürekli kendisinden ve kendi gerçeklerinden kaçmaktadır. Nitekim vücudunda bir rahatsızlık hissedip doktora gitmekten korkan hasta, “erken teşhis hayat kurtarır” prensibine aykırı davrandığından bedelini ağır bir şekilde ödeyebilir. Dolayısıyla Allah Teala'nın kesinlikle kabul edeceğini bildirdiği tövbe; kişinin düşünmeden ve bilgisizce işlediği günahın sonuçlarını gördüğünde, ölüm vakti gelmeden pişman olup Allah'a sığınması ve en yakın zamanda tövbe etmesidir.⁴⁹³

إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا
حَكِيمًا

*Allah katında (makbul) tövbe, ancak bilmeyerek günah işleyip sonra çok geçmeden tövbe edenlerin tövbesidir. İşte Allah, bunların tövbelerini kabul buyurur. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*⁴⁹⁴

Bu âyette geçen “çok geçmeden” ifadesi, hatanın farkına varıldığı andır. Bu andan itibaren tövbe etmemenin hiçbir mazereti yoktur. Bu bağlamda tövbede zamanlama çok önemlidir. Hatanın farkına varıldığı andan itibaren mümkün olan en yakın zamanda tövbe etmek esas bir kural olmakla beraber tövbedeki samimiyyetin de göstergesidir. Dolayısıyla hatasını kabul ettikten sonra bu hatayı düzeltmek için yeterince gayret göstermeyen, hatayla kendisi arasında bir mesafe koymayan, çok mecbur kalınca tövbe veya özeleştirisi yapmak, tövbeyi işlevsiz ve anlamsız hale getirir. Nitekim diğer ayette;

وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ اللَّهَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَرَاءُ
أُولَئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا

⁴⁹³ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, VIII, 88; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 236; Beydavi, I, 160; Sa'lebi, I, 357; Sabuni, III, 225.

⁴⁹⁴ Nisa: 4/17.

“Yoksa (makbul) tövbe, kötülükleri (günahları) yapıp yapıp da kendisine ölüm gelip çatınca, “İşte ben şimdi tövbe ettim” diyen kimseler ile kâfir olarak ölenlerinki değildir. Bunlar için ahirette elem dolu bir azap hazırlamışlardır.”⁴⁹⁵

“Bir kişinin kendi davranışları üzerine yönelttiği yargı” olarak tanımlanan özeleştirici, tövbenin sebebidir. Özeleştirici veya tövbe aynı zamanda bir ıslah, bir yenilenme ve ikmal işlemidir. Tövbe, değişim iradesinin bir beyanıdır. Zira Hz. Peygamber “التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ” “Günahından tam olarak dönüp tövbe eden, onu hiç işlememiş gibidir”⁴⁹⁶ diye buyurmaktadır. Dolayısıyla tıpkı kirlenen bir elbisenin ilk temiz hali arzulandığı gibi özeleştirici veya tövbe ile kişi ilk yaratılışı olan temiz fitratına yeniden bir dönüş ve arınma sağlamakla yenilenme sorumluluğunu gerçekleştirmiş olur. Nasıl su dış kirleri giderirse, ibadet, güzel ameller, tövbe ve istiğfar da kötü eylemlerin ruh üzerinde bıraktığı günah kirlerini giderir.⁴⁹⁷

Hadis-i şerifte geçen “التَّائِبُ” lafzı, hem tövbe eden hem de tövbeyi kabul eden için kullanılır. Buna göre, kul Allah’a tövbe ettiğinden “تائب” adını alır. Allah da kulun tövbesini kabul ettiğinden “تائب” diye adlandırılmıştır.⁴⁹⁸ Bu kelime kul için kullanıldığında, sürçüp düşen kimsenin hemen kalkıp silkinmesi ve üzerindeki tozları silmesi gibi günah işleyen kimsenin de farkına vardığında hemen tövbe ile doğrulanan; yanlışının farkına vararak Cenâb-ı Hakk’a teveccüh⁴⁹⁹ eden, sonra da yalvarıp yakarmalarıyla deyim yerinde ise tövbe kurnalarında temizlenmeye ve arınmaya çalışan kişinin durumunu ifade eder. Hadis-i şerif, bir isim cümlesidir. İsim cümlesi ise devam ve sebat ifade eder. Demek ki bu hadisten anlayacağımız, tövbe ve istiğfarda devamlılık esastır. Yani kişi ne zaman tökezleyip günah çukuruna düşse, her defasında, hiç vakit geçirmeden, hemen tövbe kurnalarına koşmalıdır. Hadis-i şerifte dikkat çeken başka bir husus da günah mânâsına gelen “zenb” kelimesiyle kuyruk manasına gelen “zeneb” ile aynı kökten gelmesidir. “ذنب” kelimesinin asıl anlamı, bir şeyin kuyruğunu tutmaktır. Bu kelime, bir şeyin kuyruğu

⁴⁹⁵ Nisa: 4/18.

⁴⁹⁶ İbn Mâce, Zühd: 30; Elbani, (h.n.: 3008), I, 578.

⁴⁹⁷ Ateş, XX/355.

⁴⁹⁸ İsfahâni, 201.

⁴⁹⁹ Teveccüh: Bir tarafa doğru yönelme, yüzünü çevirme (Bkz. İbrahim Mustafa vd., I-II, 1072)

nokta-i nazarından akıbeti kötü addedilen her fiil için de kullanılır.⁵⁰⁰ Âyette geçen *فَلَا تَدْرِكُهُمُ الْيَدَانُ أَعْيُنُهُمْ*⁵⁰¹ ifadesi bu anlamda kullanılmıştır. Bu durumdan hareketle diyebiliriz ki günah, insan fitratına ters, tabiatına aykırı olan ona takılmış bir kuyruk gibidir. Çünkü İslam inancına göre insan günahsız olarak doğmaktadır. Evet, günah, insanı kuyruklu bir varlık hâline getirir. Kuyruk, kuyruklu olarak yaratılmış varlıklara yakışsa da insana yakışmaz. Bir an önce bu kuyruktan kurtulup özüne/fitratına dönmelidir. Bu da ancak özeleştirisi ile anlam kazanan tövbe ile mümkündür.

Önyargılı kişilerin fikirleri çoğu zaman temelden yoksun olduğu için yanılma ihtimalleri çok yüksektir. Kimi insanlar, işledikleri hatasının büyüklüğünü göz önünde bulundurarak hiçbir şekilde affedilemeyeceğini düşünerek özeleştirisi yapmak yerine ümitsizliğe düşmektedirler. Bu durumda ümitsizlik, insanı Allah'tan uzağa düşürmekte, onun kâinat, dünya, çevre ve toplum anlayışına zarar vermektedir. Tamamıyla önyargıya dayalı olan bu ümitsizlik hali veya olumsuz benlik kişiyi daha fazla günaha sevk etmektedir. Ümitsizlik, Allah Teala'nın kulu en çok ilgilendiren lütfetmek, acımak, merhamet etmek vb. sıfatlarını bilinçli reddi anlamına gelmektedir.⁵⁰² Bu açıdan, Mu'tezile'nin ümitsizliği (ye's) küfrün sebebi olarak görme yaklaşımı gözardı edilmemelidir. Hâlbuki Allah Teala bu konuda şöyle buyurmaktadır:

قل يا عبادي الذين أسرفوا على أنفسهم لا تقنطوا من رحمة الله إن الله يغفر الذنوب جميعا إنه هو الغفور الرحيم

*De ki: "Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."*⁵⁰³

Burada sadece mü'minlere değil, tüm insanlığa hitab edilmiştir. Çünkü aksini düşünebilmek için elimizde herhangi bir delil bulunmamaktadır. Ancak bu hitabın genel olması, her tövbe edenin, günahlarının affedileceği anlamına gelmez. Çünkü hemen sonra gelen ayet, günahların affını, tövbe etmekle birlikte, Allah'ın

⁵⁰⁰ İsfahâni, 402.

⁵⁰¹ Al-i İmran: 3/11.

⁵⁰² Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*., 211.

⁵⁰³ Zümer: 39/53.

gönderdiği "hidayete" yani Kur'an'a tabi olmanın gerekliliğini izah etmektedir. Şirk hariç her türlü günahı isterse affedeceğini beyan eden⁵⁰⁴ Allah Teala, günahkar kullarına umut vererek, istedikleri zaman tövbe kapısını aralayabileceklerini ve günah yüklerinden kurtulabilecekleri müjdesini vermektedir. Yeterki insan kendisiyle ve kendi hatalarıyla yüzleşme cesaretini gösterebilsin.

Hulasa İslam dinine göre günah insanın bir gerçeği olmakla beraber affedilmez değildir. Kişi, iyi niyetli ve azimli ise tövbe etmek suretiyle günahlarından arınabilir. Önemli olan kişinin yaptığı kötü fiillerin farkında olması, günahlara karşı tavrını belirlemesi, yaptığı kötülüklerin sonuçlarını öngörerek üzüntü ve nedamet duyması, bu durumda kötü davranışlardan kaçınması ve gelecekte buna meyletmemeye gayret etmesidir.⁵⁰⁵ Keza İslam dinine göre insan, lehinde ve aleyhinde olanları bilmekle mükelleftir. Bu mükellefiyet akıllı olma ve temyiz yaşıyla beraber başlamaktadır. Her şeye rağmen bir yerde hata yapmışsa bu hatadan dönmenin ve özür dilemenin de bir erdem olduğunu bilmesi gerekir. Bu bakımdan, özeleştirmenin bir sonucu olan tövbe, insanın çevresiyle kurmuş olduğu ilişkilerde davranışlarını gözden geçirmesi, iyi ile kötüyü belli değerler tablosu ekseninde belirlemesidir. Dolayısıyla yaptığı yanlışlıklardan duyduğu derin üzüntü, mahcubiyet ve pişmanlık sonucu meydana gelen psikolojik baskıdan kurtulmak için özeleştirel bir yaklaşımla sorun olan davranışlarını ortadan kaldırmak suretiyle kendisini yenileyip durumunu düzeltmesidir.

2.2.1.3.5. Özür

Kur'an'da insanın olumsuz davranışlarıyla beraber gündeme gelen kelimelerden biri de "özür"dür. Bu kelime de tıpkı tövbe gibi yapılan özeleştirmenin bir sonucudur. Günah ve kusur anlamına gelen "عَذْرٌ" kelimesinden türeyen "özr" (عُذْرٌ); insanın günahlarının kendisiyle silineceği şeyi aramasıdır.⁵⁰⁶ Kur'an-ı Kerim'in değişik yerlerinde geçen⁵⁰⁷ "إِعْتَذَرَ" kelimesi, "عن" ile kullanıldığında

⁵⁰⁴ Nisa: 4/48.

⁵⁰⁵ Gazalî, *İhya*, IV, 9-12.

⁵⁰⁶ İsfahânî, 685.

⁵⁰⁷ Bkz. Nisa: 4/95; Tövbe: 9/66, 90, 94; Nahl:16/84; Mü'min: 40/52; Tahrim: 66/7; Kıyame: 75/15.

mazeretinin kabulünü istemek, özür dilemek ve özür göstermek anlamlarına gelmektedir.⁵⁰⁸ “مُعَذِّرٌ” ifadesi geçerli bir mazereti olmadığı halde özür beyan eden kimsedir.⁵⁰⁹ Nitekim Kur’an-ı Kerim’de; “...وَجَاءَ الْمُعَذِّرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ...”⁵¹⁰ “Bedevîlerden mazeret ileri sürenler, kendilerine izin verilsin diye geldiler...”⁵¹⁰

İnsanın özür dilemesi üç şekilde olmaktadır; ya kişi kendisine nispet edilen suçu işlemediğini beyan eder veya “şunun için yaptım” der ve varsa haklı gerekçelerini söyleyerek suçlanmaktan kendisini kurtarır. Ya da suçunu kabul ederek, pişman olduğunu, bir daha yapmayacağını söyleyerek özür diler. Bu üçüncüsü tövbedir. Şu halde her tövbe özürdür, fakat her özür tövbe değildir.⁵¹¹ “مَعَاذِيرٌ” kelimesi “مَعْدَارٌ” kelimesinin çoğulu olup örtü ve perde anlamına gelmektedir. Nitekim Kur’an’da özür dilemekle hatalarını perdelemeye çalışan, bir takım mazeretlerin arkasına geçen ve onları kendilerine siper eden kimselerden bahsedilirken bunun boş bir çaba olduğu vurgulanmaktadır: وَلَوْ أَلْفَىٰ مَعَاذِيرَهُ *Birtakım özürler ortaya atsa da.*⁵¹² Demekki özeleştirme bağlamında yapılan özür dilemede zihinsel dürtünlük göstermek son derece önemli olup insanın içine düştüğü zor durumdan çıkmanın en kestirme yoludur. Nitekim aşağıdaki ayet de bunu teyid etmektedir:

لَا تَعْتَذِرُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ إِنَّ نَعْفَ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ يُعَذِّبُ طَائِفَةٌ بَأْتَهُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ

“Boşuna özür dilemeyin! Çünkü siz, (sözde) iman ettikten sonra küfrünüzü açığa vurdunuz. İçinizden (tövbe eden) bir zümreyi affetsek bile, suçlarında ısrar etmeleri sebebiyle, diğer bir zümreye azap edeceğiz.”⁵¹³

Bu ve buna benzer ayetler, bir takım geçersiz mazeretler ileri sürerek savaşa katılmak istemeyen münafıklardan söz etmektedir. Nitekim devamındaki ayetlerde samimi olmak şartıyla hastalık, sakatlık veya fakirlik gibi geçerli mazeretlerin ancak kabul edilebileceği beyan edilmektedir. Bu, hastalık, sakatlık veya fakirlik nedeniyle özürleri kabul edilebilecek kimselerin bile, ancak samimi oldukları Allah ve

⁵⁰⁸ Sarı, 981; Güneş, 765.

⁵⁰⁹ İbrahim Mustafa vd., I, II, 640.

⁵¹⁰ Tövbe: 9/90.

⁵¹¹ İsfahâni, 685; Firuzabadi, 561; İbn Manzur, I, 234.

⁵¹² Kıyame: 75/15.

⁵¹³ Tövbe: 9/66.

Rasulüne içten iman ettikleri takdirde bağışlanabilecekleri anlamına gelir. Bu sadakat olmaksızın hiç kimse, sadece savaşa çağrıldığı zaman hasta veya fakir olduğu için affedilmeyecektir.⁵¹⁴ Kısacası özür ancak geçerli bir mazerete binaen anlam kazanabilmektedir.

İnsanın çevresiyle geliştirmiş olduğu ilişkiler çerçevesinde sebep olduğu olumsuzluklardan dolayı özür dilemesi bir erdemdir. Sorumluluk bilinci gelişmiş, davranışlarının sorumluluğunu taşıyan kişi rahatlıkla özür diler. Özür dilemek hatayı kabul etmek anlamına geldiği için aynı zamanda yapılan hatanın sorumluluğunu kabul etmektir. Böyle bir durumda kişinin hiçbir mazeret ileri sürmeden hatasını olduğu gibi kabuledip özür dilemesi sorunu çözmeye en etkili ve mantıklı yöntemdir. Aksi takdirde sırf özür dilememek için hatayı küçümsemek, görmezden gelmek veya hataya kılıf bulmak sorunu büyütme başka bir etkisi olmayacaktır.

Özür dilemek, hatanın kabulü ve itiraf edilmesidir. Bu kapsamda özür, özeleştiriden hemen sonra yapılması tavsiye edilen salihat kapsamındaki eylemlerden biridir diyebiliriz. Çünkü özür, kırılan kalplerin tamir edilmesi, gasp edilen hakların geri ödenmesi ve karşılıklı helalleşmeden ibarettir. Yoksa kuru kuruya yapılan bir eylem değildir. Nitekim Hz. Peygamber: *“Bir müminin din kardeşiyle üç günden çok dargın durması caiz değildir”*⁵¹⁵ derken bu gerçeğe işaret etmiştir. İnsanın geçmişte yaptıklarını gözden geçirerek kendisiyle iç hesaplaşması sonucu kabul ettiği hatalarından dolayı özür dilemesi, hatasını telafi etmek için gayret etmesi, hatasını örttüğü gibi, çevresiyle bozulan ilişkilerini de tamir etmesine katkı yapmaktadır. Dolayısıyla geçmişteki davranışlarına yönelik bir değerlendirme olması hasebiyle özür dileme; tövbe, itiraf veya özeleştirisi ile benzer özelliklere sahiptir.

⁵¹⁴ Mevdudi, II, 260.

⁵¹⁵ Buhari, Nikah: 45, Edeb: 57,58; Müslim, Birr:28-34;Ebu Davud, Edeb: 40,56.

2.2.1.4. Özeleştirî İle İlgili İkincil Kelimeler

2.2.1.4.1. Kefâret

Kur'an'da özeleştirî ile direk olmasa da dolaylı bir şekilde ilişkili olan kelimeler vardır. Bunlardan en çok bilineni “*kefaret*”tir. Sözlükte “örtmek, gizlemek, inkâr etmek”⁵¹⁶ mânasındaki “k-f-r” kökünden gelen kefâret, genel olarak tövbenin çerçevesi içinde yer almakta ve işlenmiş günahların telafisi ve sonuçlarını ortadan kaldırmak amacıyla verilen kurban, sadaka ve tutulan oruç gibi davranışları ifade etmektedir.⁵¹⁷ Aynı kökten gelen “*Kafir*” kelimesi; inkar eden, yok sayan, bir şeyi saklamaya çalışan, görmezlikten gelen, nankörlük eden vb. anlamlarda kullanıldığı gibi dini terminolojide Allah'ın varlığına inanmayan O'nu yok sayan kimseye denir. Bu nedenle kafir, gecenin karanlığına benzetilmiştir. Çünkü gecenin karanlığı her şeyi örter.⁵¹⁸

Aynı kökten türeyen keffere fiili, Kur'an-ı Kerim'de günahları örtmek anlamında kullanılmaktadır.⁵¹⁹ Dinin belirli yasaklarının kasten ihlâli durumunda yapılması istenen malî veya bedenî ibadetler kefarete kapsamında değerlendirilmektedir.⁵²⁰ “*Allah, boş bulunarak ettiğiniz yeminlerle sizi sorumlu tutmaz. Ama bile bile yaptığınız yeminlerle sizi sorumlu tutar. Bu durumda yeminin kefareti, ailenize yedirdiğinizin orta hâllisinden on yoksulu doyurmak yahut onları giydirmek ya da bir köle azat etmektir. Kim (bu imkânı) bulamazsa, onun kefareti üç gün oruç tutmaktır. İşte yemin ettiğiniz vakit yeminlerinizin kefareti budur. Yeminlerinizi tutun. Allah, size âyetlerini işte böyle açıklıyor ki şükredesiniz.*”⁵²¹

Kur'an'da kefarete kelimesi üç âyette dört defa geçmekte olup bunlardan kısastan söz eden âyette, yapılan bağışlamanın ya da malî fedakârlığın işlenen günah

⁵¹⁶ Firuzabadi, I, 605; İbn Manzur, V, 151; Zebidi, XIV, 50; Cevheri, II, 372.

⁵¹⁷ İsfahâni, 922; Karagöz vd., 369; H. Mehmet Katar, “Kefâret”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV,177-179; Adnan Koşum vd., *İslam İbadet Esasları*, Grafiker Yay., Ankara 2014, 275.

⁵¹⁸ Cevheri, II, 372.

⁵¹⁹ Bkz. Al-i İmran, 3/193; Mâide: 5/45; Muhammed: 47/2.

⁵²⁰ Rahmi Yaran, “Kefâret”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV/179-182.

⁵²¹ Mâide: 5/89.

için kefâret olacağı bildirilir.⁵²² Diğer âyetlerde bilerek yapılan yeminin⁵²³ ve ihramda iken avlanma yasağını ihlâlin cezası açıklanır.⁵²⁴ Ancak Kur'an'da kefâret kavramına atıf bundan ibaret olmayıp hacda tıraş olmak, hatâen adam öldürmek ve zihâr yemini gibi belirli kural ve hak ihlâlleri halinde de kefâret kelimesi kullanılmaksızın bu mahiyette bazı yükümlülükler getirilir.⁵²⁵ Ayrıca Kur'an'da genel bir anlatımla, işlenen günahların ve yapılan kötülüklerin Allah hakkına taalluk eden kısmının tövbe, iyi davranışlar, iman ve sâlih amelle bağışlanıp örtüleceği sıkça tekrarlanır ve müminlerin de böyle dua etmesi öğütlenir.⁵²⁶ Hz. Peygamber de, kılınan namazın, büyük günahlardan kaçınmak şartıyla küçük günahlara kefâret olacağını bildirmiştir.⁵²⁷

Âyetlerde kullanılan “tekfir” kalıbının dinî terminolojideki kefâret kavramıyla hem kök hem anlam birliği vardır.⁵²⁸ Bu anlamda kefâret, meşru bir mazeret olmaksızın başlanılan bir ibadetin tamamlanmadan yarıda bırakılmasından kaynaklanmaktadır. Veya ilahi otoriteye karşı işlenen bir kusurdan dolayı, ilahi otoritenin kendisini mahkûm etme veya nimetlerden mahrum bırakma endişesini azaltmak içindir.

İnsan, bir yönü ile hata ve günahlara meyillidir. Hata işleyenlerin en hayırlısı hatalarından pişmanlık duyup tövbe edendir diyen Hz. Peygamber, hataların insana yapışık olmadığını ve istenildiğinde bunlardan kurtulabileceğine işaret etmiştir. Çeşitli arzu ve güdülerinin etkisi ve baskısı altında olan insanın Allah Teala'ya karşı işlemiş olduğu günahların sonuçlarını ortadan kaldırmak ve telefi etmek için; kimi zaman sözlü itiraf ve pişmanlık ifade eden kelimelerle olduğu gibi, bazen de bedeni ve mali ibadet veya cezalarla da olmaktadır. O cezalardan biri de kefarettir.

Kefaret hem bir ibadet hem de mali bir cezadır. Dolayısıyla yapılan hatayı düzeltmek, sonuçlarını ortadan kaldırmak, kaybedilen itibarı yeniden kazanmak ve

⁵²² Mâide: 5/45.

⁵²³ Mâide: 5/89.

⁵²⁴ Mâide: 5/95

⁵²⁵ Bkz. Bakara: 2/196; Nisa: 4/92; Mücadele: 58/2-4.

⁵²⁶ Bkz. Al-i İmran: 3/193,195; Nisa: 4/31; Mâide: 5/12, 65; A'râf: 7/153; Enfal: 8/29; Hüd: 11/114; Tegâbün: 64/9.

⁵²⁷ Müslim, Teharet: 5.

⁵²⁸ Yaran, XXV, 179-182.

olanlardan gerekli dersleri çıkarmak gibi yüksek hedefleri olan kefarete, özeleştirinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Özeleştiride esas olan geçmişi sorgulamak ve geçmişte yapılan hataları tespit edip bir şekilde düzeltmektir. Çünkü hatadan sonra meydana gelen pişmanlık yapılan özeleştirinin bir neticesidir. Bu kapsamda, geçmişte yapılan hataları salihata denilen güzel işlerle telafi etmekle kişinin kendisini yenilenmesine yönelik bir irade göstermesi bakımından kefarete özeleştirisi ile benzer özellikler taşımaktadır.

2.2.1.4.2. Muatebe

“معاتبَة” kelimesi “عَتَبَ” fiilinden türeyerek, Arapça’da bir kimseyi, bir şeyden dolayı uyarmak, kınamak, tekdir etmek, sitem etmek, ayıbını yüzüne vurmak, paylamak ve azarlamak manalarında kullanılmaktadır.⁵²⁹ Bu anlamda kullanılan “muatebe” de tıpkı “atebe” gibi nefis ile kullanıldığında nefsin uyarılarak kınanması demektir. Bu kelime müşareket ifade ettiği için, kişinin kendisiyle hesaplaşması bağlamında, nefsin olumsuzluklarını esas alarak kendisini kınamasıdır. مَعْتَبَةٌ ve عَتَبٌ formları, istiare yolu ile insanın başkasına duyduğu düşmanlık anlamında kullanılır.⁵³⁰ Dolayısıyla ‘itab, nefsin aşırı ve gayrimeşru isteklerine karşı tavır almak, nefse yüz vermemek ve müsamaha göstermemek anlamında kullanılmaktadır. Bu kelime Kur’an-ı Kerim’de bu şekliyle geçerse de değişik formlarda daha çok “özür dileme” anlamında kullanılmaktadır:

فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعْذِرَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ

“O gün zalimlere, mazeretleri fayda vermeyeceği gibi, onlardan özür dilemeleri de istenilmez.”⁵³¹ Çünkü o gün hesap günü olduğu için mazeretlerin ve özür dilemenin bir anlamı ve faydası yoktur.

İnsanın en büyük düşmanı kendi nefsi emaresidir. O nefis kötülüğü emredici, şerre meyilli ve hayırdan kaçıcı olarak yaratılmıştır. Kur’an’da nefsin

⁵²⁹ İbn Manzur, I, 576; İbrahim Mustafa vd., I, II, 582; el-Ezheri, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tezhibu'l-Luğa*, IX, Kahire 1964, 36-37; Zebidi, III, 306-310; Kemal Demiray, *Türkçe Sözlük*, İstanbul 1988, 455; Sarı, 965, Ayverdi, 587; Akalın vd., 1230; Doğan, 887.

⁵³⁰ İsfahâni, 670.

⁵³¹ Rum: 30/57; Ayrıca bkz. Nahl: 16/84; Casiye: 45/35.

fücür boyutu olarak nitelenen bu durum karşısında kişinin kötülükleri nefinden bilip ona sitem etmesi, onu kınaması, ayıbını yüzüne vurması, azarlaması anlamında muatebe; tasavvufi bir terim olarak kullanılmaktadır. Bu anlamda özeleştirisi kelimesi ile benzeşmektedir. Nefsin kınanması ve ayıplarının yüzüne vurulmasından maksat; ayıpları teşhir etmek, kişiliği rencide edip ayaklar altına almak olmayıp aksine onu tezkiye ve terbiye etmektir. Bu durum da ancak Allah'a ibadetle ve gayr-i meşru, bazen de meşru isteklerinden alıkoymakla ancak mümkündür.

İnsan, nefsini hesaba çektiği halde, Allah'a karşı günah irtikâbı hususunda nefsini tamamen başıboş bırakmamalıdır. Çünkü o zaman, daha çok isyana dalar, nefsi isyan ile daha da ünsiyet kazanır ve bu suretle onu isyandan uzaklaştırmak tamamen zorlaştığı için helak olur. Bunun için daima nefsini azarlamalıdır.⁵³² Nefis, kusur ve günahlarından dolayı kınamak ve ayıplamak, ceza vermek suretiyle terbiyeye tabi tutulursa ıslah olup mertebe kazanır ve nefs-i levvâme olur. Nitekim Yüce Allah “*kendisini kınayan nefse yemin ederim*” buyurmak suretiyle bunun önemine işaret etmiştir. Bu nedenle, nefsi denetleme ve kontrol etme anlamına gelen “murakebe”nin önemi yadsınamaz. Çünkü murakebe, iş birimlerinde en önemli aşama olan “takip ve kontrolü” ifade etmektedir. Bilindiği gibi, iş birimleri; planlama, uygulama, takip ve kontrolden ibarettir. Takip ve kontrol sağlıklı yapılmazsa önceki birimlerin bir önemi kalmaz. Bu kapsamda otokontrol veya özdenetim kavramaları önem arz etmektedir.

İnsan, kendi kendine konuşabilen tek varlıktır. Konuşur fakat dudakları kımıldamaz. Bu durumda susma hakkını da kullanamaz. Çünkü onu içten içe konuşuran vicdanı vardır. Hele vicdanın sesini hiçbir şekilde susturamaz. Çünkü insan kendi kendine tanıktır. Yaptıkları ise bu duruma en büyük kanıttır. Bu bağlamda muatebe, insanın, bir müfettiş mantığı ile dikkatli bir şekilde davranışlarını gözden geçirdiğinde tanık olduğu hatalarından dolayı, hiçbir mazeretin arkasına sığınmadan kendisini deyim yerinde ise sanık sandalyesine yerleştirip eleştirmesi, ayıplaması ve yadırgaması açısından özeleştirisi ile benzerlik arzetsen de özeleştiriden kısmen ayrılmaktadır. Çünkü muatebe, tümüyle nefse

⁵³² Gazali, İhya, IV, 731.

yönelik olumsuz bir değerlendirme olup Türkçe'deki karşılığı yergidir. Halbuki eleştiri ve özeleştiride ise hem olumlu hem de olumsuz değerlendirmeleri görmek mümkündür.

2.2.1.4.3. Tecdid

Sözlükte “cidd” kökünden gelip “yenilenmek, tazelemek,⁵³³ tekrarlamak ve güncellemek” gibi anlamlara gelir. “Teceddüd” de aynı kökten olup yenilenmek anlamına gelmektedir.⁵³⁴ Bu kelime, Arapça olup tıpkı “salat” kelimesi gibi Kur’an’da, Sünnette ve İslam âlimlerince bazen sözlük bazen de özel anlamlarda kullanılmaktadır. Nitekim “salat” kelimesi dua anlamına gelmekle beraber namaz ibadeti için kullanılmaktadır.

Tecdid, İslâm düşüncesinde yapısal bir unsur olarak dinle hayat arasındaki irtibatı canlandırmayı ifade eden terimdir. Kur’an’da bu terim birkaç yerde geçse de⁵³⁵ aslında başka bir âyette geçen ve “tağyir” anlamına gelen “yuğayyir” kelimesi, bu terimden kastedilen din ile hayat arasındaki irtibatı yenileme ve canlandırmayı ifade etmektedir.⁵³⁶

إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ

وَالِ

“...Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez. Allah, bir kavme kötülük diledi mi, artık o geri çevrilemez. Onlar için Allah’tan başka hiçbir yardımcı da yoktur.”⁵³⁷

Bu âyette geçen, “içlerinde olanı” ifadesinin olumlu ve olumsuz olmak üzere iki anlamı vardır: yani, insanlar kendi nefislerini fesat ve yozlaşmaya terk etmedikçe Allah, yardım ve esirgemesinden onları yoksun kılmaz; buna karşılık, yine Allah,

⁵³³ Akalın vd., 2295; Ayverdi, 1217; Doğan, 1655.

⁵³⁴ İbrahim Mustafa vd., I, II, 109; İbn Manzur, III, 107; Zebidi, I, 6200; Karagöz vd., 482; Sarı, 199.

⁵³⁵ Sebe: 34/7; Secde: 32/10.

⁵³⁶ İsfahânî, 770.

⁵³⁷ Rad: 13/11.

bilerek-isteyerek günah işleyen kimseler kendi içlerindeki eğriliği, olumsuz eğilimleri değiştirerek bunu hak etmedikçe, onlara rahmet ve inâyetini nasip etmez.

Tecdid, çok yönlü bir yenilenme ameliyesidir; dinde tecdid, dine sonradan sokulan bidat ve hurafelerden veyahut dini aşınmalardan dini temizleyip birinci nesil selefın anladığı tarzdaki dini anlayışa ve aslına rücu ettirmektir.⁵³⁸ Tecdid, toplumun kalkınması, dünya ve ahiret mutluluğu için gereken her tedbirin alınması amacıyla nazari, fikri ve ameli faaliyetlerin icrasındır. Tecdid, İslam'ı asrın idrakine sunmaktır.⁵³⁹

Bireysel bazda tecdid denilince, tövbe veya özeleştiri ile insanın ilk temiz hali olan fitratına dönmesidir. Nitekim şu âyet, “ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ.../Sonra (eski hâllerine) dönsünler diye, onların tövbelerini de kabul etti”⁵⁴⁰ insanın tövbe ile ilk temiz haline döneceğine işaret etmektedir. Bu anlamda tövbe bir tecdid eylemidir. Çünkü insan da zamanla manen kirlenmekte, temizlenmeye ve yenilenmeye gerek duymaktadır. Bu itibarla dini ifadesiyle tecdid, kitap ve sünnetin gereğince hareket etmektir. Çünkü kitap ve sünnet dinin aslıdır. Yoksa tecdid, yeni bir şey icat etmek değildir.

Günümüzde İslâm dünyasının hemen her tarafında ilmî, fikrî ve siyasî faaliyetlerin kendilerini ifade etmek için kullandığı temel İslami terimlerden biri tecdittir. Tecdid, İslâm dünyasının kendini yeniden keşfetmesi ve sömürge şartlarından kurtularak kendi asaletini bulabilmesi yolundaki gayretlerinin tamamını belirtmekte, dil biliminden davet tarzına, siyasî düzenden fıkıh usulüne, düşünceden ahlâka kadar bütün alanlarda yenilenme gayretleri için kullanılmaktadır.⁵⁴¹

İnsan en güzel bir şekilde yaratıldığına göre en güzel bir şekilde davranma sorumluluğu vardır. İlmi, fikri, teknik ve medeni alandaki gelişmelerin hepsinin arkasında daha üstününü bulma ve elde etme arzusu yatmaktadır. Tecdid, daha üstününü elde etmeye çabasıdır. Gerek teknik açılarda, gerek ilmi konularda, gerek hayat sistemlerinde, gerek fikri çalışmalarda olsun, insanoğlu daha üstününü elde

⁵³⁸ Bestami Muhammed Sait Hayr, *Mefhum Tecdidu'd-Din*, Cidde 2012, I, 20-21.

⁵³⁹ Karagöz, *Dini Terimler Sözlüğü*, 483.

⁵⁴⁰ Tövbe: 9/118.

⁵⁴¹ Tahsin Görgün, “Tecdid” *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 234-239.

etmek için ikmalî gereken eksiklikleri bulunduğunu bilip idrak etmektir. Her adım attıkça artan bir istekle bir daha ileriye gitmeyi istemek, daha yüce görüş ufuklarına varmak ve yeni yeni imkanlar elde ederek, daha başka yüksek hedefler edinmektir.⁵⁴² Halk arasında hadis olarak bilinen “iki günü eşit olan zarardadır” ifadesi bu gerçeği ifade etmektedir. Dolayısıyla insanın tüm hayatını gözden geçirerek eksikliklerini tespit ettikten sonra söz ve davranışlarında en güzeli yakalama ve yapma hedefi olan “ihsan” boyutuna odaklanması Rabbimizin emridir; “Size bir selam verildiği zaman, ondan daha iyisiyle selam verin veya aynıyle mukabele edin. Allah her şeyin hesabını gereği gibi yapandır.”⁵⁴³

Bu anlayışla yola çıkarak, kendimizi değiştirmeyi ve yenilemeyi bir prensip haline getirebiliriz. Çünkü hayat dinamik bir yapıya sahip olup sürekli yenilenmeyi gerektirmektedir. Sürekli değişim maddî hayatta gerekli olduğu gibi manevî hayatımızda da aynı şekilde gereklidir. Gün boyunca yapılan hata ve işlenen günahlardan pişman olup nasuh bir tövbe ile Hakk'a dönülmesi halinde, asıl maksat olan ruhen teraki yolunda bir hayli mesafe alınmış olacaktır. Hz. Peygamber'in, masum olmasına rağmen günde yetmiş kez tövbe etmesi ile bize vermek istediği mesaj; hatalardan dönmek ve kendimizi yenilemek anlamına gelen tövbe mekânizmasını işler hale getirmektedir. Burada asıl olan günde kaç kez tövbe edilmesi olmayıp, tövbenin her an yapılması gereğidir. İnsan kendisini değiştirip yenilemeden hiçbir şeyi değiştiremez. Değişimi gerçekleştirecek niyet ve bunun için gerekli kudret herkeste potansiyel olarak mevcuttur. Dolayısıyla Müslümanların bireysel ve toplumsal gelişimi, özeleştirel değişim anlayışı ve iradesine dayanmaktadır.

2.2.1.4.4. İslah

Sözlükte “iyi ve yararlı olma” anlamındaki salâh kökünden masdar olan ıslâh genel olarak “düzeltmek, daha iyi hale getirmek” mânâsında kullanılır⁵⁴⁴ ve bir ölçüde Batı dillerindeki reform kelimesine tekabül eder. İslah, Kur'ân-ı Kerîm'de

⁵⁴² Muhammed Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, İşaret Yay., (Trc. Bekir Karlığa), İstanbul 1992, 324.

⁵⁴³ Nisa: 4/86.

⁵⁴⁴ İbrahim Mustafa vd., I, II, 565; Akalın vd., 1129; Ayverdi, 528; Sarı 874; Doğan, 793; MeRad: XIX, 143-156

isim ve fiil kalıplarıyla geçtiği kırk âyette “kendisini veya insanlar arasındaki ilişkileri düzeltmek; barışmak, barıştırmak”⁵⁴⁵ anlamında kullanılmıştır. Kur’an terminolojisinde ıslah ifsadın, muslih de müfsidin karşıtıdır. Aynı zamanda bu kavram ile Allah’ın, Peygamberlerin ve insanların ıslah etmesi söz konusu edilmiştir.⁵⁴⁶

Yüce Allah’ın insanı ıslah etmesi; kimi zaman onu salih olarak yaratmakla; kimi zaman var olduktan sonra ondaki fesadı gidermekle; kimi zaman da onun salih olmasına karar vermekle olur.⁵⁴⁷ Allah’ın insanları imana ve salih amellere muvafak kılması,⁵⁴⁸ insanı, amellerini ve işlerini ıslah etmesi; yeryüzünü yaşamaya elverişli yaratması, kitap ve peygamberler göndererek insanları sulh ve sükûna, iman ve itaate, kötülükleri ve zulmü terk etmeye çağırması yeryüzünü ıslah etmesidir.⁵⁴⁹

Peygamberlerin kavimlerini ıslah; onları şirk, küfür, nifak, isyan, kötülük ve zulümden kurtarmaya çalışmaları, onlara doğru yolu göstermeleri, iman ve salih amellere davet etmeleridir.⁵⁵⁰ Kur’an’da ıslah kelimesi⁵⁵¹ genellikle işlenen bir hatadan sonra yapılması önerilen tövbenin ikinci aşaması olarak nitelendirilmektedir. Yani tövbedeki samimiyetin bir göstergesi olarak nitelendirilmektedir. Diğer taraftan tövbe ve özeleştiriyi de içine alan geniş kapsamlı bir terimdir. Zira tövbe özeleştiriden, ıslah ise tövbeden sonra geldiği için ıslah, özeleştiriyi ve tövbeyi de içine alan kapsamlı bir kelimedir. Çünkü yapılan bir hatanın düzeltilmesi istendiğinde kuru kuruya bir tövbeyle geçiştirmek yerine tövbe ile beraber daha güzel işler işlemekle, bir nevi kefarete ödemekle hatanın telafi edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır:

فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

⁵⁴⁵ Bkz. Bakara: 2/228; En’âm: 6/48; Hucurat: 49/9-10.

⁵⁴⁶ İsfahâni, 597; Karagöz vd., 28.

⁵⁴⁷ İsfahâni, 597.

⁵⁴⁸ Bkz. Ahkaf: 46/15.

⁵⁴⁹ Bkz. A’raf: 7/85-86.

⁵⁵⁰ Bkz. Hud: 11/88; A’raf: 7/142; Şu’ara: 26/151-152.

⁵⁵¹ Bkz. Bakara: 2/182; En’am: 6/48; A’raf: 7/35; Şura: 42/40; Muhammed: 47/2.

*“Her kim de işlediği zulmünün arkasından tövbe edip durumunu düzeltirse kuşkusuz, Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*⁵⁵²

Kur’an’da sık sık tövbeden sonra zikredilen “أَصْلَحَ” ifadesi “düzetmek, ıslah etmek, tamir etmek ve iyileştirmek”⁵⁵³, “بَالٌ” ise “durum, vaziyet, kalp, fikir, düşünce, değer”⁵⁵⁴ anlamlarına gelir.⁵⁵⁵ “أَصْلَحَ بِالْهَمِّ” deyimisel ifadesi ise “onların durumunu/halini düzeltir, onları ıslah eder” anlamlarına gelir. “بَالٌ” kelimesinin kalp anlamı göz önünde bulundurulduğunda ise “kalplerini arındırmak” anlamına gelir.⁵⁵⁶ Öte yandan bu deyim ıslah etmenin yanı sıra “iyi ve hayırlı şeylerde muvaffak kılmak” anlamı da mevcuttur.⁵⁵⁷

İnsanın varoluş gayelerinden biri de yeryüzünü dolayısıyla yeryüzünün en nadide varlığı olan kendini ıslah etmesidir. İnsanların kendi hallerini ıslah etmeleri; inanç, amel, ahlak, söz, fiil ve davranışlarını İslam’a uygun hale getirmeleridir.⁵⁵⁸ İnsan, hayatı boyunca kendine yönelik sürekli bir ıslah eylemi içindedir. Nefsin kötü arzularının baskısı ve yönlendirmesi altında bulunması nedeniyle, kişinin manen kirlenmesi, söz ve davranışlarında İslam’a uymayan davranışları sergilemesi kaçınılmazdır. Bu nedenle kişinin zaman zaman kendisini gözden geçirerek, davranışlarını nedensellik ilkesi çerçevesinde sorgulayarak, eleştirerek, salihat denilen güzel işlerle hatalarını düzeltmesi, telafi etmesi, ıslah etmesi yani temiz fitratına uyumlu hale getirmesi gerekir. İslah, orjinalitesini kaybetmiş, bozulmuş ve başkalaşmış bir olguyu aslına, özüne rücu ettirmektir. Bu asıl, Kur’an’da fitrat olarak geçmektedir. Bu kapsamda, özeleştirel bir iç bakışla kendini çözümleyen, olumlu ve olumsuz davranışlarını görebilen kişi, maddi ve manevi gelişmesinin önündeki en büyük engelin sorgulanmamış hayatı olduğunu anlar. Kendini objektif bir şekilde algılayanlar, gidişata müdahale ederek zararlı alışkanlıklarını, hatalar ve

⁵⁵² Mâide: 5/39.

⁵⁵³ İbn Manzûr, V, 374; Ebu'l-'Azîm, I, 302; El-Humsî ve Danâvî, 601.

⁵⁵⁴ İbn Manzûr, I, 554; Ebu'l-'Azîm, I, 611-2; El-Humsî ve Danâvî, 100.

⁵⁵⁵ Muhammed: 47/2, 5.

⁵⁵⁶ ‘Alauddîn Ali bin Muhammed bin İbrahim bin ‘Umer el-Hâzin, *Lubâbu't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut 1415 h., IV, 139.

⁵⁵⁷ Zemahşerî, IV, 308.

⁵⁵⁸ Bkz. Nisa: 4/146; Mâide: 5/38.

yanılgılarını olduğu gibi kabul ederek bunları ıslah etmeyi ahlaki bir görev olarak telakki ederler.

2.2.1.4.5. Tezkiye

Bu kelime Arapça olup, zekat kelimesinin “tef’il” kipidir. Temize çıkarma ve aklama anlamına geldiği gibi arıtma, arındırma, safileştirme; birinin doğruluğunun ikrarı, şahadetinin geçerliliği anlamlarına gelmektedir.⁵⁵⁹ Kur’an-ı Kerim’de bu kelime hem olumlu hem de olumsuz olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır: “فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ” derken⁵⁶⁰ olumsuz; “*kendinizi temize çıkarmayın, kendinizi aklamayın*” anlamındadır. “قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا” derken⁵⁶¹ de olumlu; “*Kendini arıtan saadete ermiştir*” anlamında kullanılmaktadır. Zekât kelimesinin asıl anlamı; Yüce Allah’ın bereketinden kaynaklanan artıştır. Bu anlamda artıp çoğalan, gelişip büyüyen her şey için bu kelime kullanılabilir. Hz. Ali’nin aşağıdaki sözü bu anlama işaret etmektedir: “إِنْفَاكُ الْمَالِ تَنْفُصُهُ النَّفَقَةُ وَالْعِلْمُ يَزْكُوا عَلَى الْإِنْفَاقِ” “*İnfak malı çoğalttığı gibi ilimde infak edilince çoğalır.*”⁵⁶² Bu durum, dünya ve ahiretle ilgili işlerde aynı şekilde söz konusudur. Nitekim zekât kelimesi de artmak ve çoğalmak anlamına gelmektedir. Zekâta bu anlamın verilmesi, ondan dolayı umulan bereketten, nefsin arındırılmasından ise nefsin hayır ve bereketlerle olgunlaşmasından dolayıdır.⁵⁶³ Sözlükte temizlemek, artırmak anlamına gelen tezkiye, tasavvufta, nefsi, ona bulaşan kir ve pastan temizleyerek nefsi-i emareden nefsi-i mutmainne mertebesine çıkarmak, ruhu manevi kirlerden arındırmak demektir.⁵⁶⁴

Hiz. Peygamber her defasında nefse ve onun olumlu yönlerine işaret ederken şöyle buyurmaktadır; “Allah’ım! Benim nefsimde takvasını ver ve onu temizle. Sen onu temizleyenlerin en hayırlısıdır. Sen onun velisi ve efendisidir”⁵⁶⁵ “Nefsi tezkiye etmek”, nefsin fücür boyutundan kaynaklanan kötülüklerden ve kötü ahlaktan

⁵⁵⁹ İbrahim Mustafa vd., I, II, 440; İbn Manzur, XIV, 282; Akalın vd., 2345.

⁵⁶⁰ Necm: 53/32.

⁵⁶¹ Şems: 91/9.

⁵⁶² İbn Manzur, XIV, 282.

⁵⁶³ İsfahâni, 461.

⁵⁶⁴ İbrahim Mustafa vd., I, II, 440; Karagöz vd., 662; Mevdudi, VII, 137.

⁵⁶⁵ Müslim, Zikr: 73; Nesei, İstiaze: 13; İbn Hanbel, IV, 371.

arındırmaktır. Nefsi temize çıkarmadan temizlemek veya son derece feyiz alıp gelişmesini sağlamak, güzel hasletlerle donatmak suretiyle aklamak ve övmek anlamına gelir.⁵⁶⁶ Nefsin fücür boyutundan dolayı günah kirleriyle kirlenmesi deyim yerinde ise zehirlenmesi mümkündür. Bu zehrin panzehri tezkiyedir. Bundan dolayı nefsi Kur'an'ın değerler süzgecinden geçirerek süzmek, hata ve günahlardan arındırmak olan tezkiyenin, ayette geçen felah bulma (iyileşme ve kurtulma) kelimesi ile ilişkilendirilmesi, tezkiye ile varılmak istenen asıl hedef olan manevi yönden iyileşmedir.

“Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklerle gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır.”⁵⁶⁷

Tezkiyenin manası temizlemek ve arındırmaktır. Ayetleri bir bütün olarak ele aldığımızda şöyle bir sonuçla karşılaşıyoruz; kim çift kutuplu olan nefsini günahlardan temizler, takvaya yükselir ve içinde iyilik geliştirirse, o kişi kurtuluşa erer. Diğer taraftan kim de nefsinin iyilik eğilimlerini bastırır ve onu günahlara gümürse hüsrana uğrayacaktır.⁵⁶⁸ Buna göre “Zekkaha” ve “Dessaha”nın faili Allah değil tamamıyla insandır.

Bu nedenle nefsin kötü arzularını bastırmak, kontrol altında tutmak veya etkisiz hale getirmek için onu güzel hasletlerle donatmak, ahlak zırhı ile giydirmek gerekir. Buna rağmen günah kirleriyle kirlenen nefsi tövbe ile tezkiye etmek yani arındırmak gerekir. Tezkiye nefse bulaşan günah kiri ve pasından nefsi temizlemek, arıtmak ve ilk haline döndürmektir. Tezkiye bir yönü ile hayatı ıslah etmektir. Öze dönüş anlamına gelen tezkiye, bir yandan eleştirel içe bakışla kişiye hatalarını görme imkânını verirken ve bunlardan duyacağı rahatsızlıkla özeleştiri yapmaya sevk ederken diğer taraftan nefsin arınması, kişiliğin yenilenmesi ve gelişmesine katkı yapmaktadır. Bu yönü ile ruhu manevi kirlilerden temizleyip arındırmak anlamına gelen tezkiye özeleştiri ile benzerlik arzemektedir. Nitekim özeleştiri, zamanla

⁵⁶⁶ Yazır, IX, 564.

⁵⁶⁷ Şems: 91/7-10.

⁵⁶⁸ Mevdudi, VII, 136.

temiz fitratından uzaklaşan insanın kötü alışkanlıklarını terk ederek kendisini değiştirme, geliştirme ve yenilemenin en etkili yoludur.

2.2.2. Teknik-Teorik Çerçeve

2.2.2.1. Kur'an'da Özeleştirici Alanları

Özeleştiriyeye yaşamın her alanında karşılaşmak mümkündür. Kur'an'ın, modern bilimin, psikoloji ve sosyolojinin menşei ve kaynağını açıklayamadığı niyet, adalet, merhamet, ahlak, samimiyet, vicdan gibi daha birçok konuya el atarak insanın ruhsal yönüne vurguda bulunması, İslam dininin insanın bireysel hayatını etkilediği gibi toplumsal hayatını da etkilediğinin göstergesidir. İnsan davranışlarını etkileyen ve daha çok insanın kendi iç dünyasından kaynaklanan, kısmen de dış kaynaklı etmenleri Kur'an'da bulmak mümkündür. Bu etmenlerden bir kısmı insan kişiliğinin işlevlerinden olan duygularıyla, bir kısmı düşünce bir kısmı ise davranış veya duyarlılıkla ilgilidir. Zira analitik psikolojiye göre kişiliğin dört işlevi vardır; bunlar duygu, düşünce, duyarlılık ve sezgidir.⁵⁶⁹ Duygu, çevresindeki varlık, olgu ve olayların kişi için taşıdığı değer, kişiye sezgi, haz, acı, korku, üzüntü ve kızgınlık veren özel yaşantılara denir. Düşünce, dış evrenin kişinin zihnine yansması sonucu oluşan görüş, tasar ve niyet demektir. Duyarlılık ise, kişiye dış dünyanın somut gerçeklerini algılamayı sağlaması nedeniyle meydana gelen hassasiyet ve kişiliğin algısal işlevidir. Nitekim bir bilgenin ağzından bu gerçek şöyle dile getirilmiştir:

*Duyularınıza dikkat ediniz, çünkü duygularınız düşüncelerinizi etkiler. Düşüncelerinize dikkat ediniz, çünkü düşünceleriniz davranışlarınızı etkiler. Davranışlarınıza dikkat ediniz, çünkü davranışlarınız karakterinizi etkiler. Karakterinize dikkat ediniz, çünkü karakteriniz kaderinizi belirler.*⁵⁷⁰

Eleştirinin bir çeşidi olan özeleştirici, özün, nefsin, insanın hatalarını farkedip kendisini sorgulaması ve yenilemesidir; duygu, inanç, düşünce ve davranışlarını belli bir gerçeklik ve değerler tablosu/şablonu içine yerleştirerek test etmesi,

⁵⁶⁹ Bakırcıoğlu, 535.

⁵⁷⁰ Mahatma Gandhi (1869/1948), Hindistan bağımsızlık hareketi'nin siyasi ve ruhani lideri.

ölçmesi, süzgeçten geçirmesi ve değerlendirmesidir. Bu değerlendirmenin bir kısmı duygularla, bir kısmı düşüncelerle bir kısmının ise davranışlarla ilgili olması, özleştirmenin, insanın, yaşamının tüm yönlerini kapsayan geniş kapsamlı bir eylem olduğunu göstermektedir. Çünkü duygu, düşünce ve davranışlar zincirin halkaları gibi birbirine bağlıdır.

2.2.2.1.1. Duygusal Özleştirme

İçgüdüsel eğilimlerimizin genel adına duygu denir.⁵⁷¹ Duygu, kişiliğin dört işlevinden biridir. Duygu, çevresindeki varlık, olgu ve olayların kişi için taşıdığı değeri belirtiyor ve kişiye sezgi, haz, acı, korku, üzüntü, kızgınlık gibi öznel yaşantıları sağlıyor. Öznel olarak yaşanan bir durumun dışavurumu ve gözlemlenebilen bir davranış yapısı olan duygunun,⁵⁷² olumlu olanı olduğu gibi olumsuz olanları da vardır. Olumlu duygular genellikle; sevgi, güven, iyimserlik, merhamet, vefa ve adalet gibi duygulardır. Olumsuz olanlar ise; bencillik, kibir, şüphe, kıskançlık, öfke, kin gibi duygulardır. Muhasibi'ye göre insan; aşırılığa meyyal, isyana yatkın, bıkkın ve unutkanlıkla ma'lul, azimsizlikle mevsuf olduğunu; devamlı emel peşinden koşmaya alışık, sıkıntı anında saçını başını yolmakla mümeyiz ve nimete nankör bir karaktere sahip olduğunu söyler. İnsanı ve nefsinin tasvire devam eden mütefekkirimiz, her ferdin, huy, davranış ve ahlaki durum itibarıyla birbirinden farklı yapı ve nitelikte olduğunu söyler.⁵⁷³

Özeleştirme, duyguların hangi yönde seyrettiğini bakıp öğrenmektir. İnsanda olumlu ve olumsuz duyguların olması gayet normaldir. Bu, her şeyin çift yaratılmasının bir gereğidir. *"İbret alınız diye her şeyi çift çift yaratmışızdır."*⁵⁷⁴ Burada önemli olan duygusal farkındalık sahibi olmak; olumlu ve olumsuz duyguları birbirinden ayırt edebilmek ve bu duyguların hangi yönde kullanıldığını fark edebilmektir. Bunun için de özeleştirme önemlidir. İnsanın kendini bir anda duyguların akışına bırakması kolaydır, fakat kendini bu duygulara bırakmak yerine,

⁵⁷¹ Cevizci, 156.

⁵⁷² Bakırcıoğlu, 509.

⁵⁷³ Muhasibi, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, *er-Ri'aye*, (4. Baskı), İnsan Yay., (Çev., Şahin Filiz vd.), İstanbul 2011, 110.

⁵⁷⁴ Zariyat: 51/49.

kendine ne olduğunu, neden üzgün yahut kızgın olduğunu, hiddetlendiğini sorması gerekir. Bu noktada irademiz, kendimizi ve ulaşmak istediğimiz hedef değerleri tanımamız ölçüsünde başarılı iş görür. Çünkü düşmanını ve bu düşmana karşı çıkarabileceği kuvvet sayısını, zafere ulaşabilmek için hangi güçlerle işbirliği yapmasını bilemeyen bir ordu komutanı savaş meydanında nasıl güç bir duruma düşerse, aynı şekilde kötü eğilimleri karşısında kullanacağı anlayış ve bağlanacağı değerlerin neler olması gerektiğini bilemeyen kişi kendisini başarılı bir şekilde yönetemez. Bu bakımdan özeleştir, kişinin psikolojik yapısını, tutum ve davranışlarını, ilgi ve kaygılarını, duygu ve bilgi durumunu nitelendirmektedir.

Özeleştir, Kur'an'ın deyimi ile farkı fark etmektir. İslam'da insan, kendisine has vasıf ve karakterleri bakımından yegânedir.⁵⁷⁵ Her insan diğerlerinden farklıdır. Bu farklılık biyolojik olmaktan çok psikolojiktir. Eleştir, nesnelere farklı özelliklerini görebilmektir. Dolayısıyla zeka çeşitlerinden biri olan duygusal zeka da, kişinin duygu ve tutkularıyla başkalarının duygularını takip edebilme, bu duygular arasında bir ayırım yapabilme ve elde edilen bu malumatı düşünceleriyle eylemlerine yön verebilme amacı doğrultusunda kullanma yeteneğini de ihtiva eden beceriler bütünüdür.⁵⁷⁶ Duygusal zekaya sahip olan kişi kendisini iyi tanıyabilen, duygularını tam olarak kontrol edebilen ve başkalarıyla empati kurabilen kişidir. Diğer taraftan duygusal kirlenme ve yozlaşmaya sebep olan olumsuz duygulara karşı daha dikkatli ve daha seçici olur. Şâyet duygusal bir kirliliğe uğramışsa, bu tür olumsuz duygularını bastırma ve etkisiz hale getirme, bunlara alternatif olumlu duygular geliştirmeye çalışır. Bu da ancak duygusal özeleştir ile mümkündür.

İnsan, benliğine aşırı düşkün ve özsever bir varlıktır. Allah insanı bolluk içinde yaşatıp ona mal, sağlık, başarı vb. isteklerini verdiğinde insan çoğu zaman şımarır ve Allah'a yapması gereken itaat ve ibadeti terk ederek kendini sevmeye, bencillik yapmaya başlar. Sahip olduğu nimetleri Allah Teala'nın bir vergisi olduğunu unutmaması ve sahiplenmesi onun bencilliğindedir. Bencilce davranan kişiler kendilerini tabiri caiz ise dünyanın merkezine koymak suretiyle, her şeyin kendi etraflarında döndüğünü zannederler. Bu duygu, başta kibir olmak üzere kişiyi

⁵⁷⁵ Çamdibi, 121.

⁵⁷⁶ Cevizci, 158.

birçok olumsuz davranışa sevk eder. Kibir gibi kötü karakterlerin temelini kendini beğenme, büyüklük duygusu oluşturur. Kendini beğenen kimse gerçek dışı ve aldatıcı bir kanaata saplanarak, kendisinde, başkalarında olmadığını sandığı fazilet ve üstünlüklerin varlığına inanır. Kendisini yüksek meziyetlere sahip kabul ettiğinden, yüksek mevkilere layık görür.⁵⁷⁷ Kibir Kur'an'ın değişik âyetlerinde eleştirilen bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır:

وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرْحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ وَأَقْصِدْ فِي مَشْيِكَ
وَاعْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ

“Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirleneni, övüngenini sevmez. Yürüyüşünde tabii ol. Sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini, şüphesiz eşeklerin sesidir!”⁵⁷⁸

Yukarıda naklettiğimiz âyetler bir yandan kibirlenmenin ahlaki kusur olduğunu vurgularken, öte yandan bunun yerine olumlu ahlaki karakterlerden mütevazılığı teşvik etmektedir. Bu da yukardakinin aksine ideal “ben”dir; ideal ben, kişinin olmak istediği benlik algısıdır. İnsanın hayalindeki durumuyla, içinde bulunduğu durum arasındaki farkı bilmesi, psikolojik bir ihtiyaçtır. Özeleştirici yapamayan kişi, idealindeki benliği ile gerçekteki benlik algısı arasındaki farkı bilemez ve ideal “ben”ini hakikatteki benliği ile karıştırır. Bu da onu yanlış kararlara ve yanlış ilişkilere götürür. Örneğin, kendisini öven kişilerin etkisinde kalır. Etrafındakilerin hatalarını görmediği için tökezler.⁵⁷⁹ İnsan, gerek verasetle kendine intikal eden mizaç ve gerekse çevreden edindiği huy ve alışkanlıklarıyla kendine göre bir yol tutar. Fakat bu karakter vasıfları her zaman doğru olmayabilir. Doğru oluşunun ölçüsü Allah'ın ve Resulünün beyan buldukları ölçülere göre davranmasıyla.

Özeleştirinin duygusal boyutu daha çok insanın yaptığı yanlış tercihleri sonucu yüreğinde hissettiği acı, korku, üzüntü, kızgınlık ve pişmanlıklarıyla ilgili

⁵⁷⁷ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, Yalnızkurt Yay., İstanbul 1997, 46.

⁵⁷⁸ Lokman: 31/18, 19.

⁵⁷⁹ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 246.

olduğunu görmekteyiz. Bunun birçok örneğini Kur'an'da görmek mümkündür. İnsanın yaptığı kötü tercihlerden biri de kötü arkadaş seçimidir. İşte bu durumu açıklayan ve derin bir pişmanlığı ifade eden âyetlerden bir kaç;

وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلاً يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَاناً خَلِيلاً لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولاً

“O gün; zalim kimse parmaklarını ısırarak: “Ne olurdu ben de peygamberle beraber bir yol tutsaydım da keşke falanı dost edinmeseydim! Yazıklar olsun bana! Andolsun ki, Kur'an bana geldikten sonra beni ondan o saptırdı. Zaten şeytan, insanı (ayarttıktan sonra) yalnız ve yardımcısız bırakır” diyecek.⁵⁸⁰ Yukarıdaki ayette geçen “عَضُّ” kelimesi; dişleri ile tutmak, dişlemek, (acıya) tahammül etmek, bir şeye sıkıca tutunmak/yapışmak, zor günlerden geçmek, hayret ve pişmanlıktan elini/parmağını ısırmak” anlamlarına gelen bir deyimdir.⁵⁸¹ Burada “ellerin ısırılması” derin pişmanlıktan kınaye olup kuvvetli bir özeleştirme vurgusunu görmek mümkündür. Zira Allah'ın azabından koruyan Peygamber'e uymamanın derin pişmanlığını yüreğinde hisseden kişi kendine olan kızgınlığından dolayı bazen ellerini ısır, dizlerine vurur veya saçını-başını yolar.

İbn Kesir bu âyetleri şu şekilde tefsir etmektedir; Allah Teala, kendi katından dosdoğru bir yol üzere gönderdiği Hz. Peygamber'in dışındaki diğer yolların batıl olduğunu gören ve farkına varan zalimlerin pişmanlıklarını haber vermektedir. Şâyet bu pişmanlık ahirette meydana gelirse kişiye herhangi bir faydası yoktur. Bu durumda kişi üzüntü ve hasretinden dolayı parmaklarını ısıracaktır.⁵⁸² Âyetler belli olay ve şahıslar ve ilgili indirilmiş olsa da akıllıca davranmayı Peygamberin yolunu izlemeyen, bu konuda cin veya ins şeytanlarının aldattığı herkesin, içine düştükleri durumdan duydukları derin pişmanlık ve düş kırıklığını ifade etmektedir. Sebebin hususiliği hükmün umumi olmasına engel değildir. Âyetlerde geçen, “يَا وَيْلَتَى” ifadesi “vay şu başıma gelene bak” anlamına gelmektedir. “لَيْتَنِي” “keşke” demek olup geçmişe dönük pişmanlığı ifade etmektedir.“فَلَاناً خَلِيلاً”

⁵⁸⁰ Furkan: 25/27, 28, 29.

⁵⁸¹ İbn Manzûr, 2986; Ebu'l-'Azîm, III, 2278; El-Humûsî ve Danâvî, 692.

⁵⁸² Taberî, *Camîu'l-Beyan fi Te'vîli'l-Kur'an*, XIX/262; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, VI, 106; Sa'lebi, VII, 128; Beydavî, I, 215.

edinmeseydim” ifadesi ise insanı yoldan çıkaran şeytan ve dostları olan kötü arkadaşları ifade etmektedir.⁵⁸³ Çünkü âyetin devamında bu dost diye tarif ettiği şahsın kendisini Kur’an’dan uzaklaştırdığından bahsetmektedir. Ve sonra da onu sorunlarıyla yüz üstü bırakmıştır. Kur’an dilinde bu acı akıbetin adı hızlan⁵⁸⁴dır.

Özeleştir, sahip olunan değerlere göre hayata yön vermektir. Eleştirel bir bakışla, varoluş amacına aykırı davranışları nedeniyle kendilerine yazık ettiklerini anlayanlar, Allah nezdinde kaybettiklerine üzülerek pişman olacaklardır. Bu durumda arzularının peşine takılanlar ellerini ısırarak; “keşke şöyle yapsaydık” diyerek pişmanlıklarını dile getirecekler. Yanlış bir tercihle başlanılan bu sürecin faturası bazen o kadar ağır olur ki hayattan başka ödenecek bir bedel kalmaz. Bazen de kişi bu durumdan kurtulmak için çeşitli savunma mekânizmalarına başvurur. Bu durumda içsel bir sorgulama ile özeleştir yapacağına, suçunu yükleyecek bir günah keçisi⁵⁸⁵ bulmaya çalışır.

Özeleştir, insanın kendisini duygularının akışına bırakmaması ve onları kontrol altında tutmasıdır. Duygusal farkındalık için de özeleştir önemlidir. İnsanın bir tarafında arzular ve dürtüler, diğer tarafında ise mantık ve kurallar vardır. İnsan bu ikisi arasında denge kurar. Arzular ve dürtüler insanı kendine doğru çekmek

⁵⁸³ Yazır, VI, 250.

⁵⁸⁴ Hızlân: Bu kavram, Kur’an’da üç âyete yer almaktadır. (Âl-i İmrân, 3/160; Furkan, 25/29; İsrâ, 17/22). Kur’an’da, bu davranış içinde bulunan kimselerin Allah’ı ve âhîret gününü unuttukları için Allah tarafından da unutulacakları haber verilmektedir (A’râf, 7/51; Tövbe, 9/67; Secde, 32/14; Câsiye, 45/34). Kulların fiilleri ve Allah-insan ilişkisi meselelerinde hızlân, değişik kelâm ekollerine mensup âlimlerce erken dönemlerden itibaren az çok farklı şekillerde açıklanmıştır. Bunlardan dikkat çeken Mu’tezile âlimlerinin görüşleridir; Hızlân, Allah’ın müminlere fazladan ihşan ettiği lutufları kâfirler için dünyada bir ceza olarak terketmesi veya onları kendi başlarına bırakacağına hükmedip “mahzûlûn” diye adlandırmasıdır. Hızlân, Allah’ın kâfirleri hak yoldan uzaklaştırması (idlâl-iğvâ) veya gerçeği anlamalarına mâni olmak için zihni engeller yaratması şeklinde açıklanamaz. Zira bu, kişinin dinen yükümlü tutulması hususu ile bağdaşmaz. Dolayısıyla hızlân, iman etmek istemeyen insanın ilâhî yardım ve lutuftan mahrum bırakılması tarzında anlaşılmalıdır. Çünkü kulun kendi başına terkedilmesi bir tür cezadır. (Bkz. Razi, I, 196; İlyas Çelebi, “Hızlan”, *DLA*, İstanbul 1998, XVII, 419-420)

⁵⁸⁵ Günah Keçisi: Yahudilikte ilk dönemlerin başlıca kefarete vasıtası olarak görülen kurban takdimleri günahkârın maddi durumuna göre boğa, keçi, kuzu veya kumru gibi hayvanlardan seçilmiştir. Yahudilikte kişisel kefarete uygulamaları dışında İsrail kavminin muhtemel günahları için toplumsal arınma ayinlerinin icra edildiği Yom Kipur (büyük kefarete günü) bulunmaktadır. Yahudiliğin ilk dönemlerinde kefarete gününde başrahibin idaresinde çeşitli arınma ayinleri yapılmakta ve kurbanlar takdim edilmekteydi. Başrahip kendisi ve ruhban teşkilatı için günah itirafında bulunarak kurban sunmakta, ardından toplumun günahlarına kefarete olacak ayinlere başlamakta, bu amaçla getirilen iki keçiden kura ile seçilen birini toplumun günahları için kurban ettikten sonra elini “günah keçisi” denilen diğer keçinin başına koyarak toplumun günahlarını ona yüklemekteydi. Daha sonra günah keçisini mabedin kapısına çıkarıp görevlilere teslim etmekteydi. Bu görevliler günah keçisini çöle sürüp günahları toplumdan uzaklaştırmış olmaktadır. (Bkz. Levililer, XVI.)

eğilimindedir. Ancak beyin, mantık ve kurallara doğru gitmeye eğilimlidir. Bunu başarabilen kimse, hayat yolunda amacından sapmaksızın ilerleyebilir. O sebeple insanın arzu, dürtü ve duygularının ayırımını iyi yapması gerekir.⁵⁸⁶ Arzu ve dürtüler her insanda vardır. Ancak kötü arzularına rağmen kendini kusursuz gören kimse özeleştirii yapamaz. Bu nedenle insanın, kendisini tüm zaaflarıyla, iyi ve kötü bütün yönleriyle kabul etmesi gerekir. Örneğin kıskançlık duygusuyla kıvranan Kabil, bu duygusunu kontrol edemediği için aşırılığa gitmiş, düşmanlık düşüncesine kapılmış ve nihâyetinde kardeşi Habil'i öldürmek suretiyle yapmaması gereken kötü bir davranışta bulunmuştur. Bu hadise Kur'an'da şöyle geçmektedir:

“Derken nefsi onu kardeşini öldürmeye itti de (nefsine uyararak) onu öldürdü ve böylece ziyan edenlerden oldu. NihâyetAllah, ona kardeşinin ölmüş cesedini nasıl örtüp gizleyeceğini göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi. “Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini örtmekten âciz miyim ben?” dedi. Artık (iş işten geçmiş, Kabil yaptıklarına) pişmanlık duyanlardan olmuştu.”⁵⁸⁷

Özeleştirii, konusu bireyin kişiliğini eleştirmesinden daha çok içinde bulunduğu durumda farkına vardığı sıkıntıların nedenlerini sorgulama isteğidir.⁵⁸⁸ Kıskançlık, insanın olumsuz özelliklerinden biri olup, ateşin odunu yaktığı gibi sahibinin güzelliklerini yakıp yok etmektedir. Kıskançlık, bir kişinin, başkalarının elinde bulunan nimeti hoş görmeyerek, elinden gitmesini istemektir. İnsanın kalbindeki bu kötü duygu başkasındaki nimetlere üzüldüğü için sürekli tedirgindir.⁵⁸⁹ Görüldüğü gibi kıskançlık duygusuyla başlayan, kin ve düşmanlık düşüncesiyle iyice palazlanan ve nihayet ölümle biten bu sürecin asıl aktörü olan Kabil, duygu, düşünce ve davranışlarını kontrol etmediğinden, dahası nefsin arzularının kölesi olduğundan sağlıklı düşünememiş, pişmanlıkla biten bir iş yaparak kıskançlığının kurbanı olmuştur. Bu duygusunu kontrol edemeyen Kabil kardeşine düşmanlık beslemiş ve sonunda nefsi onu yapmaması gereken bir işe sevketmiştir. İş işten geçtikten, deyim yerinde ise başı taşa değdikten sonra yaptığından dolayı

⁵⁸⁶ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 246.

⁵⁸⁷ Mâide: 5/31.

⁵⁸⁸ Uzun, 8.

⁵⁸⁹ Yunus Kaya, *Tasavvuf*, (2. Baskı), Uzak Ülke Yay., İstanbul 2011, 59.

pişman olduğunu kardeşinin cenazesini sırtında taşıırken yaşadığı stres ve şaşkınlığından ve Kur'an'ın "*Yaptığına pişman olanlardan oldu*" ifadesinden anlıyoruz. Aynı zamanda içine düştüğü zor durumda acizliğini anlamış "*Yazıklar olsun bana bir karga kadar olamadım*" diyerek kendisini kınamıştır. Böylece Allah, bir kargayı örnek göstererek cehaleti ve aptallığından dolayı Hz. Adem'in (a.s) suçlu oğlunu uyarmıştır.

Düşünce ve davranışların kaynağını oluşturan duygular doğal olduğu müddetçe zararsızdırlar. Ancak çevresel faktörlerin etkisiyle doğallığını kaybedip duygusal kirlilik oluştuğunda sorun ortaya çıkmıştır demektir. Böyle bir durumda insan kendisini duyguların akışına bırakıp kontrolü kaybettiğinde, deyim yerinde ise freni boşalan bir araba gibi etrafına zarar verir. Çünkü duygular çoğu zaman mantıksal verilerden yoksundur. Ancak duygusal özeleştirisi ile; iyi ile kötü, doğru ile yanlış, normal ile normal olmayan duyguları birbirinden ayırmak mümkündür. Duygularını Allah'a imanla kontrol altına alıp O'nun takdirine ve adaletine inananlar, kötü duyguların akışına kapılarak çevrelerine zarar vermeleri mümkün değildir. Aksi takdirde bencil duygular, özeleştirisinin alanını daralttığı için kişi hatalarını görmekten aciz kalır. Hatalara karşı gösterilmesi gereken reaksiyon ve özeleştirisi refleksinin zayıf olması daha büyük çaplı duygusal hatalara davetiye çıkarır.

2.2.2.1.2. Düşünsel Özeleştirisi

Özeleştirisi, kaybolmak üzere olan bir vecibe olmakla beraber, İslami düşüncenin amaçlarındandır. Bu düşüncenin asıl amaçlarından biri olan kişinin kendisini ve yaşadığı toplumu Kur'an'ın değerler manzumesi ekseninde yenilemesi ancak eleştirel ve özeleştirsel bir düşünce ile mümkündür. Eleştirel düşünmenin temelinde, kendi düşüncemizi gözlemleyebilme ve bu gözlemleri anlamlandırabilme yeteneği yatar. Yani kişi kendi düşünce sürecini gözlemleyebildiği derecede eleştirel düşünme yeteneğini geliştirebilir.⁵⁹⁰

⁵⁹⁰ Gülhan, 173.

Ahlakçılar terbiyeyi “Beden Terbiyesi”, “Fikir Terbiyesi” ve “Ahlak Terbiyesi” olmak üzere üçe ayırırlar. Fikir terbiyesinin gayesi, insanın fikren mükemmelleşmesini sağlamaktır. Fikren mükemmelleşmek de, iyi anlamak, iyi öğrenmek, özellikle de mükemmel düşündürmektir. Zira her türlü ilim ve sanat, bu düşüncenin ürünüdür. İlim ve sanatın da en büyük faydalarından birisi, zihinleri batıl inançlardan, yalan ve hurafelerden temizlenmesidir. Zihni, hurafelerden temizlemek, hem dinen, hem de ahlaken zaruridir.⁵⁹¹ Bu da düşünsel özeleştirinin özünü ifade etmektedir.

Özeleştirisi, kişinin kendi özüne dönme iradesini göstermesidir. Kendine dönüş; geçmişte kültür yaratan, toplumu inşa eden, medeniyet kuran yapıcı, etkin ruhun dirilmesini ve yeşermesini ifade etmektedir.⁵⁹² Bu dönüş, bizzat toplumun ruh ve vicdanındaki öze dönüştür. İnsanlık tarihi boyunca gönderilen peygamberlerin asıl misyonu vahiy ekseninden kayan insanların geri dönüşlerini sağlamak, onları ıslah etmek, insanların gelişimine uygun yeni ilahi hükümler ortaya koymak ve bunları bizzat yaşayarak öğretmektir.

Hiz. Peygamber Medine’de yerleşik hayata geçmekle İslam devletini kurmuş, kendisine indirilen ayetler aracılığı ile ashabına yol göstermiştir. Hiz. Peygamber’e gönderilen Kur’an-ı Kerim, kendisinden önceki vahiy metinlerini nesh⁵⁹³ etmiş ve dini kemale erdirmiştir.⁵⁹⁴ İslam tarihinde yaşanan birçok olaydan sonra siyasi birliğin bozulmasıyla ortaya çıkan mezheb ve fırkalar düşünsel hayatın bazı alanlarında bir takım yeniliklere (Kelam ilmi ve Tasavvuf hareketi gibi) sebep olsalar da zamanla bu mezheb ve fırkaların etkisiyle, kemale eren İslam dinine din diye üretilen yeni eklemeler, bidatler ve hurafeler girmiştir. Dine bulaşan virüsler olarak telaki edilen bu yabancı unsurlardan dini temizlemek ve aslına rücu ettirme çalışmaları, düşünsel özeleştirinin temelini oluşturmuş ve hemen her dönemde gündemdeki yerini korumuştur. Fakat burada dikkat edilmesi gereken temel husus;

⁵⁹¹ Erdem, 131.

⁵⁹² Ali Şeriatî, *Öze Dönüş*, Fecr Yay., Ankara 2011, 21.

⁵⁹³ Nesh: Ortadan kaldırma, ilga etme, yok etme, yazma ve bir şeyi bir yerden başka bir yere aktarma. Şer’i bir hükmü, bir başka şer’i delille kaldırmak. (Bkz. Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İFAV Yay., İstanbul 2011, 226.)

⁵⁹⁴ Bkz. Mâide: 5/3.

eğer bir ihyadan veya bir düzeltmeden söz edilecekse bu, dinle değil, dini bilgi ile ilgili olmalıdır. Aksi takdirde akla, dini mükemmelleştirme, olgunlaştırma gibi yetisinin üzerinde ve dışında olan bir konum tayin edilmiş olur.⁵⁹⁵ Bundan dolayı İslam coğrafyasının değişik yerlerinde bir ihtiyaca binaen başlayan ıslah ve ıslaha dayalı faaliyetler, düşünsel arınma veya düşünsel özeleştirme kapsamında değerlendirilebilecek önemli girişimlerdir.

İslam'ın başlangıç dönemine ve sürekli olarak ilk kaynaklara yapılan atıf ıslahın en çarpıcı özelliklerinden biridir. İslah öğretisinde ilk prensiplere dönüşün gerekliliği nakli ve tarihi delillerle temellendirilir. Kur'an'dan çıkarılan delil şu şekilde özetlenebilir: Bütün yönleriyle İslam Kur'an-ı Kerim tarafından belirlenmiştir.⁵⁹⁶ Hz. Peygamber'in ilahi kaynaklı öğretisi olan sünnet ise vahyin anlaşılmasında tabii bir tamamlayıcıdır. Din yalnızca Allah ve Resulü aracılığıyla anlaşılabilir.⁵⁹⁷ Nitekim ıslahın tarihle bağlantısını dile getiren Malik b. Enes'in, "*Bu ümmetin ahiri ancak evvelinin salah bulduğu şeyle salah bulur*" ifadesi⁵⁹⁸ bu gerçeğe işaret etmektedir.

Hz. Peygamber'in "*kalbime öyle şeyler gelir ki, her gün bunlardan dolayı yüz defa Allah'tan affımı dilerim*"⁵⁹⁹ diye buyurması insanın düşünsel risklerle karşı karşıya olduğunun açık göstergesidir. Bu tür risklerin olması, düşüncelerin de tıpkı duygu ve davranışlar gibi Kur'an'ın değerler süzgecinden korkmadan geçirilmesini zorunlu hale getirmektedir. Eleştirel bir düşünce ve işlevsel bir akla sahip olmayan şahıs veya toplumlar gerçeklerle yüzleşmekten çok çekinir ve hatta korkarlar. En başta kişi kendi gerçeğinden korkar. İnsan hoşlanmadığı şeyden de genellikle yüz çevirir. Ahlaki olgunluğa ulaşmayan ve kendisiyle barışık olmayan kişi, kendi gerçekleriyle yüzleşmek istemez, özeleştirme yapmaz ve hesap vermekten hoşlanmaz. Bu nedenle tıpkı deve kuşu gibi kendisi ile korktuğu gerçekler arasına kalın perdeler ve aşılmaz engeller koyar. Kur'an-ı Kerim'de bu meyanda şöyle bir ayet

⁵⁹⁵ Demir, Şehmus, "Din-Dini Bilgi Ayırımı Ekseninde Geleneğin Ne'liği ve Değersel Boyutu", *İlahiyat Akademi Dergisi*, Yıl: 2015, 1(1-2), 154.

⁵⁹⁶ Mâide: 5/3; En'âm: 6/38.

⁵⁹⁷ Merad, XIX, 146.

⁵⁹⁸ Muhammed Reşit Rıza, *Tefsirü'l-Menar*, Mısır 1999, XI, 213.

⁵⁹⁹ Elbani, (h.n.: 2415), I, 475.

geçmektedir: “İnsanların hesap görme zamanı yaklaştı, fakat onlar hala habersiz, hakdan yüz çeviriyorlar”⁶⁰⁰

Özeleştir, insanın kendisiyle geniş kapsamlı bir iç hesaplaşmasıdır. Yukarıdaki âyette yoruma gerek duyulmayacak kadar apaçık bir gerçek vardır; insanın kendi gerçeğinden çekinmesi, korkması, yüz çevirmesi ve hatta kaçması. Nitekim bu âyetin devamında bu beyhude kaçmanın kendilerine bir fayda sağlamayacağını açık bir şekilde beyan edilmektedir: *Onlara, “Kaçmayın, o içinde şımartıldığımız bolluğa ve yurtlarınıza dönün. Çünkü sorulacaksınız” denildi.*⁶⁰¹ Allah’ın azabından kaçarak bir yere varamazsınız denilerek kendileriyle alay edilmektedir.⁶⁰² Bu âyette geçen “ma utrifum fihi” ifadesi “terife” fiilinden türeme olup; bolluk içinde yaşamak, kolay ve müreffeh bir hayat sürmek anlamına gelmektedir. “Mutraf” sözcüğü, hayatın tadını çıkararak, Allah’ın verdiği nimetlerden dolayı şımaran yani, ahlaki endişelere hayatıda pek yer vermeyen, nimetlere şükretmesi gerekirken nankörlük eden ve bununla küstahlaşan kimse demektir.⁶⁰³

Korkulan şeyden kaçmak insani bir reflekstir. “Sorulacaksınız” ifadesinden bir tehdit anlamını çıkarmak mümkündür. Burada kişinin kaçtığı şey amelleridir. Yani kişi hesap vermektan korktuğu için sürekli kaçırmaktadır. Bu durum, kişinin kendini kandırmaktan ve avutmaktan başka bir şey değildir. Buna karşın Allah Teala bu şekilde kaçmanın onlara bir fayda sağlamayacağını beyan ederek “evinize dönün veya kendinize gelin” tarzında dikkatlerini yine kendi üzerlerine çekmektedir. Bu âyette geçen “mesakin” kelimesi “sekene” kökünden gelip hem sükûnete he de kendisiyle sükûnet bulunulan şeye denir.⁶⁰⁴ Bu bağlamda içinde şımarık bir hayat sürdükleri evleri, kasırları, sarayları ve memleketlerinde veyahut bedenlerinde nefsin her türlü arzularını yerine getirerek şımaran ve küstahlaşan insanların, başlarına gelecek tehlikelerden korkup kaçmaktansa kendi hatalarıyla yüzleşme cesaretni göstererek tövbe etmeleri ve kendileriyle barışmaları, sükûnete ulaşarak huzur bulmaları önerilmektedir. Yine âyetin devamında yolun sonuna varıp kaçmanın

⁶⁰⁰ Enbiya: 21/1.

⁶⁰¹ Enbiya: 21/13.

⁶⁰² Razi, I, 3121; Beydavi, I, 85; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, III, 388.

⁶⁰³ İsfahâni, 196; Esed, 449; İbrahim Mustafa vd., I, II, 116.

⁶⁰⁴ İsfahâni, 504; İbrahim Mustafa vd., I, II, 489.

boşuna olduğunu anlayanların itiraflarıyla karşılaşılıyor; “Eyyvah bizlere! Bizler gerçekten zalim kimseler idik”⁶⁰⁵ dediler. Bu sözler yolun sonuna gelen, artık kaçacak ve sığınacak yeri kalmayanların ruh hallerini göstermesi açısından ilginçtir. Aynı zamanda bu halin bir itirafı olmakla beraber, gerçekleri kabul edip onlarla yüzleşen, yapılan hatadan dönüşe kapı aralayan ve söz dinlemez nefse karşı tavır alabilen kısacası özeleştirici yapan kişinin ruh halini ifade etmektedir.

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi her düzeydeki insanın hayata bakış açısını, vaziyetini ve düşüncelerini gözden geçirmesi ile geçmişten süregelen ve sıkı bir şekilde sahiplenen yanlış düşüncelerden vazgeçilebileceğini göstermektedir. Tıpkı Sebe’e melikesi Belkıs gibi geçmişini göz önünde getirerek kendisini sorguladığında gerçeği görüp “...Rabbim! Gerçekten ben nefsimi zulmetmişim! Artık Süleyman’la beraber âlemlerin Rabbi olan Allah’a teslim oldum”⁶⁰⁶ diyebilmeli ve kendine söz geçirebilmektir. Tıpkı Hz. Musa gibi, hataen dahi olsa bir Kıptiyi öldürdüğünde, “...bu şeytanın işindendir, gerçekten o, saptırıcı ve apaçık bir düşmandır” deyip sonra; “Rabbim! Doğrusu ben nefsimi zulmettim, artık beni bağışla!”⁶⁰⁷ diyebilmektir. Rabbine karşı konumunu ve sorumluluğunun farkında olmaktır. Bütün bunlar kişinin derin bir tefekkürle hakikatı bulmaya yönelik düşünsel özeleştirici örnekleridir. Bu yeterliliğe sahip olan kişi, bir kuyumcu hassasiyetiyle hareket ederek, Allah Teala’nın kendisine vermiş olduğu tüm yetenekleri yerli yerinde kullanıp kullanmadığını özeleştirici bir yaklaşımla sorgulamak suretiyle hayatına anlam kazandırabilmektedir.

Görüldüğü gibi, kişiye farkındalık kazandıran eleştirel düşünme yetisi, etrafında olup-biteni sorguladığı gibi kendisine yönelik sorgulama eylemini de yapabilmektir. Bu çerçevede kişi bakışlarını kendine yönelttiğinde yaratılış gayesine uymayan düşüncelerini ancak sağlam bir tefekkürle ve nefsinin temize çıkarmadan tespit edebilmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi duygu, düşünce ve davranışların birbirleriyle sıkı bir şekilde bağlı olması nedeniyle, her birinin ayrı ayrı terbiye edilmesi gerekir.

⁶⁰⁵ Enbiya: 21/14.

⁶⁰⁶ Neml: 27/44.

⁶⁰⁷ Kasas: 28/15-16.

Özeleştiri, kişinin karşılaştığı sorunların ve sıkıntıların nedenlerini sorgulama isteğidir. Çoğu zaman etrafımızda meydana gelen olayların sebep ve hikmetlerini hemen fark edemeyebiliriz. Fakat eleştirel düşünme ve basiret sahibi olanlar bu farkı fark edebilmektedirler. Kur'an'da yoğun bir şekilde eleştiriye muhatap olan karakterlerden biri insanların akıllarını yeterince kullanmayışlarıdır. İnsanın düşünme, bilme, davranışlarını belirleme, denetleme ve yargılaması ya da iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, hakkı batıldan ayırmasıyla ilgili kabiliyeti veya dirâyetine topluca akıl denir.⁶⁰⁸ Akıl, insana verilen en büyük ilahi nimettir. Akıl, bir muhakeme aracıdır. Pek çok manevi gücü olan insanda akıl, yönetici bir konuma sahiptir.⁶⁰⁹ Varlık âleminde insanı üstün kılan ve ilahi iltifata mazhar olmasını sağlayan en önemli özellik onun akıl sahibi olmasıdır. Zira insan, işlevsel akla sahip olmasıyla diğer varlıklardan ayrılmaktadır. İnsana sırf akıl ve iradesinden dolayı bunca değer veren Allah Teala, insanın bu nimetten yeterince faydalanmamasını, akılsızlıklarının faturasını kendi dışındaki unsurlara çıkartmak isteyen kişilerin durumu Kur'an'ın değişik yerlerinde "...hiç düşünmezler mi?, hiç akletmezler mi?" şeklinde sert bir şekilde eleştirmektedir.

Tasavvuf kültürü nefis-i emmare ile mücadelede nefis-i levvâmeye bir nevi otokontrol görevi yüklemektedir. Otokontrol, insanın duygularına, düşüncelerine ve davranışlarına hakim olmasıdır. Duygu, düşünce ve davranışlarını kontrol altında tutan ve onları aşırıya kaçmalarına müsaade etmeyen kişi, kendisini gerçekleştirmiş, kişiliğini geliştirmiş ve ahlaki olgunluğa ulaşmış demektir. Bu bakımdan duyguların temiz olması çok önemlidir. Nitekim Hz. Peygamber "*ameller niyetlere göredir, herkes için niyetinin karşılığı vardır...*"⁶¹⁰ demek suretiyle bu gerçeğe dikkatleri çekmektedir. Çünkü bir düşünce olan niyet duygulardan etkilendiği gibi, davranışlar da düşüncelerden etkilenmektedir.

Özeleştiri, düşünsel bir arınmadır. Büyük mutasavvıf Muhasibi'ye göre hayır diye nitelendirilebilecek şey her ne olursa olsun, niyet temeli üzerine yükselmedikçe

⁶⁰⁸ Ali Bulaç, "Akıl", *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990, I, 20.

⁶⁰⁹ Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, 40.

⁶¹⁰ Buhari, İtk: 6, Menakıbu'l-Ensar: 45, Nikah:5, Eyman: 23; Müslim, İmaret: 155; Nevevi, 19.

hayır olmaz. Bu niyetin de temiz ve ihlaslı olması gerekir.⁶¹¹ Amellerin ona göre temiz ve ihlaslı olmasının anlamı da Allah'ın rızasını elde etmenin dışında bir amaç ile yapılmaması demektir. Şâyet başka bir amaç varsa bu amel kirlenir. Bundan dolayı niyetin temizlenmesini ve bu uğurda sürekli bir mücahede içinde olunmasını ısrarla tavsiye eder. Yine ona göre kalp temizliğine, güzel ve iyi niyete de ancak nasuh, yani samimi bir tövbeden sonra tüm günahlardan ve nefsanî arzulardan kaçınmakla ulaşılabilir.⁶¹² Niyet ve diğer psikolojik süreçlerin bilinmesi şahsiyet tahlillerini gerektirir. Bu hususta derin anlayış ve işlevsel akıl olmadan davranışların iyi ve kötü, doğru ve yanlış olarak tespit edilmesi mümkün görülmemektedir.

Kısacası, herkesin yaptıklarını niyet terazisinde tartması, ileride hesabını veremeyeceği hataları yapma noktasında dikkat etmesi gerekir. Bu da ancak işlevsel bir akıl ve özeleştiril bir yaklaşımla mümkündür. Çünkü niyet amelin namusudur. Hele bu amel ibadet olursa niyet daha da anlam kazanır. Çünkü niyet ibadet ile adeti birbirinden ayırır. Gerek Allah ile olan ilişkilerde gerekse insanlar arası ilişkilerde niyet belirleyici bir konuma sahiptir. Bu ilişkilerin sağlıklı olması için olmazsa olmaz ihlas ve samimiyettir. Gerek Allah gerekse insanlarla olan ilişkilerinde ihlas ve samimiyeti esas almamak özeleştiriyi gerektiren bir durumdur. Nitekim böyle davranmak, münafıklığın alameti olan ve ilişkilere büyük zarar veren riyakârlığı tetikler.

2.2.2.1.3. Davranışsal Özeleştirisi

Özeleştirinin, insanın davranışları üzerine yönelttiği bir değerlendirme olduğunu yukarıda belirtmiştik. İnsanın, sergilemiş olduğu davranışlarını sürekli gözden geçirmesi, sorgulaması, test etmesi, sağlamasını yapması, sıkı bir elekten geçirmesi daha doğru bir tabirle eleştiriye tabi tutması insanın gelişimi ve ruhi kemalatı açısından son derece önemlidir. İnsanın kendi davranışlarına karşı objektif olmada zorlanması ve tarafsız bir gözlemci gibi davranmasının zorluğu, çoğu kez

⁶¹¹ Muhasibi, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, *Edebu'n-Nufus*, İşaret Yay., İstanbul 2003, 89.

⁶¹² Muhasibi, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, 23; (Ayrıca bk. Kaf: 50/16.)

onu hatalarına karşı kör ve sağır hale getirir. Bu durum ise tövbe etmeyi sistematik hale getirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Özeleştir, insanın kendisini aklamadan önce davranışlarını yoklamasıdır. İnsan davranışlarına yön veren temel etmenlerin başında niyetin geldiğini yukarıda belirtmiştik. Niyet kelime olarak, “yönelmek, kastetmek, inanmak, maksat, istemek, gayret etmek, yönelinen yön ve gidilen istikamet” manalarına gelmektedir. Terim manası ise, “kalbin bir fiili yapmaya veya yapmamaya azmetmesidir.”⁶¹³ Bu noktadan sonra irade devreye girmektedir. Çünkü niyet ile irade arasında çok ince bir çizgi bulunmaktadır. Bu iç içelik durumu çoğu zaman bu iki kavramın birbirine karışmasına sebep olmaktadır. Hz. Ömer’den rivayet edilen bir hadiste, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ameller niyetlere göredir, kişiye de niyet ettiği şey vardır. Bu nedenle kimin hicreti, Allah’a ve Rasulüne ise onun hicreti Allah’a ve Rasulüne olur. Kimin hicreti, elde edeceği dünyaya veya evleneceği bir kadına ise onun hicreti, hicret ettiği şey için olur.”⁶¹⁴

Niyet iyi olmadığı takdirde, bu niyetle yapılan en iyi davranışın bile bir kıymeti olmadığı gibi, şayet niyet iyi olursa bu niyetle yapılan sıradan bir davranışın bile çok değerli olduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Örneğin, çok önemsenen ve dinin direği olarak kabul edilen namaza riya karıştığında sahibine sevap yerine günah kazandıracak ve ameli boşa çıkacaktır. “*Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar (namazlarıyla) gösteriş yaparlar.*”⁶¹⁵ Diğer taraftan iyi niyetle yerden bir taş kaldırmak gibi küçücük bir fiil veya küçücük bir tebessüm sadaka hükmüne geçmektedir. Dolayısıyla davranışlara anlam kazandıran niyetlerin temiz, arı ve duru olması esastır. Nasıl ki duygularda kirlenme söz konusu ise davranışların da kirlenmesi mümkündür. Davranışlarda meydana gelen kirlenme tövbe veya özeleştir ile temizlendiğinde sahibini imandan ihсан mertebesine çıkarır.

⁶¹³ İbn Manzur, XV, 347; İbrahim Mustafa vd., I, II, 102; Akalın vd., 1776; Sarı, 1574; Muhasibi, *er-Riaye*, 146.

⁶¹⁴ Müslim, İmare, 155; Ebu Davud, Talak, 11.

⁶¹⁵ Maun: 107/4-6.

Özeleştirisi, bir öze dönüş eylemidir. Özü temiz olan insanın zamanla özünden uzaklaşması ve başkalaşması olasıdır. Bu durumda insan özüne dönmeyi hep arzu eder. Kur'ân âyetleri arasında insan davranışlarını etkileyen ve yönlendiren sosyal motiflere rastlamak mümkündür. Sosyal bir varlık olan insanın, ilişkilerinde belirleyici olan anahtar kavramlardan birisi karakterdir. Zira karakterle davranışlar arasında güçlü bir bağ vardır. Bu kelime ile ferdin ahlaki davranışlarının yönü ve tutarlılığı kastedilir. İnsanın içinde yaşadığı sosyal çevrenin kültürel değerlere yaptığı baskı sonucu teşekkül eder.⁶¹⁶ Kur'an-ı Kerim, riya-ihlas, korkaklık-cesaret, nankörlük-şükran, sabır, haset, gıpta, acelecilik, cimrilik-cömertlik, kibir-tevazu, adalet gibi olumlu ve olumsuz karakterleri ve bunların dayandığı psikolojik ve psiko-sosyal temelleri zikretmiştir.⁶¹⁷ Ahlak eğitiminin her şeyden önce gayesi, kişide karakter teşkil etmektir. Karakter sahibi olmak demek, irade kuvvetini teksif etmek, toplayabilmek demektir. Başka bir deyişle, dış etkilerin üstüne çıkabilmek, olumlu hasletler kazanmak, gevşekliğin ve korkaklığın bütün şekillerinin üstesinden gelmektir.⁶¹⁸ Dolayısıyla insan denen varlığın şahsiyeti teşekkül ettiğinde, faydalının ve en iyinin peşinden gitmenin sırrını çözüyor. Aynı şekilde uygun olmayan söz ve eylemlerden ve kısacası kötü olan her şeyden de kendisini muhafaza ediyor. Bu eğilim, insanın temiz olan fitratına dönme eğilimi olan özeleştiriden başkası değildir.

Özeleştirisi, insanın kendisine söylediği yalanlarının farkına varmasıdır. Fert, içinden başka isteklerle dolu olduğu halde yapmacık davranışlarla veya zorla ortaya koyduğu davranışlarıyla her gün değişen, benzer olaylar karşısında değişik davranışlar göstermesi karaktersizliktir.⁶¹⁹ Buna münafıklık da denir.⁶²⁰ “...*Onlar kalplerinde olmayanı dilleriyle söylerler...*”⁶²¹ âyetiyle Allah Teala, bu gibi insanlara dikkatlerimizi çekmektedir. Kendisine ve çevresine karşı son derece riyakar, söylediğine kendisi dahi inanmayan ama inandırmaya çalışmakla bilinen münafıklık, kişinin söylem ile eylemlerinin birbirini desteklememesi ve inancıyla barışık olmamasıdır. Bu şekilde ikircikli davranan ve safını belirlemeyen oportünist

⁶¹⁶ Çamdibi, 30.

⁶¹⁷ Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, 27.

⁶¹⁸ Çamdibi 31 (Refia Şemin. Karakter Formasyonu, 5'ten naklen)

⁶¹⁹ Çamdibi, 30.

⁶²⁰ Bakara: 2/8-16.

⁶²¹ Fetih: 48/11.

kişiler, konumları ne olursa olsun Kur'an'ın tenkidine maruz kalmaktadırlar. Zaman zaman herkesin az-çok bu hataya düştüğü farzedildiğinde, bu durumda yapılacak en isabetli şey özeleştiridir.

Bir doktorun hastasına doğru teşhis koyması neyse özeleştiridir de odur. Özeleştiridir doğru bir teşhis olduğu gibi aynı zamanda bir tedavidir. Yani özeleştiridir eyleminde insan hem doktor hem de hastadır. Birçok insan karşılaştığı sorunların ve çektiği acıların faturasını kendisinin dışında bir şeye ya da kişiye çıkarır. Suçu başkalarında aramak belki insanı geçici olarak rahatlatır ama sorunları ortadan kaldırmaz. Ve kesinlikle insanın bireysel gelişimine katkıda bulunmadığı gibi, insanın önüne kocaman ve aşılmaz duvarlar örer. İnsanın, sorunları için başkalarını suçlaması, Nasrettin Hoca gibi evinde kaybettiği anahtarı daha fazla ışık var diye sokak lambasının altında aramasına benzer. Oysa bu boş bir çabadır. Çünkü anahtar evin içinde; çünkü sorunların nedeni kendi içinde.

Kur'an'da insana verilmek istenen mesajlar çoğunlukla kıyamet sahneleri üzerinde olduğunu görmekteyiz. Özellikle insanı inşa etme dönemi olarak bilinen Mekke döneminde inen âyetlerde bunu bariz bir şekilde görmek mümkündür. Tıpkı Nasrettin Hoca'nın daha testiye kırmadan çocuğun kulağını çekmesi gibi kıyamette gerçekleşecek olağanüstü hadiseler şimdiden anlatılarak insanların daha dikkatli ve ölçülü hareket etmeleri sağlanmaya çalışılmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْتظِرْ نَفْسُ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

*Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve herkes, yarına ne hazırladığına baksın. Allah'tan korkun, çünkü Allah, yaptıklarınızdan haberdardır.*⁶²² Bozulma karşısında gerçeğe uygun tepki göstermek oldukça zordur. Çünkü bu, nefse zor gelir. Şahsi kusurları yüzünden engellenmiş nice kimseler problemlerini kendilerinde bulunan kusurlara değil de, başka şeylere atfederler.⁶²³ Bu “başka” kimi zaman bir insan, kimi zaman eşyanın tabiatı, kimi zaman da şeytandır. Aslında insan yaptıklarının farkındadır. Nefsine söz geçiremediği için yaptığı hatalarını örtbas etmek için de türlü türlü mazeretler ileri sürmektedir. Hâlbuki Allah Teala kulunun ileri

⁶²² Haşr: 59/18.

⁶²³ Çamdibi, 76.

sürebileceği her türlü mazeretlerini ortadan kaldırmıştır. Bu gerçek Kur'an-ı Kerim'de birçok âyetinde belîğ bir şekilde açıklanmaktadır; *“Daha doğrusu insan, (kurtulmak için, bütün) ma'zeretlerini ortaya atsa da, kendi nefesine (bizzat kendisi) şahiddir!”*⁶²⁴ Bir insan, çeşitli mazeretlerin arkasına sığınıp büsbütün nefsin arzularıyla günahlara dalsa da vicdanını susturamaz.

Bu ve benzeri âyetlerde eleştirilen husus, insanın ne derece Rabbinin nimetlerine karşı nankör olduğu, enaniyeti ve kibrinden dolayı yaptığı hatalarını görmemesi veya görmek istemeyişinden dolayı nefsini temize çıkarmasıdır. Allah nezdindeki itibarını korumak isteyen kişi; nefsinin karşı son derece uyanık olmalı, davranışlarını sürekli gözden geçirerek yaratılış gayesine aykırı olanları hiçbir mazeretin arkasına sığınmadan bir an önce düzeltilmesi gerekir. İnsana özgü hata ve yanlışlar, davranışların objektif bir şekilde değerlendirilmesi, sorgulanması ve gözden geçirilmesiyle tespit edilip düzeltilebilir. Bu da ancak özeleştirme mekanizmasının işletilmesiyle olur.

2.2.2.2. Kur'an'da Özeleştirmenin Çeşitleri

İnsanın konumu ne olursa olsun, beşer özelliğinden dolayı her zaman hata yapma ihtimali vardır. Buna peygamberler de dâhildir. Çünkü peygamberler her bakımdan ümmetleri için birer örnek ve rol modeldirler. İyilik yapmada örnek oldukları gibi, beşer özelliklerinden dolayı vahye dayanmayan icthadi konularda hata yaptıklarında, hatanın nasıl düzeltilmesi gerektiği konusunda da örnek olmak durumundadırlar. Nitekim Hz. Adem yaptığı ilk tövbe ile kendi soyuna örnek olmuştur.

İslam dininin temel prensiplerine uymayan her davranış tenkide ve ilahi ikaza muhatap olmuştur. Bu ikazlar kimi zaman bireysel kimi zaman da toplumsal düzeyde olmuştur. İnsanın Rabbi ile olan ilişkisine zarar veren istiğna duygusu, onu zaman zaman hatalara sevk etmektedir. Her ne kadar çeşitli istidat ve kabiliyetlerle donatılmış olsa da insanoğlu, Rabbinin yardımından müstağni olamaz. Yaptığı

⁶²⁴ Kıyame: 75/14, 15.

hatasını görüp “biz kendimize yazık ettik” demek suretiyle günaha karşı takındığı tavırla kendinden sonra gelecek olan nesline örnek olan Hz. Adem ve eşi hem bireysel hem de toplumsal özeleştirici için ilk örneklik teşkil etmeleri açısından önemlidir.

Allah Teala'nın öğretmiş olduğu kelimelerle kendisine hatasını telafi etme fırsatı verilerek yeryüzüne gönderilen Hz. Adem ve eşine verilen ilk ilahi mesaj: *“İnin oradan (cennetten). Tarafımdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir de kim ona uyarsa, onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir”* dedik⁶²⁵ şeklinde olmuştur. “Oradan inin” emrinin tekrarlanması, Hz. Adem'in yaratılış gayesinin onun yeryüzünde halife tayin edilmesi olduğunu gösterir. Gerçekte Adem (insan) topraktan yaratılmış olması hasebiyle bir yeryüzü varlığıdır.⁶²⁶ Bu yüzdendir ki imam el Matüridi, Ka'bi, Ebu Müslim el-İsfehani gibi birçok müfessir, Adem'in cennetinin yeryüzünde olduğunu söylemiştir.⁶²⁷ O, sadece denenmek ve imtihan edilmek amacıyla cennet'te konulmuştu. Hz. Adem'in geçici cennet hayatı, ileride yaşayacağı dünya hayatının bir nevi tatbikatı ve uygulamalı bir eğitimden ibaretti. Bu nedenle tövbesinin kabul edilmesinden sonra cennet'te kalmasına izin verilmemiştir.

Hz. Âdem, dünyaya bir ceza olarak değil yaratılış amacı nedeniyle gönderilmiştir. Bundan sonraki hayatında daha önce yaşadığı acı tecrübenin de etkisiyle daha dikkatli, daha seçici olacak ve daha ölçülü hareket edecektir. “Bir musibet bin nasihate bedeldir” atasözü de bu gerçeğe işaret etmektedir. Çünkü hatalar insana mahsus ve insanın öğretmenleridirler. Dezavantaj gibi gözükse ve insanı huzursuz eden hatalar iyi değerlendirildiğinde avantaja dönüşme potansiyeli bulunmaktadır. Bu nedenle Hz. Adem'in yaşadığı bu acı tecrübe hem kendisi için hem de soyu için bir ibret vesikası olarak insanlığın hafızasında yer edinmiştir.

⁶²⁵ Bakara: 2/38.

⁶²⁶ Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, 54.

⁶²⁷ Bkz. Ebu Mansur el-Maturidi, I, 441; Razi III, 4.

2.2.2.2.1. Bireysel Özeleştir

Toplumunu meydana getiren bireylerdir. İnsanın sosyal bir varlık olması nedeniyle yaşadığı toplumun bir parçası olarak sorumlulukları olan bir varlıktır. Yani topluma faydalı olmak için kendisini her bakımından geliştirmek zorundadır. Sorumluluklarını yerine getirebilmesi için eğitim ve kültür bakımından kendisini geliştireceği gibi, ahlaki açıdan da kendisini geliştirmesi gerekir. Kişi, yaşadığı topluma karşı hissettiği sorumluluk bilinci ile kendini geliştirmeyi ahlaki bir görev olarak bilir. Bu çerçevede içsel eğitimin ve içe dönük değerlendirmenin önemi ön plana çıkmaktadır. Büyük oranda iç faktörlerden kaynaklanan davranışlarımıza yönelttiğimiz eleştirel bakışlarımız, eksikliklerimizi ve yanlışlarımızı görmemize imkan sağlayacaktır. Bu da ancak yapacağımız sağlıklı bir özeleştir ile mümkündür.

Eleştir, biri dışı diğeri ise içe dönük olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İşte içe dönük eleştiriden kast ettiğimiz özeleştiridir. Kişinin “kendi davranışları üzerine yönelttiği yargıya ve otokritiğe” diye özetlediğimiz özeleştir, birey ve toplumların gelişmesi açısından son derece önemli ve hatta zaruridir. Özeleştiriyi de içine alan tövbenin dini hayat için ehemmiyetini⁶²⁸ düşündüğümüzde bunun zaruretten çok bir vecibe olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda özeleştir, bir sağlama, ölçme ve değerlendirme, gözden geçirme, bir takip ve kontrol mekânizması olup, insan hayatı için bir nevi sigorta görevini görmektedir.

Hem bireysel hem de toplumsal düzeyde özeleştir yapmak zor olmakla beraber zaruridir. Özeleştir insanın tüm istek ve arzularına rağmen kendisini değiştirebilme ve sorumluluk bilincini elde edebilmesini sağlar. Sağlıklı bir özeleştir yapabilmek için kişinin her şeyden önce kendisini, iyi ve kötü yanlarını yani potansiyelini iyi tanıması gerekir. Kendi kendimizi tanıma işi başarılması gereken en zor bir iş ve ulaşılmaması gereken en değerli bilgilerin başında gelir. Ancak ahlâkî ve manevî değerlere göre hayatını düzene koyma inanç ve kararlılığına sahip kimseler sancılı da olsa bu zorlu mücadeleyi kazanırlar. Nitekim hadis olarak da zikredilen, “kendini bilen Rabbini de bilir” ifadesi sık sık tekrar edilmektedir.

⁶²⁸ Not: Kur'an'da tövbe adında bir surenin olması ve bu surede toplamda on yedi kez tövbe kelimesinin tekrar edilmesi, tövbenin insanın ruhi kemalatı için ehemmiyetini göstermektedir.

Sihhati teyid edilmeyen bu haberin muhtevası doğrudur. Zira kişinin kendisini gerçek anlamda bilmesi, hele hele eksikliklerini bilmesi, en önemlisi haddini bilmesi, tıpkı melekların; “...*Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur*”⁶²⁹ dediği gibi kendisine yönelik derin düşünme ve objektif olmasıyla mümkündür.

Özeleştirici içsel bir arınmadır. Derin düşünme süreci insanın kendi derin benliğine ulaşmanın en etkili yoludur. Çoğu zaman insan, hayatını olayların ve gerçeklerin dış yüzeylerinde gezinerek sürdürür. Gündelik ve sıradan iş ve olayların oyalayıcı etkisinden kendini kurtarıp, kendi iç dünyasına yönelemez. Kendi özüne ulaşmak için dikkatli ve yoğun bir düşünce etkinliğine ihtiyaç duyar. Çünkü başka türlü kendisini çözemez. Allah Teala kulu hakkında hayır murat ettiğinde ona nefsinin ayıplarını gösterir. Ayıplarını bildiği zaman rastlantısal değil şuurlu olarak onları daha iyi olacak şekilde değişime zorlar.

Özeleştirici, insanın kendisini olduğu gibi görüp fakat öylece kabul etmemesidir. Değer kalıpları bakımından insanların üç farklı grupta toplandıkları görülmektedir. Bunlardan birincisi, kendi değer kalıplarını yeterli görerek, gelişmeye kapalı olanlardır. Bu yöntemi kullanan insanlar, sorumluluk duyguları zayıf olduğu için hata yapsalar dahi bu hatalarını sürdürmeye devam ederler. İkinci gruptakiler, yaptıkları hatalardan ders çıkarmayı bilir, aynı hatayı ikinci kez tekrarlamazlar. Üçüncü grup ise ideal olan gruptur; bu gruptakiler başkalarının hatalarından ibret almayı başarabilir ve herhangi bir konuda karar alırken olumlu olumsuz tüm unsurları göz önünde bulundurarak oldukça sağlıklı kararlar verirler. Aynı zamanda bu kişiler büyük işler yapmaya da yatkındırlar.⁶³⁰

Başkalarını eleştirmek kolaydır. Ancak, insanın yapabileceği en zor işlerden biri özeleştiridir. Çünkü bu, ego (zat) ile yüz yüze gelmek demektir. Biz ise kendimizden kaçmaya ya da kendimizi kutsamaya alışmışızdır.⁶³¹ Nefsin arzularını, kusurlarını bilmek ve bunlarla mücadele etmek uzun soluklu bir süreçtir.⁶³² Gazali,

⁶²⁹ Bakara: 2/32.

⁶³⁰ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 117.

⁶³¹ Çelebi, 6.

⁶³² Çamdibi, 167.

bunun yolunu şöyle açıklar: “Basiret sahibi olanlara kusur gizlenmez. Kusur bilindikten sonra tedavi kolaydır. Lakin insanların çoğu kendi kusurlarını bilmezler. Âlemin gözü önünde olan kılı görürken kendi gözü önünde olan odunu göremez.”⁶³³

İnsanla ilgili temel kavramlardan biri olan nefis, insanın özü ve gerçeği, ilâhî latife olduğu gibi, kötü huyların ve süflî arzuların kaynağıdır. Biz burada daha çok nefsin olumsuz yönü üzerinde duracağız. Çünkü insanı kötülüğe sevk eden bu tür nefisle mücadele etmek, hesap sormak, yaptıklarını gözden geçirmek bireysel özeleştirinin temelini oluşturmaktadır. Bu konuda en dikkat çeken şu aşağıdaki ayetlerdir:

وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّيْنَاهَا (٧) فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا (٨) قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْنَاهَا (٩) وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيْنَاهَا

“Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti ilham edene and olsun ki, muhakkak (isyan ve günah kirlerinden) temizlenen nefis kurtulmuştur. Onu (isyan ve günahla) kötülüğe gömen ise mahvolmuştur.”⁶³⁴

Ayet-i kerimedeki odak terimlerden olan "Ilham", if'al kalıbında bir kök kelime olup öğretme, tecrübe etme ve tefekkür olmaksızın insan ruhunda bir bilginin bir anda meydana gelmesidir.⁶³⁵ Kelimenin etimolojik tahlili, bize bu konuda daha iyi fikir verebilecektir. Terim, muhtevası itibarıyla, "iblağ etmek, ulaştırmak" anlamına gelmekte, ancak daha hususi bir şekilde, Allah'ın, kulunun kalbine ilka ettiği, attığı (el-kazfu) şeyler hakkında kullanılmaktadır. Zira bu ilka ve kazf, o şeyi kula ulaştırmak gibidir.⁶³⁶ İbni Kesir ise bu âyetleri açıklarken şöyle demektedir: Allah Teala insanı düzgün, sağlam bir fitrat üzere yarattıktan sonra ona hayır ve şer olanları açıkladı. Allah'a itaat etmek suretiyle kötü ahlaktan kendini arındıran kişi kurtulur. Buna karşı itaati bırakıp günaha dalan ve böylece hidayetten ayrılan kişi ise helak olur.⁶³⁷ İnsanın birbirine taban tabana zıt (fücur-takva) iki boyutlu bir nefse

⁶³³ Gazali, *İhya*, III, 146.

⁶³⁴ Şems: 91/7, 8, 9, 10.

⁶³⁵ İbn Aşur, Muhammed et-Tâhîr b. Muhammed et-Tâhîr et-Tûnisî, *Tahiret-Tahrir ve't-Tenvir*, Tunus 1997, XXX, 369; Yazır, IX, 561.

⁶³⁶ Zencani, *Tehzibu's-Sihah*, (thk. Abdusselam Muhammed Harun-Ahmed Abdulgafur Attar), Daru'l-Mearif, Mısır, ts., II, 789; İsfahâni, 971,

⁶³⁷ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII, 410-411; (Ayrıca bkz.Sabuni, III, 1434)

sahip olması, onu diğer varlıklardan ayırmaktadır. Gelişmeye ve ilerlemeye imkan veren bu özellikler, insanın kendi hemcinslerine karşı terakki etmesini de kolaylaştırmaktadır. Yukarıdaki ayetlerden de anlaşıldığı gibi; nefsin olumsuz boyutuyla kararlı bir şekilde mücadele eden ve nefsinin kötü hasletlerden arındıran, temizleyen ve düzelteren kişiler, kendilerini yenilemiş, gerçekleştirmiş ve ahlaki olgunluğa erişmişlerdir. Bu mücadelede kişinin en büyük argümanı veya silahı nefsin olumlu tarafında bulunan takvaya sarılmasıdır. Böylelikle olumsuz özelliklerle mücadele etmesi daha kolay olacaktır.

Yukarıdaki ayetlerde geçen "zekkâha" ve "dessâha"nın faili Allah (c.c.) değil, kuldur. Çünkü onu kesbeden/elde eden insandır.⁶³⁸ İmam Ahmed, Müslim, Neseî ve İbn Ebi Şeybe'nin Hz. Zeyd b. Erkam'dan rivayet ettiği sahih bir hadiste Hz. Peygamber şöyle dua etmiştir: *"Allah'ım nefsimi takva bağıyla ve onu temizle. Sen temizleyenlerin en iyisisin, velimsin, mevlamsın."*⁶³⁹ Benzeri kelimelerle İmam Ahmed, Taberânî, İbn Merduye ve İbn Münzir; Abdullah b. Abbas ve Hz. Aişe'den rivayet etmişlerdir. Anlamı şudur: Kul tezkiye için istekte bulunabilir. Onu nasip ve tevfik etmek her hâlükârda Allah'a bağlıdır. Aynı şey "tedessiye" için de geçerlidir. Allah (c.c.) kimsenin nefsinin zorla kötülüğe sevk etmez. Ama bir insan kötülükte ısrar ederse Allah (c.c.) onu takva ve tezkiyeden mahrum eder.⁶⁴⁰

Özeleştir, rastlantısal değil, bilinçli ve şuurlu bir şekilde insanın kendisini yenileme arzusudur. Nefsin insan hayatı için arz ettiği öneminden dolayı Allah Teala nefse yemin etmektedir. Nefsin olumsuzluklarından dolayı meydana gelen manevi aşınma ve tahribatların giderilmesi, temiz olan öze dönüşün sağlanması ancak özeleştiril bir bilinçle mümkündür. Görüldüğü gibi kişi değişime yönelik kararlı bir irade göstermesi halinde kendini düzeltme imkânını bulabilir. Yoksa kendiliğinden düzelmesi mümkün değildir. İnsandaki fitrat onu daima gönül, zihin ve amel yollarıyla Allah'a yönelten bir sevk-i ilahidir. Bu ilâhî yönünü yitiren, Allah'ın yaratılış tabiatında gösterdiği yolu terk eden, fitratını değiştiren kimse yarın Allah'ın huzurunda kendisini zavallı duruma düşürür. Ancak kendisiyle rahatlıkla

⁶³⁸ İsfahânî, 460.

⁶³⁹ Müslim, Zikr: 73; Neseî, İstiaze: 13; İbn Hanbel, IV, 371.

⁶⁴⁰ Mevdudî, VII, 138.

yüzleşebilen, vicdanındaki otokontrol mekânizmasını işletebilen, özü, sözü ve davranışıyla fitratını gerçekleştirebilen insan psikolojik anlamıyla sağlıklı bir insandır.⁶⁴¹ Çünkü insan, “fücur” ve “takva” boyutlarıyla çift kutuplu bir varlık olarak yaratılmıştır. Adem (a.s), aldığı ilahi talimata rağmen yaptığı hatasından kurtulmanın yolunu yine Allah Teala’dan öğrenmiştir. Aynı şekilde takva dairesinde yaşamının yolunu kullarına açıklayan Allah (c.c.), haktan ayrılan ve isyana tevessül eden kullarından yaptıkları hatalarından kurtulmak isteyenlere de yol göstermiştir. Bunun adı tövbe veya özeleştiridir. Bu nedenle özeleştirisi fitridir. Özeleştirisi, insanın, iç denetimini sağlayarak nefsinin temize çıkartmadan kendisiyle geniş ölçüde yüzleşebilmez. Bu bağlamda özeleştirisi, kişinin, yaşadıklarını tüm çıplaklığıyla, objektif bir şekilde ele alması, hatalarını ve eksikliklerini sebep-sonuç ilişkisi kapsamında değerlendirmesi ve en önemlisi bunları kabul ve itiraf etmesidir. Dolayısıyla özeleştirisi, kişinin ilk temiz hali olan fitratına tekrar bir dönüş yapmasıdır.

Terbiye edilmemiş, doymak bilmez, azgın nefis-i emmare’nin baskısı altında olan insanın, Rabbinin merhameti olmadan, ibadet ve taatte bulunmadan kendi başına veya sahip olduğu kabiliyetlerle nefsiyle baş etmesi mümkün değildir. Aklını duygularının önüne koyan her insan, nefsin bu aşırı isteklerini baskılayarak etkisiz hale getirebilmesi için Rabbi’nin merhametinden tıpkı Hz.Yusuf’un istimdat ettiği gibi istimdat etmesi gerekir; *“Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder. Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*⁶⁴² İbn Kesir’e göre Kral, Hz.Yusuf’un masumiyetini ve faziletini anladığında onu hapisten çıkartmak ister. Fakat Hz. Yusuf, haksız yere hapse atıldığını ileri sürerek kendisine atılan iftiranın temizlenmeden hapisten çıkmayacağını söyler. Ne zaman ki iftirayı atan kadın itiraf eder ve bu olaya şahit olan diğer kadınlar da bunu teyit ettikten sonra Hz. Yusuf hapisten çıkar.⁶⁴³ Böylece Hz. Yusuf, masumiyetini ve iffetli biri olduğunu bizzat ona iftira atanların şهادetiyle tescillemiş bulunmaktadır. Yani “kendinizi temize

⁶⁴¹ Mustafa Bilgin, “Hak Dini Kur’an Dili”, DİA, İstanbul 1997, XV, 161.

⁶⁴² Yusuf: 12/53.

⁶⁴³ İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, IV, 393; Taberi, *Camiu’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, XVI, 138; Sa’lebi, V, 229; Sabuni, II, 555; Yazır, XIII, 224-225; Öztürk, 325.

çıkarmayın” âyetin gereği olarak kendi kendini temize çıkarmamış, bu iftirayı atanlara itiraf ettirerek temize çıkmıştır. Takip eden ayette geçen Kralın Hz. Yusuf’a ilgili söylediği “*Şüphesiz bugün sen yanımızda yüksek makam sahibi ve güvenilir bir kişisin*”⁶⁴⁴ ifadesi de bunu teyid etmektedir.⁶⁴⁵

Bireyin içinde yaşadığı psiko-sosyal, kültürel ve manevi çevre, bilişsel, duyuşsal ve karakter gelişimini etkilemektedir. İnsan hatasını kimi zaman göremeyebilir ya da yoğun tempolu bir iş hayatında bu durum gözünden kaçabilir. İnsanın çevresinde yer alan iş arkadaşları, ailesi, yakın arkadaşları rahatsız oldukları konuları kendisine anlatabiliyorlar ve bunun karşısında sorun yaşamıyorlarsa bu kişi eleştiriye açık biridir demektir. Kişinin konumu ne olursa olsun, her kes kendi konumuna göre kendisini gözlemleyecek, hatalarını kendisine hatırlatacak gerçek dostlara ihtiyacı vardır. Nitekim “*Mümin müminin aynasıdır*”⁶⁴⁶ meâlindeki hadis Müslümanların birbirlerine ayna vazifesi gördüklerini ifade eder. Çünkü aynalar sadece iyi olanı değil kötü olanı da gösterir. Gazali’nin de işaret ettiği gibi⁶⁴⁷ insan, kendisinde mevcut olup doğrudan doğruya göremediği kusur ve hatalarını din kardeşi vasıtasıyla görür. Hz. Ömer; “*En sevdiğim insanlar, bana eksikliklerimi ve hatalarımı söyleyenlerdir*”⁶⁴⁸ diyerek kendi kusurlarını Selmân-ı Fârisî’ye sorardı. Mümin mümine kusur ve hatalarını münasip bir dille söyleyerek ona ayna görevi yaptığı gibi bazen söz konusu kusur ve hataları kasten kendisi işleyerek ona bunların yanlış olduğunu anlatabilir.⁶⁴⁹

Ebu Yusuf b. İshak el-Kindi (d. 801/ö. 873), bu konuda şöyle demektedir: Kendisi için fazilet isteyen kimse, bütün tanıdığı insanların suretlerini birer ayna olarak görmelidir. Kötülükleri doğuran isteklerin acılarıyla karşılaştığı zaman, bu aynalar onlardan her birinin suretini kendisine gösterir. Öyle ki kendi kötülüklerinden hiçbiri dikkatinden kaçmaz. İnsanların kötülüklerine dikkat eden kimse, birisinin herhangi bir kötülüğü ile karşılaştığı zaman, sanki onu kendisi

⁶⁴⁴ Yusuf: 12/54.

⁶⁴⁵ Mevdudi, II, 471.

⁶⁴⁶ Bkz. Ebû Dâvûd, “Edeb”: 49; Tirmizî, “Birr”: 18.

⁶⁴⁷ Gazali, İhyâ, II, 18.

⁶⁴⁸ İbn Sa’d, et-Tabakatü’l-Kübra, III, 222.

⁶⁴⁹ Süleyman Uludağ, “ayna” *DİA*, İstanbul 1991, IV, 261.

yapmış gibi, nefisini kınar, nefesine daha çok sitem eder. Her gün her gece bütün fiillerini dikkatle gözden geçirir.⁶⁵⁰ Dolayısıyla eleştiri yapmadan önce ‘özeleştiri’ yapılmalı. Kendisini hatasız kabul eden biri, herkeste hata görmeyi marifet zanneder. Kişi eleştiri aldığı anda, hemen olumsuz tepki göstermemeli, bunun yersiz olmadığını düşünmeli ve bundan faydalanmaya bakmalıdır. Bu olaydan rahatsızlık duymamalı ve kendisi için faydalanabileceği bir hamle olarak görmelidir. Fert ve toplumun gelişmesi açısından son derece önemli olan özeleştiri, insan şahsiyetinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Böylece insan şahsiyeti daha iyi, daha olgun ve daha dingin olması sağlanmış olur.

Kendimiz hakkında doğru bir bilgi ve bilinç, alçakgönüllü ve cesaretli olmayı gerektirir. Kendini beğenme, kendini yüceltme, kendi gücüne sınırsız güvenme, kendi kendini yeterli görme, hep kendini haklılaştırma ve savunma gibi eğilimler çoğu insanda yerleşik bir tutum halini alıyor. Genel olarak hep iyi yanlarımızı görme kötü yanlarımızın ise üstünü örtme, deyim yerinde ise halı altına süpürme ve onları kabullenmeme eğilimini taşıyoruz. Bu yüzden *"kişi noksanını bilmek gibi bir irfan olamaz"* denilmiştir. Kendi kusurlarını, zaafalarını, hatalarını görmek ve bunları kabullenmek büyük bir erdemdir. Kişiliğimizin gelişip olgunlaşması, kendi insanî eğilimlerimiz hakkında adil ve objektif bir bakış açısı gerektirmektedir. Nitekim iç denetimini sağlayarak sorumluluklarının farkında olan bireyler için Allah Teala şöyle buyurur;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ

تَعْمَلُونَ

*“Ey iman edenler! Siz kendinizi düzeltin. Siz doğru yolda olursanız yoldan sapan kimse size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah’adır. O zaman Allah size yaptıklarınızı haber verecektir”*⁶⁵¹ Bu ayet, her insanda görülen bir zayıflığa karşı bir uyarıdır. Bazı insanlar başkalarında bir hata görsek de eleştirsek diye bakar dururlar. Burada bu tür kişiler böylesi kötülüğe karşı uyarılmakta ve kendilerinden başkalarının inanç ve davranışlarını araştırıp eleştirmek yerine, kendi hareketlerine,

⁶⁵⁰ İbn Miskeveyh, 212.

⁶⁵¹ Mâide:5/105.

ahlak ve inançlarına dikkat etmeleri istenmektedir. Eğer bir insan Allah'a itaat ediyor, Allah'a ve insanlara karşı yükümlülüklerini yerine getiriyor, hayrın yerleştirilip, şerrin yok edilmesini de kapsayan hak ve takva yolunda gidiyorsa, o zaman bir başkasının sapkınlığı ve yanlışta oluşu hiç kuşkusuz kendisine zarar vermez.⁶⁵²

Özeleştirii yaparken eleştirii dozunu kaçırmak, kendimizi yargılcasına eleştirmek ve kişiliğimizi ayaklar altına almak doğru değildir. Yani her işte olduğu gibi özeleştirii yaparken de adil olmak lazım. Bu sebeple öncelikle değiştirilebilir yanlış davranışlarımıza odaklanmamız en doğrusudur. Aksi takdirde benliğimize yönelik yapacağımız ölçüsüz eleştiriler olumsuz benliğe sebep olacağı gibi, kişiliğimizi ve onurumuzu rencide edecektir. Nitekim bu şekilde davranan kişilerde özgüven eksikliği olduğundan “benden adam olmaz” tarzından olumsuz öz değerlendirmeler yapabildikleri için bu tür davranışlardan kaçınmak gerekir.

Kendini sorgulama, geçmiş yaşantılarımız, şu andaki eğilimlerimiz ve geleceğe yönelik beklentilerimiz hakkında bilinçli bir eylemdir. Kendi hayatımız, değerlerimiz, ideallerimiz, yeteneklerimiz ve başarılarımız hakkında eleştirel bir değerlendirmeyi içerir. Olumlu ve olumsuz yanlarımız nelerdir? Hangi konularda güçlüyüz, hangi konularda zayıflıklarımız var? İyi olan ve kötü olan yönlerimiz nelerdir? Bu ve benzeri soruların ışığında kendimiz ile ilgili gerçekçi bir görüş geliştirmeye ihtiyacımız vardır. İnsanın şu andaki var olma biçimi onun geçmiş yaşantılarına sıkı sıkıya bağlıdır. Fakat aynı ölçüde gelecekle ilgili tasarı, beklenti ve var olma biçimine de bağlıdır. Geçmişte yapılan hatalar veya sorumlusu bulunduğumuz başarısızlıklar, sebep olduğumuz ıstıraplar bilinmek isterler. Aksi takdirde geleceğe yönelik olumlu bir gelişme sağlanamaz. Her şeye rağmen, alçakgönüllü bir şekilde kendi kusurlarımızı kabul etmek, hiçbir zaman başarıya ulaşmasak bile bunlarla başa çıkmak için mücadele etmeyi sürdürmek zorunda olduğumuzu bilmemiz gerekir.

İşte eleştirel düşünceden kastettiğimiz husus budur. Kişinin kendi hatalarının farkında olması, nefsin fücür boyutuna karşı uyanık olması, kendi kapasitesini yani

⁶⁵² Mevdudi, I, 518.

gücünü ve acizliğini, buna karşılık Allah Teala'nın sonsuz kudret ve kerem sahibi olduğunu bilmesi, iyi ile kötüyü birbirinden ayırt edebilmesi, nerede nasıl davranmasını bilmesi yani seçici olması, olayları sebep-sonuç ilişkisi ile analiz ve sentez yapabilmesidir. Her beşer günahkârdır, günahkârların en hayırlısı, günah işlediğinin farkında olan ve bu günahından dönüp tövbe edendir diye buyuran Hz. Peygamber de, bu kaçınılmaz menfi durumdan kurtulmanın yolunu sonsuz kudret ve merhamet sahibi olan Allah (c.c.)'a sığınmakta olduğunu göstermiştir. İşte böyle bir durumda ister bireysel olsun ister toplumsal boyutta olsun hataları görüp telafi etmek üzere yapılan her türlü içe dönük düzenlemelere özeleştirir denir. Bu durum, itiraf ile başlar özür dileme ile devam eder tövbe ile taçlanır.

2.2.2.2.2. Toplumsal Özeleştirir

Yaşamlarını sürdürmek, birçok temel çıkarlarını gerçekleştirmek için işbirliği yapan, aynı toprak parçası üzerinde birlikte yaşayan ve ortak bir ekini olan insan kümesine toplum denir.⁶⁵³ Her toplum fikir ve davranışlarında hataların sergilendiği sahnelerdir. Bazen hatalar bizatihi olmayıp, zaman ve şartların değişmesiyle olmaktadır. Bundan dolayı bazı uygulamalar zamanla değişmeye ve düzeltmeye gerek duyabilir. Toplumu meydana getiren bireyler yanıldıkları ve özeleştirir yaptıkları gibi, toplumlar da toplumun geneli tarafından işlenen ortak eylemlerinden ve yanlışlarından dolayı özeleştirir yaparlar. Bu durumda toplum zaman zaman kendini aklasa da veya sık sık dış düşmanlara dikkat çekerek hedef saptırsa da toplum vicdanı bir süre sonra devreye girerek, gerçeklerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Kur'an perspektifinde yapılan toplumsal özeleştirirde temel yaklaşım; toplumsal bir bilinçle yaratılış gayesine göre hareket edilip edilmemesidir. Burada genel olarak birey topluma tabidir. Yani genellikle toplumsal bakış esas alınır. Dolayısıyla toplumu ilgilendiren hususlarda ortak akıl ve istişare esas alınır. Nitekim Allah Teala bu konuda şöyle buyurur:

وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ

⁶⁵³ Marshall, 732.

“Onlar, Rablerinin davetini kabul ederler ve namazı dosdoğru kılarlar. Onların işleri de kendi aralarında bir istişare iledir. Kendilerine verdiğimiz rızıktan onlar Allah yolunda harcarlar.”⁶⁵⁴ Bu, müminlerin en iyi özelliklerinden kabul edilir. Öyle ki bu husus Al-i İmran: 159'da "emir" şeklinde beyan edilmiştir. Dolayısıyla, İslâm toplumunda istişare önemli bir yer işgal eder. İslâm toplumunda istişare yapmaksızın işleri yürütmeye çalışmak sadece cahillik değil, Allah'ın emrine karşı gelmektir.⁶⁵⁵

Sosyal bir varlık olan insanın bireysel sorumlulukları olduğu gibi toplumsal sorumlulukları da vardır. İşte bu toplumsal sorumlulukları kapsamında Asır suresinde beyan edildiği gibi toplumsal bir bilinçle hak ekseninde tavsiyeleşme ile kendisini düzelttiği gibi toplumun düzelmesine de katkı yapması gerekir. Bu duyarlılığı elde eden her birey durumdan kendisine vazife çıkartması gerekir. Fakat bu tavsiyeleşmelerin her zaman karşılık bulamaması doğal bir durumdur.

Allah Teala'nın bir kimseye bol rızık vermesi illa da, o kimsenin O'nun katında makbul oluşuna ve nimetlerle şerefendirildiğine delâlet etmez. Aksi de geçerlidir. Hz. Musa'nın döneminde yaşayan Karun, bunun en bariz örneğidir; onun, çevresinden gelen tüm uyarılara kulaklarını tıkaması ve Allah Teala'nın kendisine vermiş olduğu bolca nimetleri kendinden bilmesi, bunu bir üstünlük vesilesi olarak görüp şımarması ve fakirlere infakta bulunmaması helakına sebep olmuştur. Bu olay, Karun'a özenip dünyayı ahirete tercih edenlere ders olmuş, sonra hatalarını ve pişmanlıklarını şöyle itiraf etmelerine sebep olmuştur: “*Daha dün onun yerinde olmayı arzu edenler, “Vay! Demek ki Allah, kullarından dilediği kimselere rızık bol verir ve (dilediğine) kısırmış. Allah, bize lütfetmiş olmasaydı, bizi de yerin dibine geçirirdi. Demek ki kâfirler iflah olmayacak” demeye başladılar.*⁶⁵⁶ Yukarıdaki ayette geçen “kafirler”den maksat, Allah'ın nimetlerini inkâr eden nankörlerdir. Çünkü küfür; bir şeyi gizlemek, üstünü örtmek ve yok saymak demektir.⁶⁵⁷ Yapısal bir karakter olan nankörlük vasfı, kendisine nimetler verilmesi anında sevinip

⁶⁵⁴ Şura: 42/38. (Ayrıca Bkz. Al-i İmran: 3/159)

⁶⁵⁵ Mevdudi, V, 244-247.

⁶⁵⁶ Kasas: 28/82.

⁶⁵⁷ İsfahâni, 918;

böbürlenmesi; hatta kimi zaman, kendini yeterli görerek (istiğna) azgınlaşması (tuğyan); ama nimetler elinden alındığıdaysa, büyük bir ümitsizlik ve feryad ü figan içine yuvarlanması ile kendini gösterir.⁶⁵⁸ Tarih boyunca nankörlükleri yüzünden birçok kavim ya helak olmuş veya başlarına çeşitli musibetler gelmiştir. Bir musibet bin nasihate bedeldir kaidesine genellekle bu tür musibetlerin akabinde bireysel ve toplumsal arınmayı sağlayan tövbe yani özeleştirici devreye girer. Nitekim bahçe sahipleri, nankörlükleri yüzünden başlarına gelen musibetten sonra şöyle demeye beşladılar: “*Yazıklar olsun bize, biz azgın kimseleriz. Belki Rabbimiz bize bundan daha iyisini verir. Biz de ümitle O'na yöneleceğiz.*”⁶⁵⁹

Toplumsal özeleştirinin gerekliliğini Allah Teala “*Ey iman edenler, hep birlikte tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz!*”⁶⁶⁰ âyetiyle beyan buyurmuştur. Nitekim Yunus (a.s)’ın kavmi bu anlayışla hatasını anlayıp başlarına gelecek musibet daha gerçekleşmeden tam zamanında iman edip tövbe etmeleri onları bu musibetten kurtarmıştır.⁶⁶¹ Diğer taraftan Salih (a.s)’ın kavmi hatasını görmeyip tövbe etmediği için helak olmuştur.

Tövbe ahlaki bir sorumluluktur. Ahlak ise bireyle sınırlı değildir. Toplumsal davranışların da ahlaki olanı ve olmayanı vardır. Şu halde, bireysel tövbeden söz ettiğimiz gibi, toplumsal tövbeden de söz edebiliriz. Hz. Peygamber’in ifadesiyle tövbe pişmanlıktır. Hz. Yusuf’un kardeşleri Yusuf’a yaptıkları kötülüğü anladıklarında pişmanlıklarını şu sözlerle ifade ederken aynı zamanda kusurlarını da itiraf ettiklerini görmekteyiz: “*قَالُوا تَاللّٰهِ لَقَدْ اٰتٰرَكَ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَاِنْ كُنَّا لَخٰطِبِيْنَ*” “*Dediler ki: "Allah'a andolsun, gerçekten Allah seni bize üstün kıldı. Gerçekten biz suç işlemiştik.*”⁶⁶² Onların bu samimi itirafları karşısında Hz. Yusuf, yaptıkları kötülüklerini cehaletlerine bağlamış ve: “*... لَا تَنْرِيْبَ عَلَيْكُمْ الْيَوْمَ*” “*Bugün size kınama yok*”⁶⁶³ diyerek onları affetmiştir.

⁶⁵⁸ Kılıç, *İnsan, Fücür ve Takva*..., 13.

⁶⁵⁹ Kalem: 68/29-32

⁶⁶⁰ Nur: 24/31.

⁶⁶¹ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XV, 206; Ebu's-Suud, *İrsadü'l-Akli's-Selim ila Mezayi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İhyau't-Turasul-Arabiyye, Beyrut, ts., IV, 176; Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XV, 205.

⁶⁶² Yusuf: 12/91.

⁶⁶³ Yusuf: 12/92.

Bireysel özeleştirini ferdi bir tövbe ve bilinç tazelenmesi olduğu gibi, toplumsal özeleştirini de toplumsal bir tövbe ve toplumsal bir bilinç tazelenmesidir. Müslümanlar, bir özeleştirini olan tövbeyi ibadet bilen bir ümmettir. Zira eleştirini, Asr Suresi'nde dile gelen "hakkı tavsiye" emri kapsamına girer. Tövbeyi ibadet bilen bir ümmetin, eleştiriniyi de ibadet bilmesi gerekir. İlk Kur'an nesli verimli bir eleştirini geleneği başlatmıştı. Hadis olarak nakledilen, "Sahabe birbiriyle karşılaştığında birbirine Asr Suresi'ni okurdu" demek, ashabın, bireysel ve toplumsal özeleştirini yaptığı anlamına gelmektedir. Bu sayede Müslümanlar, kendini ve kardeşini sürekli denetleyen, her an yenileyen ve geliştiren bir toplum hüviyetini kazanır.

İnsan benliğinin sağlıklı olarak ayakta durması, iç diyalektiğe (eşliliğe); yani, vicdanın sağlam bir dengede kalmasına özen gösterme yoluyla gerçekleşen özeleştiriniye bağlıdır. Adı geçen eşlilik şartları vasıtasıyla gerçekleşen cemaat iç diyalektiği, o cemaatin gelişmesini ve sağlık kazanmasını sağlar. Yoksa düşünsel tıkanıklık cemaatin boğulmasına yol açar. Bu eşlilik atmosferi bütün kesimleriyle, - aile, küçük toplum, şehir, devlet, beşeriyet ve medeniyetler arası ilişkiler- beşeriyet atmosferine egemen olursa; verimlilik, gelişme ve sağlıklı olma yolu açılmış olur.⁶⁶⁴ Bu bağlamda yapılacak toplumsal özeleştirinin başarılı olabilmesi için her türlü kişisel menfaatlerden ve hesaplardan uzak olması, gerçekçi olması, şuraya dayalı olması ve farklı düşüncelere açık olması gerekir.

Kur'an'da bu konuya işaret eden birçok delil vardır: "...Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez..."⁶⁶⁵ En geniş anlamıyla bu ifade, hem bireysel, hem de toplumsal hayata yön ve biçim veren; taşıyıcılarının ahlaki niteliklerine ve "iç dünyalarındaki" ruhî/manevî biçimlenmelere göre uygarlıkları yükselten ya da alçaltan ilahî sebep-sonuç ilke ya da ilişkisini, yani, sünnetullâhı dile getirmektedir.⁶⁶⁶ Değişim iyi ve kötü olmak üzere iki türdür. İdeal değişim, kişinin ruhi kemalatını sağlamak üzere kendisini sürekli yenilemesi, bireysel ve toplumsal hayatıda daha iyi olanı gerçekleştirmeye çalışmasıdır. İstenmeyen değişim ise kişinin fitratındaki iyi halini koruyamamasıdır.

⁶⁶⁴ Çelebi, 96.

⁶⁶⁵ Ra'd: 13/11.

⁶⁶⁶ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, (Çev. Cahit Koytak vd.), İşaret Yay., İstanbul 1999, 487.

Nitekim bu ayetten ilham alan milli şairimiz Mehmet Akif Ersoy bir dizesinde şöyle haykırmaktadır: “Bilmez misin ki kat’i bir düsturdur bu Hak’ça...Bir kavmi bozmaz Allah, onlar bozulmadıkça.”

Günlük hayatta karşılaştığımız sıkıntıların kaynağını anlamakta bazen zorluk çekebiliriz. “Sana gelen her iyilik Allah’tandır. Başına gelen her fenalık ise senin kendi nefsendendir”⁶⁶⁷ âyetinde belirtildiği gibi kişi, başına gelen bir sıkıntıyı nefsinden kaynaklandığını bilmeli, ayağı dahi taşa değse bunun sebebinin kendisinde aramalı, kalbini yoklamalı ve kendisiyle yüzleşmelidir. Yoksa kendisini görmeyip dış sebeplere takılıp kalırsa problemlere çözüm bulamaz. Dış sebepleri değiştirmemiz veya ortadan kaldırmamız her zaman mümkün olmayabilir. Fakat dış sebepleri de tetikleyen iç sebepleri yani hatalarımızı düzeltmemiz veya eksikliklerimizi tamamlamamız her zaman mümkündür. Çünkü başarı için kararlılık ve tevekkülle çalışmak gerekir. Uhud Savaşında ağır kayıplar veren Müslümanlardan bir kısmı şaşkın bir şekilde “bu nereden çıktı, nasıl böyle oldu, kimden kaynaklandı, hani Allah’ın yardımı nerede kaldı?” diye sormaları bunun en dikkat çeken örneğidir. Sonrasında Hz. Peygamber’e gelen vahiy ile: “Bu duruma düşmeniz sizin hatalarınızdan kaynaklandı” denilerek, Müslümanların kendi hatalarıyla yüzleşmeleri sağlanmıştır.

أَوْلَمَا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَهَا قُلْتُمْ أَلَمْ يَأْتِ هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“Onların (müşriklerin) başına (Bedir’de) iki mislini getirdiğiniz bir musibet (Uhud’da) sizin başınıza geldiğinde, “Bu, nereden başımıza geldi?” dediniz, öyle mi? De ki: “O (musibet), kendinizdendir.” Şüphesiz Allah’ın gücü her şeye hakkıyla yeter.”⁶⁶⁸

Yukarıdaki ayette Uhud Savaşı’nda Müslümanlar’ın yaşadığı şok ve şaşkınlığın etkisiyle “Bu, nereden başımıza geldi?” demelerine karşılık, “Onların (müşriklerin) başına (Bedir’de) iki mislini getirdiğiniz...” ifadesiyle Allah (c.c.) Müslümanları teselli ederken, yaşadıkları sıkıntının sebeplerini dışardaki unsurlara

⁶⁶⁷ Nisa: 4/79.

⁶⁶⁸ Al-i İmran: 3/165.

bağlamalarını da yadırgıyor ve dikkatleri kendi üzerlerine çekmeye çalışıyor.⁶⁶⁹ Büyük müfessir Taberi bu konuyu şu şekilde açıklıyor; Müslümanlar yaşadıkları şokun etkisinde kalarak “biz Müslüman onlar Müşrik, hani Allah bize yardım edecekti, Allah’ın Resulü içimizde, her gün vahiy geliyor düşmanlarımız ise müşrik ve kafir olmalarına rağmen neden bunlar başımıza geldi?” sormaları üzerine Allah Teala Hz. Peygamber’e ey Muhammed arkadaşlarına “bu sizden kaynaklandı” de diye buyurdu. Çünkü başınıza gelen bu musibet emirlere itaatsizlik ve taatı terk etmenizden, ganimeti isteyip bulunduğunuz yeri terk etmenizden kaynaklandı. Yoksa sizin dışınızdaki unsurlardan kaynaklanmadı⁶⁷⁰ Yani, "Bu sizin zayıflığınız ve yanlış davranışlarınızın bir sonucudur; siz sabretmediniz, takvaya aykırı şeyler yaptınız; komutanlarınızın tertibatına aykırı davrandınız, açgözlülüğün kurbanı oldunuz ve birbirinizle tartışmaya başladınız. Bir de kalkmış, 'Bu felâket nasıl başımıza geldi?' diye soruyorsunuz."⁶⁷¹ Yapılan başka bir yoruma göre Müslümanların Bedir’de esir aldıkları yetmiş müşriki “bunlar bizim akrabalarımız ve kardeşlerimizdir” deyip fidye karşılığında serbest bırakmalarına karşı bir ceza olarak yetmiş Müslüman Uhud savaşında şehit olmuştur.⁶⁷²

Bu âyette geçen “*O (musibet), kendinizdendir*” ifadesi aslında her şeyi açıklamaktadır. Birincisi Bedir savaşına göndermede bulunarak oradaki zaferin nasıl elde edildiğini, sünnetullah’ın orada nasıl tecelli ettiğine işaret edilmektedir. Zira Bedir Savaşı’nda Müslümanlar’ın sayısı az olmasına rağmen tam bir disiplin içinde ve emirleri harfiyyen uygulamaları neticesinde Allah (c.c) onlara zaferi nasip etti. İkinci olarak burdan hareketle Uhud savaşındaki yenilginin sebepleri üzerine düşünmemizi, yine sünnetullah’ın burada nasıl tecelli ettiğine işaret etmektedir. Zira burada emre itaat etmeyen bir gurup Müslüman’ın yaptığı ölümcül hata ve bir kısım Müslüman’ın ganimet toplamaya çalışması, onlara ahireti ve Allah rızasını gözetmeyi unutturmuş, Allah Teala da onları sorunlarıyla yüz üstü bırakmıştır.

⁶⁶⁹ Nahcivani, I, 133.

⁶⁷⁰ Taberi, *Camii'l-Beyan fi Te'vilu'l Kur'an*, VII, 371; Nahcivani, I, 133; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 158; Alusi, Şehâbeddin Mahmûd, *Ruhu'l-Meani fi Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'u'l-Mesani*, Daru'l-İhyau't-Turasu'l-Arabi, Beyrut, ts, III, 303; Beydavi, I, 111; Sa'lebi, I, 509; Ferra, I, 224; Sabuni, I, 204.

⁶⁷¹ Mevdudi, I, 307.

⁶⁷² Bagavi, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', *Mealimu't-Tenzil*, Beyrut 1987, II, 129; Mazhari, I, 576.

Kur'an dilinde bu acı akıbetin adı hızlandır. Furkan suresi 29. Âyette geçen "hazul" kelimesiyle aynı kökten olan hızlan dini bir terim olarak, "Allah'ın, kendi buyruklarına karşı gelen insanlardan yardımını kesmesi, onları yapayalnız ve yardımcısız bırakması" anlamına gelir.⁶⁷³

إِنْ يُنْصِرْكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذِلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصِرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ

Allah size yardım ederse, sizi yenecek yoktur. Eğer sizi yardımsız bırakırsa, ondan sonra size kim yardım edebilir? Mü'minler, ancak Allah'a tevekkül etsinler.⁶⁷⁴

Kaynaklarda yer alan bilgilerden anlaşıldığına göre, hızlânın "ilâhî yardımın kesilmesi ve kulun kendi başına terkedilmesi" anlamına geldiği görüşü genellikle kabul edilen bir husustur. Bu konudaki görüş ayrılığı daha çok hızlânın bütün beşerî fiilleri kapsayıp kapsamadığı noktasında odaklanmaktadır. Kelâm ilmi açısından bakıldığında meselenin odak noktasını ilâhî buyruklara boyun eğme hususu oluşturur. Bu çerçevede ileri sürülen görüşler içinde, hızlânın sadece ilâhî emirleri kabul etmek istemeyen kâfirler için geçerli olduğunu savunan görüş isabetli görünmektedir. Nitekim kâfirlerin bu durumu, fırtınalı bir havada denizin ortasında kaptansız olarak kendi haline terk edilen gemiye benzetilmiştir. İman ve itaat, inkâr ve isyan gibi dinî konularla ilgili olmayan hususların ise hızlâna konu teşkil etmediğini, bu alanda sünnetullahın geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Uhud savaşında yaşanan sıkıntının asıl sebebi; düşmana karşı kararlı bir şekilde mücadele etmeyen ve dünya malına tamah edenlerin sorumsuz hareketleri kapsamında sünnetullah Müslümanların aleyhine işlemiştir. Nitekim Allah Teala "O (musibet), kendinizdendir" diyerek kendileriyle yüzleşmeleri gerektiğini vurgulayarak özeleştiriyi yapmalarını zımnen de olsa tavsiye etmiştir.

Ulusal ve uluslararası düzeyde faaliyet gösteren çeşitli İslami cemaat, dernek ve sivil toplum teşkilatların cemaat taassubu ile hareket etmeleri, eleştirel yöntemle hareket etmemeleri ve en önemlisi özeleştiriyi kültürlerinin olmayışı toplumsal mutabakatı dinamitleyen en büyük faktör olmuştur. İslami hareketlerin, cemaatlerin,

⁶⁷³ Karaman vd., VI, 116.

⁶⁷⁴ Al-i İmran: 3/160.

örgütlerin, vakıfların çağın gereklerine göre daha iyi hizmet edebilmeleri için kendilerini sürekli yenilemeleri, yanılırları bulmak için geçmişi sorgulayıp geçmişten ders çıkarmaları gerekir. Fakat şu anda gerek ülkemizde gerek tüm İslam âleminde bu tarzda bir özeleştirme yapıldığına şahit olamıyoruz.

2.2.2.3. Kur'an'da Özeleştirmenin Amacı ve Önemi

İnsan, sosyal hayatın asıl aktörü olması nedeniyle Kur'an'ın da asıl muhatabıdır. En değerli ve mükerrem varlık olarak yaratılan insan, daha önce kendisine öğretilmiş bilgilerle değil, ruhi kemale ermek üzere yetişmesine ve kendisini gerçekleştirmesine katkı sağlayacak imkânlar, çeşitli istidat ve kabiliyetler, gizli ve açık duygular, göz, kulak ve dil gibi organlar en önemlisi farkındalık yeteneği gibi potansiyel güçlerle donatılarak dünyaya gelmiştir. Halifelik misyonuyla yeryüzünü imar ve ıslah etmek üzere görevlendirilen insanın her yönden gelişmeye açık bir yaratılışa sahip olmasıyla beraber bir takım zaafı da vardır. İnsanın bu iki zıt kutba sahip olması tamamıyla onun hür irade sahibi olması ve kendi tercihlerinde serbest bırakılmış olmasıyla ilgili olup yeryüzündeki sorumlulukları için kaçınılmazdır. İnsana yüklenen, yeryüzünün imar ve ıslah etme, yeryüzünde adalete ve üstün ahlaka dayalı sosyal bir düzeni kurma sorumluluğunu hakkıyla yerine getirebilmesi için zaaflarından arınması ve potansiyel güçlerini ortaya çıkarıp geliştirmesi onun en büyük varoluş amaçlarından biridir. Bu konuda başvuracağı en büyük kaynak kuşkusuz Kur'an-ı Kerim'dir. Nitekim bu husus Kur'an'da şöyle izah edilmektedir:

هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ عَلَىٰ عَبْدِهِ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لِّيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَإِنَّ اللَّهَ بِكُمْ لَرُؤُفٌ رَّحِيمٌ

*O, sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için kulu Muhammed'e apaçık âyetler indirendir. Şüphesiz Allah, size karşı çok esirgeyici, çok merhametlidir.*⁶⁷⁵ Yani Kur'an'ın kesin ve apaçık delilleri sayesinde siz insanlar, cehalet ve küfür karanlığından kesin bilgiye dayanan hidayet ve iman nuruna kavuştunuz.⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Hadid: 57/9.

⁶⁷⁶ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII, 10.

Özeleştiride asıl amaç; gündelik hayatta insan kaynaklı hata oranını en aza indirmektir. Toplumunu oluşturan her bireyin doğruyu ve yanlışı kaynağından öğrenme ve tatbik etme sorumluluğu bulunmaktadır. Bu sorumluluk hem bireysel hem de toplumsal olmak üzere iki boyutludur. Burada asıl önemli olan, kişi, bireysel ve toplumsal boyuttaki sorumluluklarını yerine getirmeye çalışırken yaptığı hatalarının farkında olması ve bunları düzeltme gereğini hissetmesidir. Çünkü insan eylem ve söylemleriyle parçası olduğu topluma karşı sorumludur. Bu kapsamda insan, ilk önce, kendine yönelik değerlendirmesini yaparken sahip olduğu benlikle varmak istediği ideal benlik arasındaki farkı tespit etmeli, yani kendisini tanımalı, eksikliklerini tamamlamalı, hatalarını doğru ve objektif yöntemlerle gidermeyi prensip haline getirmelidir. Bu süreçteki kararlılığı ve samimiyeti onu başarıya götürecektir.

Hiç kimse hatadan muaf değildir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmaktadır; *“Her insan hata eder. Hata edenlerin en hayırlısı tövbe edenlerdir.”*⁶⁷⁷ Kişinin insanlar nezdindeki makamı, en belirgin özelliği olan hatalarını düzeltmek için gösterdiği gayretle ölçülmektedir. Bununla birlikte çoğu insan için hayatta en zor şey hata yaptığını kabul etmesidir. Özeleştirinin asıl amacı kişiye hatalarını görme ve bunlardan ders çıkarma fırsatını vermesidir. Özeleştirinin derinlemesine yapılması olarak da tarif edilen bu hal, nefse ağır geldiğinden insanların çoğu bundan kaçarlar. Öyle ki nefis, kendi eksikliği ortaya çıkmasın diye herkesle çatışmayı dahi göze alabilir. Oysa herkes hata yapar ve bu hatalar da hayat deneyiminin doğal bir parçasıdır.

İnsan, kâinatı objektif ilmi delillerle ve metotlarla araştırdığı gibi, kendi şahsiyetini de bir vakta olarak tahlil edebilmelidir. Fakat insan çoğu zaman nefesine karşı objektif olamadığı için kendisini sorgulaması, sorguya çekmesi zor olabilir. Belki de bu durum insanlığın en zor problemlerindendir. Zira nefsi içinde bulunduğu durumda incelerken, bu içinde bulunulan durum, bir perde teşkil etmekte, hakikati

⁶⁷⁷ Tirmizi, Kıyame: 49; İbn Mace, Zühd: 30.

olduğu gibi görmek yerine hakikat ve durum bu perde arkasından incelenmektedir. Kibirli bir insanın kendisini kibirli görmemesi gibi.⁶⁷⁸

Belirsizlik hepimizi rahatsız eder. Bunun çaresi, içinde “ne, neden, nerede, ne zaman, nasıl?” sorularını barındıran zihinsel sorgulamadır.⁶⁷⁹ Bu zihinsel sorgulamalar doğası gereği zor olmakla beraber kişisel gelişim için son derece önemlidir. Yeter ki kişi cesurca bu tür korkularının üzerine gidebilsin. Çünkü “yapamam” sözcüğü, bütün inanç ve motivasyonu körelten zehirli bir sözcüktür. Bu sözcük kişiyi sınırladığı gibi, içindeki enerjisinin de açığa çıkmasını engeller. Bu nedenle cesurca yapılan özeleştiri, insanın varlığını tanınması açısından son derece önemlidir. Zira yanlışlarına karşı kör ve sağır olan kimse doğru kararlar veremez.

İnsanın varoluş gayelerinin başında kendisini ve çevresini ıslah etmesi gelir. Dolayısıyla özeleştiri bir tecdid ve ıslah işlevini görmelidir. Özeleştiri insanın kendisini ve sanatını değiştirmesine ve yenilenmesine katkı sağlamalıdır. Kişi kendi eksikliklerini ve hatalarını öncelikle kendinden gizleme eğilimi bu değişimi olumsuz yönde etkileyebilir. Dolayısıyla kendini özeleştirel bir incelemeye veya hayatını tüm yönleriyle sorgulama ve tartışmaya açık hale getiren kişi, kendi merkezinden uzaklaşarak egosunu tanıma ve yargılama imkânını bulur. Bu yanıyla da özeleştiri kişinin kendisi ile iç hesaplaşması veya itirafı olarak tanımlanabilir.⁶⁸⁰

Kur’an-ı Kerim’de insanın sınırlarını bilmesi ve haddini aşmaması gerektiği sık sık vurgulanmaktadır. Dolayısıyla özeleştiri, insanın kendi yapabilirlik sınırlarını, gücünün neye yettiğini, neleri fark edip etmediğini ve düşünce sisteminin nasıl işlediğini kısaca kapasitesini anlamayı kolaylaştırmaktadır. Bu aşamada yapılacak sağlıklı bir sorgulama insanın kendisine söylediği yalanların ve inandırmaya çalıştığı her şeyin önüne geçmektedir. Özeleştiri, eğrisi-doğrusu, eksiki ve fazlasıyla kişinin olduğu gibi ortaya konduğu en sağlıklı kişisel analiz ve bakım yöntemidir. Kendi

⁶⁷⁸ Çamdibi, 2.

⁶⁷⁹ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 245.

⁶⁸⁰ Uzun, 19.

kendine konuşmakla, geçmişe ve geleceğe bakmakla, yani hatırlamakla ve hayal etmekle ilgili bir iştir kısacası özeleştir. ⁶⁸¹

Kamu yararına çalışan ve kamu hizmetini yürüten kurum ve kuruluşların tıpkı fertler gibi yaptıklarını gözden geçirmeleri ve sürekli gelişip büyümeyi hedeflemeleri şüphesiz çok önemlidir. Dolayısıyla özeleştir, eğitim kurumlarımıza, eğitim sistemimize, çalışma hayatımıza, araştırma merkezlerimize, kısaca toplumumuzun her kesimine yerleştirilmesi gereken çok önemli bir kültürdür. Matematiksel bir işlemde yapılan sağlama ve yeniden gözden geçirme işi veya iş hayatımızda çok önemli olan planlamanın ardında yapılan takip ve kontrol ne ise özeleştir de odur. Çünkü eylem gözden geçirilmeksizin hatanın ortaya konması imkânsızdır. Fakat üzüler diyebiliriz ki, İslami kültürümüzde özeleştir kültürünün çok önemli bir yeri olmasına rağmen, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde gittikçe kaybolmaktadır. İslami alanda çıkan yazılar ve kitaplar, geçmişte ve hala, şimdiye kadar olanları sadece temize çıkarma ve övme eğilimindedir. Yani, bir sağlama eğilimi, önemine rağmen hala harekete geçmemiştir. ⁶⁸²

Özeleştir ile aynı işlevi olan nefis-i levvâme, kişinin kendisiyle yüzleşmesi ve hatalarıyla hesaplaşmasıdır. Bu insan hayatı için bir dönüm noktasıdır. Çünkü kişinin kendi hatalarıyla yüzleşmesi ve hesaplaşması önemli olduğu gibi aynı zamanda zor ve sancılı bir durumdur. Zor durumların üstesinden gelmek isteyen kimsenin en çok ihtiyaç duyduğu şey cesarettir. Hatalarla cesurca yüzleşmek için, bu hataları yüksek sesle duymaktan korkmamak gerekir. Eleştirilmekten rahatsız olanlar, hata yapmaktan ölesiye korkarlar. Tenkit edilmeyi kendilerine değer verilmemek olarak algılayanlar, herhangi bir konuda cesurca adım atmakta zorlanırlar. Hâlbuki eleştiri ile özeleştir birbirleriyle bağlantılı iki bütündür. Eleştiri karşısında özeleştir, polemige girmeden, sağlıklı bir diyalogla yapılmalıdır. Eleştiri karşısında özeleştir yapmak yerine gurur yapıp gelişmenin önüne bir engel olarak kişi kendisini koymamalı, yapılan eleştiriyi anlayışla karşılamalı ve ondan faydalanmalıdır.

⁶⁸¹ Uzun, 8.

⁶⁸² Çelebi, 10.

Özeleştirici yapmak, doktorun tavsiyesiyle hastanın içmek zorunda olduğu ilaçlar gibidir. İçerken tadı, kokusu ve rengi hoşuna gitmeyebilir. Fakat söz konusu sağlık olunca kişi kendisini zorlayarak, yüzünü buruşturarak bu ilaçları içer. Ruh sağlığı beden sağlığından daha az önemli değildir. Hatta daha fazla önemlidir diyebiliriz. Bir ismi de şafii olan ve her türlü maddi ve manevi hastalıklara şifa veren Allah (c.c), manevi hastalıklar için ısrarla ve mübalağalı bir şekilde “kendisini eleştiren/ıslah eden nefse yemin ederim” buyurarak dikkatleri bu konuya çekmekte, manevi kirlilerden temizlenmeyi ve arınmayı kullarına tavsiye etmektedir. Nitekim Allah (c.c) şöyle buyurur: “... إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ” “...Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri sever ve çok temizlenenleri sever.”⁶⁸³ Bu ayette tövbe ile temizliğin yanyana zikredilmesi ve “sever” ifadesinin iki defa kullanılması manidardır. Demekki Allah temiz insanları sevdiği gibi, küçük ve büyük günahlardan kendisini arındıran,⁶⁸⁴ hatasını görüp bundan rahatsızlık duyan, bundan dolayı arınmak isteyen ve ruhen kendisini geliştirmek isteyen kişileri daha çok sever. Bundan ötürü nefsin kötülüklerine karşı takva elbisesine bürünmek gerekir. O zaman Allah’ın sevdiği kişilerden olmak mümkündür.⁶⁸⁵

İnsanlar, zaman zaman aynaların karşısına geçip kendilerini seyrederek. Aynalar insanı olduğu gibi gösterirler. Yani güzel taraflarını gösterdikleri gibi çirkin taraflarını da gösterirler. Hataları ve sevapları göstermesi açısından özeleştirinin tıpkı ayna gibi araçsal bir değeri vardır. İnsanın zaman zaman aynaya bakıp, kılık-kıyafetini düzeltmesi gibi, kişi de bakışlarını iç âlemine çevirip var olan kusurlarını ve hatalarını düzeltmesi gerekir. Burada asıl amaç kusurları ifşa etmek değil, tespit edilen kusurlardan ders çıkarmaktır.

Özeleştirici, birey ve toplum için aynı derecede önemli olan bir kültürdür. Özeleştirinin olmaması kişilerde iş düzeninin bozulmasına, insanın kendisini yeterli ve mükemmel görmesine sebep olur: “Ad ve Semud milletlerini de yok ettik. Bunu, oturdukları yerler göstermektedir. Şeytan kendilerine, işlediklerini güzel gösterdi;

⁶⁸³ Bakara: 2/222.

⁶⁸⁴ Ebu'l-Hayyan, II/372.

⁶⁸⁵ Yazır, II, 158.

*onları doğru yoldan alıyordu. Oysa kendileri bunu anlayacak durumda idiler.”*⁶⁸⁶

Bu ayette de belirtildiği gibi, kişi dönüp yaptıklarına bakma ihtiyacını hissetmez. Geçmişte yaptığı hatalarından ders çıkarmaz. Aksine nefsinin hak etmediği bir şekilde beğenir ve şımartır. Yanlış yolda olduğu halde bunun farkında olmaz, yaptığı işini abartılı bir şekilde takdim eder.⁶⁸⁷ Bu durum birey ve toplum için son derece zararlı, yıkıcı ve insanı başarısızlığa sevk eden tehlikeli bir durumdur. Sonucu itibarıyla büyük kayıplara ve helake götüren bir musibettir.

2.2.2.4. Özeleştiriyi Tetikleyen Faktörler

Allah Teala, kainat ağacının en muazzez meyvesi ve en son yarattığı olan insanı dünyaya göndermekle beraber onu hiçbir zaman kendi haline, başıboş bırakmadığını ve ona ilgisiz kalmadığını beyan etmektedir.⁶⁸⁸ Çünkü hayatı ona bağışlayan Allah (c.c) hayatın kanunlarını da koymuştur. Yaşamına ve davranışlarına yön veren ilahi mesajları ve bu mesajları ona getiren elçileri belli aralıklarla göndermiştir. Ona gizli ve açık kabiliyetler vermiş ve onu kendi tercihlerinde serbest bırakmıştır. Allah Teala'nın insana olan bu iltifatı ve ilgisi, ona verdiği değerini göstergesidir. Yaratılış gayesine uygun yaşasın diye her imkân insana sağlanmıştır. İşte insanın yaratılış gayesine ters düşen her türlü davranışı Kur'an'da eleştiri konusu olmuştur.

Mevcut varlıkların içinde en üstünü olan insan, kendisine bu üstünlüğü sağlayan özelliklerin başında akli ve iradesi gelmektedir. Zira Akıl, Yaratıcı Kudretin insanoğluna lütfettiği nimetlerin en muhteşemidir. Bu nimet, tarih boyunca övülmüş tüm özelliklerin başı olarak kabul edilmiştir.⁶⁸⁹ Çünkü insanın düşünme, bilme, davranışlarını belirleme, denetleme ve yargılaması ya da iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, hakkı batıldan ayırmasıyla ilgili kabiliyeti veya dirâyetine topluca akıl denir.⁶⁹⁰ Yalnız akıllı olmak tek başına yeterli değildir önemli olan onu

⁶⁸⁶ Ankebut: 29/38.

⁶⁸⁷ Sa'lebi, VII/279.

⁶⁸⁸ Kıyame: 75/36.

⁶⁸⁹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Hz. Peygamber'in İlim, Talim ve Terbiyeye Verdiği Önem”, *İslami İlimler Dergisi*, Ekim 2014, 547.

⁶⁹⁰ Bulaç, “Akıl”, *SBA*, I, 20.

iyi kullanmaktır. Yani insanın bir de aklını yerli yerinde kullanma sorumluluğu vardır. Bu noktada irade devreye girer. Bir temyiz aracı olan akıl, iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırırken iradesini de doğru yerde kullanması gerekir. Fakat bu her zaman mümkün olmayabilir. Çünkü iradeyi de etkileyen ve bazen mecrasından çıkararak çok değişik negatif duygular vardır. Ve insan bu negatif duyguların baskısı altındadır.

Eleştiri deyince akla Kur'an'ın gelmemesi mümkün değildir. Kur'an'ın eleştirilerine muhatap olan insan davranışlarına baktığımızda fitratına aykırı davranışlar olduğunu görürüz. Kur'an'ın bunları eleştirmedeki asıl gayesi sırf bunların kötü olduğunu açıklama ve kötülüklerini ifşa etmek olmadığını görürüz. Her konuda hidâyet kaynağı olan Kur'an, bu konuda da insana eşyanın hakikatini, olayların hikmetlerini anlamasını sağlamak, aynı zamanda bu anlayışını kolaylaştıracak eleştirel bir bakış açısı ve farkındalık kazandırmaktır.

Kur'an eleştirisine muhatap olan ve dolayısıyla özeleştiriye tetikleyen; riya, nankörlük, zulüm, haset, acelecilik, öfke, cimrilik, kin, bencillik, kibir gibi yaratılıştan gelen ve Kur'an'da bahsi geçen insana ait bazı özelliklerdir. Bütün bu olumsuz vasıfları içide barındıran kişi zaman zaman haddini aşarak kendisine yazık etmektedir. Aynı şekilde insan cahilliğinden dolayı karını ve zararını iyi hesaplamamakta, arzularının peşine takılarak günahlara dalmakta ve kendisine yazık etmektedir. Bu yüzden Allah Teala böyle durumlarda "keşke bilselerdi"⁶⁹¹ ifadesini sık sık kullanmaktadır.

İnsanın yaratılış gayesine uygun hareket etmesini engelleyen ve özeleştiri yapmak zorunda bırakan olumsuz özelliklerin başında ve en dikkat çekenlerden birisi, insanın "çok zalim ve çok cahil"⁶⁹² olmasıdır. Bu iki kavram insan davranışlarına yön veren anahtar kavramlardandır. ظَلَمَ "bir şeyi konulması gereken yere koymamak, zulmetmek, şirk koşmak, haddi aşmak, (nefsine) kötülük etmek/haksızlık etmek, yanlış yeri kazmak, (yoldan) çıkmak ve gasp etmek

⁶⁹¹ Bkz. Bakara: 2/165; Ankebut: 29/41; Zümer: 39/26; Kalem: 68/33.

⁶⁹² Bkz. Ahzab: 33/72.

anlamlarına gelmektedir."⁶⁹³ Nitekim Allah Teala "*Ey Adem! Eşin ve sen cennette kal, orada olandan istediğiniz yerde bol bol yiyin, yalnız şu ağaca yaklaşmayın; yoksa **zalimlerden** olursunuz*"⁶⁹⁴ diye buyururken insanın zulme olan meyline ve bu kavrama özellikle işaret etmektedir. Nefsi arzuların, erdeme dayalı bilgiyi gölgelemesi ile cehalet; adaletin yok olması ile de zulüm ortaya çıkmaktadır. Cehalet ve zulüm birbirini tamamlayan kavramlardır. Zulmün sebebi ya cahillik ya da ihtiyaçtır. Nefs ise temelde cahildir ve ihtiyaç onda hep vardır.⁶⁹⁵ Zira insan karını ve zararını bilmeyince, nerede nasıl davranacağını da bilemez. İbn Miskeveyh, zülmün sebepleri arasında cehalete bağlı yanılmayı da saymaktadır. Ona göre yanılan kimsenin zarar verme gibi bir düşüncesi yoktur. Kendisinden kastı aşan bir fiil meydana geldiğinde bundan dolayı üzüdür ve pişmanlık duyar.⁶⁹⁶ Cehaletinden dolayı insan en başta kendi nefesine karşı zalim olabilmektedir. Diğer taraftan zulmün sebebi olan cehalet bir yandan da af kapsamına giren günahların mazereti olabilmektedir. Nitekim tövbenin geçerli olması için kişinin bilmeden yani cehaletinden dolayı günah işlemesi ve peşinden pişman olup tövbe etmesi gerekir.

İlahi rehberleri takip ederek ıstikametini bulmaya çalışan insan, hayatta karşılaştığı her şeyi sıkı bir elekten geçirmesi, doğruyu alıp ona sımsıkı sarılması yanlışı da eleyip bertaraf etmesi gerekir. Dolayısıyla rehber kitap olan Kur'an'ın temel prensiplerine ne kadar ters düşen duygu, düşünce ve davranışları varsa onları yapıcı bir eleştiriye tabi tutup ıslah etmesi, ıslah edilemeyecek kadar bozuk ve zararlı olanları da hayatından söküp atması gerekir. Dolayısıyla eleştirel ve özeleştirel bir yaklaşıma sahip olmadan bunları yapmak pek mümkün değildir.

Kur'an'da özeleştiriye karşılayan kelimelerden maksat; kişinin nefsin olumsuz eğilimlerine karşı son derece uyanık ve dikkatli olması, nefsin kötü arzularından kaynaklanan gayrimeşru isteklerine karşı tavır alması; duygu, düşünce ve davranışlarında meydana gelen kirlenmeleri temizlemesi; nefsinin temize

⁶⁹³ İbn Manzûr, VI, 23-24;Abdulganî Ebu'l-'Azm, *Mu'cem el-Ganiyyu'z-Zâhir*, Muessesetu'l-Ganî li'n-Neşr, Ribât 2013, III, 2192; Ahmet Selîm el-Humsî ve Sa'dî Abdullatif Danâvî, er-Râfid*Mu'cemu'n-Nâşieti'l-Lugavî*,el-Muessesetu'l-Hadîse li'l-Kutub, Trâblus 2015, 606; Yazır, I, 352; Karagöz vd., 719.

⁶⁹⁴ Bakara: 2/35.

⁶⁹⁵ Uğur Pekcan, *Nefis Muhasebesi*, Menhec Yay., Konya 2013, 29.

⁶⁹⁶ İbn Miskeveyh, 135.

çıkartmadan kötü hasletlerden arındırması ve erdemlerle donatıp kendini yenilemesidir. Yukarıda anlatmaya çalıştığımız insanın duygu, düşünce ve davranışlarıyla ilgili olumsuz özellikleri burada tek tek açıklamamız mümkün olmadığı gibi tezimizde hedeflediğimiz gayemizle de örtüşmemektedir. Yalnız konumuzla alakalı birkaç örneğe değinmeden de geçemeyeceğiz.

Kur'an'da yoğun bir şekilde eleştiriyeye muhatap olan ve özeleştiriyeye tetikleyen karakterlerden biri nankörlüktür. Nankörlük, yukarıda da belirttiğimiz gibi bir şeyi, bir nimeti kabul etmemek, görmezlikten gelerek duyarsız olmak, yalanlamak ve küfür anlamlarına gelmektedir.⁶⁹⁷ Nankörlük; geçmişte kavimlerin helakına sebep olan insanın en belirgin özelliklerinden biri olup Kur'an'da sıkça zikredilmektedir. Zira Allah Teâla insana saymakla bitiremeyeceği ölçüde bol ihsanda ve ikramda bulunmuştur. Bu nimetlere şükredildiği takdirde daha fazlasını vereceğini Allah Teâla beyan etmektedir. Buna karşılık insan, şükretmediği gibi bu ihsanları her defasında ya görmezlikten gelmiş veya kendi benliği ile ilişkilendirmiş yani nankörlük etmiştir. *“Şüphesiz insan Rabbine karşı çok nankördür, buna elbette kendisi de şahittir”*⁶⁹⁸ Allah, insanın Rabbine karşı nankör olduğuna dair delil olarak, kendilerine verilen bu kuvvetleri iyilik yerine kötülük için kullanmalarını göstermektedir. Allah'ın verdiği imkânları ve onlara bağışladığı güçleri Allah'ın en nefret ettiği şey olan yeryüzünde fesat çıkarmak için kullanmaları, aslında Allah'a karşı en büyük nankörlüktür. Buna karşılık vicdanı ve amelleri, Allah'a nankörlük ettiklerine şahittir.⁶⁹⁹ Taberi'ye göre insan Rabbinin nimetlerine karşı duyarsız, bunları çabuk unutan ve kimi zaman da inkâr edendir. Hâlbuki Allah her şeyi görür ve her şeye şahittir⁷⁰⁰ demektedir. İnsan, bütün bu yaptıklarının yanlış olduğunu bile bile yapması nefesine söz geçiremeyişinden kaynaklanmaktadır. O halde kişi zaman zaman bakışlarını kendine yönelterek Rabbin nimetlerine şükrederse ne kazanacağını aksi takdirde neler kaybedeceğini gözden geçirmek zorundadır. Bu da ancak özeleştiril bir yaklaşımla kişinin kendi yaptıklarını gözden geçirmekle mümkündür.

⁶⁹⁷ Karagöz vd., 515; İsfahâni, 1084; İbrahim Mustafa vd., I, II, 1011.

⁶⁹⁸ Adiyat: 100/6, 7.

⁶⁹⁹ Mevdudi, VII, 211.

⁷⁰⁰ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an.*, XXIV, 567.

قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ فَلَمَّا رَآهُ مُسْتَقِرًّا عِنْدَهُ قَالَ هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي ءَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ

Kitaptan bilgisi olan biri, "Ben onu, gözünü kapayıp açmadan önce sana getiririm" dedi. Süleyman, tahtı yanında yerleşmiş hâlde görünce şöyle dedi: "Bu, şükür mü, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemek için, Rabbimin bana bir lütfudur. Kim şükrederse ancak kendisi için şükretmiş olur. Kim de nankörlük ederse (bilsin ki) Rabbim her bakımdan sınırsız zengindir, cömerttir."⁷⁰¹

İnsana ulaşan sıkıntıların ve korkuların ortadan kalkması ve kaybolması da nankörlük ögesinin ortaya çıktığı durumlardandır.⁷⁰² "Denizde size bir sıkıntı dokunduğunda bütün taptıklarınız (sizi yüzüstü bırakıp) kaybolur, yalnız Allah kalır. Fakat sizi kurtarıp karaya çıkarınca yüz çevirirsiniz. Zaten insan çok nankördür."⁷⁰³ Bu zaafından dolayı insan her defasında ilahi eleştirilere muhatap olmuştur. Kibir de tıpkı nankörlük gibi Kur'an'ın eleştirisine söz konusu olan, dolayısıyla özeleştiriyi tetikleyen faktörlerden biridir. Hatta kibir, şeytanın belirgin bir vasfı olarak belirtilmektedir. Sözlükte "büyüklük ve büyülenme" anlamına gelen kibir bir ahlaki kavram olarak, kendini büyük görme, büyülenme, başkalarını küçük görme demektir.⁷⁰⁴

وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرْحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ

"Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirleneni, övüngeyi sevmez."⁷⁰⁵ "Tusar" kök itibarıyla "saara" dan gelir; bu kelime, devenin dizinde bulunan ve onu yüzünü hep aynı yanda tutmaya zorlayan bir hastalık anlamına gelir. Deyim ise kibir ve büyüklük taslayan, başkalarını küçük görerek yüzünü çeviren şahsın tavrını ifade eder. "Muhtalın" lugatte kendisini beğenmiş: "fehür" ise başkalarına kendini öven kimse demektir. Bir insan, gururla şişip başkalarının kendi üstünlüğünü kabul

⁷⁰¹ Neml: 27/40.

⁷⁰² Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, 31.

⁷⁰³ İsrâ: 17/67.

⁷⁰⁴ Karagöz vd., 380; Kaya, 97.

⁷⁰⁵ Lokman: 31/18.

etmesini istediği zaman gurur ve kibirle, kendini beğenerek yürür.⁷⁰⁶ Kibir her insanda az çok bulunan ve insanı helake götüren bir hastalıktır. Bu hastalıktan kurtulmanın yolu, kişinin özeleştiril bir yaklaşımla kendini bilmesidir. Öncelikle Rabbinin azamet ve kudreti karşısında kendi acizliğini bilmek, kibriya ve azametın ancak Hakka'a yaraşır olduğunu ruhen sezmek. İkinci olarak ta kibre sebep olan hususlarla mücadele etmek.⁷⁰⁷

Kısacası, Allah Teala'nın kesin emriyle kaçınılması gereken kibir, zulüm, nankörlük gibi insanın varoluş amacıyla örtüşmeyen ve fitrata yabancı olumsuz davranışlar; insanı yanlışla sürükleyen, hata üstüne hata yaptıran ve özeleştiriyi tetikleyen temel faktörlerdir. Kişinin benliğine hakettiğinden daha fazla anlam yüklemesinden kaynaklanan kibir, bu olumsuz davranışların içinde en baskın ve diğer olumsuzlukları da tetikleyen, en çok özeleştiriyi hakeden aynı zamanda özeleştiriyi engelleyen şeytana has manevi bir hastalıktır. Bundan kurtulmanın pratik çözümü, kişinin kendi mahiyetini göz önünde bulundurarak tevazu eğitimi almasıdır. Çoğu zaman insan nefsin olumsuz yönünden kaynaklanan bu davranışlar kendi haline bırakıldığında kartopu gibi gittikçe büyüyen bir mahiyete sahiptir. Doğrular yanlışlarla bilinir realitesinden hareketle, özeleştiril ölççeğiyle doğru ve yanlışlar tespit edilmeli, doğrular pekiştirilmeli, özeleştiriyi tetikleyen ve insanı özeleştiril yapmak zorunda bırakan yanlış davranışların ise hayattan koparılıp atılması gerekir.

⁷⁰⁶ Mevdudi, IV, 330; Yazır, VI, 483.

⁷⁰⁷ Kaya, 100.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN PERSPEKTİFİNDE ÖZELEŞTİRİNİN NEDENSELLİĞİ

Tarihsel varlık alanında meydana gelen her olayın ve varlıklar âlemindeki her şeyin nedenselliğinin sorgulanabilmesi ve bunun metodunun ortaya konması, insanlığın birikimi olan bilimsel inkişafın vazgeçilmez esaslarından biri olduğu açıktır. Çünkü her olay bir öncekinin sonucu, aynı zamanda da kendinden sonrakinin nedenidir.⁷⁰⁸ Bu durum, insan davranışları ve zihinsel süreçleri ile birlikte bunların altında yatan nedenleri inceleyen ve araştıran bilim dalı psikolojinin hedefleri arasında yer almaktadır. Zira psikolojinin ilk hedefi organizmaların çeşitli davranış şekillerini tanımlamak, ikinci hedefi ise davranışın sebebini araştırmaktır.

Şüphesiz insanlık, kendini tanımak için muazzam bir gayret göstermiştir. Bilginlerin, filozofların, şairlerin ve mistiklerin müşahedelerinden meydana gelen bir hazine sahibi olmamıza rağmen, insan hakkındaki görüşlerimiz bazı görünüş ve parçalardan ibarettir. Ve bu parçalar da bizim metotlarımızla yaratılmıştır.⁷⁰⁹ Gerçekten insanla ilgili bilgimiz pek sınırlıdır. İnsan, çok bilinmeyenli bir denklem gibidir. İnsanları inceleyenlerin kendi kendilerine sordukları soruların büyük bir kısmı cevapsız kalıyor. İç dünyamızda ki sırlar keşfedilmeyi beklemektedir..

İnsanı açıklayan en önemli kaynaklardan biri de dindir. Din, insan kadar eski bir olgudur ve dünya üzerinde birçok din insanı kendi bakış açısıyla tıpkı felsefe gibi açıklamaktadır. Bu bağlamda, hayat ve varlık ile ilgili bütün hususlarda olduğu gibi, insana dair bize en gerçekçi ve kuşatıcı bilgileri sunacak kaynak, son ilahi kitap olan, Kur'an'dır.⁷¹⁰ Allah Teala eşrefi mahlukat olarak yaratmış olduğu insanı dünyada bir başına yalnız ve başı boş bırakmamış, ona ilgisiz de kalmamıştır. Tarihin belli peryotlarında rehber olarak peygamberler ve ilahi mesajları içeren kitaplar göndermiştir. Kendisine ne önünden ne de arkasından hiçbir şekilde batıl bir şeyin bulaşmadığı tek ilahi kitap Kur'an'dır. Kur'an'ın asıl muhatabı da insandır. Bu

⁷⁰⁸ Çelebi, 120.

⁷⁰⁹ Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet*, (Çev. Harun Önal), Beka Yay., İstanbul ts., 25.

⁷¹⁰ Sadık Kılıç, "İnsan Fücür ve Takva Arasında "Bir Damla Endişe", *EKEV Akademi Dergisi*, c. 1, sy. 4 (Mayıs 1999), 1.

nedenle Kur'an'da insan; biyolojik, psikolojik, sosyolojik, kültürel ve tarihsel olarak çok yönlü ele alınmaktadır. Kur'an'ın odak noktasında yer alan insan, yaşadığı hayatın gerçek anlamını, hayatta mutlu olmak için nasıl davranması gerektiğini, onu mutsuzluğa sevk eden hataların sebeplerini ve onlardan nasıl kurtulup hayatını nasıl düzene sokacağını, kısaca dünya ve ahiret saadeti için ne gerekirse hepsini bu ilahi kitaptan öğrenme imkânını bulmuştur. Bu yönüyle Kur'an insan için, bir kullanma klavuzu, bir rehber ve hidayet kaynağıdır.

3.1. ÖZELEŞTİRİNİN ÖZNESİ ve NESNESİ İNSAN

Tezimizin konusu olan “özeleştiriyi”yi temellendirmek ve özeleştiriyi tetikleyen temel etmenleri daha iyi anlayabilmek için, konuya ışık tutacak ve bu konunun temelini oluşturacak bilgi ve kavramların tespit edip değerlendirmemiz gerekir. Bu konunun ana merkezinde insan bulunmaktadır. Dolayısıyla insanı anlamadan insanın sergilemiş olduğu davranışları anlamamız mümkün değildir. İhsan boyutunda yaratılan insanı insan yapan ve onu mevcut varlıklardan ayıran temel özelliklerle, insanın davranışlarına etki eden motifleri bilmemiz konuyu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Özeleştiriyi kavramı ile yaşamın her alanında (din, bilim, sanat, eğitim, siyaset, ekonomi vb.) karşılaşmak mümkündür. Zira insan için belirlenen bu dünya hayatında karşılaşılan problemlerin kaynağında temel unsur olarak insan vardır. Çoğu zaman insandan kaynaklanan bu problemleri çözecek olan da yine insandır. İnsanlık tarihi boyunca problem-insan ilişkisi hep olagelmıştır. Dolayısıyla problemlerden duyulan rahatsızlığı giderme isteği ve iradesi de hep süregelmiştir. Bu bağlamda yapılan eleştiri ve özeleştirinin problemleri gidermedeki rolü inkâr edilemez. Zira özeleştiriyi, kişinin kendi davranışları üzerine yönelttiği bir değerlendirme olması nedeniyle insan, özeleştirinin hem öznesi hem de nesnesidir. Bununla beraber öznellik payı nesnellik payından daha büyüktür.

En güzel bir şekilde yaratılan insandan güzel davranışları sergilemesini beklemek kadar doğal bir şey yoktur. Bunun için her türlü donanıma sahip kılınan ve peygamberlerin rehberliği ile desteklenen insan, imtihanın gereği olarak çift kutuplu

olarak ve farklı kabiliyetlerle yaratılmıştır. Bu özelliğinden dolayı iyi davranışlar sergilediği gibi, bazen özeleştiriyi ve tövbe etmeyi gerektiren davranışları da sergilemektedir. Yaratılış gayesine göre bu hayatta yol almaya çalışırken arada bir tökezleyip düşmesi, sonra düştüğü yerden kalkıp deyim yerinde ise üzerindeki tozları temizlemesi, ona bir daha düşmeme konusunda tecrübe kazandıracaktır. Bu da insanın gelişme süreci için gerekli bir durumdur. Birey ve toplum hayatını her zaman yakından ilgilendiren böyle güncel bir konunun âyet ve hadislerin perspektifinde en başta psikolojik olmak üzere, sosyolojik, kültürel, ekonomik ve nihâyet dini ve ahlaki yönlerden değerlendirilmesi gerekir. Bu ilmi disiplinlerin ortak paydası olan insanın sergilemiş olduğu davranışlarını anlamak hayata bakış açımızı değiştirebileceğine inanmaktayız.

3.1.1. Kur'an'da İnsan

Arapça olan İnsan kelimesinin iki kökten türetildiği iddia edilmiştir. İlki “cin” kelimesinin zıddı ve nefretin zıddı olan “ins” kelimesidir. Kadın ve erkek için ortak olarak kullanılan “İns” kelimesinin çoğulu “enasiyyu” şeklindedir. Bu kelime, çokça ünsiyeti olan ve çokça ünsiyet edilen anlamındadır. Başka bir ifade ile cana yakın ve munis olmak anlamlarına gelmektedir.⁷¹¹ Zira ünsiyet, ortak yönleri daha fazla olanlar arasında kurulan bir bağıdır.⁷¹² Aynı şekilde insan nesli sosyal bir varlık olup, birbirleriyle uyumlu bir yakınlaşma ile bir arada yaşamaktan başka ayakta kalma şansı olmadığından bu ismi almıştır. İbnü'l-Arabi'ye (1165-1240) göre insana insan denmesinin sebebi kemal mertebesine yatkınlığıdır (ünsiyet). O halde ünsiyet ile insan arasında güçlü bir bağ vardır.⁷¹³ İkincisi ise; Abdullah ibn Abbas (r.a)'dan şöyle rivâyet edilmiştir: İnsan kelimesi, Rabbi ile yaptığı anlaşmayı unutmak anlamına gelen “insiyan” kelimesinden türemedir.⁷¹⁴ Türkçe sözlüklerde ise insan, toplum halinde bir kültür çevresinde yaşayan, düşünme ve konuşma yeteneği olan,

⁷¹¹ İsfahânî, 104; İbrahim Mustafa vd., I, II, 29; İbn Manzur, 148; Sarı, . 53.

⁷¹² Osman Nuri Küçük, *İnsan-ı Kamil*, İnsan Yay., İstanbul 2011, 18.

⁷¹³ Suad el-Hakim, *İbnü'l-Arabi Sözlüğü*, (Çev. Ekrem Demirli), Kabalacı Yay., İstanbul 2005, 364.

⁷¹⁴ İbn Manzur, VI, 10.

evreni bütün olarak kavrayabilen, bulguları sonucunda değiştirebilen ve biçimlendirebilen canlıdır.⁷¹⁵

Felsefe ve Kelam ilimlerine önemli katkılarda bulunan büyük müfessir ve düşünür Fahreddin er-Razi (ö.1209), varlıkları sahip oldukları özellikler bakımından dört mertebeye ayırmaktadır; Birinci mertebeye, akla sahip olup fiziki tabiatı ve arzuları olmayan meleklerdir; Melekler nurdan yaratılmışlardır. Meleklerin birtakım değişik özellikleri vardır; Kanatlı,⁷¹⁶ günahsız⁷¹⁷, itaatli,⁷¹⁸ erkek ve dişilği olmayan varlıklardır.⁷¹⁹ Daha sonra Allah “alevli ateşten” cinnileri yarattı. Cinniler meleklerle kısmen benzemekle beraber, meleklerden daha değişik bir yaratılıştadır. Erkek ve dişilikleri vardır. İkincisi ise fiziki tabiatı ve arzuları olup akli olmayan daha düşük hayvanlardır; hayvanlar sudan yaratılmıştır.⁷²⁰ Üçüncüsü, fiziki tabiatı olup akıldan ve arzularından yoksun olan cansız nesnelere; dördüncüsü ise akla, fiziki tabiatı ve arzulara sahip olan insandır. Allah insanı topraktan yarattı.⁷²¹ Sonra kendi ruhundan üfledi⁷²² ve onu varlık sahasına çıkardı. Ruhun bu şekilde Allah'a nisbet edilmesi, onun, Rububiyet makamıyla mahrem bir münasebet kurma yeteneğinin bulunduğu göndermede bulunmak içindir.⁷²³ Nitekim insan, yukarıda zikredilen varlıkların tüm özelliklerini taşıyan çok daha gelişmiş ve donanımlı bir varlıktır. En büyük özelliği ise akıllı olmasıdır. Bu temel nitelik onun, diğer canlıların aksine, hakimiyetin bir göstergesi sayılabilecek olan dik yürümek ve son derece güzel bir çehreye sahip olmak gibi cismani niteliklerini kapsamaması yanında, idrak, akıl güzelliği, irfan gibi mana hususiyetlerini de kapsamaktadır.⁷²⁴ Zira akıl, kendisiyle eşyanın hakikatinin bulunduğu, hak ile batılı tefrik eden bir nur ve cevherdir.⁷²⁵ İnsan, ancak bu cevher sayesinde iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış, lehinde ve aleyhinde olanı birbirinden ayırabilmektedir. Dolayısıyla eleştirel düşünme anlayışı ve sezgisi

⁷¹⁵ Akalın vd., 1195.

⁷¹⁶ Bkz. Enbiya: 21/30.

⁷¹⁷ Bkz. Tahrîm: 66/6.

⁷¹⁸ Bkz. Enbiya: 21/19-20.

⁷¹⁹ Bkz. Saffat: 37/150.

⁷²⁰ Bkz. Nur: 24/45.

⁷²¹ Bkz. Hicr: 15/26; Rahman: 55/14; Mü'minun: 23/12; A'raf: 7/12.

⁷²² Bkz. Hicr: 15/29.

⁷²³ Şehâbeddin Mahmûd Âlûsî, *Ruhu'l-Meanî fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'u'l-Mesani*, Daru'l-İhyau't-Turasu'l-Arabi, Beyrut, ts, XXIV, 224.

⁷²⁴ Kılıç, *İnsan, Fücür ve Takva...*, 3.

⁷²⁵ Cürçani, 44-45.

de bu cevher ile gerçekleşmektedir. İnsan, meleklerin yoksun olduğu istek yetisine sahip olması sebebiyle, yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak tayin edilmiştir.⁷²⁶

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

*Hani, Rabbin meleklerle, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.” demişler. Allah da, “Ben sizin bilmediğinizi bilirim” demişti.*⁷²⁷

Yukarıdaki âyette geçen “halife” kelimesinden ister Hz. Adem'in şahsı ister soyu kastedilmiş olsun, nihâyetinde bu âyet insanın varlık sahasına çıkmanın miladı olmuştur. Zira bu ana kadar insan varlık âleminde yoktu. İnsanın olabildiğince en güzel ve düşünülebilecek en değerli bir hal üzere yaratılmış olduğunu söyleyen Müfessir Alusi bu konudaki görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır: "İnsanın en güzel bir alایشım (kıvam) üzere bulunuşunun delillerinden birisi de şudur: Allah, insanda öyle nitelikler ve sıfatlar oluşturmuştur ki, bunlar insana Allah'ın sıfatlarını hatırlatır ve bu ilahi sıfatlara delalet eder. İşte böylece de onu, bilgi sıfatıyla (el-ilm), irade sıfatıyla, vd. dizayın etmiştir."⁷²⁸ Bu itibarla da insana ait hiçbir şey, dünyevi bir değer karşısında feda edilemez; zira o, bedeli bulunmama imtiyazıyla dünyaya gönderilmiş farklı bir varlıktır.⁷²⁹

Kur'an perspektifinde insanı böyle tanıdıktan sonra, akabinde insanın varlık nedeni ve problemi akla gelmektedir. Dini yahut felsefî düşünce sisteminde oluş ve insanın varlığı meselesi, en büyük meseledir. Her zaman şu sorular sorulur: insan nereden geliyor? İnsanın bu dünyada var oluşunun kaynağı ve sebebi nedir? İşte bu, insan kafasını meşgul eden başlıca sorulardan birkaçıdır. Kur'an'a göre soruların tek doğru cevabı şudur: Oluşun kaynağı Allah'tır; varlık, insana Allah'ın bir lütfudur.⁷³⁰

⁷²⁶ Fahri Macid, *İslam Ahlak Teorileri*, (Çev., Muammer İskenderoğlu vd.), Litera Yay., İstanbul 2004, 257, (Razi Kitabı'n-Nefs ve'r-ruh, ed. M. H. Masumi, 1968, 4' ten naklen)

⁷²⁷ Bakara: 2/30.

⁷²⁸ Âlûsî, XXX, 175.

⁷²⁹ Abdülmecit Okçu, *Kur'an'a Göre Evrenin İnsana Musahhar Kılınışı*, Salkımsöğüt Yay., Erzurum 2009, 41.

⁷³⁰ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 152.

Tüm varlık âlemi bir ağaç, insan ise bu ağacın meyvesidir. Ağacın kökü, dalı ve yapraklarına göre ağacın gayesi olan meyvesi en son meydana gelir.⁷³¹ Bu bağlamda insan da kainat ağacının meyvesi olması hasebiyle en başta düşünülmesine rağmen en son varlık olarak büyük bir gaye için yaratılmıştır.

Kendisine eşyanın isimlerinin öğretilmesiyle veya öğrenme ve farkındalık yeteneğinin verilmesiyle beşer statüsünden insan statüsüne yükselen insanın imtihanı, cennette kendisine bir yasak konulmasıyla başlamıştır. “*İnsanı yarattı ve ona düşünmeyi ve konuşmayı öğretti.*”⁷³² İradesini özgür bir şekilde kullanabilen ve cennet bahçesinde kısa süreliğine -cenneti ve ebedi hayatı tam anlamıyla tanıyıp sonraki hayatı yani dünya hayatını onunla kıyaslayıp, tekrar geldiği yere dönebilmek için- mutlu bir şekilde yaşama imkanı verilen insanın bu dünyadaki tarihi, onun ilk özgürlük eylemiyle, yani yasak meyveden yemesiyle ve cennetten kovulmasıyla başlar. Bu acı tecrübeyle yeryüzüne inen Adem, bundan sonra iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış gelen vahiy ile öğrenecek, kendisine verilen yeteneklerle bunları tahlil edecek ve özgür iradesiyle istikametini bulmaya çalışacaktır.

İlahi iradenin tecellisi ile en başta düşünülen olay gerçekleşmiştir. Yani Adem’in yeryüzüne halife olarak görevlendirmek isteyen ilahi irade, Adem’in yasak meyveden yemesiyle gerçekleşmiş oldu. Ağırlıklı yoruma göre hilâfet, esas itibariyle yeryüzünü imar ve islah görevi olup insan bu görevin gerektirdiği güçlerle donatılmıştır.⁷³³ **خَلَفَ** kelimesi, ön, ileri anlamındaki **قَدَّمَ** sözcüğünün zıddıdır.⁷³⁴ **تَخَلَّفَ فُلَانٌ فُلَانًا** deyimi, birisinden sonra gelmeyi ve onun yerine geçmeyi de ifade eder. Bunun mastarı esre ile söylenen **خِلَافَةً** kelimesidir. Bu kelime, başkası adına onun görevini üstlenmeyi anlatır. Bu, ya yerine görev yapılan kişinin hazır olmamasından veya ölümünden ya da görevini ifa etmekten aciz düşmesi yahut da yerine bırakılanın onurlandırılması nedeniyle yapılır. Yüce Allah bu son maddeye göre insanı yeryüzünde halife kılmıştır:⁷³⁵ Demek ki, her naibin, halifenin kıymet ve

⁷³¹ Küçük, 32.

⁷³² Rahman: 55/3,4.

⁷³³ Ömer Özsoy vd., *Konularına Göre Kur'an*, Fecr Yay., Ankara 2013, 37.

⁷³⁴ İsfahâni, 355.

⁷³⁵ İsfahâni, 356.

şerefi, asilin şerefi ve niyabetin derecesiyle mütenasiptir.”⁷³⁶ Bunun içindir ki, melekler, Allah’a secde ettikleri gibi, O’nun halifesi olan insana da secde etmişler, ona boyun eğmişlerdir.⁷³⁷

İnsanın yeryüzünün halifesi⁷³⁸ olarak nitelenmesi, insandaki irade gücüne dayanan bir yetkilendirmedir. Allah Teala’nın “*Ben mutlaka yeryüzünde bir halife atayacağım*”⁷³⁹’dan maksat; “kendi iradem, kudret ve sıfatımdan ona bazı yetkiler vereceğim, o da bana nispetle, benim adıma yaratıklarım üzerinde birtakım yetkilere sahip olacak, benim adıma hükümlerimi yürütüp, uygulamaya koyacaktır. O, bu konuda asıl olmayacak, kendi zatı ve şahsı adına asil olarak hükümleri uygulayıcı değil, ancak benim emir ve kanunlarımı uygulamaya memur olacaktır. Sonra da onun arkasından gelenler, ona halef olarak aynı vazifeyi yürütecek olanlar bulunacaktır ve böylece “sizi yeryüzünde halife kılan odur” âyetinin sırrı gerçekleşecektir.”⁷⁴⁰ Bu anlam, sahabe ve tabiin’den uzun uzadıya aktarılan gelen tefsirlerin özüdür.

İnsan türünü temsil eden Adem’in yaratılışı esnasında, Allah’ın yeryüzünde bir halife yaratacağını bildirirken halife kelimesini tekil ve nekre olarak kullanılması,⁷⁴¹ bu niteliğin bütün insanlara teker teker verildiğini gösterir. Bu noktada insan için en büyük risk, kendi benliğine fazladan anlam yüklemesi, Allah (c.c)’ı unutup kendini ön plana çıkarma eğilimidir. Ancak eleştirel bir düşünceyle kendi benliğinden sıyrılabilen ve merkezinden uzaklaşabilenlerin bu eğilimi bertaraf etmeleri mümkündür.

Kâinattaki herşey Allah’a aittir; tüm insanlar da Allah’ın pek çok şeyini kendilerine emanet etmesi ve bunları kullanacak güç ve yetenek vermesi anlamında imtihan alanı olan yeryüzünde O’nun halifeleridir.⁷⁴² Allah (c.c), akıl ve irade melekeleriyle donattığı insana emanet ve hilafet sorumluluğu vermiştir. İnsandan çok daha fazla fiziki güce ve başka yeteneklere sahip olan varlıkların almaktan

⁷³⁶ Yazır, I, 333.

⁷³⁷ Erdoğan Pazarbaşı, *Kur’an ve Medeniyet*, Pınar Yay., İstanbul 1996, 95.

⁷³⁸ Bkz. Hicr: 15/29; Sad: 38/72.

⁷³⁹ Bakara: 2/30.

⁷⁴⁰ Yazır, 323.

⁷⁴¹ Bkz. Zümer: 39/62.

⁷⁴² Mevdudi, I, 620.

çekindikleri bu sorumluluğun gereğini yapabilsin veya yaratılış gayesine göre hareket edebilsin diye insana akıl ve irade ehliyeti verilmiştir.⁷⁴³ Bu alanda sorumluluğunu engelleyecek veya zayıflatacak temel unsur ise yine kendisi yani nefsidir. İnsan, çocuksu zevklere düşkün nefsin doymak bilmez gayrimeşru istekleriyle mücadele ettiği ve içsel düzenlemeleri yaptığı ölçüde bu emanet ve hilafet görevini ifa etmiş olur.

Kainat ağacının en muazzez ve son meyvesi olan insanın diğer canlılarla ortak olan özellikleri ile beraber, kendisini onlardan ayıran asil ve derin farklılıklar zincirine sahiptir. Bu farklardan her biri, ona yepyeni ve apayrı bir boyut kazandırır ve onun varlık dokusunda ayrı bir dal sayılır. Kendine özgü özellikleriyle şimdiye kadarki yaratıkların en gelişmiş ve en mükemmeli olan insanın, Allah Teala'nın yeryüzündeki halifesi olması O'nun iradesini yeryüzünde hakim kılmakla yakından ilişkilidir. İnsanı farklı kılan, kendi özünü ve kainatı keşfetmesi, Allah (c.c.)'tan ödünç aldığı ilim, irade ve kudret sıfatlarıyla en başta kendisini yenilemesi ve geliştirmesi sonra yeryüzünü imar ve ihya etmesidir. Yerin ve göğün yüklemekten çekindiği insanın yeryüzündeki bu ulvi görevi sanıldığı kadar kolay değildir. Çünkü her ne kadar özgür iradesi varsa da kendi yapısına etki eden çeşitli cazibelerin etkisi altındadır.⁷⁴⁴

Beşeri bilimler alanındaki ilmi disiplinlerin gerek çalışma konusu bakımından gerekse kullandığı teori ve metot çokluğundan dolayı temel olgusu insan olup, insanın insansı özellikleri etrafında bir algı oluşturulmaya çalışıldığını görüyoruz. Özellikle Psikoloji ve Sosyoloji alanında hücresel ve anahtar öneme sahip olan insan algısı İslami İlimlerde de aynı önemi taşımaktadır. Kur'an-ı Kerim, insana, hayata bakışta bir perspektif ve ufuk kazandırmak niyetindedir. O, hiçbir zaman insanı detaylarda boğmaz. Aksine hayatın anlamını; hayata, insana, topluma ve evrene nasıl bakılması gerektiğini anlatır. Allah-insan, insan-insan, insan-çevre

⁷⁴³ Nahcivani, I, 241.

⁷⁴⁴ Mutahhari, 21.

gibi temel unsurlar arasındaki ilişkileri ve hiyerarşileri kurar. Bu ilişkilerin düzenlenmesinde başvuru temel ilke ise adalettir.⁷⁴⁵

İnsanın varlığı kendi başına bir problemdir. İnsanla ilgili çok şey yazılmış ve çizilmiştir. Buna rağmen insanla ilgili fazla bir şey bilinmemektedir. Zira insanla ilgili hala birçok nokta karanlıkta bulunup keşfedilmeyi beklemektedir. Bununla birlikte insanın ruh ve beden denilen iki kısımdan oluştuğu olgusu genel olarak kabul edilmektedir. Ruh-beden ve bunlara bağlı diğer özellikler mahiyetleri itibari ile birbirinin zıddı gibi görünse de aslında birbirlerinin rakibi değil aksine birbirini tamamlayan unsurlardır. Bu çerçevede bedeni arzuları olan nefis işlediği kötülüklerle ruhta bir yandan huzursuzluğa sebep olurken diğer yandan ruhun kemalatına ve olgunlaşmasına yardımcı olmaktadır. Özeleştirisi ile aynı mahiyette olan nefsin mertebelerinden Levvâme nefis, kendini kınayan nefis olmanın ötesinde kendini islah eden, hatalarını kendi ıslahı için malzeme olarak gören, ruh-beden dengesini uzlaşma zemini üzerinde adaletle tesis etmeye çalışan nefstir. Nitekim başta Hz. Adem olmak üzere, Hz. Musa ve Hz. Yunus gibi peygamberler ve ruh-beden dengesini sağlamayıp yanılıya düşenlerin kendilerine yönelik yaptıkları değerlendirmelerinde, adil davranmadıkları, kendilerine zulüm ettiklerini itiraf etmişlerdir. Bizim özeleştirimden anladığımız; kişinin kendine karşı haksızlık yaptığını hissettiğinde durumunu bir an önce daha güzel işler yapmak suretiyle düzeltmeye çalışmasıdır.

Mevcut varlıklardan farklı ve kendine özgü özellikleri olan insan, kendi yapısına etki eden, onu bulunduğu makamdan indiren hayvani özelliklerle mücadele ettikçe insanlık makamını koruyabilmektedir. Aksi durumda hayvanlardan daha aşağı seviyelere düşebilmektedir. Nefsin günah işlemeye meylini ve arzusunu baskılamak, bunların açığa çıkmalarını engellemek yani otokontrolünü sağlamak için bedeni ibadetlerle terbiye etmek gerekir. Sırtında yük olan ve ahlaki olgunluğuna engel olan hatalarından dolayı pişmanlık duyması, utanıp mahcup olması, hatalarına karşı tavır alması, daha güzel işler yaparak bu hatalardan ders çıkarması, insanı diğer varlıklardan ayıran, insana özgü “kendine yönelik eyleme

⁷⁴⁵ Bkz. Nisa: 4/3, 135; Mâide: 5/42, 95, 106; A'raf: 7/29, 89, 181; Nahl: 16/90.

geçebilen ve kendini düzenleyebilen varlık” özelliğidir. Bu da, özeleştirinin mantığını oluşturmaktadır.

3.1.2. Ontolojik Yapı Bakımından İnsan

Allah Teala'nın kainatı yaratmasındaki temel gayesi insandır. Yani gaye varlık insandır. Her şeyi bir gaye ve hikmete binaen yaratan Allah, yeryüzünde yetkin kıldığı bu müstesna varlığı, yaratılış gayesine uygun davranmasını sağlayabilecek donanımına uygun yaratmıştır. Bu donanım, insanın hem ontik/fitri hem de epistemik/bilgisel yapısında potansiyel olarak mevcuttur. Bu donanımlardan biri de, aklın verilerinden istifade ederek iyi ile kötüyü birbirinden ayırmayı sağlayan eleştirel düşüncedir. Zira Allah, kendi sıfatlarından belli oranlarda ödünç olarak verdiği insandan, bu sıfatları kullanarak, vahiyle belirlenmiş olan sorumluluklarını yerine getirmesini istemiştir.⁷⁴⁶

Allah ile ilişkisinde insanın konumunu tespit etmeye imkan veren anahtar kavramlardan biri fitrattır. Fıtrat; hakikat, gerçek ve uygunluk (mutabakat) anlamındadır. “Uygunluk” insan doğasına, varlığın yapısına, bilimsel gerçeklerle örtüşmeyi ifade eder.⁷⁴⁷ Fıtrat kök olarak, yarmak, ayırmak suretiyle yeni bir şey yaratmak anlamlarına gelmektedir. Bu da, Allah'ın kendi mahiyetinden farklı olarak meydana getirdiği ve kendine has kurallarını yapısına yerleştirdiği bir varlık formu demektir.⁷⁴⁸

İnsan yaratılıştan gelen fitri bir asalete ve keramete sahiptir. Allah onu tüm yaratıklarından daha üstün kılmıştır. O halde, o kendi öz benliğini anlar ve hisseder.⁷⁴⁹ “*Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir*” âyetinde insanın istidlal ve mantıksal çıkarımına ve gerçekliği keşfetmesine imkan veren *ontik yapıya, fıtrat* olarak işaret edilmektedir. İnsan, fıtratın izin verdiği kadarıyla her

⁷⁴⁶ Bkz. En'âm: 6/165; Kehf: 18/7; Zariyat: 51/56.

⁷⁴⁷ Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, 42.

⁷⁴⁸ İbn Manzur, “Fıtrat” md., V, 55.

⁷⁴⁹ Mutahhari, 12.

düzyeindeki varlık hakkında bilgi edinebilir. Zira fitrat; insanın kendisine göre yaratıldığı prototiptir ve insanın kapasitesini ve sınırlarını göstermektedir.⁷⁵⁰

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

“(Resulüm!) Sen yüzünü hanif olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.”⁷⁵¹

İnsan, doğuştan yaratıcısını arama, merak etme, bulduktan sonra da O'nun isteklerini yerine getirme, meyil ve kapasitesinde yaratılmıştır. “Hem bilin ki, içinizde Allah'ın elçisi vardır. Şâyet o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah size imanı sevdirmiş ve onu kalplerinize zinet yapmıştır. Küfrü, fasıklığı ve isyanı da size çirkin göstermiştir. İşte doğru yolda olanlar bunlardır.”⁷⁵² İlk devir mutasavvıflardan olan Muhasibi (781-857); insanın yaratılış amacına uygun ödev ve davranışlarının belli bir sistem ile meydana geldiğini belirtmiş, psikolojinin içe bakış ve projeksiyon metotlarını ustalıklı uygulamıştır.⁷⁵³ İnsan genetik olarak dini yapılar oluşturmaya eğimli olmasına karşılık, dindarlık biçimini içinde doğduğu ve aidiyet hissettiği kültür grubuna göre belirler.⁷⁵⁴ Hz. Peygamber insanın bu özelliğine şu hadis-i şerifle işaret ediyor. “Her çocuğu annesi fitrat üzere dünyaya getirir. Onun bu hali konuşma çağına kadar devam eder, sonra anne-babası onu Hristiyan, Yahudi, Mecusi yapar. Eğer anne-baba Müslümanca, çocuk da Müslüman olur”⁷⁵⁵ Bu hadisten anladığımız kadarıyla, her ne kadar fitratın davranışlar üzerinde belirleyici bir etkisi olsa da bu etkinin zorlayıcı bir yönü yoktur.

İnsanın doğuştan getirdiği saf ve temiz fitratını koruyabilmesi, hayatında kötülüklerden ve zararlı tutum ve davranışlardan elinden geldiği kadar uzak

⁷⁵⁰ Düzgün, “İnsanın Doğası (Fitratı) ve Özgürlüğü Üzerine”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, XIV. cilt, 2. sayı, 2016, 322-342.

⁷⁵¹ Rum:30/30.

⁷⁵² Hucurat: 49/7.

⁷⁵³ Hüseyin Aydın, *Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi*, Fars Yay., Ankara 1976, 139-140.

⁷⁵⁴ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul 2014, 63.

⁷⁵⁵ Buhari, Cenaiz: 125, Müslim: 2047, Ebu Davud: 4714, Tirmizi: 2138, Ahmed b. Hanbel: 223.

durmasıyla mümkündür. Bu noktada, Kur'an'ın omurga kavramlarından biri olan takva yani kişinin iyi ve kötüye karşı geliştireceği tutum öne çıkmaktadır. Takva, kişinin Allah'ın kendisini sürekli kontrol ettiğinin bilinciyle zarara uğrayanlardan olmamak için Allah'ın çizdiği sınırlara yaklaşmamasıdır. Takva, kötülüğe ve insan karakterini bozup sağlam fitrattan uzaklaştıran sapkınlıklara karşı bir savunma mekânizmasıdır.⁷⁵⁶ Vakidi'nin dediği gibi takva; kişinin dışını halk için süslediği gibi, içini de hakk için süslemesidir.⁷⁵⁷ Yoksa kişinin kendisini toplumun dışına itecek, insanlardan uzaklaştıracak bohem hayatı sürmesine sebep olacak şekilde maddi olan şeylerden uzaklaştırması değildir. Bunları dinin bir gereği olarak görmesi de yanlıştır. Dindarlığın ölçüsü; maddi olan şeylerden değil, Allah'ın yasaklarından kaçınmaktır.

İnsan tertemiz bir fitratla yaratılmasıyla beraber imtihan gereği iyi ve kötü duyguları olan bir varlıktır. Temiz fitratın korunması demek; kötülüğe meyilli olan nefsin meşru olmayan isteklerine karşı kararlı bir şekilde direnebilmektir. Kibir ve gurur yerine tevazuu, düşmanlığın yerine dostluğu ve sevgiyi, bencilliğin yerine isar ve diğerkâmlığı yerleştirmektir. İster bireysel, ister toplumsal ister uluslararası düzeyde olsun bütün kargaşaların, olumsuzlukların ve savaşların sebebi, yok edilmesi gereken bu ferdi za'aflardır. Bununla birlikte, za'aflarına ne kadar teslim olursa olsun ve kendisi için çizilen sınırları ihlal ederse etsin, insan için sağlam fitrata dönüş kapısı daima açık tutulmaktadır. Sağlam fitrata dönüşün adı tövbe veya özeleştirmedir. "Tövbe et" ifadesi, fitratına aykırı davranan ve za'fa düşerek manen kirlenen kişilere verilen bir kurtuluş reçetesidir.⁷⁵⁸ Bu kapsamda eleştirel bir bakışla geride bıraktığı hayatını hazık bir tabip marifetiyle gözden geçirip manevi hastalıkları olan günahlarını teşhis ve tespit ettiğinde yine manevi tedavi yöntemi olan tövbe ederek,-tabiri caiz ise- bir nevi fabrika ayarlarına (fitrat) geri dönerek şifayı bulmaya çalışmaktır.

İnsan varlığının en bariz özelliği, iç içe bir tabiata sahip olmasıdır. "*Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti*

⁷⁵⁶ Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, 48.

⁷⁵⁷ Razi, I, 193.

⁷⁵⁸ Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, 49.

*ilham edene and olsun ki, muhakkak (isyan ve günah kirlerinden) temizlenen nefis kurtulmuştur. Onu (isyan ve günahla) kötülüğe gömen ise mahvolmuştur.*⁷⁵⁹ İnsanda bu iki zıt kutbun potansiyel olarak içiçe bulunması, onun yeryüzündeki sınavı açısından kaçınılmazdır. Şöyle ki, insanın bir şeyle sorumlu tutulması, o şeyi yapmaya kabiliyetli olması halinde anlamlıdır. Bir şey yapma kabiliyetine sahip olmak ise, o şeyi yapmama özgürlüğünü de beraberinde getirir. Şâyet bu içiçelik söz konusu olmasaydı, bir sınavdan değil, zorunlu bir rolden söz etmek gerekirdi.⁷⁶⁰ Bu yapısıyla insan, bu kâinattaki varlıkların tümünden ayrılır. Halbuki kainatta mevcut olan varlıkların tamamı, muayyen bir hedefi olan tek bir tabiata sahiptirler. Hayvanlar belli bir iradenin mahsulü hareketler sergilemeyen tamamıyla içgüdüsel faaliyetlerle hareket eden canlılardır.⁷⁶¹ Melekler de aynı şekilde tek tabiatlı varlıklardır. Çünkü yaratılışları itibarıyla mutlak itaate mecburdurlar. Öğretilmiş bilgilere sahiptirler. “...ve Allah'ın kendilerine emrettiği şeylerde O'na isyan etmezler. Ve emredileni yaparlar.”⁷⁶²

Bu dört âyet ve buna ek olarak Beled suresinin “*Biz ona eğri ve doğru iki yol gösterdik*”⁷⁶³ âyeti ve İnsan suresinin, “*Ve gerçekten biz ona yolunu gösterdik. O ya şükredicidir ya inkar edicidir.*”⁷⁶⁴ âyeti, İslam'ın, insan psikolojisinin temelini oluşturur. Bu âyet insanın karakterinin ve mizacının çift yönlülüğünü ifade eden âyetlerin hem tamamlayıcısı ve hem de o âyetlerle direk ilgilidir.⁷⁶⁵ Bu ve benzeri âyetlerden İslam'ın insana bakış açısını görmek mümkündür. Buna göre insan denen bu gaye varlık, çift yönlü bir mizaçta ve çift yönlü eğilimlerle yaratılmıştır. Bu “çift yönlü” olma özelliği insanın bizzat yaratılış gerçeğini ifade etmektedir. İnsan bir yönüyle ilahi soluk denilen ruh, diğer yönüyle çamurdan yaratılmıştır. Tabi ki ruh geldiği yere doğru yücelmek isterken, beden de geldiği yere doğru alçalma eğilimindedir. İşte fücür ve takva boyutu denilen şey bu iki eğilimdir.

⁷⁵⁹ Şems: 91/7, 8, 9, 10.

⁷⁶⁰ Özsoy, *Konularına Göre Kur'an*, 37.

⁷⁶¹ Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet*, 59.

⁷⁶² Tahrim: 66/6.

⁷⁶³ Beled: 90/10.

⁷⁶⁴ İnsan: 76/3.

⁷⁶⁵ Kutub, *fi Zilal'il-Kur'an*, X, 491.

İnsan kendisine sunulan şerefli durumuna rağmen doğruya otomatik olarak yönelecek bir kabiliyette değildir. Ancak kendisine verilen kabiliyetlerle doğruyu yanlıştan ayıracak bir yapıda yaratılmıştır. Bu yüzden insan Rabbi'nin kendisine gösterdiği doğru yolu tutmalı ve O'na kul olmalıdır.⁷⁶⁶ Ancak diğer taraftan insan yapısının başka bir boyutu da, yine Kur'an'da belirtildiği üzere, insanın kendisine yapılan iyiliklere karşı nankör,⁷⁶⁷ hırslı,⁷⁶⁸ aceleci, cimri,⁷⁶⁹ bir yapıda yaratılmış olmasıdır. İnsan karakteri, “iyi” ve “kötü” karşısındaki tavrıyla, kendisini şekillendirmeye ve o ana kadar yazılı olmayan hayat sayfalarını doldurmaya başlar. Allah insanı, her ne kadar tarafsız bir fitratta yaratmış olsa da, ona hem iyiye hem de kötüye eğilim gösterebilecek bir kapasite vermiş ve bu kapasitenin ne yönde kullanılması gerektiğini de aklına ve sağduyusuna bırakmıştır. İyi ve kötü diye iki ayrı kategorinin varlığının, insanın hür iradesiyle ve yaptığı fiillerinin sonunda gerçekleşen sorumlulukla yakın ilgisi vardır.⁷⁷⁰

İradenin insanların iş ve davranışlarını etkilemesi bakımından çeşitli tanımları yapılmıştır. Buna göre irade; bir şeyin yapılmasına da yapılmamasına da muktedir olan hayat sahibinin bu iki şıktan birine kendi isteği ile hükmetmesidir. Ya da düşüncenin ortaya koyduğu bir gayeye doğru gitme hareketidir.⁷⁷¹ Yani insanın eylemde bulunup herhangi bir davranış sergileyebilmesi için önce iradeye sonra güce ihtiyacı vardır. Muhasibi'ye göre irade, ruhun doğruya ya da yanlışta, iyiye ya da kötüye, güzele ya da çirkine, ahlaki olana ya da ahlaki olmayana ait olan şeylere yönelmesinin umumi bir ifadesidir. İnsan iradesi farklı iki tesir altında kalarak çalışır. Ona göre, insan iradesine, “nefs ve nefsanî hazlar” tesir ettiği gibi, “tefekür, nazar ve derin kavrayış” ta tesir edebilmektedir. Buna göre tefekküre bağlı irade “sadık”, nefsi arzulara bağlı irade de “sadık olmayan irade” olmaktadır. Ona göre, her iki durum da iradeden ibarettir. Ama asıl olan sadık iradedir.⁷⁷²

⁷⁶⁶ Mehmet Paçacı, *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı*, Nun Yay., İstanbul 1994, 107.

⁷⁶⁷ Bkz. İbrahim: 14/34.

⁷⁶⁸ Bkz. Mearic: 70/19.

⁷⁶⁹ Bkz. İsrâ: 17/11, 100.

⁷⁷⁰ Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, 48.

⁷⁷¹ Karagöz vd., 319.

⁷⁷² Muhasibi, er-Riaye., 143.

Allah (c.c), akli melekeleri yerinde olan insanı hilafet ve emanet görevi ile sorumlu tutmuştur. Dolayısıyla İslam'a göre belli bir akıl ve idrak olgunluğuna erişen kişiler kendi tercihlerinden, eylemlerinden ve tasarruflarından doğrudan sorumlu olurlar. Allah Teala, *"Ben cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım"*⁷⁷³ buyurmak suretiyle, insanın sorumlu bir varlık olduğunu beyan etmektedir. Sorumluluk, kötülüğe meyilli ve sorumlulutan hoşlanmayan, çocuksu zevklerine düşkün nefsin engelleyici mahiyetine rağmen kişinin Rabbe karşı konumunu belirleyip duygu, düşünce ve davranışlarının hesabını verebilmesidir. Sorumluluk, insanın kendisine, ailesine, yaşadığı topluma ve çevreye karşı ahlaki görevlerini yapmasıdır. Bu sırada meydana gelen yanlışların sebep ve sonuçlarını değerlendirip arasındaki bağlantıyı görebilmesidir. Bu bağlantının doğru tespit edilmesi ile sebep olduğu hataların bedelini ödemesidir.

Bilgi veya şura ilaveten insan sorumluluğunun en temel ön şartı veya dayanağı özgürlüktür.⁷⁷⁴ Bütün dinlerde ve bütün felsefelerde insan özgürlüğe ve seçme hakkına sahip olmadıkça sorumlu sayılmaz. Burada bahsedilen özgürlükle, amaç güdülerek yapılmış iradi fiiller kast ediliyor. Demek ki burada fail, yaptığıının sonucunu biliyor ve zaten bunu amaçlıyor.⁷⁷⁵ Diğer taraftan İslam'a göre ahlaki ve dini sorumluluk tamamen şahsidir.⁷⁷⁶ Hiç kimse başkasının günahından dolayı sorumlu tutulamaz.⁷⁷⁷ Ferdi sorumluluk, her insanın yapıp ettiklerinden sorumlu olması ve bunların neticelerini ceza ve mükafat olarak görmesi demektir. Başkalarının günahlarını yüklenmek ise, günaha sebebiyet vermekten dolayı terettüp eden bir cezadır. Hadiste anlatıldığına göre; bir kimse kötülükte bir çığır açarsa o kötülükten hasıl olan günaha ortak olur.⁷⁷⁸ Çünkü kötülüğe sebep olmak ta sorumluluk gerektiren bir davranıştır.

Ahlaki sorumluluk konusunda en az özgürlük kadar önemli olan başka bir kavram da kendisinden yapılması istenilen davranışın kişinin yapabileceği yani gücü

⁷⁷³ Zariyat: 51/56.

⁷⁷⁴ Macid Fahri, 39.

⁷⁷⁵ Cabiri, 98.

⁷⁷⁶ Draz, 114.

⁷⁷⁷ Bkz. En'am, 6/164; İsrâ: 17/15; Fâtır: 35/18; Zümer: 39/7; Necm: 53/38-41.

⁷⁷⁸ Bkz. Müslim, İlim: 15.

dâhilinde olma durumudur. Zira Allah Teala, “Allah kimseye gücünün yettiğinin dışında teklifte bulunmaz”⁷⁷⁹ buyurmak suretiyle buna işaret etmektedir. Nitekim Hacca gitmeyi “yoluna gücü yeten herkes için (men isteta’a)...insanlar üzerinde Allah’ın bir hakkıdır”⁷⁸⁰ buyurmak suretiyle, yapılması istenen eylemin, kişinin gücünde olan bir durum olduğuna işaret etmektedir. İnsan, ancak yapabilme gücüne sahip olduğu görevlerden sorumlu tutulabilir, yükümlü olabilir. Beceremeyeceği, gücünün üstünde olan bir görev, insanı bağlamaz. İnsanın sınırlı bir güce sahip olduğu, tartışma götürmeyen bir gerçektir. Gücünün sınırlı olması nedeniyle insanın yükümlülüklerinin de sınırlı olması gerekir.⁷⁸¹

Kur’an’ın tabiriyle dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden ibarettir. Oyun ve eğlenceye düşkün olan insan nefsi tabiatı gereği sorumluluk kabul etmeyen, sorumluluktan hoşlanmayan ve özgürlüğüne düşkün bir yapıya sahiptir. Herne kadar durum böyle olsa da yukarıda değindiğimiz nedenlerden dolayı insan sorumluluğu olan bir varlıktır. Gerçekten sorumluluk ağır bir yükür. Hele bu sorumluluk Allah’a gerçek anlamda kul olmak ise daha da büyük bir yükür. Göklerin, yerin ve dağların yüklenmekten korkup çekindikleri bu emanetin (sorumluluğun) ne denli ağır bir yük olduğunu, yasak meyveyi yemekle Adem anlamıştı. Âdem tamamıyla özgür iradesiyle yanlış bir tercihte bulunmuştu. Fakat işlevsel bir akla sahip olan Adem, hatasının farkına varır varmaz, hiçbir mazeret ileri sürmeden ve hiç vakit geçirmeden yapması gerekeni yaptı. Yani günahını itiraf ederek “Rabbimiz, biz nefislerimize zulmettik, eğer bizi bağışlamazsan ve esirgemezsen, gerçekten hüsrana uğrayanlardan olacağız”⁷⁸² Rabbine sığınmak suretiyle hatasını kabul etti.⁷⁸³ Bütün benliği ile derin bir pişmanlık duygusu ile Rahman ve Rahim olan Rabbinden affını diledi ve sonuçta duası kabul oldu. Fakat mukadder olan yeryüzüne inmekten kurtulamadı.

⁷⁷⁹ Bakara: 2/286.

⁷⁸⁰ Al-i İmran, 3/97.

⁷⁸¹ Mutahhari, 52.

⁷⁸² A’raf: 7/23.

⁷⁸³ Not: Allah Teala tövbenin esaslarını Nisa: 4/17 âyetinde söyle açıklamaktadır; “Allah’ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tövbe edenlerin tövbesidir. Allah onlara rahmetiyle tekrar yönelecektir. Zira Allah her şeyi bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

Diğer taraftan, yine özgür iradeye sahip bir varlık olan şeytan, Adem'i kıskanarak, varlığını ve mahiyetini aşağılayarak, ırkçılık yaparak ve de kibirlenerek Rabbine isyan etti; (Allah) Dedi: "Sana emrettiğimde, seni secde etmekten engelleyen neydi?" (İblis) Dedi ki: "Ben ondan hayırlıyım; beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın"⁷⁸⁴ sözüyle hatasını kabul etmek yerine küstahlığına devam etti. Azgın bir varlık olarak cennetten ve Allah'ın rahmetinden uzaklaştırıldı.

Hz. Adem ile Şeytan arasında geçen bu hikayede; hatalara karşı takınılan tavrın mahiyeti anlatılmaya çalışılmaktadır. Hz. Adem hatasını kabul ederek bundan dolayı pişman ve mahcup olurken şeytan, azgın olmasını Allah Tealaya nispet ederek küstahlığına devam etmiştir. Hz. Adem, Allah'a karşı acizliğini itiraf etmiş ve içine düştüğü bu zor durumdan kurtulmak için Allah'ın rahmetine sığınarak, tövbe ederek kurtulmuş, şeytan ise kibirlenerek Allah'a karşı isyanında ısrar ederek Allah'ın lanetine müstehak olmuştur. İşte bu iki çarpıcı örnek insanların önüne birer seçenek olarak konulmuştur. Dileyen benzer durumlarda Hz. Adem'i kendine örnek alır adam olur, dileyen de suçu başkasına atarak şeytanın yolunda gitmeye devam eder ve helak olur. Bundan dolayı insan için doğru olan yol, bütün tedbirlere rağmen bazen şeytana gafil avlanırsa ve Allah'a karşı gelirse tövbe etmektir. İnsan hemen o anda pişman olmalı, günahına üzülmeli, utanmalı, tekrar Allah'ın yoluna dönmeli ve günaha sebep olan yönlerini ıslah etmelidir.⁷⁸⁵

Varoluş amacına göre kendisine yakışan fiilleri sergilemeyen insan, bulunduğu insanlık makamından aşağıya düşer.⁷⁸⁶ Bu bağlamda, mevcut varlıklar içinde akıl denilen üstün bir yetenekle donatılan, vahiy ile aklının önu aydınlatılan ve iradesini özgür bir şekilde kullanabilen insanın, kendisine yakışmayan fiilleri işlemesi sonucu ceza görmesi kadar doğal bir şey olamaz. İslam inanç sistemi içinde önemli bir yer işgal eden Ahirete ait ayetlerde bu husus sıklıkla işlenmektedir. Fakat burada asıl güdülen maksat, insanın ceza veya mükâfat aşamasına gelmeden önce kişinin kendi yaptıklarını sürekli gözden geçirmesi, iyiliklerini artırması, sırtında bir yük olan ve onu dünya ve ahirette zor durumda bırakacak kötülüklerinden

⁷⁸⁴ A'raf: 7/12.

⁷⁸⁵ Mevdudi, II, 22.

⁷⁸⁶ İbn Miskeveyh, 32.

vazgeçmesi bunun yerine iyi işler yapmakla durumunu düzeltmesi gerekir. İşte insanın kendisini geliştirmesinin en etkili, bir o kadar sancılı faaliyeti olan özeleştiriden kast ettiğimiz budur. Adem (a.s) bunu başarırken şeytan kibriden dolayı kaybetmiştir. Yine Adem (a.s) bunu başarmışsa onun soyundan olan her insan da başarabilir demektir.

3.1.3. Kur'an'da İnsan Davranışlarının Nedenselliği

Kur'an'ın ana temalarından biri insan davranışlarıdır. İnsanın dışarıdan gözlemlenebilen tepkileri⁷⁸⁷ iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli eylemlerin tümüne davranış denmektedir. Hidâyet kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, insan fitratına uygun olarak sergilenen davranışları överken, fitratına ve yaratılış amacına ters olarak sergilenen davranışları ise eleştirmektedir. Aynı zamanda eleştirilen davranışların nedenlerini ve sonuçlarını açıklayarak, ideal çözüm önerilerini de sunmaktadır. Buna en güzel örnek Mü'minun suresinde⁷⁸⁸ mü'minlerin huşu içinde namazlarını kılmaları, boş sözlere aldırış etmemeleri, zekat vermeleri, ırzlarını korumaları, emanete sahip olmaları gibi davranışları övülürken, buna karşılık Allah Teala'nın nimetlerini görmezlikten gelerek nankörlük etmeyi ve O'na ortak koşmayı eleştirmektedir. Bundan dolayı başa gelen musibetler anlatılarak sebep-sonuç ilişkisi kapsamında insanlara ders verilmektedir.

İnsanı anlamak için sadece davranışlarına bakmak yeterli değildir. Aynı zamanda onun etkisi altında bulunduğu saikleri Kur'an'ın mihenk taşına⁷⁸⁹ vurmak suretiyle davranışların ne şekilde ortaya çıktığını göz önünde bulundurmak gerekir.⁷⁹⁰ Gazzali'ye göre insan tabiatı dört unsurdan oluşur ve bunlar onun bütün psikolojik eğilimlerinin, ilgi ve davranışlarının kaynağını teşkil eder: Rabbaniyet, behimiyet, sebuiyet, ve şeytaniyet diye sıralanan bu unsurlardan rabbaniyet bağımsızlık, üstünlük, başarılı olma, engelleri aşma, önder olma, sevilme ve

⁷⁸⁷ Doğan, 350; Akalın vd., 599.

⁷⁸⁸ Bkz. Mü'minun: 23/2, 3, 4, 5.

⁷⁸⁹ Mihenk Taşı: Altın, gümüş vb. madenlerin ayarını anlamak için sürtüldükleri bir tür taş, mihenk, denek taşı. (Bkz. Akalın vd., 1680)

⁷⁹⁰ Çamdibi, 59-60.

beğenilme gibi istek ve eğilimlerinin çıkış kaynağı, psikolojinin adlandırdığı “kendini gerçekleştirme” melekesidir. Behimiyet beslenme, boşaltım, teneffüs, cinsellik gibi fizyolojik ihtiyaçların tatmini yönündeki davranışların esasıdır; bütün bunlar şehvet kelimesiyle ifade edilir. Sebuiyet öfkelenme, saldırma, tahrip etme gibi davranışların kaynağıdır; buna gazap gücü de denir; günümüz psikolojisi bunu “saldırganlık dürtüsü” diye adlandırır. Şeytaniyet aldatma, hile yapma, kötülüğü iyilik gibi göstermeye çalışma, akıl ve düşünceyi kötülük yolunda kullanma eğilimlerini meydana getirir. Gazap ve şehvet bakımından insan ile hayvan tabiatı ortak iken benlik bilinci, akıl ve düşünce ile kötülük yapma gücü yönünden insan tamamen kendine özgü bir türdür.⁷⁹¹

Kur’an’da sık sık anılan “*akletmek*” ifadesi neden ile sonuç, eser ile eser sahibi arasındaki ilgiyi, nedenselliği ifade eder. Neden sonuç ilişkisi ise ancak işlevsel bir akıl ile anlaşılabilir. Bu da ancak zihinsel aktiviteleri eleştirel bir yöntemle düşüncenin boyutları olan tezekkür, tefekkür, tedebbür ve tefekkuh aşamalarını gerçekleştirmekle olur. Eleştirel bir yöntemle düşünmek, bilime giden yolu aydınlattığı için bilmekten daha fazla katma değere sahip olduğunu söyleyebiliriz.

İbn Haldun, “*amelin evveli, fikrin ahiridir, fikrin evveli de amelin ahiridir*” diyerek fikrin gelişimindeki nedenselliğe, sebep-sonuç ilişkisine vurgu yapar. Bir insan başını sokacağı bir çatı vücuda getirmeyi fikretse önce zihni bu çatıyı tutacak duvarlara, sonra bu duvarların oturacağı temele intikal eder. Şu halde fikrin ahiri temeldir. Onun için önce temel atarak işe başlar, sonra duvara geçer, sonrada (aklına ilk önce gelen) çatıya gelir.⁷⁹² Bu bağlamda davranışların öncüllerini anlamadan insan davranışlarını anlamamız mümkün değildir. Davranışın öncülleri olan duygu ve düşünce boyutunda bir olumsuzluk yoksa davranışın da olumsuz olması mümkün değildir. Nitekim düşünmeden hareket edenler, yaptıkları hataları düzeltmek için daha sonra çok düşünmek zorunda kalırlar diyebiliriz.

⁷⁹¹ Gazalî, Ebu Hamîd Muhammed b. Muhammed, *İhyau ulumi'd-din*,(1. Baskı), Dımaşk 2010, III, 10.

⁷⁹² İbn Haldun, *Mukaddime*, (Der. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., Bursa 1981, II, 767.

İbn Hadun'a göre bir insan bu neden-sonuç ilişkisini kullanabildiği ölçüde diğer insanlardan ayrılır. Nasıl ki satrançta (ki tamamen neden-sonuç ilişkisinin oyunudur) iyi oyuncu olmak kaç hamle sonrasında görebilme ve karşı oyuncunun yapabileceği hamleleri tahmin etmeye bağlıdır, insan için de bu zihni zincirin halkası uzadıkça o insanın mertebesi de artar.⁷⁹³ İnsanın hayvandan ayrılıp, insan olup kemale ermesini "temyiz" süreciyle açıklayan İbn Haldun, bu sayede insanın doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırt etme yeteneğini yakalayacağı kanaatinde dir.

Evreninin işleyişinin, evrende gerçekleşen olayların çeşitli bilimsel yasalarla belirlenmiş olduğunu ve bu belirlenmiş olayların gerçekleşmelerinin zorunlu olduğunu; her olayı, kendinden önce gelen olayların belirlediğini öne süren öğretiyeye determinizm denir.⁷⁹⁴ Determinizmin bir türü de tarihsel determinizmdir. Bu kuram döngüsel ve ilerlemeci olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Döngüsel tarih kuramına göre, tarih kendisini sürekli yenilemekte olup, bütün tarihi olaylar, döngüsel bir süreç içerisinde yeniden ortaya çıkmaktadır.⁷⁹⁵ Yani tarih tekerrürden ibarettir. Bu anlayışa göre doğada görülen döngüsel düzenin aynı şekilde toplumsal ve tarihsel hadiselerde de var olduğuna inanılmaktadır.

Kur'an'ın yarısına yakını oluşturan eski kavim ve milletlere ait kıssalarını incelediğimizde bu döngüsel tarih anlayışını daha iyi anlamaktayız. Çünkü hafıza-i beşer nisyanla malul olduğu için yaşanan hadiselerden gereken dersler alınmamakta, tarihi vakalar üç aşağı beş yukarı aynı tarzda devam etmektedir. Sözgelimi, yetmiş şehidin verildiği Uhud savaşı sonrasında Müslümanların yaşadığı yenilginin şoku ile şaşkın bir şekilde "bu da nereden çıktı? Hani biz Müslüman onlar müşrikti? Neden Allah'ın yardımı gelmedi?" gibi sorulara karşılık olmak üzere âyetler inmeye başladı. Çünkü bu soruları soranların öncelikle yapılan hatanın kendilerinden kaynaklandığını bilmeleri ve özeleştirilerini yapmaları gerekirdi. Çünkü özeleştirisi, olayların meydana gelmesinde kesin rol oynayan iç faktöre yöneliştir. Müslümanlar, günümüze kadar, dikkatlerini hasımları üzerinde

⁷⁹³ Şeyh Şamil Yılmaz, *İbn Haldun'da Tarihsel Varlık Alanının Nedenselliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2009, 2.

⁷⁹⁴ Bakırcıoğlu, 173.

⁷⁹⁵ İmamoğlu, 228.

yoğunlaştırdılar. Kendilerini, problemi meydana getiren öğelerden sıyırdılar. Yani, şimdiye kadar suçlanan hep dış faktör olmuştur. Halbuki olayların meydana gelmesinde temel olan iç faktördür. Bunun anlamı; Müslümanların önünde zorlu bir muhasebe beklemektedir.⁷⁹⁶ Nitekim Allah Teala aşağıdaki âyette yeryüzünde dolaşmamızı ve dolaşırken tarih boyunca sünnetullah'a aykırı hareket edenlerin akıbetlerinin ne olduğunu tarihi kalıntılara bakarak anlamamızı istemektedir.

*Sizden önce nice (milletler hakkında) ilâhî kanunlar gelip geçmiştir. Onun için, yeryüzünde gezin dolaşın da (Allah'ın âyetlerini) yalan sayanların âkıbeti ne olmuş, görün!*⁷⁹⁷

Burada Kur'an-ı Kerim, Müslümanların bakışlarını Allah'ın yeryüzündeki kanunlarına, her işin gereğince akıp gittiği sünnetullah'a döndürmektedir. Bu kanunlar hayatın dışında değildirler. Hayata hükmeden kanunlar değişikliğe uğramadan seyrine devam etmektedir. İşler düzensiz olarak devam etmez. Şâyet onlar, bu kanunlardan ders alıp özlerini kavrarlarsa, olayların arka planında ki hikmet açıkça görülür, olayların ötesindeki hedef açıklanmış olur. Böylece, olayların tabii olduğu düzenin değişmezliği ve bu düzenin ötesinde gizli hikmetin varlığıyla tatmin olurlar. Yollarına devam ederken bu kanunların ışığında seyir çizgilerini belirlerler. Böylece zafer ve üstünlük elde etmek için, başta Allah ve Resulüne itaat etmek olmak üzere zaferin sebeplerine sarılmadan sırf Müslüman oluşlarını söylemeleri yeterli değildir.⁷⁹⁸

Kur'an'a göre, insan davranışlarını etkileyen çeşitli motivler vardır. Bunlardan bir kısmı fizyolojik, bir kısmı da psikolojiktir. Açlık, susuzluk ve cinsel güdü önemli fizyolojik motivler olup insanı faaliyete sevkeden faktörlerdir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu gerçeklere şöyle işaret edilmektedir; *“Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da sizi de biz besliyoruz. Onları öldürmek, büyük günahdır.”*⁷⁹⁹, *“Kadınlardan, oğullardan, kantarlarca yığılmış altın ve gümüşten, salma atlardan, davarlardan ve ekinlerden gelen zevklere aşırı düşkünlük, insanlara*

⁷⁹⁶ Çelebi, 99.

⁷⁹⁷ Al-i İmran:3/137.

⁷⁹⁸ Kutub, fi Zilal'il-Kur'an, II, 191.

⁷⁹⁹ İsrâ: 17/31.

süslü (cazip) gösterildi. Bunlar, sâdece dünyâ hayatının geçimidir. Asıl varılacak güzel yer, Allah'ın yanındadır."⁸⁰⁰ Aynı şekilde Kur'an'ın "nefis" adını verdiği psikolojik yapı, insanı faaliyete geçiren en önemli iç faktörlerden biridir. Nefis, insanın özü, kendisi, ilâhî latife olduğu gibi, kötü huyların ve süflî arzuların kaynağıdır aynı zamanda.⁸⁰¹ Yukarıdaki âyette belirtildiği gibi insanın dünya nimetlerine ve zevklerine aşırı düşkünlüğünden ötürü maddi açıdan zenginleştiğinde veya belli bir gücü eline geçirdiğinde şımarmakta ve istiğna duygusuyla Allah'a karşı asi olabilmektedir.

Batı kültürüne dayalı günümüz psikolojisi konuları arasında yer almayan fakat Kur'an'a göre insan davranışlarını etkileyen bir başka motiv de vardır o da şeytandır. Yalnız şeytan her insanın davranışlarına direk etki edip nüfuzu altına alamaz. Ancak o, terbiye ve tezkiye edilmemiş "nefis-i emmare"yi kullanmak suretiyle dolaylı yollardan insan davranışlarını etkilemektedir. "*Çünkü inananlara ve Rab'lerine dayananlara o (şeytan)ın bir gücü yoktur. Onun gücü, sâdece kendisini dost tutanlara ve Allah'a ortak koşanlardır. (O, sâdece onları kandırabilir.*"⁸⁰²

Netice olarak, varlık âleminde meydana gelen her şeyin bir sebebi ve bağlı olduğu bir kanunu vardır. Durup dururken hiçbir şey oluşmamaktadır. Kur'an'da yerin ve göğün yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde düşünen akıl sahipleri için birer ibret olduğu vurgulanmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda mademki hiçbir şey durup dururken meydana gelmiyor ise, insan davranışları da rastgele meydana gelmiyor demektedir. Bu çerçevede, Kur'an'ın asıl muhatabı olan insanın sergilemiş olduğu davranışlarının arka planında çeşitli etkenlerin olduğunu varsayarak bu etkenleri din psikolojisi açısından araştırıp bulmak, neden öyle davrandığını anlayabilmek açısından son derece önem arz etmektedir. Nasıl ki hastalığa sebep olan etkenler erken teşhis edildiğinde tedaviyi kolaylaştırıyorsa, aynı şekilde olumsuz davranışlara sebep olan etkenleri özeleştiril bir yaklaşımla araştırıp bulmak, bunlardan gerekli dersleri çıkarmak, ruhi

⁸⁰⁰ Al-i İmran: 3/14.

⁸⁰¹ Uludağ, "nefis" *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 526.

⁸⁰² Nahl: 16/99-100.

kemalatının önünde engel olanları eleyip atmak da insanın gelişimini kolaylaştırmaktadır.

3.2. KUR'AN'DA ÖZELEŞTİRİYE KAYNAKLIK EDEN NEFSİN MAHİYETİ

Nefs, Kur'an-ı Kerim'de temel psikolojik bir kavramdır. Arapça'da birbirinden farklı anlamlar bir tek kelimeyle izah edildiği gibi bazen de bir kelime birçok anlama gelebilmektedir. Örneğin; altın, su ve göz kelimeleri “ayn” kelimesi ile izah edilirken “salat” kelimesi; dua, namaz, rahmet ve bereket anlamlarına gelmektedir.⁸⁰³ Aynı şekilde anlam bakımından oldukça geniş kapsamlı bir kelime olan “nefs”; hayat ve his kuvvetleriyle iradi hareket edebilen latif bir cevherdir.⁸⁰⁴

Kur'an'da nefis, “ruh” anlamında kullanıldığı gibi⁸⁰⁵ “zat ve öz varlık”⁸⁰⁶ mânasında da kullanılmıştır⁸⁰⁷ Nefs, müennes bir kelime olup lugatte bir kimsenin her türlü zahiri ve batını, dünya ve ahirete bakan duyuları, manevi ve akli melekeleri, maddi ihtiyaç, arzu ve hevesleri, kendi öz varlığı, öz benliği, kişiliği, ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, beden, bedenden kaynaklanan süflî arzular gibi manalara gelmektedir.⁸⁰⁸ Müfessirler “nefs” kelimesini bedene ait şehvi ve gazabi arzular⁸⁰⁹ olarak kullandıkları gibi, kötü vasıfları kendisinde toplayan, şerre sevk eden, şehvi istekleri kamçılıyıp hayırlı ve iyi işlerden alıkoyan kuvvet anlamında kullanmışlardır. Bu bakımdan her ne kadar söz konusu kavram tasavvufi bir terim olarak görülse de, tefsirle ilgisi hiç azımsanmayacak derecededir.⁸¹⁰ Konumuz gereği nefsin bu her iki yönünü ele alırken biz burada daha çok beden ve bedenden kaynaklanan hevâ, heves ve süflî arzularla ilgili olan nefsin üzerinde duracağız. Zira başlangıçta insan için birer hizmetkâr olan nefsin bu özellikleri kendi haline

⁸⁰³ Erkan, 802.

⁸⁰⁴ Cürcani, 90.

⁸⁰⁵ Bkz. En'âm: 6/93.

⁸⁰⁶ Bkz. Âl-i İmrân: 3/28, 30.

⁸⁰⁷ Süleyman Uludağ, “Nefs”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 526; Çamdibi, 113.

⁸⁰⁸ İsfahâni, “nfs” md. 1076; Sarı, “nfs” md. 1541; Firuzabadi, I, 745; İbn Manzûr, “nfs” md. VI, 233; Zebidi, “nfs” md.; Ayverdi, 923; Doğan, 1301; Dimeşki, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (Trc. Zafer Erginli vd.), Kalem Yay., İstanbul 2006, 747; Yazır, IX, 520; Ali Ünal, *SBA*, “nfs” mad., III, 102, 103.

⁸⁰⁹ Bkz. Kaf: 50/16.

⁸¹⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 225.

birakıldığında sahibini yiyen bir canavar olma potansiyeli vardır.

Nefs insanların yaşamını devam ettirebilmesi, ilerleyip yükselebilmesi, beslenip büyüebilmesi, üreyip çoğalabilmesi amacıyla gayret ve enerji kaynağı olarak, Allah'ın yarattığı bir mahlúktur.⁸¹¹ Psikologlar, ruh bilimciler Kur'an'ın “nefis” adını verdiği unsuru, tekrar tekrar bulup ortaya çıkarmakla, sanki keşfedilmemiş bir şeyi yeniden keşfetmeye çalışmaktadırlar. Psikanalizcilerin “alt suur” tabiri; içgüdüler, enstenkler; refleksçilerin şartlı ve şartsız refleksleri veya davranışçuların “otomatik-assosiyе” davranışları, bütün bunlar İslam'ın “nefs-i emmâre” telâkkisini başka başka isimlerle ifade etmekten öte bir şey değildir.⁸¹² Nefis, Kur'an'da insanı faaliyete sürükleyen temel etken olarak açıkça zikredilir: *“(Yusufun) gömleğinin üstünde yalan kan getirdiler. (Yakub): “Herhalde, dedi, nefisleriniz sizi aldatıp (kötü) bir işe sürükledi. Artık tek çarem gizlice sabretmektir. (Bu) dediğimize dayanmak için ancak Allah'tan yardım istenir!”*⁸¹³

Modern Batı psikanaliz ve psikolojisi özellikle Freudizm'in etkisiyle insanı temelde kötü bir yaratık, genel toplumsal ahlaki değerlerin etkisiyle bastırılmış hayvani güdülerin tutsağı ve bu güdülerle toplum ahlakının çatışma alanı olarak değerlendirmekte ve onun problemlerini sadece tatmin edilmemiş hayvani arzularla görmektedir.⁸¹⁴ Oysa insanın hem somut hem de soyut/ruhsal bir yapısı vardır. Başka bir deyişle insan hem çıplak gözle algılanan bir cisim (beşer) hem de basiretle idrak edilen bir ruhsallıktan (insan) mürekkeptir. Bunlardan birincisi insanın halk yönüyle yani beşeri arzularla, ikincisi ise emr⁸¹⁵ yahut ruh tarafıyla ilgilidir. Beşeri arzularını hayatının devamı için bir vasıta olarak yaratan ve ruhi bir mekânizmayla idare eden Allah'tır: *“Yaratmak (halk) ve programlamak (emr) Allah'a aittir.”*⁸¹⁶ ayetinde geçen halk, varlıkların maddi yapısını, emr ise, bu maddi yapının programını gösterir. Halk somut ve mekânîk olanı, emr ise soyut ve ruhsal olanı

⁸¹¹ Ayhan Songar, *Çeşitleme*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1981, 25.

⁸¹² Songar, 25.

⁸¹³ Yusuf: 12/18.

⁸¹⁴ Ünal, 105.

⁸¹⁵ İsrâ: 17/85.

⁸¹⁶ A'raf: 7/54.

temsil eder.⁸¹⁷

Muhasibi'ye göre nefis, varlığı reddedilemez fitri bir gerçektir. Yok edilmesi ve aşırı perhizlere maruz bırakılması da gerekmez. Ancak o, yapısı icabı, şehvet, hevâ ve fesada daha yatkındır. Bu yatkınlığı kamçılayan şeytan ise, hedeflenen asıl düşmandır. Şu halde, eğer ortada yoğun perhiz, riyazet ve mücahede gibi muamelelere tabi tutulacak bir şey varsa, o da şeytan ve batni marazlardır. Kul, bunlarla bilgisi ve iradesiyle mücadele edip ortaya çıkan fesadı ıslah ederse, bizatihi ve tabii bir varlık olan nefisini ortadan kaldırması gerekmez.⁸¹⁸ Görüldüğü gibi nefis mutlak kötü olamayıp, kötülüğü içinde barındıran bir yapıya sahiptir. Bu kötülüklerle mücadele etmede insan çaresiz değildir. İnsanın, varoluş amacını gerçekleştirmek ve her bakımdan kemale erebilmek için özeleştirel bir yaklaşımla bu kötü dürtülerle mücadele etmesi ahlaki bir sorumluluktur.

Gazzâlî'ye göre kalp, ruh, nefis ve aklın birbirinden farklı birçok anlamı vardır. Ancak bu dört kavram Rabbani ve ilâhî latifeyi ifade etme noktasında birleşir ve eş anlamlıdır. Allah'ın Adem'e üflediği ruh⁸¹⁹ ile itminana ererek Allah'a dönen nefis⁸²⁰ aynı şeydir. Gazzâlî nefsi “Rabbânî ve ilâhî latife”, “mânevî bir cevher”, “insandaki bilen ve algılayan latife”, “hakiki insan”, “insanın kendisi” şeklinde tarif eder; filozofların “nefs-i nâtika” dedikleri şeyin de bu ilâhî latife olduğunu söyler.⁸²¹ İnsan esas itibariyle nefisten ibaret olduğundan, “İnsan nedir?” sorusuna verilen cevaplar aynı zamanda, “nefis nedir” sorusunun da cevabı sayılmıştır.⁸²²

İnsanı ülvî bir amaçla yaratan Allah (c.c), onu yeryüzünde kendi adına hareket edebilecek şekilde çeşitli kabiliyetlerle donatarak halifelik göreviyle görevlendirmiştir. Bu kabiliyetlerin bir kısmı “fücur” yani olumsuz, bir kısmı ise “takva” yani olumlu mahiyettedir. İmtihan için gerekli olan ve birbirine taban tabana zıt olan bu kabiliyetler sarmalında olan insanın yapması gereken en önemli husus; kemalatı için son derece gerekli olan ve sürekli birbiriyle çatışan bu zıt

⁸¹⁷ Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, 27.

⁸¹⁸ Muhasibi, *er-Riaye*, 116.

⁸¹⁹ Sad: 38/72.

⁸²⁰ Fecr: 89/27-28.

⁸²¹ Gazali, *İhya*, III, 3, 4.

⁸²² Eş'ari, II, 25; Râzî, V, 640-648.

kabiliyetlerin baskısı ve dürtülerine karşı gerekli direnci ve kararlılığı gösterip, bunlara rağmen yaratılış gayesine göre hareket edebilmesidir. Böyle davranması halinde “ahsen-i takvim” vasfına sahip olacaktır. Aksine yani hayvani duygularla hareket etmesi ve bu duygularını ilah edinmesi halinde “esfel-i safilin” denilen hayvanlardan daha aşağı bir seviyeye düşme riskiyle karşı karşıyadır. Bu çerçevede, yukarıda birçok anlama gelen hatta birbirine zıt anlamları ihtiva eden “nefs” kelimesinin ön plana çıktığını görmekteyiz.

Kur’an-ı Kerim’de kendisinden sık sık söz edilen “nefs” kimi yerde her türlü kötülüğün kaynağı olmakla beraber küstah, kimi yerde yaptığı kötülükleri gören ve bunlardan dolayı pişman ve mahcup olan, kimi yer de ise kemalatını ve iç huzurunu sağlamış, herşeyini kendisine borçlu olduğu Rabbine karşı itaatkâr olanıyla karşılaşırız. Nitekim çeşitli dini ve felsefî disiplinler nefsin bu versiyonlarını kendi anlayışlarına göre yorumlamaya çalışmışlardır.

3.2.1. Nefs (Kişilik) Tipleri

İnsan nefsinin varlığı her zaman aynı, her hal ve durumda değişmeyen bir cevher değildir. İnsanın yaşayışı ve hareketlerine, içinde bulunduğu psikolojik duruma göre değişebilen ve hakikatleri potansiyel olarak ihtiva eden bir cevherdir.⁸²³ Nitekim Gazali bu durumu şöyle izah etmektedir: şahsiyet, Rabbaniyet (tanrısallık), şeytaniyet, sabuiyet (tahripkarlık) ve behimiyet (hayvanlık) asıllarından meydana gelen, herkesin şahsiyetine göre bunlardan bir terkidir. Bazılarında dördü de mevcut, bazılarında biri fazla diğerleri az olur. Bu asıllardan hayvanlık ve tahrip güçleri ile bunları teşvik edip kışkırtan şeytaniyet, aslımı Rabbani bir asıldan alan akıl, basiret nuru⁸²⁴ ile onlara hâkimiyet sağlarsa, şahsiyet itidale kavuşur. Akıl bunları idare etmekten aciz kalırsa onlar hakimiyeti ele geçirirler; akıl, onlara hizmet eder hale düşer; öfke ve şehvetlere kulluk etmek durumuna düşer. İnsanların çoğu bu durumdadır.⁸²⁵

⁸²³ Çamdibi, 140.

⁸²⁴ Cürcani, 48.

⁸²⁵ Gazali, İhya, III, 108.

Allah Teala Kur'an'da insanı ilâhî hitaba muhatap kılarak onun sorumlu tutulmasına sebep olan nefsi bazen mutlak olarak⁸²⁶ bazen kötülüğü emreden,⁸²⁷ bazen nefsi ve yaptığı kötülükleri kınayan,⁸²⁸ bazen de daha ileri bir aşamada huzura eren⁸²⁹ şeklinde niteleyerek ona birbirinden farklı görevler yüklemiştir.⁸³⁰ Kötülüğü aşırı derecede emreden nefse aynı derecede mukavemet etmek gerekir. Yani nefs-i emmare zehrine karşılık nefs-i levvame panzehri ile mücadele etmek gerekir. Bunun sonucu olarak manevi hastalıklardan kurtulma hali olan nefs-i mutmainne meydana gelir. Manevi hayattaki bu yolculukta dikkat edilmesi gereken en önemli husus şer'i sınırları sürekli çiğnemek isteyen nefs-i emmareye karşı nefs-i levvameyi takva ile diri tutmaktır. Dolayısıyla özeleştirir, nefsin gayrimeşru isteklerine karşı gösterilen bir tepkidir.

Psikoanalitik teoriye göre insanın ruhsal aygıtı derinlemesine göre üç kısımdan oluşur: En alta bulunan ve ruhsal aygıtın en önemli kısmını oluşturan bilinçli olmayan id, en üstte bulunan, otoritenin asıl rol oynadığı toplumsal değer ve yargıları temsil eden üst-benlik (süper ego) ve bu iki yapı arasında aracılık etme ve ruhsal aygıtın ahenkli bir biçimde çalışmasını sağlama işlevini üstlenmiş benlik ego. İd'teki içgüdüler mantık ve sınır tanımaz, yer ve zamanın uygun olup olmamasına bakmaksızın bir an evvel doyuma ulaşmak ister; ama istekleri çoğunlukla dış gerçekliğe uymaz. Böyle bir durumda benliğin yapacağı ya id'ten gelen içgüdüleri geri itmek, ya da onları mantığa ve toplum değerlerine uygun hale gelecek bir şekilde süzgeçten geçirerek bilince çıkmalarına izin vermektir.⁸³¹

Psikoanalitik teoriler, kişilik ve kişilik gelişiminin, insan ruhunun derinliklerinde oluşan olaylar ve çatışmalar tarafından belirlendiği düşüncesine dayanır.⁸³² Freud'un id tanımlaması, bu bilgileri Gazali'den aldığı düşündürmektedir. Kaynak kullanılmadığı için net bir şey söylemek güç olsa da onun id tanımı, Gazali'nin "nefs-i emmare" olarak adlandırdığı kavramlarla

⁸²⁶ Bkz. Şems: 91/7.

⁸²⁷ Bkz. Yusuf: 12/53.

⁸²⁸ Bkz. Kıyame: 75/2.

⁸²⁹ Bkz. Fecr: 89/27.

⁸³⁰ Razi, I, 4750.

⁸³¹ Erol Göka, "Savunma Mekanizmaları", SBA, Risale Yay., İstanbul 1990, III, 360.

⁸³² Güney, 315.

örtüşmektedir.⁸³³ Tevhid dini olan İslâm'ın bu kuvveleri ilâhî sıfatlara yakınlık derecelerine göre tasnif etmiş olduğunu görüyoruz. Bugün psikoloji mütehasıslarının incelediği tüm kuvveleri ile nefis, Kur'ân'da üç şekilde geçmektedir: Nefs-i Emmare, Nefs-i Levvâme ve Nefs-i Mutmainne.

Bir bedende bir veya birden fazla nefis bulunup bulunmadığı konusunda da farklı görüşler mevcuttur. İbn Kayyim el-Cevziyye'e (ö. 751/1350) göre, Allah'ın insanı nefis-i emmâre ve nefis-i levvâme ile imtihan ettiği, imtihanı başaranlara nefis-i mutmainneyi ikram ettiği belirtilerek aslında bunların bir tek nefisten ibaret olduğu sonucuna varılır. Bu çerçevede genellikle bir bedende bir nefsin bulunduğu görüşü kabul edilmiştir. Bu kanaatte olanlara göre kötülüğü emretme, yapılan kötülüğü kınama ve itminana/huzura erme gibi farklı ve zıt sıfatlar bir nefsin değişik sıfatlarıdır.⁸³⁴ Bazılarına göre ise bir bedende emmâre,⁸³⁵ levvâme,⁸³⁶ mutmainne⁸³⁷ olmak üzere üç nefis mevcuttur. Bu üç nefis arasında devamlı bir mücadele vardır. Hangisi baskın gelirse beden onun hükmü altına girer.

3.2.1.1. Nefsi Emmare

İnsanın içgüdü ve ilkel isteklerini ihtiva eden⁸³⁸, bedeni arzulara meyleden, hissi şehvet ve lezzetleri emreden nefstir. Kalbi süfli cihetlere doğru cezbeder. Nefs bu mertebede kötülüklerin kaynağı ve kötü ahlakın menbaıdır.⁸³⁹ Allah'a ve ahiret gününe iman eden kimse nefisini bir an bile ihmal etmemesi, başıboş bırakmaması ve sürekli onu gözetim altında tutması gerekir. Bu konuda ön plana çıkan ve Hz. Peygamber'in ifadesiyle "*insanın en büyük düşmanı iki koltuğu arasındaki nefsidir*"⁸⁴⁰ dediği; terbiye edilmemiş ve günaha çok meyilli olan nefis-i emmaredir. Bu, irsî yolla gelen içgüdüsel ve doğuştan (fitrî) olan itici gücün (motivasyon) karşılığıdır. Nefsin ilkel ve terbiye edilmemiş şeklidir. Bedenin doğal isteklerine

⁸³³ Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, 180.

⁸³⁴ Mustafa Çağrıncı, "Ruh" *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 200.

⁸³⁵ Yusuf: 12/53.

⁸³⁶ Kıyame: 75/2.

⁸³⁷ Fecr: 89/27-28.

⁸³⁸ Çamdibi, 140.

⁸³⁹ Cürçani, 91.

⁸⁴⁰ Gazâlî, İhyâ, III, 4.

meyleden nefstir. Bütün ibtidai arzuların bulunduğu şehvetleri ihtiva eder. İnsanda ilk bulunan ve en zor te'dib edilen kuvvetler deposudur.⁸⁴¹ İnsanı kötülüğe sevk eden⁸⁴², helake çağırın, şeytana yardım eden, hevâ ve heveslere uyan ve çeşitli kötülüklerle itham edilen hayvani nefstir.⁸⁴³ Dolayısıyla nefs-i emmare, insan varlığının en aşağı tabakası olup çocuksu istekleri ön planda olan, sorumluluktan ve hesap vermekten hoşlanmayan, hazcı ve shevi duygularını tatmin etmeyi en büyük amaç bilen ve insanın ruhen olgunlaşmasını engelleyen en büyük engeldir. Bu nedenle özeleştirinin merkezinde yer alan nefsin bu çeşididir. Çünkü özeleştirideyince her şeyden önce nefs-i emmareden kaynaklanan kötülüklerle mücadele akla gelir.

İslam âlimleri insanı tanımlamaya çalışırken, Kur'an'ın değişik âyetlerinde geçen⁸⁴⁴ insan nefsinin olumsuz boyutu olan nefs-i emmareyi, bedenın doğasına meyleden, lezzet ve duygusal şehvetleri (istekleri) emreden, kalbi alçak şeylere doğru çeken, kötülüklerin, kınanan ahlak ve fillerin kaynağı olarak görmüşlerdir.⁸⁴⁵ İnsanı ve nefsi tasvir eden Muhasibi'ye göre nefis çift kutuplu olup iyiliğe de kötülüğe de meyillidir. Öyle ise nefis ne cisim, ne de cismin bir parçasıdır. Araz olmayıp cevherdir. Cismin, cisim olmasını sağlayan uzunluk, genişlik ve derinlik bizatihi nefste değil, onun hallerinde söz konusudur.⁸⁴⁶ Görüldüğü gibi bu âyetler nefsi; kötü dürtülerin kaynağı, arzu edilen şeylere doğru insanı zorlayan, daima insana kötülüğü yoğun bir şekilde emreden ve dayatan negatif bir yapı şeklinde takdim etmektedir. O halde buna karşı aynı oranda mücadele etmek gerekir.

Hız. Âdem'in yaratılma sürecinde, meleklerin insan türü ile ilgili yaptıkları yorumlarda, onun bu olumsuz yönüne dikkat çekmektedirler. "Yeryüzünde bozgunculuk çıkarırlar" deyip dikkat çektikleri insanoğlunun bu olumsuz yönü, terbiye edilmemiş süfli duygularıdır. Çünkü nefis şeytanın içinde gizlendiği bir

⁸⁴¹ Çamdibi, 134; Güney, 316.

⁸⁴² Doğan, 1301.

⁸⁴³ Dimeşki, 747.

⁸⁴⁴ Bkz. Yusuf: 12/18, 53.

⁸⁴⁵ Cürçani, Ta'rifat, "Nefs" md. 243; Tehanevi, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşafu Istılahati'l-Fünun*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Lübnan 1998, II, 222; Yazır, V, 225.

⁸⁴⁶ Muhasibi, *er-Riaye*, 111.

mahzen olup, onun aracılığıyla insanın aleyhine yardım ve destek alır.⁸⁴⁷ Yeryüzünün yetkin ve müstesna varlığı olan insanın, yaratılış gayesine uygun yaşamasını engelleyen en önemli engel bu terbiye edilmemiş olan nefs-i emaresidir. Allah'a kulluk gayesi ile yola çıkan insan, bu yolda istikrarlı bir şekilde yürüyebilmesi ve menziline istikamet üzere ulaşabilmesi için her şeyden önce “nefis muhasebesi” veya deyim yerinde ise “nefis muharebesi” dediğimiz, nefsin süfli arzularını bastırması, terbiye etmesi, ferdin kendi kendini kontrol etmesi olarak da bilinen otokontrol mekânizmasını çalıştırması gerekir. Bu mekânizmayı çalıştırarak kendisinden beklenen tutarlı fiilleri gerçekleştirmek, diğer varlıklardan farklı olarak, insana verilmiş olan akıl ve irade melekesi ile mümkündür.

Yaratılış ağacının nadide meyvesi olan ve kendisine “zübde-i âlem” denilen insanda bitkisel ve hayvansal hayat ve özellikleri vardır. Kişinin bedeni faaliyetleri, özellikle solunum faaliyeti, onun bitkisel yanını oluştururken, insan için birer hizmetkar olan sıfatlar, tamamen dünya hayatına dönük başıboş bırakıldığında, yiyen, içen, çiftleşen, cahil, cimri muhteris, kibirli, kıskanç, kindar bir yaratık haline gelir. Devamlı şehvet ve gazap kuvvetinin etkisiyle hareket eden böyle bir insana veya insanı bu yöne çeken kuvvetlere nefis-i emmare denir ki, insanın insanlığı bu nefisle, daha doğru bir deyişle, kişiliğin bu yönüyle mücadele etmesinde yatar.⁸⁴⁸

Nefsin ilkel istekleri olan bu itici güçler olmakla beraber insanda asıl olan ulvi değerlerdir. İşte Yakup (a.s)’ın “...nefisleriniz sizi aldatıp (kötü) bir işe sürükledi” ve Yusuf (a.s)’ın uğradığı tüm iftira ve karalamalara rağmen nefsini değerlendirirken söyledikleri; nefsin bu aşamasının ne kadar riskli olduğu ve bu aşamadaki nefsin tuzaklarından kurtulmanın yolunu en güzel bir şekilde izah etmektedir:

وَمَا أَبْرَأُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَجَمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ

“(Yine de) ben kendimi bütünüyle temize çıkarmaya çalışmıyorum. Çünkü Rabbimin merhameti olmadıkça, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder. Şüphesiz

⁸⁴⁷ Muhasibi, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, 26.

⁸⁴⁷ Bkz. Kaf: 50/16.

⁸⁴⁸ Ünal, “nefis” mad., III, 102,103.

Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir”⁸⁴⁹ Yakup ve Yusuf (a.s)’ların bahsettikleri nefis bu türden yani ilkel istekleri olan, Allah’ın rızasına uygun olmasa da her istediğini yapan, günah işlemeye çok istekli ve kişiyi sürekli günaha sevk eden nefistir.⁸⁵⁰

Âyette geçen “kötü olanı emretmeye alışık/yatkındır” ifadesinden kasıt yani, çoğu zaman akıl ve sağduyunun ahlaken iyi ve olumlu bulmadığı yöne sürükleyen güdülerle doludur. Bu ifade, 24. ayetteki “kadın ona karşı arzu doluydu, o da kadını arzuluyordu; öyle ki, (bu ayartma karşısında) eğer Rabbinin burhanı içine doğmasaydı (bu arzuya yeniliverecekti)” ifadesine ve ayrıca 33. Ayette geçen “*Sen onların tuzaklarını benden uzak tutmasan, ben onların ayartmalarına kapılırdım*” şeklindeki Hz. Yusufun duasına açık bir atf yapılmaktadır. Hz. Yusufun insan yapısındaki bu zayıflığı dile getiren sözleri, bizzat bu zayıflığı yenmesini bilmiş birinin tevazuunu yansıtan kalbi sözlerdir: Çünkü âyetin devamı göstermektedir ki, Hz. Yusuf ahlakî zaferini kendisine değil, sadece Allah’ın lütuf ve merhametine bağlamaktadır.⁸⁵¹ Dolayısıyla, kötülüğe meyilli olan nefsi kontrol altında tutmakta en önemli argümanımız olan özeleştiride başarılı olabilmek için daima Allah’ı anmak ve O’nun rahmetine sığınmayı göz ardı etmemek gerekir.

Nasıl nefis, hevânın formuna bürünebiliyorsa, akıl da hevânın dolaylı denetiminde nefsin hizmetine girebilir veya aksi rolde ruhun hakimi durumunda iş görebilir. Eğer insan İlâhî olana yönelirse akıl yararlı hizmetler görür; hevânın formuna bürünen *nefs-iemmârenin* emrine girerse şeytanca yıkıcılık yapar.⁸⁵² Hevâ’nın, varlığı istila etmesi durumunda kalp de mühürlenir; bu türden olan kalpte hastalıklar başlar ve artık kalp, düşünme, eşyanın hakikatine nüfuz etme ve bilme yeteneğini kaybeder, körelir. Bu gibi kişileri Allah Teâla Kur’an-ı Kerim’de “*arzularını ilah edinenler*”⁸⁵³ olarak nitelemektedir. Hevayı ilah edinmek, hayatı insana bağışlayan Allah’ı görmezlikten gelerek O’nun koymuş olduğu hayata dair kanunları tanımayıp kendi ihdas ettiği kanunlarla yaşamaya çalışmaktır. Kur’an bunlar için; “*Yoksa*

⁸⁴⁹ Yusuf: 12/53.

⁸⁵⁰ Razi, XVIII, 471; Sa’lebi, V, 230; Taberi, *Camiu’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, XVI, 142; Sabuni, I, 555.

⁸⁵¹ Muhammed Esed, 469.

⁸⁵² Muhâsibî, er-Riâye, 197.

⁸⁵³ Bkz. A’raf: 7/176; Furkan: 25/43; Casiye: 45/23.

onların ekserisini iştirler veya akıl ederler mi zannediyorsun? Onlar sırf hayvan gibi hattâ gidişçe daha sapkındırlar.”⁸⁵⁴ Burada arzularının peşinden koşanlar herhangi bir amacı olmayan hayvanlara benzetilmiştir. Böyle olunca da herhangi bir otoriteye karşı bir sorumluluk duygusunu da taşımazlar. Dolayısıyla tıpkı hayvanlar gibi yaptıklarından dolayı hiçbir endişe duymadan ve beklentiye kapılmadan tam bir sorumsuzlukla olabildiğince arzularını helal ve haram ayırımı yapmaksızın gerçekleştirmeye çalışması özeleştirinin yokluğundan kaynaklanmaktadır. Böylece hatalarını da kabul etmez veya onlara bir kılıf bulur.

Özetle İslâmî anlayışa göre nefis, bizatihi düşman ve mutlak kötülük kaynağı değildir. Nefsin kendisine ve bütün türevlerine karşı değil, kötülüğü emreden *emmâre* türevine karşı mücadele edilmektedir. Zira nefis, Allah tarafından insanlara yaşamaları, beslenip büyümeleri, çoğalmaları için gayret ve enerji kaynağı olarak verilmiş bir kuvvettir. Hz. Peygamber: “*Üzerinde Rabbinin de hakkı vardır, nefsinin de... Öyleyse her hak sahibine hakkını ver*”⁸⁵⁵ derken bu gerçeğe işaret etmektedir. Sırf dünya hayatının sürdürülebilmesi için araçsal bir değeri olan nefsin yemek, içmek, cinsel arzular vb. duyguları ile bu duyguların gerçekleşmesi için insana verilen çeşitli yetenekler araç olmaktan çıkıp hayatın asıl amacı haline geldiğinde, hayatın gerçek anlamı anlaşılmamış demektir. Dolayısıyla doymak bilmeyen nefsin tüm arzularının karşılanması yanlış olduğu gibi, onları tamamen yok edilmesi de yanlıştır. Bunların yerine nefsin gayrimeşru, ölçüsüz, gerçekçi olmayan ve özeleştiriyeye kapı aralayan çocuksu isteklerini ya terbiye edip kontrol altına almak ya da onları mantığa ve toplum değerlerine uygun olacak şekilde ıslah edip süzgeçten geçirerek açığa çıkmalarını sağlamaktır. Bu aşamada nefsin ikinci mertebesi olan nefis-i levvâme yani özeleştirii devreye girmektedir. Zira nefsin bu mertebesinin asıl işlevi dengeleyici olmaktır.

⁸⁵⁴ Furkan: 25/44.

⁸⁵⁵ Buhari, *Adab*: 84-86.

3.2.1.2. Nefsi Levvâme

Nefsi Levvâme; kınayıcı nefis anlamında Arapça bir sıfat tamlamasıdır. Tasavvufi olarak, bir parça kalbin nuru ile nurlanmış, o nur ölçüsünde uyanıklık kazanmış olan nefistir.⁸⁵⁶ Tam manasıyla sükûna kavuşmamış mutmainne mertebesine ulaşamamış, fakat şehvetlere karşı nefsi müdafaa eden ve onun ilkel isteklerine karşı direnmeye çalışan nefistir.⁸⁵⁷ Levvâme sıfatını alan nefis, yaptığı kötü işlerin farkındadır; kötü bir iş yaptığında veya bir günah işlediğinde kendisini kınayan, gafletten bir parça sıyrılmış olan nefistir.⁸⁵⁸ Nefsini sürekli kınayan Mü'minin nefsidir. Mücahid, “*kaçırdığı fırsatlara pişman olan nefistir*” der. Bu yüzden özeleştiride bulunur, kendisini kınar, günahları yapmak istemez. Ancak yeterince olgunlaşmadığı için yeterince kararlılık gösteremediğinden günahları işlemeye devam eder. Bununla birlikte, bir takım iyileşmeler mevcuttur.⁸⁵⁹ Levvâmenin anlamı; günaha karşı direnen ve günah işlediğinin bilincine vardığında tövbe edendir. Bu aşamada birey henüz değişme yeteneğine haiz olmaza da dünyaya yönelik ben-merkezci yaklaşımın olumsuz etkilerini anlamaya başlar.⁸⁶⁰ Bu durumda “الْوَامَةُ” kelimesi “الْلَائِمَةُ” anlamını kazanmaktadır. Bu da övme sıfatıdır. Yani insanın kusurlarından dolayı kendini kınaması övülecek bir haslettir. Dolayısıyla -İbn Abbas'ın da dediği gibi- nefis-i levvame, Allah'a itaat konusunda meydana gelen kusurlarından dolayı sürekli kendisini kınayan nefistir.⁸⁶¹ Kur'an'da sıkça vurgulanan nefsin bu çeşidine şöyle değinilmektedir:

لَا أَقْسِمُ بِبَيْتِ الْقِيَامَةِ وَلَا أَقْسِمُ بِالنَّفْسِ الْوَامَةِ

*Kıyamet gününe yemin ederim. (Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz).*⁸⁶² Allah Teala bu iki âyeti kerimede iki büyük şeye yemin etmektedir; Kıyamet Günü'ne ve kendini kınayan

⁸⁵⁶ Cürcani, 91.

⁸⁵⁷ Çamdibi, 141.

⁸⁵⁸ Humsî, 937.

⁸⁵⁹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (5. Basım), Ağaç Kitabevi Yay., İstanbul 2009,73; Dimeşki, 760; Kadı Beydavi, *Muhtasar Beydavi Tefsiri*, (Trc. Şadi Eren), Selsebil Yay., İstanbul 2011, IV, 561.

⁸⁶⁰ Robert Frager, *Kalp Nefs Ruh*, Gelenek Yay., İstanbul 2002, 86-87.

⁸⁶¹ Kurtubi, XIX, 93.

⁸⁶² Kıyame: 75/1, 2.

nefse. Gerçekten her ikisi de büyük öneme haiz temel olgulardır. Allah Teala Kur'an'da belli başlı şeylere yemin etmektedir. Bu tarz yeminler, yemin edilen şeyin ehemmiyetini, gerçekliğini ve insanlar için çokça anlam ifade ettiği içindir. Kıyamet gününün azameti zaten bilinmektedir. Yemin edilmeye gerek yoktur diyen ve bu şekilde tefsir edenlere rastlamak mümkündür. Nefs-i levvameye gelince, Allah'a karşı sorumluluklarının farkında olan, bu arada günah işlediğinde kendini kınayan, Allah'a sığınıp af dileyen nefse verdiği değerden ötürü Allah Teala yemin etmektedir.⁸⁶³ Bu iki varlığa aynı üslup ve aynı yoğunlukta peşi sıra yemin edilerek söze başlanması, bu iki olgunun hemen hemen aynı derecede büyük, işlevsellik açısından aynı konumda ve mahiyet itibarıyla birbirleriyle içiçe olduğunu, insanın dünya ve ahiret hayatı için aynı öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Hesap günü olan kıyamet gününün azameti, o günde gerçekleşecek ve insanlara sıkıntı verecek olağanüstü hadiselerle dikkatler çekilirken, bu büyük güne bir hazırlık olmak üzere, yine aynı şekilde sıkıntılı bir durum olan; kendisinden hesap soran ve kendisini sürekli kınayan/özeleştiriyen nefise⁸⁶⁴ Allah (c.c.) yemin etmektedir. Bu ifade, bir nevi nefis muhasebesi olup, hesap günü olan "Kıyamet Günü" ifadesiyle aynı surede⁸⁶⁵ ve yan yana zikredilerek aralarındaki güçlü bağa- ikisinin de ortak paydası olan hesap verme anlamına- işaret edilmiş ve dikkatlerimize sunulmuştur.

Birincisi "Kıyamet gününe yemin ederim" diye buyurarak bu günün önemine dikkatlerimizi çekmektedir. Aralarında Ferra'nın da bulunduğu birçok nahiv âlimlerine göre kâsem ifade eden fiilin başına "ل" nefis edatının gelmesi Arap dilinde bilinen bir kaide olup⁸⁶⁶ buradaki "ل" nefis yani olumsuzluk edatıyla olumsuz bir anlam oluşmayıp aksine bu "ل" edatıyla yemin te'kid edilmekte yani

⁸⁶³ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, VIII, 275; Sabuni, III, 1427; Mazhari, VII, 292; Yazır, IX, 203.

⁸⁶⁴ Zemaşeri, IV, 1160; Behcet Abdulvahid eş-Şeyhli, *Belağatu'l-Kur'an'l-Kerim fil İ'caz*, Mektebetü'l-Dendis, I. Baskı, Amman 2001, X, 408; Hazin, IV, 333; Kurtubi, Ebi Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensari, *el-Camiu'l Ahkami'l-Kur'an*, Darü'l-Kütüb, Kahire 1967, XIX, 92; Bıkai, Ebü'l-Hasen Burhânüddin İbrâhîm b. Ömer, *Nazmü'd-dürer fi tenâsiübü'l-âyet ve's-süver*, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, VIII, 243; Bilmen, *Kur'an Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, VIII, 3903; Cebecioğlu, 73; Dimeşki, 760.

⁸⁶⁵ Kıyamet, 75/1-2.

⁸⁶⁶ Kanuci, Ebi Tayyib Sadık b. Hasan b. Ali el-Hüseyni, *Fethu'l-Beyan fi Makasidi'l-Kur'an*, Darü'l-Kitab'l-İlmiyye, I.Baskı, Beyrut 1999, VII, 278; Ebu's-Suud, IX, 64; Sabuni, 1427; Yazır, IX, 203; Ferra, V, 195.

pekiştirilmektedir. Kıyamet gününün azameti ve önemi anlatılmaktadır. Bu ifade ile sanki şöyle söylenmektedir: “Şu söyleyeceğimiz söz o kadar apaçık ki yemin etmeye bile gerek yoktur.” Bu anlam, yemini desteklemiş olacağı için, olumsuzluk edatı ile pekiştirmiş olur.⁸⁶⁷ Öyle bir gün ki tüm insanlar hesap vermek üzere orada toplanacaklar ve ebedi hayatlarına karar verilecektir. Bu âyetlerde “Kıyamet” ve “Levvâme” kelimelerinden hemen önce “la” ile pekiştirilmiş “Kasem” kelimesinin gelmesi, her ikisinin ortak bir anlam ve amaç üzerinde inşa edildiği bilincini vermek üzere, günlük hayatını düzene sokup ahirette ebedi saadete ulaşmak isteyen kimsenin yaptıklarını sürekli sorgulayıp gözden geçirmesi gerektiğine güçlü bir vurgu vardır.

İkinci olarak “Nefs-i Levvâme’ye yemin ederim” diyerek bu sefer dikkatlerimiz bu yöne çekilmektedir. “Levvame” kelimesinin “la” harfi ve “kasem” kelimesiyle pekiştirilerek mübalağa sigasıyla gelmiş olması, bundan önce anlattığımız yine mübalağa sigasıyla gelen nefis-i emareden ötürüdür. Çünkü insan için nefsin üç makamı vardır: emmare, levvame ve mütmainne. Bunlardan en kötüsü, mantıksız istekleri olan doymak bilmez nefsi emmaredir. Nefs-i levvame ise nefis-i emarenin bu mantıksız isteklerini baskılayan, dengeleyen ve kontrol altında tutan nefis olup, nefis-i emmare ile ideal benlik olan nefis-i mutmainne arasında köprü görevini görmektedir. Bu öneminden dolayı Allah Teala onunla yemin ederek, methe layık olan nefsin bu mertebesinin insan hayatı için ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁶⁸

İnsanın kendisiyle hesaplaşmasını kolaylaştıran faktör kıyamet inancıdır. İnsan için aynı derecede önem arzettiği için bu iki olgu yanyana vurgulu bir şekilde zikredilmektedir. Hasan-ı Basri’ye göre bu nefis, Mü’min’in nefsidir. Çünkü Mü’min eylem ve söylemlerinde sürekli kendini eleştiren, konuştuğunda “neden böyle konuştum”, bir şey yaptığında “neden böyle bir şey yaptım” deyip durur. Kafir

⁸⁶⁷ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XXIV, 47; Sa'lebi, X, 81; Beydavi, 419; Sabuni, III, 1427; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII, 275; Razi, XXII, 283; Ebu Mansur el-Maturidi, X, 334, 335; Yazır, IX, 203; Kutub, *Fi Zilal'il-Kur'an*, X, 284.

⁸⁶⁸ Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, VIII, 3903.

ise günahlarını görmezden gelerek nefis muhasebesi yapmaz.⁸⁶⁹ Ferra da nefis-i levvameyi şöyle açıklamaktadır: Bu, mutlak iyi veya kötü olan nefis değildir. Ancak her durumda kendisini kınayan; kötülükleri yaptığına, iyilikleri de daha fazla yapmadığına pişman olup kendisini kınayan nefistir.⁸⁷⁰

Nefs-i emarenin gerçekçi ve mantıki temellerden yoksun, gayrimeşru isteklerini bastıran, engelleyen, dengeleyen ve özeleştiriyeye karşılık olarak da kullanılan kavram nefis-i levvâmedir. Nefs-i levvâme hakkında İsmail Hakkı Bursevi özetle şunları ifade etmektedir: “nefs-i levvâmenin emmare ve mutmainneye bakan iki yönü vardır. Emmareye baktığı zaman geçmişte yaptığı günahları hatırlayarak pişmanlık duyar. Nefse muhalefet etmek suretiyle ibadete ve itaate yönelir. Nefs-i mutmainneye baktığı zaman onun nuruyla nurlanır ve onun rengine bürünür. İtminan meydana gelinceye kadar geçmişte yapılan hatalara karşı pişmanlık duyar; ancak bu hal devamlı olmaz.”⁸⁷¹ İnsanın, kural tanımaz ve doymak bilmez nefsin isteklerine karşı tavır almayı ve yeterince kararlılık göstermeyişi onu özeleştiriyeye yapmak zorunda bırakmaktadır.

Kimi rivâyetlere göre hadis kimi rivâyetlere göre ise Hz. Ömer’in sözü olan “Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz”⁸⁷² ifadesi nefis-i levvâme ile kıyamet günü arasındaki ilişkiyi tanımlaması bakımından bize bir fikir vermektedir. Kur’an da nefis-i levvâme veya özeleştiriyeye bir anlam üzere inşa edilmiştir. Bu anlamın temelinde ise Ahiret inancı vardır. Çünkü Ahiret inancı kişinin kendi davranışlarına yönelik değerlendirme yapmayı⁸⁷³ yani özeleştiriyeye gerektirmektedir. Kıyamet günü denilince aynı zamanda hesap günü akla gelir. Ölümün ebedi bir yok oluş olmaması inancıyla, kişinin dünya hayatında yaptığı her şeyin hesabını vereceği hesap günü gelip-çatmadan, günlük hayatında kendisiyle sürekli hesaplaşan, yaptıklarını Kur’an ölçeğinde sorgulayan, nefis muhasebesi yapan, özeleştirisini yapan, hatalarıyla yüzleşip hatalarından ders çıkaran kişinin benliği geliştiği gibi kıyametteki hesabı da

⁸⁶⁹ Hazin, VII, 182; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, III, 275; Sabuni, III, 1427; Kutub, *fi Zilal'il-Kur'an*, X, 284.

⁸⁷⁰ Ferra, V, 195.

⁸⁷¹ İsmail Hakkı, Bursevi, *Ruhu'l-Beyan*, Eser Matbaası, İstanbul 1968, X, 243-244.

⁸⁷² Tirmizî, *Kıyâme*: 25.

⁸⁷³ Ebu Mansur el-Maturidi, X, 334-335.

kolay olur. Bu açıdan bakıldığında yukarıdaki âyet daha iyi anlaşılacaktır. Bu nedenle insan kendisini kandırmaktan vazgeçmeli, ahirette bütün gerçekleriyle yüzleşmeden daha bu dünyada fırsatı varken kendi hatalarıyla yüzleşmelidir. Yoksa ahiretteki pişmanlıkların, dilek ve temennilerinin hiçbir faydası olmayacaktır.

Her insanın içinde iyiliğin de kötülüğün de hissi vardır. Bir kişi ne kadar bozulmuş, dejenere olmuş olursa olsun, vidanında muhakkak kötülük yapmamasını ve iyilikte bulunmasını isteyen bir dürtü vardır. Böyle birisinin iyilik ve kötülük kriteri yanlış olabilir. Ama yine sağduyusu ona yaptıkları hususunda itiraz eder. Bu, insanın salt bir hayvan olmadığını göstermektedir. Onun içinde ahlâki bir duygu vardır. İyilik ve kötülük arasında tefrik yapabilme hissi vardır. Kendini yapmış olduğu iyiliklerden ve kötülüklerden sorumlu sayar.⁸⁷⁴ Kıyamet günü üzerine yemin etmek; bir gün bu kâinat nizamının alt üst olacağını, sonra her insanın tekrar diriltileceğini, yaptıklarının hesabının sorulacağını ve yaptığı iyilik ya da kötülüğün karşılığını bulacağını göstermektedir. Burdan hareketle, üzerine yemin edilen ikinci şey, nefsi levvâme'dir. Bu sıfatın önemini belirtmek için Allah Teala kendisiyle yemin etmektedir. Çünkü “levvâme” kelimesi hatalarından dolayı “kendisini sürekli kınayan” anlamına gelmektedir. Bugünkü tabirle kolaylıkla özeleştirisi yapabilen kişidir.

Nefs-i levvame, bir nevi insanın gençlik döneminde yaşadığı duyguları yansıtmaktadır ki, bu dönemde insan sürekli bir arayış içindedir. Sürekli gel-gitler yaşamaktadır. Hak ve hakikatı ararken kendini çocukluk döneminden, o dönemin çocuksu istek ve zevklerinden bir türlü kurtaramamaktadır. Bu dönem bir geçiş dönemi olduğu için oldukça sancılı geçer. Bu dönem insanın kendisini gerçekleştirilmeye çalıştığı dönemdir. Bu dönemin temel özelliği; birbirine taban tabana zıt duyguların olmasıdır. Bu duygular arasında sıkışan kişi, muhakeme ve mukayese yeteneği ile bu girdaptan çıkabilmektedir. Kişi bir günah işlediğinde bu nefis onu kınar. Bu nefis, derece olarak nefis-i mutmainne'den aşağıdadır.⁸⁷⁵ Bu bağlamda nefis-i levvâme, kınayıcı nefis anlamında olup aynı zamanda insanı denetleyen, günah işlendiğinde onu huzursuz eden ve vicdan azabı çektiren

⁸⁷⁴ Mevdudi, VI, 532.

⁸⁷⁵ İsfahâni, 975.

nefistir.⁸⁷⁶ Başka bir deyişle vicdan rahatsızlığıdır.⁸⁷⁷ Dolayısıyla bu aşamada kişiyi en çok etkileyen ve özdenetimini sağlayan ahiret inancıdır. Kur'an ve sünnet rehberliğinde tanzim edilen hayat, bizi rollerin hâkimiyetinden uzaklaştırır ve içerdiği yönlendirmeler ile ikazlar sayesinde tedrici olarak nefis-i emareden nefis-i levvâmeye doğru yükseltir. Öncelikle alınan ders, insanın yalnız ve başıboş bırakılmadığı⁸⁷⁸ dersidir. Sonra evreni yaratan bu muhteşem güce oranla, insanın varoluşsal konumu ve değeri gelir. Allah'ın sonsuz kudretine karşı kendi acizliğini ve fakirliğini düşünen insan günlük hayatına olabildiğince ölçülü ve dikkatli davranmak zorunda kalır.

Özeleştir, hata ve kusurların kaynağı olan nefse yani alt benliğe bir yöneliştir. Nefse yani iç âleme yönelmek ise bir nevi rotayı düzeltmektir. Özeleştir yapan kişi kendini sorguladıktan sonra özdenetimini devam ettirmelidir. Öz denetim, daha önemli bir amaca ulaşabilmek için kişinin tepkilerini, davranışlarını veya başka amaca yönelme eğilimini denetleyip kısıtlamasıdır.⁸⁷⁹ “Denetlenmek” insan nefesine zor ve nahoş gelen kelimelerden biridir. Çünkü nefis, sorgulanmaktan ve denetlenmekten hoşlanmaz, dünya zevklerinden sorumsuzca ve sınırsız bir şekilde faydalanmak ister; bugünün zevk, eğlence ve oyunlarını düşünür. Geleceğe bakan gözü kördür.⁸⁸⁰ Varlıklardan herbirinin kendine has özellikleri vardır; insanın kendisine has özelliklerinin başında, yaratılış amaçlarını gerçekleştirmek için gösterdiği irade ve çabasıdır.⁸⁸¹ Dolayısıyla akıllı kişi nefisini terbiye eden, diğerleri ise nefisine ve kötü arzularına uyan ve insan olma özelliğini kaybedenlerdir. Dolayısıyla kusurlarının farkında olan ve bunları ıslah ve ikmal etmek için çabalayan kişinin rahatlıkla özeleştir ile kendisini yenilemesi mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber:

الْكَيْسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ وَالْعَاجِزُ مَنْ أَتْبَعَ نَفْسَهُ هَوَاهَا وَتَمَتَّى عَلَى اللَّهِ

⁸⁷⁶ Doğan, 1301.

⁸⁷⁷ Muharrem Ergin, *Hayat Büyük Türkçe Sözlüğü*, Hayat Yay., İstanbul ts., 945.

⁸⁷⁸ Kıyame: 75/36.

⁸⁷⁹ Akalın vd., 1865.

⁸⁸⁰ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 248.

⁸⁸¹ İbn Miskeveyh, 28-29.

“Akıllı kişi nefsinin hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışan, aciz kimse ise, nefsinin arzularına tâbî olan ve Allah’tan (olmayacak şeyler) temenni eden kimsedir.”⁸⁸²

Her geçen gün insanın hayat kitabından bir sayfanın çevrilmesi olup, onu dünyadan uzaklaştırıp hesap günü olan ahirete yaklaştırmaktadır. Salih amelin dışında hiçbir şeyin geçerli olmadığı o günde hesabının kolay olmasını isteyen kişi daha fırsat varken kendisiyle ve kendi gerçekleriyle yüzleşip hesabını bu dünyada görmelidir. Allah Teala'nın insanların helâkına sebep olabilecek şeyler için onları önceden uyarması, sadece O'nun engin merhametinden kaynaklanır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْتَرْحَمَنَّكُمْ مَا قَدَّمْتُمْ لِعَدِّهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

*Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve herkes, yarına ne hazırladığına baksın. Allah'tan korkun, çünkü Allah, yaptıklarınızdan haberdardır.*⁸⁸³ Buradaki “yarın” kelimesi genel bir mana ifade edip henüz gelmeyen zamanı ifade etmektedir. Yarından maksat ahiret günü olduğu gibi, ahirete veya kişinin ölümüne kadar ki zamana da işaret etmektedir. Dolayısıyla nefis muhasebesi geçmişe yönelik bir ölçme ve değerlendirme olduğu gibi aynı zamanda geleceğe yönelik bir planlamadır. Öyle ise daha yarın gelmeden bugünden kişi kendisiyle hesaplaşmalı ve yarın kendisine azık olacak ve kurtuluşuna vesile olacak salih amelleri şimdiden işlemelidir.

İbn Kesir bu âyeti şu şekilde tefsir etmektedir; takva ile emir, yapılması emredilen ve yasaklanan şeylere yönelik bir durumdur. Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz. Yarın Rabbinizin huzuruna çıkarken salih amellerden ne kadar biriktirdiğinize bakınız. Çünkü Allah bütün amel ve hallerinizi en iyi bilendir.⁸⁸⁴ Bu ayetteki hikmetlerden biri, herkesin kendisi için neyin iyi, neyin kötü olduğunu bilmesi gerektiğidir. Çünkü kendisi için neyin iyi, neyin kötü olduğunu ayırt edemeyen bir kimse, ahiret hayatında kendisine neyin yararlı, neyin zararlı

⁸⁸² Tirmizi, Kıyame: 25; İbn Mace, Zühd: 31(II, 1423, 1424); Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 124; Hâkim, Müstedrek, IV, 251; İbn Ebi'd-Dünya, Hafız Ebi Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd, Muhasebetü'n-Nefs, (1. Baskı), Daru'l-Kutübü'l-İlmiyye, Beyrut 1986, 19.

⁸⁸³ Haşr: 59/18.

⁸⁸⁴ Taberî, Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an, XX, 299; İbn Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim, VIII, 76; Beydavi, I, 323; Nesefi, IV, 192.

olduğunu da idrak edemez.⁸⁸⁵ Bu âyette iki defa “اتَّقُوا اللَّهَ” ifadesinin kullanılması bir yandan nefsin kötülüklerine karşı daha dikkatli olunması gerektiğine işaret olduğu gibi diğer yandan sakınmak ve çekinmek anlamlarına gelen “takva” ile “özeleştir” kavramları arasındaki ilişkiye işaret eder.

Abdullah b. Ömer’den Hz. Peygamber’in şöyle dediği rivâyet edilmektedir; *“Dünyada nefsin hesaba çeken kişinin ahiretteki hesabı kolay olur.”*⁸⁸⁶ Gerek yukarıdaki âyette gerekse bu hadisten hareketle nefis muhasebesi veya özeleştir yapmanın insanın manevi hayatı için son derece önemli olduğunu söyleyebiliriz. Öyleyse, Mümin, sürekli Allah’ın murakabesi altında olduğunu düşünerek özeleştir yapmalıdır. Gerek bu dünyada gerekse ebedi hayatı olan ahirette ana sermayesi olan ömrünü nerede tükettiğini gözden geçirmelidir. Çünkü âyette geçen “لِغَدٍ” ifadesi mutlak bir zaman birimi olması nedeniyle henüz gelmeyen zamandır diyebiliriz. Dolayısıyla “yarın” ifadesi, hem bu dünyayı hem de ahireti kapsamaktadır. Zaten bunları birbirinden ayırmamız mümkün değildir.

Özeleştir anlamına gelen nefs-i levvâme, kişinin kendisiyle yüzleşmesi yani vicdan muhasebesi yapmasıdır. Çünkü günahlar iman olan kişinin iç âleminde huzursuzluğa sebep olmaktadır.⁸⁸⁷ Nitekim insan hayatı bir takım iç ve dış kötülüklerle karşı mücadeleyle geçer. Bu mücadelede kaydettiği her başarı, ideal kişilik sahibi olma yolunda atılmış bir adımdır. İnsan, nefsinin bir takım zorluklarla deneyerek, arzu ve şehvetlerine belli ölçülerde gem vurarak ve sürekli zikir ve tefekkürde bulunup ibadetlerini artırarak, sahip olduğu ve etkisi altında bulunduğu hayvani sıfatlarıyla devamlı mücadele ederek, yersiz öfkesini, hased ve kin gibi sevimsiz duygularını kontrol altına alarak insanlık yolunda sürekli tekamül eder. Bu nedenle kişi hatalarını görebilmesi için zaman zaman iç âlemine dönebilmeli, tabiri caiz ise tüm projeksiyonları o yöne çevirmelidir. Tespit ettiği hatalarından dolayı hissettiği pişmanlıktaki samimiyetinin göstergesi olarak durumunu daha güzel bir iş yapmak suretiyle düzeltmelidir. Yoksa özeleştir anlamına gelen nefs-i levvâmeden kastettiğimiz kuru kuruya kişinin kendini kınaması değildir. Bu durum

⁸⁸⁵ Mevdudi, VI, 225.

⁸⁸⁶ Sa’lebi, V, 568.

⁸⁸⁷ Bkz. A’raf: 7/157.

insanda süreklilik arz edince kişinin manevi hayatı için çok önemli olan takva mertebesine ulaşılmış olur.

Kur'an insanın hep "iki kutuplu"luğunu vurgular. Hem Allah (c.c)'ın bu dünyadaki temsilcisi derinliğinde, Allah'ın ruhuyla müşerref olmuş muhteşem bir varlıktır; hem de kendi yapıp ettikleri sonucunda "aşağıların en aşağısına" düşebilme riskiyle karşı karşıyadır. Eğer bulunduğu nefis katında sadece yatay istekleri (hırs, şehvet, gurur vb.) doğrultusunda yaşarsa, yükselme mümkün değildir ve zaman içerisinde "düşüş" yaşanacaktır.⁸⁸⁸ Özetle; nefis-i levvâme katına çıkıldığında artık aşağı âlemin sesleri dağılmaya başlar, dünya sahnesinde oynanan roller belirginleşir ve eğer ders alınrsa çok muhteşem bir değişim süreci devreye girer, gerçek özgürlüğe adım atılmış olur. Çünkü dürtülerin ve tacizlerin etkisinden çıkma süreci başlamıştır.

Nefis-i levvâme, insanın günah ve hatalara bulaşmalarına karşılık ruhi savunma mekânizmasıdır. Çünkü aksiyoner bir varlık olan insan bir hata yaptığında veya bir günah işlediğinde vicdani bir reaksiyon meydana gelmekte, vicdani harekete geçmekte ve hatasının farkına varmaktadır. İşte o anlarda insan nefisini bu hatalardan dolayı hesaba çekmeyi düşünmektedir. Yalnız kişi çok miktarda hata işlemek ve günah kazanmak suretiyle bu durumu ıskaladığında -tıpkı mikroplara karşı vücut direncinin düşmesi gibi- takva boyutundan çıkıp fücür boyutuna girerek hatalarından dönüş yapmaz ve nefis muhasebesi yapmayarak, nefis-i levvâme kapsamından çıkmaktadır. Çünkü günahlarda süreklilik, takva denilen ruhi savunma mekânizmasını zayıflatmakta ve bir süre sonra da işlevsiz hale getirmektedir. Artık bu kişi büsbütün nefis-i emarenin etkisi altında kalır ve onun oyunağı haline gelir.

Nefis-i levvâme, Allah'ı tefekkür etme gücüdür. Muhasebe eden ve muhasebeye yatkın olan nefis demektir. Yunus (a.s) kavmine kızıp izinsiz görevi bırakması ve sonrasında balığın karnında başlayan zindan hayatında yaptığı iç muhasebesi buna en güzel örnektir; "فَالْتَمَمَهُ الْحَوْثُ وَهُوَ مُلِيمٌ" "*Yunus kendini kınayıp dururken onu bir balık yuttu.*"⁸⁸⁹ Hz. Yunus'un böyle bir derde duçar olmasının

⁸⁸⁸ Merter, 142.

⁸⁸⁹ Saffat: 37/142.

nedeni; kavminin iman etmemekteki ısrarına karşı yeterince kararlılık göstermeyip sahibi olan Allah'ın izni olmaksızın, memur edildiği görevi terk edip kaçmış olmasıdır.⁸⁹⁰ Nitekim o da bu durumun farkında olarak bu sıkıntılı anında Allah'ı tesbih ederek sık sık şu duayı okumuş ve derin bir pişmanlıkla yaptığı hatayı itiraf ederek affını dilemiştir;

لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ...

“Zünnûn'u (balık sahibi/Yunus'u) da (hatırla!) Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. Derken (balığın karnında) karanlıklar içinde: “Senden başka hiçbir ilâh yoktur. Seni eksikliklerden uzak tutarım. Ben gerçekten (nefsine) zulmedenlerden oldum” diye yalvarmıştı.⁸⁹¹ Bu ayette de görüldüğü gibi Yunus (a.s.) “Seni eksikliklerden uzak tutarım” derken dolaylı olarak kendi eksikliğini kabullenmiş olup Rabbe karşı acziyetini itiraf etmiştir.⁸⁹² “Ben gerçekten (nefsine) zulmedenlerden oldum” derken de hatasını kabul etmiş ve bundan dolayı pişman olmuş bir şekilde Allah'ın merhametine sığımıştır. Bu iki pasajda da güçlü bir özeleştirici vurgusu olduğunu görüyoruz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi nefis-i levvame ile nefis muhasebesi arasında güçlü bir bağ vardır. Eserlerinde nefis muhasebesine geniş yer ayıran Gazali, insanın yaptıklarını sürekli kontrol altında tutmanın faydalarını şöyle izah etmektedir; Kişinin dindeki ana sermayesi farzlardır. Karı ise nafil ve faziletlerdir. Zararı ise günahlardır. Bu ticaretin zamanı ise gün boyudur. Kişi bu ticaretteki ortağı olan nefsiyle ilkin farzlar konusunda hesaplaşmalıdır. Çünkü nefis, hain bir ortak gibidir. Ona hesap sormazsan varını yoğunu götürür. Eğer farzları usulüne göre eda etmişse bundan dolayı Allah'a şükretmelidir ve devamı için gayret göstermelidir. Eğer ihmalkârlık yapmışsa kazasını yaparak yaptığı hatasını telafi etmesi gerekir. Eğer noksanlık bırakmışsa nafilelerle tamamlaması gerekir.⁸⁹³ Gazali'ye göre insan hiçbir zaman boş değildir. Kimi zaman farz olan ibadetleri yapar, kimi zaman günah kimi zaman da mübah olan fiilleri yapar. Bu durumda kişi eğer taat üzere ise ihlasla ve

⁸⁹⁰ Zemaşşeri, IV, 63; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VII, 38; Mevdudi, V, 43; Karaman vd., IV, 553; *Tefsiru'l-Muyesser*, Komisyon, Melik Fahd Matbaası, Medine 2009, VIII, 137.

⁸⁹¹ Enbiya: 21/87.

⁸⁹² Sabuni, II, 738.

⁸⁹³ Gazali, İhya, VI, 220.

sabırla taatine devam etmeli. Şâyet günah üzere ise günahından vaz geçmeli, bundan dolayı utanmalı ve tövbe etmeli ve bu hatasını nedenini sorgulamalıdır. Eğer mübah üzere ise edep dairesinde nimete şükretmeli, yaptığı işin daha iyisini yapmalıdır.⁸⁹⁴

Kur'an-ı Kerime dikkatle bakıldığında, nefs-i levvâmenin yüceltildiği, Allah'a imandan sonra en çok üzerinde durulan ve en çok vurgulanan Kıyamet günü ile birlikte anıldığı ve kendisine yemin edilerek dikkatlerimize sunulduğu görülmektedir. Nitekim İbn Abbas, İbn Münzir ve İbn Cerir gibi sahabe ve bir kısım İslam alimleri de, nefs-i levvâmeyi, insanı gaflet uykusundan uyandırabilecek derecede kalbin nuruyla aydınlanan, geçmişteki hatalarına ve kaçırdığı fırsatlara karşı nedamet duyan ve kendisini ve kusurlarını ıslah etmekle uğraşan bir nefistir derken bu hakikate işaret etmişler. Bu nefis daima tetikte olup ilahi olanla nefsin doğası arasında gidip gelir. Her ne vakit doğası gereği ondan bir gaflet meydana gelse, hemen ilahi bir uyarı alır ve nefsini kınamaya başlar, bu durumdan Allah'a tövbe ederek döner, şeklinde tanımlanmaktadır.⁸⁹⁵ Dolayısıyla levvame makamında bulunan nefis veya insan, özeleştiril bir yaklaşımla nefsin gayrimeşru isteklerini kararlılıkla bastıran, hatalara karşı duyarlı, hatalarını hiçbir mazeretin arkasına sığınmadan olduğu gibi kabul eden, hatalardan ders çıkaran, varoluş amacına göre yaşamaya çalışan ve sürekli kendisini geliştirmek isteyen bir yapıya sahiptir.

3.2.1.3. Nefsi Mutmainne

Kur'an-ı kerim'de ismi geçen nefsin üçüncü aşamasıdır. İdeal benlik olarak tanımlanan insan-ı kamil derecesine ulaşmış kimselerin bulunduğu nefis makamıdır. Bu yönüyle mutmainne olan nefis; levvame olan nefsin emmare nefisle mücadelesinin bir sonucudur. Bundan hareketle, özeleştiril anlamına gelen nefs-i levvâmenin insanın olgunlaşmasında ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla nefis de tıpkı bir insanın biyolojik hayatının gelişim evreleri diye bilinen çocukluk, gençlik ve olgunluk gibi benzer evrelerden geçmektedir. İşte nefsi mutmainne bir nevi olgunluk dönemini ifade etmektedir. Ruhi-kalbi ilhamlarla dolan ve gerçek

⁸⁹⁴ Gazali, İhya, VI, 215.

⁸⁹⁵ Cürçani, 243; es-Suyuti, Celalettin, *ed-Dürri'l-Mensur*, Beyrut 911 h., VIII, 343.

mutluluk ve doyunluğu Allah'ı anmada bulan, O'nu her an hazır ve nazır olarak hissedip hareketlerini kontrol ettiğinin Şuurunda olan⁸⁹⁶, iyiliği kötölükten ayıran, huzura ulaşan nefistir.⁸⁹⁷ Bu, Allah'a ya da gayba tam inanma ve güvenme gücü mukabilidir. Ancak iman hazzıyla nefsin bu aşamasına kavuşmak mümkündür. Mutasavvufklar bu aşamadaki nefsi, kalbin nuruyla tamamen aydınlanan ve bu sayede de kötü ahlaktan arınan, iyi ahlakla bezenen ve kendisini tamamen (ilahi nurun ve ilhamın mekâmı olan) kalbe döndüren, Allah'la huzur bulan nefsin bir aşaması olarak görmekte-dirler.⁸⁹⁸

Yukarıdaki maddelerde insan nefsi tüm kuvveleri ile zikredilmiştir. Bu kuvvelerin hepsi Kur'ân-ı Kerim'de, Allah tarafından mükellef tutulan ve O'nun huzurunda sorguya çekilecek olan varlık olarak tanımlanmış bulunan insan kavramında toplanır: *"Her nefis, kazandığına karşılık bir rehindir."*⁸⁹⁹ "Nefs-i mutmainne" den murad, hiçbir Şüphe ve tereddüt taŐımadan, tam huzurlu bir kalple Allah'ı Rab, Hz. Peygamberin getirdiği dini de hak din bilerek Allah'a ulaŐmaya çalışan insandır. O insan, ister kadın olsun ister erkek olsun Allah (c.c.) ve Rasülü bir konuda getirdiği hükme karşı kalbinde en ufak bir Şüphe ve sıkıntı duymadan kabul eden ve Allah'ın yasaklarından mecburen değil, seve seve kaçıarak uzak durandır. O insan Allah (c.c.) yolunda ne türlü bir fedakarlık gerekiyorsa hiç çekinmeden yapan, O'nun yolunda türlü eziyete sabreden, dünyanın İslâm dışı lezzet ve menfaatlerine aldırmayan, tersine bu konuda kalbi mutmain olarak hakk dini takip eden kişidir.⁹⁰⁰ *"Allah kimi doğru yola koymak isterse onun kalbini İslamiyet'e açar, kimi de saptırmak isterse, göğe yükseliyormuş gibi, kalbini dar ve sıkıntılı kılar. Allah böylece, inanmayanları küfür bataklığında bırakır."*⁹⁰¹

Dünyaya gönül bağlayan, mutluluğu dünya nimetlerinde ve zevklerinde arayan inançsız insanların sonunun nasıl olacağı çarpıcı bir Şekilde anlatılmaktadır. Buna karşılık Allah'a gönül bağlayan, mutluluğu ve huzuru Allah'ı ihlas ile

⁸⁹⁶ Ünal, III, 104.

⁸⁹⁷ Doğan, 1301.

⁸⁹⁸ Cürcani, 91.

⁸⁹⁹ Müddessir: 74/38.

⁹⁰⁰ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an.*, XXIV, 424; Razi, I, 4749; Hazın, VII, 246; Mevdudi, VII, 120.

⁹⁰¹ En'âm: 6/125.

zikretmekte, O'na boyun eğmede ve O'nun rızasını kazanmada bulan "tatmin bulmuş nefsin" sonunun ne olacağı anlatmak için de buyruluyor ki;

”اِرْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكَ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ“

"Ey huzura eren nefis! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön."⁹⁰² Bu nefis, Allah'ın zikri ile huzur bulmuş, Allah'tan başka hiçbir şeye muhtaç olmayan, Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi, hakka sarıldığı için hiçbir endişe ve korku hissetmeyen nefistir.⁹⁰³ Bu olgunluğu yakalamış olan insanın iç çatışmaları yatışmış, sıkıntı ve gerilimleri son bulmuştur.⁹⁰⁴ Gelecek zamana yönelik olan bu hitap ve anlatım üslubu, Kur'an'ın icaz, yani özlü anlatım şekillerinden birisidir. Bunda dinleyeni hemen geleceğe hazırlayacak bir telkin vardır. Eninde sonunda dönüşün Allah'a olacağı mesajı verildikten sonra, bu dönüşün öyle bir halde olsun ki, sen Rabbinden hoşnut, Rabbin de senden hoşnut olsun.⁹⁰⁵ Tıpkı Hz. İbrahim'in ifade ettiği gibi; tam anlamıyla iman etmekle beraber, bu imanla huzur bulmuş ve sükûnete kavuşmuş kalptir.⁹⁰⁶

İşte Kur'an açısından nefsin emmare seviyesinden peyderpey levvam ve mutmainne derecelerine yükselme kapasitesinin olması, manevi sahada terakki etmesi insanın daima böyle bir imkana ve potansiyele sahip olduğu realitesini ortaya koymaktadır. Nitekim mutmainne makamı, levvame makamında bulunan nefsin emmare olan nefisle yaptığı mücadelede varmak istediği makamdır. Kur'an'ın nihai hedefi; insanın kendi zaafılarıyla sürekli mücadele ederek, özeleştirel bir yaklaşımla zayıf yönlerini güçlendirmesi, günahlara meyilli olan nefsini terbiye etmesi, ahlaki olgunluğa ulaşması ile ruhen terakki etmesidir. Böylelikle insanlık mahiyetine ve şerefine sahip ideal benlik olan insan-ı kamil makamına ulaşmakla yenilenme sorumluluğunu yerine getirmesidir. Dolayısıyla özeleştirme olmadan, kişinin kendine yönelik içsel düzenlemeleri yapmadan en önemlisi yaratılış amacı doğrultusunda hayatını tüm yönleriyle ortaya koyup değerlendirmeden bunu gerçekleştirmesi mümkün görünmemektedir.

⁹⁰² Fecr: 89/27-28.

⁹⁰³ Beydavi, I, 490; Sa'lebi, IV, 413.

⁹⁰⁴ Karaman vd., V, 622.

⁹⁰⁵ Taberi, *Camîu'l-Beyan fî Te'vîli'l-Kur'an.*, XXIV, 423; Yazır, IX, 519.

⁹⁰⁶ S'alebi, Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluf, *el-cevahiru fî Tefsîru'l-Kur'an*, Beyrut t, IV, 413.

3.3. ÖZELEŞTİRİNİN BİREYSEL VE TOPLUMSAL GELİŞMEYE KATKISI

Bütün canlılarda ilerleme, gelişme ve olgunlaşma eğilimi vardır. Gerek ilk insan Adem'in yaratılışı gerekse anne rahmine düşen her insanın çeşitli evrelerden geçerek varlık alanına çıkması ve sonraki gelişmeler insandaki bu eğilimin en büyük kanıtıdır. Bedenen bu gelişmeler olurken insanın asıl mahiyetini teşkil eden ruhi yönü de bu gelişmeden nasibini almaktadır. Birbirine taban tabana zıt duygu sarmalında olan insanın iç âleminde hayat boyu devam eden zıt duygular çatışması ve mücadelesi insanın gelişmesine katkı yapmakta ve ilahi iradenin insan için hedeflediği gayeye varmasını sağlamaktadır. İşte insanın kemalati, böylesi olumsuz yönlerle mücadele edilerek gerçekleşir. Nitekim, “*Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülüğten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefisini arındıran kurtuluşa ermiştir*”⁹⁰⁷ âyeti de bu hakikate işaret etmektedir.

Fert ve toplum planında değişim ve gelişimi sağlayanlar, sağlam durum tespiti yapanlar; tenkit, tahlil ve tahkik (furkan) kâbiliyeti olanlardır. Yukarıdaki âyette geçen “tezkiye” kelimesi, zekat kelimesinin tef'il kipidir. Bu da, arılık ve saflık denilen temizlik, paklık anlamıyla birlikte artıp büyümek⁹⁰⁸ demektir. Nefsi temizleyip koruyarak iman, ilim, irfan, iyi ve hayırlı işler, ilahi ahlak ve takva hasletleriyle terbiye edip ilahi tecellilere mazhar kılmak ve günahlardan sakınmak suretiyle feyizlendirmek, bereketlendirmek ve geliştirmek demektir.⁹⁰⁹ Ruhu manevi kirlerden temizleyip arındırmak anlamına gelen tezkiye özeleştirisi ile benzerlik arz etmektedir. Nitekim özeleştirisi de, zamanla temiz fitratından uzaklaşan insanın kendisini değiştirme, geliştirme ve yenilemenin en etkili ancak en sancılı yollarından biridir. Çünkü insan, kendi hatalarını ve eksikliklerini öncelikle kendisinden gizlemeye çalışır. İnsan, özeleştiril bir incelemeyle hayatını tüm yönleriyle sorgulama ve tartışmaya açık hale getirdiğinde kendi merkezinden uzaklaşarak egosunu tanıma ve yargılama imkânını bulur. Bu yanılla da özeleştirisi kişinin kendisi

⁹⁰⁷ Şems: 91/7-9.

⁹⁰⁸ İbrahim Mustafa vd., I, II, 440; İsfahâni, 460; Karagöz vd., 662.

⁹⁰⁹ Es-Sa'lebi, X, 214; Ebu's-Suud, VII, 20; İbn Kesir, VIII, 412; Yazır, IX, 564; Sabuni, III, 1505.

ile iç hesaplaşması veya sessiz itirafı olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda özeleştir, kuramsal ve eylemsel alanlarda yanılırları bulma ve düzeltme yöntemi olarak kullanılır. Buna ister tövbe ister özeleştir diyelim kişinin kendi davranışlarına ve özellikle şahsına yönelik objektif ve adil bir yaklaşımla yapacağı değerlendirme, birey ve toplumun gelişmesine ve ilerlemesine büyük katkısı olacaktır. Bu değerlendirmede kişinin esas aldığı temel İslami kriterler anahtar konumda olacaktır.

Tezkiyenin manası temizlemek ve arındırmak olması hasebiyle tezimizin ana konusu olan özeleştir ile arasında güçlü bir bağ olduğunu yukarıda belirtmiştik. Malın zekatla temizlenmesi ve artması gibi ruhun da manevi kirlere arınmasıyla gelişeceği ve kemale ereceğini söyleyebiliriz. Bu çerçevede kim nefsinin fücundan temizler, takvaya yükseltir ve içinde iyilik geliştirirse, o kişi kurtuluşa erer.⁹¹⁰ Eleştir ve özeleştir, hangi alanda olursa olsun, ne zaman yapılsa yapılsın özellikle kendi kendini geliştirmenin en güçlü yöntemidir.⁹¹¹ Dolayısıyla özeleştir, iş birimini oluşturan öğelerden biri olarak kabul edilir. İş birimini oluşturan öğeler; planlama, uygulama ve değerlendirmedir. Özeleştir yapılan bir işin geri dönüşü üzerinde yapılan ölçme ve değerlendirme aşamasıdır. Bu nedenle değerlendirme aşamasının sağlıklı yapılması kendinden önceki tüm çalışmalarını akamete uğratar.

Kur'an'da nefsin temizlenmesi tavsiye edilirken, nefsin temize çıkarılması ise yasaklanmaktadır. Zira ikisi birbirine taban tabana zıt kavramlardır. Nefsi temize çıkarmak; nefsinin beğenip kusurlarını gizlemek, görmezlikten gelmek, onu aklamaya çalışmak veya nefsi temizmiş gibi göstermektir.⁹¹² Yani özeleştiriden kaçınmaktır. Bu da insanın her bakımından gelişimini engelleyen bir yaklaşımdır. Özeleştir İslami şahsiyeti takviye etmekte ve geliştirmektedir. Kişinin Allah'a karşı sorumlulukları kapsamında meydana gelen kusurlarından dolayı mahcup olup kendini ayıplaması, pişman olup durumunu güzel işler yaparak düzeltmeye çalışması ve hatalarıyla yüzleşme cesaretini göstermesi, ahlaki olgunluğu sağlayan temel etmenlerdir.

⁹¹⁰ Mevdudi, VII, 137.

⁹¹¹ Hançerlioğlu, 33.

⁹¹² İbn Kesir, VII, 463; Ebu Hayyan, X, 167.

Kur'an açısından nefsin psikolojik olarak emareden derece derece levvam ve mutmainne mertebelerine doğru yücelme yeteneğine sahip olması, insanın, manevi sahada daima terakkiye namzet bir varlık olduğu göstermektedir. Kur'an'ın nihai anlamda hedeflediği, bu şekilde terakki etmek suretiyle insanlık erdemine sahip bir fert ve toplum oluşturmaktır.⁹¹³ Şüphesiz insanın hayatı boyunca en önemli ödevi, kendi içsel güçlerinin ve iç potansiyelinin gelişmesine, ortaya çıkmasına, kısaca içsel doğumuna gayret etmesidir. Bu gayretin sonucu ve mükafatı ise, kendi gerçek kişiliğini elde etmesidir. Çünkü insanın bir tek varolma nedeni vardır, o da kendini ve potansiyel güçlerini geliştirmesidir.⁹¹⁴

Günlük yaşantıda sürekli irili ufaklı birçok hata yapmak insan hayatının bir gerçeğidir. Bu demektir ki hiçbir insan mükemmel değildir. Burada önemli olan hatalar değil, bu hatalar karşısındaki tepkinin hangi yönde olduğudur. Çünkü insan yaşadıklarından, kör tarafına döndüğünden pek ders almaz. Bütün bunlara rağmen, durup kendine şu soruyu sormaz: “yarın aynı problemi yaşamamak için bugün yaşadıklarımın ne gibi dersler çıkarabilirim?” Oysa sorunlardan yeni şeyler öğrenebilmek için doğru olan tutum şu olmalıdır; sorunlar benim öğretmenlerimdir. Öğrenme ve gelişmeye yardım ederler. Onlar olmadan ciddi gelişme kaydedemem. Onlarla öğreniyorum ve hedeflerime doğru ilerliyorum.”⁹¹⁵ Bireysel gelişimde yapılan yanlışların tekrarlanmaması için, hatalar önemsenmeli, dikkate alınmalı, aynı hataların tekrarlanmaması sağlanmalıdır. Hatalardan ders çıkarmamak gelişim değil gerilemeye sebep olur. Dolayısıyla kendisini geliştirmek isteyen kişi, özeleştiril bir yaklaşımla yaptıklarını sürekli gözden geçirmelidir.

Bugünkü anlamda yapılıp yapılmadığı bir yana bırakacak olursak başlangıçtan bugüne Müslümanlar bireysel ve toplumsal olarak özeleştiril yapmışlardır. Zira başta Kur'an bunu emretmektedir. Hesap günü olan kıyamete yemin ettiği gibi çok kınayıcı nefse (*nefs-i levvâme*) yemin eden Kur'an'a göre;⁹¹⁶ kimse nefsini temize çıkarmaya veya kusuru olmadığını söylemeye kalkışmamalı;

⁹¹³ Aydın, Hayati, 107.

⁹¹⁴ Fromm, 15-16.

⁹¹⁵ Gülhan, 48.

⁹¹⁶ Bkz. Kıyame: 75/2.

zira nefis sürekli kötülüğü emreder. Kimin kötülüklerden uzak yaşadığını en iyi bilen Allah'tır.”⁹¹⁷ Şeytan, hesap gününde bahane bulanlara veya topu kendisine atarak kendisini kınayıp suçlayanlara, kusuru kendilerinde aramaları gerektiği itirazında bulunur.⁹¹⁸ İnsan, önce düşünüp kendisine gelmeli,⁹¹⁹ yaptıklarını gözden geçirmeli, otokritiğe tabi tutmalı ve böylece herkesten önce kendi nefisini düzeltmelidir.⁹²⁰ O, başkalarını iyiliğe çağırıp da kendi nefisini unutmamalı⁹²¹ Başkasını eleştirmeden önce kendi yaptıklarını gözden geçirmesi ve içe bakış yöntemiyle kendisiyle hesaplaşmalıdır. Başkasını eleştirirken aynı kusurların kendisinde de olabileceğini düşünmeli ve ona göre davranmalıdır. Gözündeki merteye görmeyip başkasının gözündeki çöpe takılmamalıdır. Çünkü “*Mümin müminin aynasıdır.*”⁹²² Hz. Peygamber de, kişinin nefisini tanınmasını, hatalarını sürekli gözden geçirmesini, daha hayatta iken kendisini hesaba çekmesini; önce kendisine sonra insanlara konuşmasını (va'zetmesi) istemiştir. Halk arasında da “kişinin kendi kusurunu bilmesi gibi bir irfan olmaz” sözü bu gerçeğe işaret etmektedir.

Bireysel veya toplumsal değişimin asıl aktörü insan iken, kimi zaman değişimin önündeki engellerden biri olabilmektedir. Çünkü değişimin doğasında her zaman için bir stres, kaygı ve belirsizlik vardır. Değişince hayatından bazı şeylerin yok olacağını düşünen insanlar olabildiğince değişime direnirler. Bu direnmenin yansımalarından biri fikir ve şahıslara dokunmayı yasaklamaktır. Özeleştirici, şahıs ve fikirlerinin dokunulmazlığını engeller. Zira Peygamberlerden başka hiç kimse masum değildir. Kaldı ki peygamberler dahi beşeri özelliklerinden dolayı zaman zaman ilahi ikazlara muhatap olmak durumunda kalmışlardır. İslam'dan önceki dinlerde bozulmalara sebep olan durum şahıs ve fikirlerin dokunulmazlığı olmuştur. Bu durum, Allah'a imanın zayıf olduğu ortamlarda yayılmıştır. İnsanlara dokunulmazlık vasfını vermek, onları kutsamak ve onlara insanüstü bir vasıf nispet etmektir. Nitekim Kur'an'ın tenkitine de konu olan Yahudilerin din adamlarını

⁹¹⁷ Bkz. Yusuf: 12/53; Necm: 53/32.

⁹¹⁸ Bkz. İbrahim: 14/22; Bakara: 2/44.

⁹¹⁹ Bkz. Enbiya: 21/64; Rum: 30/8.

⁹²⁰ Bkz. Maide: 5/105.

⁹²¹ Bkz. Bakara: 2/44.

⁹²² Bkz. Ebû Dâvûd, “Edeb”: 49; Tirmizî, “Birr”: 18.

kutsamaları ve ilahlaştırmaları buna örnek olarak gösterilebilir.⁹²³ Tevhid inancına zarar veren ve kişileri şirke sevk eden bu yaklaşım aynı zamanda ilahi otoriteyi de işlevsiz hale getirmektedir.

Özeleştirisi, beşeri nefse musallat olan en büyük hastalık niteliğindeki kibri iyileştirir. Onu kibirden korur ve manen tedavi eder. Kibir insanın ruhunda tümsekler oluşturup, paranoya hastalığına sebep oluyor. Aynı şekilde kendinden hiçbir şekilde ödün vermeden adeta mukaddes bir zatmış gibi bir düşünceye kapılmaktadır. Nitekim şeytan, sırf kibrinden dolayı hatasını kabul etmediğinden küstah bir tavırla isyanına devam etmiştir.⁹²⁴ Kibirli insan, tartışmayı, eleştiriyi, kabul ve reddi asla kabul etmez. Bu durum rehabiliteye gerek duyulacak en büyük hastalıktır. Çünkü nefsin arzularını ilahlaştıracak derecede kutsayan kişiler nefsinde asla söz geçiremezler. Bu nedenle nefsinde toz kondurmaz, yaptıklarını gözünde büyütür ve kendini hep kusursuz görür.

Özeleştirisinin faydalarından birisi de, fert ve toplumun mevcut durumunu değiştirmesi ile hayatına kolaylık ve yaşamına rahatlık getirmesidir. Bu nedenle özeleştirisi, çağdaş ve uygar olmanın bir gereğidir. Çünkü değişim, hayatın ve tabiatın bir kanunudur. Hiçbir şey olduğu gibi kalmaz. Allah Teala şöyle buyurur: *“bir topluluk kendisini değiştirmedikçe, Allah'ta onu değiştirmez.”*⁹²⁵ Bu durumda değişimin başlangıcı, değişimin asıl aktörü olan insanın kendisini değiştirmeye yönelik gösterdiği iradeye bağlıdır. Hiç şüphesiz ki “ideal”, insan için bir yol gösterici, bir hedef belirleyicidir. İnsan da önceden kendisi için belirlediği hedef kadar büyüktür. Başka bir deyişle insan, hayatı boyunca ideali kadar yaşar ve ideali ölçüsünde, onun gösterdiği yol kadar yol alır ve ilerler. İdealinin filizlenip yeşermesini isteyen kişi, onları değerlerle yoğrulmuş bir ortamda yeşertmek zorundadır. Bir mü'min için en büyük hedef ideal kişilik (insan-ı kamil) sahibi

اَتَّخَذُوا اٰخْتَارَهُمْ وَرَهْبَانَهُمْ اَزْآبَابًا مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَالْمَسِيحِ ابْنِ مَرْيَمَ وَمَا اَمْرًا اِلَّا لِيُعَذِّبُوا الْاَلْبَابَ وَاِلٰهًا وَّاحِدًا لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ سُبْحٰنَهُ عَمَّا يُشْرِكُوْنَ
(Yahudiler) Allah'ı bırakıp, hahamlarını; (hıristiyanlar) rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i rab edindiler. Oysa, bunlar da ancak, bir olan Allah'a ibadet etmekle emrolunmuşlardır. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, onların ortak koştuıkları her türlü şeyden beridir. (Tevbe, 9:31)

⁹²⁴ قَالَ مَا مَنَعَكَ اِلَّا تَسْبُدْ اِذْ اَمَرْتُكَ قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِيْ مِنْ نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ
seni secde etmekten alıkoyan nedir? (İblis): Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın, dedi.” (A'raf, 7:12)

⁹²⁵ Rad:13/11.

olmak istemesidir. Yani insanın kendisini sürekli geliştirmek istemesidir. Bunun için de kendisini güzel hasletlerle donatması ve güzel işler yapmayı kendine şiar edinmesi gerekir. Aynı şekilde meydana gelen hataları telafi etmek üzere kendisiyle ve hatalarıyla yüzleşme cesaretini göstermeli ve nefis muhasebesini objektif bir şekilde yapmalıdır. Ancak insanların böyle bir erdeme ulaşması kolay değildir. Çünkü nefis hesaba çekilmekten hoşlanmaz. Zira insanoğlunda nefisini beğenme, onun isteklerini güzel görme ve haklı sebeplere dayandırma duygusu ve eğilimi vardır.

İbn Kesir'de yapılan bir yoruma göre yukarıdaki ayetten kastedilen değişim hem olumlu hem de olumsuz olmak üzere iki türlüdür. Buradaki değişim mevcut hali büsbütün terk etmek olmayıp bulunduğu durumu aksi istikamete değiştirmektir. Yani iyi iken kötü, kötü iken iyi olmaya çalışmaktır. Çünkü boşluk bir şekilde doldurulur. Bu bir tercih meselesi olduğu için Allah (c.c) da kulunun tercihine göre ona istediği imkanı verir.⁹²⁶ Dolayısıyla özeleştiril bir yaklaşımla kötü hasletlerinden arınmak isteyen ve olumlu yönde değişim iradesini gösteren kişiye Allah Teala bu imkanı verir.

Özeleştirisi, insan şahsiyetinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. İnsan kendisinde bir kusur gördüğünde, özeleştirisini yapıp bu kusurlu davranışını düzeltmelidir. Tıpkı kangren olmuş bir organın kesilip atılması gibi insan da kendisinde örneğin uzun süreli tembellik, rahata ve uykuya düşkünlük hissettiğinde, bunun işlerinin aksattığını ve amaçlarının çoğunu gerçekleştirmede olumsuzluklara sebep olduğunu gördüğünde, muhasebe açısından çalışmanın faydaları ile tembelliğin zararlarını kıyaslayarak özeleştirisini yapmalıdır. Hiç şüphesiz, bu durum insanın kişiliğini geliştirdiği gibi insanlar arasında saygınlığını da artırır. Toplumdaki her fert için özeleştirisinin faydası, kişinin, toplumda kabul gören amaç ve hedeflerin gerçekleştirilmesi doğrultusunda hayatını düzenlemesidir.

Kainat, bir sistemler manzumesinden oluşmaktadır. Kâinat ağacının son meyvesi olan insanın da, biri maddî diğeri manevi olmak üzere iki sistemi vardır.

⁹²⁶ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XVI, 383; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IV, 440.; Neseфи, II, 203.

Sistemleri ayakta tutan ise savunma mekânizmalarıdır. Maddi yönünü teşkil eden biyolojik bir savunma mekânizması olduğu gibi, manevi yönünü teşkil eden ruhi savunma mekânizması da vardır. Savunma mekânizmaları sağlıklı çalıştığı müddetçe beden ve dolayısıyla ruh terakki eder. Bir hastalık karşısında vücudun direnci ve savunma mekânizması devreye girer, hastalık bertaraf edilir. Bunun gibi, bir günah karşısında ruhun direnci ve savunma mekânizması denilen tövbe, vicdan azabı, nefis muhasebesi ve özeleştirici sistemi devreye girdiğinde günahlar bertaraf edilir. Deyim yerinde ise bu durumda insan hem hasta hem de doktordur. Kişi bu bilinçle yaşayıp ve sağlam bir irade ile hareket ettiği müddetçe, hayatı boyunca sürekli yenilenmekte ve ruhen terakki edebilmektedir. Zira Allah (c.c), her an yaratmaya devam etmektedir. Dolayısıyla Allah'ın yeryüzündeki halifesi olan insan da her an kendisini yenilemek zorundadır.⁹²⁷ “Göklerde ve yerde bulunanlar, (her şeyi) O’ndan isterler. O, her an yeni bir ilâhî tasarruftadır.”⁹²⁸

İnsan, ihsan boyutunda yaratıldığı için, kendisine yakışanı sergileme sorumluluğu vardır. Yani insan güzel davranışlar sergilemek zorundadır. Fakat fitratına ve yaratılış gayesine uygun olmayan davranışları sergileyenler ancak özeleştirici ile kaybettiği itibarını kazanır, rotasını ve istikametini düzeltebilirler. Çünkü özeleştirici, kişiye hatasını gösterme fırsatını verir. İnsan günlük hayatının meşguliyetinde ve işlerinin yoğunluğundan nefisini ihmal edip zaman zaman gaflete düşebilmektedir. Bazen istemeden hedefinden sapmakta ve meşakkatli bir yola girebilmektedir. Bazen de hedefine geç ulaşmakta veyahut asli hedefini bırakıp, tali hedeflere odaklanmaktadır. İşte bütün bu olumsuzlukları bertaraf etmek, istikameti elde edip yolunu kaybedenlerden olmamak için zaman zaman kişi kendisiyle yüzleşmeli, hatalarını görüp rotasını, Kur’an’ın deyimleriyle⁹²⁹ nebiler, sıddıklar, salihler ve şehitlere göre düzeltilmelidir.

Özeleştirici, acizlik, çaresizlik, tükenmişlik ve bir yenilgi değildir. Aksine özeleştirici karşılaşılan problemlerle karşı cesurca mücadele etmektir. Olayları sebep-

⁹²⁷ يَسْئَلُهُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ “Göklerde ve yerde bulunanlar, (her şeyi) O’ndan isterler. O, her an yeni bir ilâhî tasarruftadır.” (Rahman: 50/29.)

⁹²⁹ Bkz. Fatiha: 1/7; Nisa: 4/69.

sonuç ilişkisi kapsamında değerlendirerek, çoğu zaman iç sebeplerden kaynaklanan hataları tespit etmek ve bu hataları düzeltmeye yönelmektir. Dolayısıyla özeleştirici meşakkatli bir iş olduğundan büyük cesaret, gayret ve samimiyet gerektirir. Özeleştirici her ne kadar bireysel bir faaliyet olarak görülse de aslında toplumsal bir yönü de vardır. Özeleştirici kültürü yaygınlaşıp toplumun tabanına yayılırsa asıl o zaman bireysel özeleştirici yapmak daha kolay olur. Herkes evinin önünü süpürdüğünde sokaklar pırıl pırıl olur hesabıyla birey kendisini değiştirip yenilediğinde bireylerden oluşan toplum da yenilenmiş olur.

Peygamberler bireysel ve toplumsal değişimin ve gelişimin önderleri ve en önemli aktörleridirler. Her biri geldiği toplumu ilahi kriterlere uygun dizayn etme, ıslah ve ikmal etmek üzere büyük fedakârlıklar göstermişlerdir. Hz. Muhammed peygamberler zincirinin son halkasıdır. O, uzun bir süre ilahi vahiy tecrübesinden uzak kalmış ham bir topluma geldi.⁹³⁰ Aslında o dönemde hemen herkes yeni bir peygamberin beklentisi içindeydi. Çünkü toplumda ahlak çökmüş, haksızlıklar başını almış gitmiş, cinsiyet ve ırk ayrımı ile insanlar ötekileştirilmiş, kan davaları ile hayat çekilmez olmuş, faizle insanların emekleri sömürülmüş bir durumdayken Hz. Peygamber'in gelmesi insanlık için son umut olmuştur. Hz. Peygamber'in gelişi, bütün bu olumsuzluklara sebep olan toplumun elit tabakasında başlangıçta bir şaşkınlık, ilerleyen zamanda ise bir telaş ve korkuya sebep olmuştur. Aslında yapmaları gereken, gerek bireysel gerekse toplumsal olarak, tövbe ve istiğfara dayalı özeleştirilerini yapıp toplumun ıslahına katkı yapmaktı. Fakat Cahiliye toplumunda özellikle imtiyazlı olanlar; İslamiyet'in gelişi ile ayaklarının altındaki zeminin kaydığını gördüklerinde bireysel menfaatlerini toplumsal menfaate tercih ettiler.

Hz. Peygamber ve kendisine inanan bir avuç Müslümanın samimi gayretleri sonucu yirmi üç yıl gibi kısa bir zaman diliminde daha önce dünyanın gündeminde olmayan bu kabile devleti dünyada hatırı sayılır bir İslam devleti haline geldi. *“Kendilerine bir uyarıcı gelince, ümmetler içinde en doğru yolda gidenlerden biri olacaklarına, and olsun ki, bütün güçleriyle Allah'a yemin etmişlerdi; fakat kendilerine uyarıcının gelmesi, yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü düzen kurmak*

⁹³⁰ Çelebi, 74.

ile uğraştıklarından sadece nefretlerini artırdı. Oysa pis pis kurulan kötü tuzağa ancak sahibi düşer. Öncekilere uygulanagelen yasayı görmezler mi? Sen Allah'ın yasasında bir değişiklik bulamazsın. Sen Allah'ın yasasında bir başkalaşma da bulamazsın."⁹³¹ Bu sözü Arapların ve Kureyş'in ileri gelenleri ile özellikle Yahudi ve Hristiyanlar, Hz. Peygamber'e daha peygamberlik gelmeden önce toplumun çok kötü olan ahlâkî manzarasını gördüklerinde diyorlardı.⁹³²

Yukarıdaki âyetle Allah'ın elçileri olan Peygamberlere karşı gelen önceki milletlerin başına gelen musibetlere dikkat çekilerek, inkarlarında ısrar etmeleri halinde sünnetullahın gereği olarak aynı akıbete bu ayete muhatap olanların da uğrayacakları belirtilmiştir. Çünkü bu ilahi yasa insanlık tarihi kadar eski olup herşeyin bu kapsamda yani sebep-sonuç ilişkisiyle meydana geldiğine işaret etmektedir. Bu çerçevede, insanların yaşadığı olumsuz tecrübelerin sebeplerini dışarıdaki herhangi bir unsura veya eşyanın tabiatına bağlaması hataların tekrarına sebep olacağından gelişmelerini de olumsuz yönde etkilemektedir. O halde kişi öncelikle, gelişmenin önündeki en büyük engel olan ve hatalarından kaynaklanan ayağındaki pranga ve sırtındaki yüklerden kurtulması gerekir. Dolayısıyla insan, yaşadığı olumsuzlukların sebeplerini kendi içinde arar ve sağlıklı bir özeleştiriyi yaparsa daha çabuk sonuca ulaşır.⁹³³

Özeleştiriyi, birey yaptığı gibi guruplar, cemaatler, örgütler, meslekler, uluslar hatta kültür ve medeniyetler de yapmalıdır. Gruplar, zaman zaman kurumsal kimlikleriyle özeleştiriyi mekânizmasını çalıştırmaları gerekir. Örneğin birey, bulunduğu hal ve durumu; cemaatler tutum ve etkinliklerini; örgütler hedef ve vasıtalarını, uluslar dünya arenasındaki yerlerini ve ilişki biçimlerini; kültürler yerel olanla evrensel olan arasındaki dengeyi; medeniyetler temel paradigmalarını, insan ve evren algı biçimlerini gözden geçirebilir, sorgulayabilir.⁹³⁴ İslami hareketlerin bir kısım samimi mensupları, cemaatlerine yönelik özeleştiriyi kapısının açılmasından korkuyorlar. Onlara göre özeleştirinin iyi yanları olduğu gibi kötü yanları da vardır.

⁹³¹ Fatır: 35/42-43.

⁹³² Mevdudi, IV, 565; (Ayrıca bkz.: En'âm: 6/155,156; Saffat: 37/167-169).

⁹³³ Mevdudi, IV, 565.

⁹³⁴ <http://dergi.altinoluk.com/index.php?sayfa=yillar&MakaleNo=d260s017m1> (Erişim Tarihi: 23.04.2017)

Düzelten çok bozucu yanları da vardır. Bu şekilde düşünen bir kısım eski alimler; liyakatsiz kimselerin bu kapıdan girmelerini engellemek için, dini konularda bilgisizce konuşup fetva vermelerini, fetva verirken hem saptmaları hem de saptırmalarının önüne geçmek gibi haklı endişelerle özeleştirici kapısını kapatmışlardır. Fakat biz bu konuda kuralsız bir özeleştiriciyi kastetmiyoruz. Toplumsal özeleştiride, işin ehli, ilimde ruhsat ve ehliyet sahibi olan kişilere bu kapıyı açık bırakmak gerektiği kanaatindeyiz.

Bir insana, çevresiyle kurmuş olduğu ilişkilerde meydana gelen yanlışlardan dolayı özeleştirici yapması gerektiği gibi, gelişmek isteyen İslami cemaatlerin de aynı şekilde kurumsal kimlikleriyle özeleştirici yapmaları gerekir. Çünkü hiçbir cemaat veya grup hatadan korunmamıştır. Hele hele içinde değişik görüşlerin yer aldığı içtihadî hareketlerin, doğru ve yanlış olma ihtimallerinin olduğu bu tür çalışmalarda özeleştirici yapmaları kaçınılmazdır. Özeleştirici kültürünün yok olması İslami hareketlere faturası ağır olur. En fazla da başarısızlık ve gerilemeye sebep olur. Bu durum emeklerin boşa gitmesine ve halkta ümitsizliğe sebep olmaktadır. Aslında iyi düşünürsek İslami hareketler, mensuplarının kendi malı olmayıp, İslam ümmetinin malı olduğu gibi gelecek neslin de malıdır. Bundan dolayı bu hareketlerin güçlü yanlarını bulup buna dayanma, zayıf noktalarını bulup bundan da ibret alınması gerekir.

Özeleştirici, insanın, hayatının birçok alanında yapacağı düzenlemelerde başvuracağı en önemli araçtır. Selefî salihin ve hulefa-i raşidin hayatlarında buna dair birçok örnek vardır. İlk halifeler kendilerini seçenlerden bunu istemişler, zaman içinde meydana gelen dînî guruplar birbirlerini kıyasıya eleştirmişler, mücedditler kitaptaki (doğru, gerçek, sahih) İslâm ile yaşanan İslâm arasındaki tutarsızlığı açık ve etkileyici ifadelerle dile getirmişler ve farkın kapanması, toplumun gerçek İslâm'a dönmesi için gayret sarf etmişlerdir. Tasavvuf mensupları özellikle ferid kendini devamlı denetlemesini (*murâkâbe*), hesaba çekmesini, yapıp ettiklerini sorgulamasını (*muhasabe*) istemişlerdir. Örneğin Gazzâlî'nin meşhûr *İhyâ* isimli kitabının bir bölümü bu konuya ayrılmıştır.

Son devrin fikir adamı ve milli şairimiz Mehmet Akif Ersoy, toplumsal bozulmalardan hareketle yaşadığı dönemi aşağıdaki dizelerle eleştirerek bir yandan da özeleştiriyi yapmaktadır:

Müslümanlık nerde! Bizden geçmiş insanlık bile...
Adem aldatmaksad maksad, aldanan yok, nafile!
Kaç hakiki müslüman gördümse, hep makberdedir;
Müslümanlık, bilmem amma, galiba göklerde; ⁹³⁵

Şurasını iyi bilinmesi gerekir ki özeleştiriyi, islami hareketlerin ve mensuplarının değerini düşürmez. Aynı şekilde yapılan fedakârlıklarının da değerini düşürmez. Çünkü bu hareketlerin tarihinde sayısız fedakârlıklar vardır. Fakat ameller de haklı olarak iyi ve kötü olarak değerlendirilir. Bu da Kur'an mantığına uygun düşmektedir. Dolayısıyla özeleştiriyi, iyi ile kötüyü birbirinden ayıran adalet ve vicdanın nihai durumudur. ⁹³⁶ İnsanın toplumsal bir varlık olması başkalarının tecrübelerinden faydalanmayı gerektirmektedir. Eleştirel bir yaklaşımla hareket eden toplumlar her alanda ilerlerken, geçmiş övmekten başka bir şey yapmayan, bireysel ve toplumsal geçmişine toz kondurmayan, özeleştiriyi bütün algılarını kapayan ve buna duyarsız kalanlar ise gelişmenin önündeki en büyük engel olmuşlardır. Bununla birlikte bütün eleştiriler doğru ve isabetli değildir. Fakat toplumda gerçeklerin ortaya çıkarılması için kuvvetli bir etkidir. İşte bundan dolayı çeşitli kategori ve düzeylerde yapılan özeleştiriyi ve içsel düzenlemelerin toplumsal gelişmeye önemli katkı yapmaktadır. ⁹³⁷

Kısacası, özeleştiriyi, bireysel ve toplumsal gelişim yolcuğumuzda, neyin doğru ve uygun olduğu konusunda karışık düşünceler yolumuzu tıkadığı zaman, kendi yolumuzu bulmamıza ve hatalarımızla yüzleşme cesaretini göstermemize yardımcı olur. Diğer taraftan, aslında bize uygun olmayan bir yol izlediğimiz zaman, kendimize ve başkalarına zarar vereceğimizi anlamamızı da sağlar. Bu anlayış ve bakış açısı, kişiliğimizi geliştirdiği gibi, diğer insanların duygularını dikkate alma, onlarla empati kurmayı da sağlamaktadır.

⁹³⁵ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, TDV Yay., (Nşr. M. Ertuğrul Düzdağ), (1.Baskı), Ankara 2017, 269.

⁹³⁶ <http://www.ikwanwiki.Com./index.php>, (Erişim Tarihi:13.09.2015)

⁹³⁷ <https://www.saffar.org/?act=artc&id=982/> (Erişim tarihi :28.12.2016)

3.4. KUR'AN PERSPEKTİFİNDE İLK ÖZELEŞTİRİ ÖRNEKLERİ

3.4.1. Kur'an'da Özeleştirme Örnekleri

Kur'an-ı Kerim'de özeleştirme konusunu ele alan birçok ayet bulmak mümkündür.⁹³⁸ Bunların bir kısmı bireysel özeleştirme bir kısmı ise toplumsal özeleştirme örneği olabilecek mahiyettedirler. Bunlar her Müslüman'ın kendisine, ailesine, akrabalarına, aşiretine, milletine, İslami kurum ve dava arkadaşlarına uygulayabileceği türden örneklerdir. Bu âyetlerin perspektifinde konuya yaklaşıldığında bu konunun anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacağına inanmaktayız. Kur'an-ı Kerim'de özeleştirme örneği olabilecek ayetleri incelediğimizde Kur'an, konuyu nefse indirgemekle problemin kaynağına parmak basmıştır. İnsanla ilgili temel kavramlardan biri olan nefis, insanın özü ve gerçeği, ilâhî latife olduğu gibi, aynı zamanda kötü huyların ve süflî arzuların da kaynağıdır.

Kur'an'da ilk özeleştirme örneğini, Hz. Adem ve eşinin yasak meyveyi yemeleri sonucu Allah Teala'dan azar işitmelerini ihtiva eden: *"Ben size o ağacı yasaklamamış mıydım? Şeytanın açık düşmanınız olduğunu size söylememiş miydim?"*⁹³⁹ âyetiyle başladığını görmekteyiz. Bu eylemde iki türlü kusur görmek mümkündür; birincisi yasak ağacın meyvesinden yiyilmesi, ikincisi ise apaçık düşman olarak belirlenen şeytana karşı gerekli tedbirin alınmaması ve sözünün dinlenilmesi. Bu nedenle onlar bütün uyarılara rağmen yasağı çiğnemeleri sonucu Rablerinden sitem ve azar işittiler.⁹⁴⁰ Bu azardan derin bir şekilde etkilenen Hz. Adem ve eşi yaptıkları hatayı düzeltmenin yolunu öğrendiklerinde, özeleştirmenin sacayaklarından biri olan bakışlarını kendilerine çevirip pişman olmuş bir halde hiçbir mazeret ileri sürmeden şu itirafta bulundular; *"O ikisi: "Ey Rabbimiz! Biz kendimize yazık ettik, yaratılış gayemize aykırı hareket ettik; bizi bağışlamaz, bize merhamet etmezsen, büyük zarara uğrayanlardan olacağız"*⁹⁴¹ dediler. Derhal durumu anladılar ve hatalarını itiraf edip tövbe ve bağışlanmaya yönelerek Allah'ın

⁹³⁸ Bkz. Bakara: 2/32; A'raf: 7/23; Yusuf: 12/ 53,97; Enbiya: 21/87, 88; Kalem: 68/29-32; Kıyame:75/2.

⁹³⁹ A'raf: 7/22.

⁹⁴⁰ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XII, 356; Kutub, *Fizilal'il-Kur'an*, IV, 415; Yazır, IV, 171.

⁹⁴¹ A'raf: 7/23.

rahmetine sığındılar.⁹⁴² Bir şeyi yerli yerinde kullanmamak demek olan zulüm burada gerçekleşmiştir. Çünkü Allah'ın emri yerine azgın nefsin doymak bilmez istekleri doğrultusunda hareket edilmiş, insanın zayıf noktalarından biri olan çok yaşamak arzusu ön plana çıkmıştır. İnsanların Allah'a isyan olan yolda yürümesi kendi kendine zulmetmesidir. Kendisine yazık etmesidir. Çünkü işlediği günahlarının cezasını neticede kendisi çekecektir.⁹⁴³ Bu kapsamda, nefsin arzuları doğrultusunda hareket edildiğinde kişide hüsrân denilen büyük kayıpların meydana gelmesi kaçınılmaz olur. Çünkü nefsin çocuksu eğilimleri sadece bulunduğu anı düşünmekte, geleceğe bakan gözü ise kördür. Nitekim bu olayda da böyle bir durum söz konusu olmuştur.

Hız. Adem ve eşi, ilahî nasihatleri bir an için kulak ardı etmeleri veya şeytanın dürtülerine karşı gerekli kararlılığı göstermeyip yasağı çiğnemeleri üzerine Allah Teala'nın sitem ve azarına muhatap oldular.⁹⁴⁴ İlk "ey Adem" diye ismiyle hitap eden Allah Teala ikincisinde ismiyle değil "ben size..." diye hitap etmesi de Allah Teala'nın onlara kızdığı ve onları azarladığının göstergesidir.⁹⁴⁵ Bu azardan sonra mahcup olan Hız. Adem'in sağa-sola kaçtığı, vicdan azabı çektiği ve utançından saklandığı rivâyet edilmektedir.⁹⁴⁶ Hız. Adem'in utanması ya mahrem yerlerinin açılması veya günahlarının farkına varmasından veyahut her ikisinden kaynaklanmaktadır. Çünkü insandaki utanma ve haya duyguları tabii ve fitridir. Nitekim Hız. Peygamber; "*Utanmıyorsan dilediğini yap!*"⁹⁴⁷ diye buyurması, insana özgü duygulardan birisi olan hayâ ya da utanmanın insanı kötülüklerden ve günahlardan alıkoymada ne denli güçlü bir duygu olduğunu dile getirmektedir. Bunun ilk belirtisi, bir kişinin başka birisinin önünde mahrem yerleri açıldığında veya yanlış bir davranışta bulunduğu anda tabii olarak yüzünün kızarması ve duyduğu utanma hissidir. Hız. Adem bunu hissettiğinde zahiri olarak bitki yapraklarıyla mahrem yerlerini, batını olarak da tövbeyle günahlarını örtmeye çalışmıştır. Kur'an bize bu utanma duygusundan kaynaklanan örtünmenin fitri olduğunu vurgulamakla

⁹⁴² Yazır, IV, 171.

⁹⁴³ Ulutürk, 96.

⁹⁴⁴ Sabuni, I, 374; Bursevi, III, 146; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, III, 398.

⁹⁴⁵ Ebu'l-Hayyan, IV, 281.

⁹⁴⁶ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, III, 398.

⁹⁴⁷ İbn Mace, Zühd: 17; Buhârî, Edeb: 78; Ebu Davud, Edeb: 6.

beraber, devamındaki ayetle de takva elbisesine⁹⁴⁸ işaret ederek günahlardan korunma ile takva arasındaki güçlü bağa işaret etmektedir.

Adem ve eşinin hiçbir telkin altında kalmadan hemen örtünmeye girişmeleri hayanın ilk günden beri insanda bulunan fitrî bir duygu olduğunu göstermektedir.⁹⁴⁹ Bu azardan sonra tez elden yapmaları gereken bir husus vardı; tövbe yani özeleştirme. Çünkü herhangi bir mazeretleri yoktu. Onlar da bunun farkında oldukları için bu yola başvurmazdılar. Her ne kadar ilahi takdir böyle tecelli etmiş olsa da nihâyetinde şeytanın ve kötülüğe meyilli nefsin dürtülerine gerekli kararlılığı gösteremeyişlerinden kaynaklanan bu yanlıgılarını düzeltmeleri gerekirdi. Çünkü dünyada benzer bir durumla karşılaştıklarında nasıl davranacaklarını uygulamalı bir şekilde öğrenmeleri gerekirdi. Onlar da Rabb'in sonsuz merhametine sığınarak kendilerini affetmesi için O'na yalvarmaya ve yakarmaya başladılar. Nihâyet onların bu yakarışı olumlu bir karşılık buldu ve affedildiler. Onların bu yakarışı aynı zamanda özeleştirmenin ilk örneği veya miladı olması açısından önemlidir. Çünkü Hz. Âdem'in soyu olan insanlar da bu örnekten hareketle benzeri durumlarda aynı şekilde davranacaklardı.

Bu olayı değerlendirdiğimizde şu sonuca ulaşabiliriz; Adem (a.s.) kararsızlığından dolayı işlediği günaha karşı aldığı tavırla beş hususta isabet etmiştir; O, Allah'ın emrine karşı geldiğini itiraf etmekle, bu karşı geliş pişman olmakla, kendini kınamakla, alelacele tövbe etmekle ve Allah'ın rahmetinden ümidini kesmemekle bahtiyar olmuştur. Diğer taraftan iblis de; günahını ıkrar etmekle, pişman olmamakla, kendini kınamayıp azgınlığını Allah'a nispet etmekle ve Allah'ın rahmetinden ümidini kesmekle bahtsız olmuştur.⁹⁵⁰ Hz. Peygamber bu ilahi yasaya işaret ederken “*Kim Allah için alçak gönüllü olursa Allah onu yüceltir; kim büyüklük taslarsa onu da alçaltır*”⁹⁵¹ diye buyurmuştur.

يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوَاتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسَ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَنْذَرُونَ

⁹⁴⁸ “Ey Âdem oğulları, Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süsleneceğiniz elbise yarattık. Takva elbisesi, işte o daha hayırlıdır. Bunlar Allah'ın ayetlerindedir. Umulur ki düşünüp öğüt alırlar.” (A'raf, 7, 26.)

⁹⁴⁹ Sabuni, I, 374; Mevdudi, II, 20; Karaman vd., II, 510.

⁹⁵⁰ Ebu'l-Hayyan, IV, 281; Yazır, IV, 178; Karaman vd., II, 510-511.

⁹⁵¹ İbn Mace, “Zühd”: 16; Nevevi, *Ri'yasu's-Salihin*, I, 516; Razi, XIV, 25.

Peygamberler tüm insanlar için ve özellikle ümmetleri için birer örnek yani rol modeldirler. Hz. Adem'in yasak meyveyi yediği zaman peygamber olduğuna dair elde hiçbir delil bulunmamaktadır. Muhtemelen yasak ağaçtan yiyip cennetten çıkarıldıktan ve tövbe ettikten sonra kendisine peygamberlik verilmiştir.⁹⁵² Şayet bu esnada peygamber olsa da beşer olması hasebiyle bazen yanılabilceği veya Kur'an'ın deyimleriyle gerekli metanet ve kararlılığı gösteremeyebileceğini gözardı etmemek gerekir.⁹⁵³ Bu olayda, ilk etapta Hz. Adem'in düşmanı olan şeytan Adem'i yanıltarak davasında başarılı olmuş gibi görünse de nihâyetinde kazanan Hz. Adem olmuştur. Çünkü Hz. Adem şeytanın aksine kendisini temize çıkartmadan, hiçbir mazeret ileri sürmeden –herne kadar Allah adına kandırılmış olsa da- kendi hatasıyla yüzleşme cesaretini göstermiş, hatanın telafisi için özeleştirinin sacayaklarından biri olan hatasını itiraf etmiştir. Böylelikle bu olumsuz durumunu avantaja ve fırsata dönüştürerek tecrübe kazanmış, bundan sonraki hayatı için çeşitli dersler çıkartmış ve bu mütevazi tavrıyla Allah Teala nezdinde değeri artmıştır. Diğer taraftan şeytan ise küstahça tavırlarından dolayı Allah Teala'nın merhametinden uzaklaş ve kaybedenlerden olmuştur. Aynı şekilde Hz. Adem'in çocuklarından Kabil, Allah Teala'ya sunduğu Kurban ibadetinin kabul edilmeyişinin sebebini kendi içinde araması ve hatalarını görmesi gerekirken, şeytani bir tavırla kardeşi Habil'i bundan sorumlu tutarak öldürmesi ve şeytanın yolundan giderek küstahlığına devam etmesi onu alçaltmıştır. Bu kapsamda Allah Teala'ya karşı ıstıkrar ve ıstığna duygularıyla hareket etmek özeleştiriyi engellediğinden telafisi zor hatalara sebep olmaktadır.

Yaptığı özeleştirisi ile sonraki insanlara örnek olan peygamberlerden biri de Yunus (a.s)'dir. Yunus (a.s) Ninova⁹⁵⁴ şehrine peygamber olarak gönderilmişti. Çok

⁹⁵² Şimşek, II, 260.

⁹⁵³ Bkz.Taha: 20/115.

⁹⁵⁴ Ninova: Dicle Nehri'nin doğu kıyısında bulunan ve bir dönem Asur Devleti'ne başkentliğini yapan bir Antik çağ kenti olup Musul şehrinin hemen yanında bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim, Yunus peygamberin görevini ve görev yerini terk ederek kaçmasının büyük bir hata olduğunu açıklıyor. Fakat nerede görev yaptığı, nereye kaçtığı ve bindiği geminin nereye gittiği hakkında bilgi vermemektedir. Yani olayın ayrıntısına yer vermemektedir. Bu bilgi daha çok Tevrat ve İsraili haberlere yer veren tefsirlerde geçmektedir. Çünkü olayın veya öykünün gerçek olması için ayrıntılarını bilmek gerekmez. Bu ikisi birbirinden ayrı ve farklı şeylerdir. Öykünün yaşanmış bir gerçek olması ayrı şey, ayrıntılarının bilinmesi ayrı şeydir. Geçmiş zamanda öykünün olayları meydana gelmiş ve yeryüzü bu olaylara tanık olmuştur.

istemesine rağmen kavmi onu dinlememiş, onu yalanlamış hatta bazı rivâyetlere göre onu ölümlle tehdit etmişlerdir. O da bu baskı ve tehditlere yeterince direnç ve kararlılık göstermemiş, sabırsızlık etmiş, daha ilahi vahy gelmeden görevini ve görev yerini terk etmiştir. Bu durum, tıpkı sahibinden izin almayan, sahibini ve işini terk eden köle misali Allah Teala nezdinde hata olarak kabul edilmiş ve şu şekilde kınanmıştır. “Zünnûn’u da hatırla. Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. Derken karanlıklar içinde, “Senden başka hiçbir ilâh yoktur. Seni eksikliklerden uzak tutarım. Ben gerçekten (nefsine) zulmedenlerden oldum” diye dua etti. Biz de duasını kabul ettik ve kendisini kederden kurtardık. İşte biz mü’minleri böyle kurtarıyoruz.”⁹⁵⁵ Yunus (a.s) da tıpkı Hz. Adem gibi yaptığından utanmış, pişman olmuş ve suçunu itiraf ederek Rabin’den af dilemiştir. Bunlar özeleştiride atılması gereken en önemli adımlardır. Yunus (a.s) kıssası, baştan sona bir özeleştirici kıssasıdır. Aynı zamanda, tövbe ve özeleştirinin bir yeniden başlama olduğunu öğreten bir kıssadır. Tövbenin ilk şartı imanı yenilemektir. Onun için Yunus (a.s) tövbesinde “La ilahe illa ente” senden başka ilah yoktur dedikten sonra yaptığı hata olduğunu itiraf ederek sorumluluğu inkârcı kavme atmamıştır. Faturayı onlara değil kendine kesmiştir. Yunus (a.s), yakarışında “Seni eksikliklerden uzak tutarım” demesiyle zımnen kendi eksikliklerini ve zafiyetlerini kabul etmiş olur. Nitekim onun sabırsızlık gösterip yeterince mücadele etmemesi bir kusurdu. Yunus (a.s)’ın bu ifadesi suçun ikrarı ve itirafı olup, meydana gelen bu kusurlarından dolayı kendini ayıplaması, özeleştirici yapması, AllahTeala’dan af dilemesi, düştüğü girdaptan kurtuluşuna ve sahil-i selamete çıkmasına vesile olmuştur.

Kur’an’da bir başka özeleştirici örneği ise, Kâlem suresinde kendilerinden söz edilen “bahçe sahipleri” bahsinde açık bir şekilde görmek mümkündür. Allah (c.c) bu konuda şöyle buyurmaktadır “Şüphesiz biz, vaktiyle “Bahçe Sahipleri” ne (yaptıkları yüzünden) belâ verdiğimiz gibi, onlara da belâ veririz.”⁹⁵⁶ Çünkü onlar hatalı bir şekilde davrandılar. Allah’ın fakirlere belirlemiş olduğu haklarını gasp

(Bkz. Halidi, Salah Abdullah, *Kur’an Öyküleri*, (Çev. Ahmet Sarkaya), 2. Baskı, Kitap Dünyası Yay., Konya 2005., II, 122)

⁹⁵⁵ Enbiya: 21/87, 88. (Ayrıca Bkz. Yunus: 10/98; Saffat: 37, 139-148; Kalem: 68/ 48-50)

⁹⁵⁶ Kalem: 68/17.

etmeye kalkıştılar. Bunun üzerine ürünlerinin helak olmasıyla cezalandırıldılar. *“Onlar uykudayken Rabbinin katından bir felâket, bostanlarını sardı.”*⁹⁵⁷ Çünkü onlar fakirleri haklarından mahru bırakmak suretiyle başlarına gelen bu felakete bizzat sebep oldular. Aralarında fısıldaşarak: *“Bugün sakın oraya hiçbir yoksul girip de karşınıza çıkmasın! (Yoksulları) engellemeğe güçleri yetermiş gibi erkenden gittiler.”* Fakat bahçeyi o halde görünce: *“Biz mutlaka yolumuzu şaşırmış olmalıyız (yanlış geldik)!”* dediler.⁹⁵⁸ Çünkü gördüklerine inanmak istemiyorlardı. Bu karşılaştıkları apaçık gerçekleri görmezden gelerek kendilerini bir nebze de olsa avutmak istiyorlardı. Bu durumda nefislerini tatmin etmek için herkesin yaptığı gibi suçlarını üzerine atabilecekleri (suçlayacakları) bir günah keçisi aradılar. Çünkü insan her şeye rağmen dolaylı da olsa nefisini temize çıkartmak istemekte ve suçunu kabul etmek istememektedir; *“Biz haksızlığa uğradık, biz mazlumuz ve mağduruz”* demeye başladılar. Başta bireysel olarak birbirlerini suçladıkları gibi daha sonra karşılıklı olarak birbirlerini kınamaya başladılar. Fakat onların bu yaptıkları onlara hiçbir fayda sağlayamadı. Sonra asıl yapmaları gereken noktaya geldiler. En sonunda suçlarını itifaf edip; *“Ey Rabbimiz! Seni noksan sıfatlardan uzak tutarız”* demeye başladılar.

Burada da tıpkı Yunus (a.s) kıssasında olduğu gibi Allah Tealay’ı noksan sıfatlardan tenzih etmekle dolaylı olarak kendi noksanlıklarını kabul etmiş oldular. Yani suçlarını kabul ettiler. *“Gerçekten biz, kendimize yazık ettik”* diyerek pişmanlıklarını dile getirip özeleştiri yaptılar. Topluca, yaptıkları hatanın farkına varıp suçlarını şöyle itiraf ettiler: İşte onların bu sözleri doğru bir tespittir. Çünkü kişinin suçunu itiraf etmesi problemin çözümü için atılması gereken ilk adımdır. Nitekim problemin onlardan kaynaklandığını, dışarıdaki herhangi bir sebepten kaynaklanmadığını anladılar. Bu durumda insanın kendi iç âlemine yönelmesi, kendi hatalarıyla yüzleşmesi, özeleştiri ve nefis muhasebesini yapması çok yerinde ve asil bir duruş olup insanın ruhi kemalatına büyük katma değeri vardır.

Yusuf (a.s.)’ın maruz kaldığı iftira olayı ve sonrasında gelişen olaylar, özeleştiri açısından değerlendirilmesi gereken başka bir hadisedir; bu olayda işlenen

⁹⁵⁷ Kalem: 68/19.

⁹⁵⁸ Kalem: 68/23-26.

ana tema, nefsin arzularına karşı dikkat edilmesi gereğidir. Çünkü insanı yaratılış gayesinden uzaklaştıran ve sonunda özeleştirici yapmak zorunda bırakan terbiye edilmemiş nefse karşı son derece uyanık ve tedbirli olmak gerekir. Nitekim Allah Teala, Hz. Yusuf'un dili üzerine şöyle beyan buyurmaktadır;

وَمَا أُبْرِيْ نَفْسِيْ اِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوْءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيْ اِنَّ رَبِّيْ غَفُوْرٌ رَّحِيْمٌ

“Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbimin merhamet ettiği hariç, **nefis aşırı derecede kötülüğü emreder.** Şüphesiz Rabbim çok bağışlayandır, çok merhamet edendir” dedi.”⁹⁵⁹

Birçok tefsirde İbni Abbas kanalıyla gelen rivâyetlere göre Hz. Yusuf, Rabbine olan sadakatine ve takva dairesinde yaşama gayretine rağmen, kendisine atılan iftira ile yaşadığı acı tecrübeden hareketle, nefsin kötülüğü emredici yönüne ve dürtüsüne işaret ederek kendisini de bu kapsamda değerlendirdiğine işaret etmektedirler. Nitekim âyetin devamında Rabbin merhameti sayesinde hem kadının hem de nefsinin bu tuzağından kurtulduğunu beyan etmektedir. Çünkü bu anlamdaki nefis, insana, Allah'ın rızasına ters düşen her türlü arzulara boyun eğdiren nefistir. Hz. Yusuf ta bir beşer olarak böyle bir riskle karşı karşıya olduğunu “ben nefsimi temize çıkarmam” deyişinden anlıyoruz. Bu tavır, kişinin kendi mahiyetini, zaafılarını, kusurlarının farkında olması, tövbe ve istiğfarla Rabbine sığınması, şahsiyetini ıslah ve ikmal etmesidir.⁹⁶⁰ Diğer taraftan Hz. Yakub'un çocuklarının yaptığı özeleştirici, toplumsal özeleştirici örneklerinden biridir. Tamamıyla kıskançlıklarından dolayı kardeşleri Yusuf'a yaptıkları kötülüklerini geçte olsa anladıktan sonra Allah (c.c)'tan utandıklarından olsa gerek, direk Allah'a yalvarmayı babalarından şöyle bir dilekte bulunurlar; “*Ey babamız! Suçlarımızın bağışlanmasını dile, bizler hiç şüphesiz suçluyuz*”⁹⁶¹ diyerek itirafta bulundular. Kul günahını samimiyetle itiraf edip tövbe ederse Allah (c.c) onu affeder.⁹⁶² Nihayetinde

⁹⁵⁹ Yusuf: 12/53.

⁹⁶⁰ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XVI, 143; Sa'lebi, V, 211; Hazın, III, 289; Mazhari, IV, 34; Savi, *Haşiyetu's-Savi Ala Tefsiru'l-Celaleyn*, Ahmet es-Savi, Daru'l-lhyau't-Turasu'l-Arabiyye, Beyrut ts., II, 247; Bekli, *Araisu'l-Beyan fi Hakaiku'l-Kur'an*, Ebi Muhammed Sadrettin Ruzbahan b. Ebi Nasr (1.Baskı), Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, II, 179.

⁹⁶¹ Yusuf: 12/97.

⁹⁶² İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IV, 410.

onlar da öyle davranıp suçlarını itiraf edip özeleştiri ile işlemiş oldukları cürümlerinin⁹⁶³ ağır yükünden kurtuldular.

Terbiye edilmemiş ve süfli arzuların kaynağı olan nefsin aşırı baskısı ve tazyiki altında olan insanın, sonsuz merhamet sahibi Rabbin merhametine sığınmadan, kendi gücüyle bununla baş etmesi mümkün değildir. Şems Suresi'nde nefse yemin ederek dikkatlerimizi bunun üzerine çeken Allah Teala, nefsinin tezkiye eden yani kötülüklerden arındıran ve temizleyenlerin kurtuluşa ereceğini beyan etmektedir. Diğer taraftan Necm Suresi 52. Âyette ise “nefsinizi temize çıkartmayın” diye de nefsi temizlemeden sanki temizmiş gibi davranmanın ve hatayı örtbas etmenin yanlışlığına işaret etmektedir. Çünkü nefsi kötü hasletlerden arındırıp temizlemekle nefsi temize çıkarmak birbirine taban tabana zıt ifadelerdir. Nefsi kötü duygulardan temizlemek ancak takva dairesinde ibadetlere devam etmek, davranışları sürekli gözden geçirip değerlendirmek ve sistemli bir şekilde nefis muhasebesi ve özeleştiri yapmakla mümkündür.

Yine başka âyetlerde insanın günah işleme potansiyeli göz önünde bulundurularak, yapılan hatalardan sonra insanın böylesi durumlarda takındığı tavırlara dikkat çekilmektedir. Zira insan çoğu zaman yaptığı hataların bedelini ödemek istemediğinden hesaba çekilmek te istememektedir. Çünkü nefis hesaba çekilmekten hoşlanmaz. Bu nedenle kimi zaman tıpkı devekuşu gibi başını kuma sokarak gerçekleri inkar etmek suretiyle hataların üstü örtülmek istenir. Kimi zaman da çeşitli savunma mekânizmaların, bahanelerin veya mazeretlerin arkasına sığınarak kendini avutmak eylemine başvurulmaktadır. Böyle bir yola başvurmak, kimseye bir fayda sağlamadığı gibi yanlışın da devam etmesine ve katmerleşmesine sebep olmaktadır.

Allah (c.c) bir kısım zayıflık belirtilerini gösterenler hakkında şöyle buyurmuştur: “Siz Allah'ın izni ile düşmanlarınızı öldürürken, Allah, size olan vadini yerine getirmiştir. Nihayet, öyle bir an geldi ki, Allah arzuladığımızı (galibiyeti) size gösterdikten sonra zaafa düştünüz; (Peygamberin verdiği) emir konusunda

⁹⁶³ Cürüm: suç, yanlışlık, kusur ve hata. Cürüm, ikinci şahısların hakkını ihlal ve gasp etmeyi içine alan kusur ve hatanın ötesinde daha büyük suçları kapsamaktadır. (Bkz. TDK Sözlük, ilgili madde)

tartışmaya kalkıştınız ve asi oldunuz. Dünyayı isteyeniniz de vardı, ahireti isteyeniniz de vardı. Sonra Allah, denemek için sizi onlardan (onları mağlup etmekten) alıyordu. Ve andolsun sizi bağısladı. Zaten Allah, müminlere karşı çok lütuflüdür.”⁹⁶⁴ Burada söz konusu olan olay Uhud Savaşıdır. Zira Uhud Savaşı’nda Müslümanlar kendilerinden ve zaferden gayet emin bir şekilde davranıp düşmanlarını küçümsemeleri ve savaşın kurallarını ihlal etmeleri, en önemlisi bir kısım Müslümanın dünya malına tamah etmeleri ve mevzileri terk edip ganimet toplamaları neticesinde ağır bir bedel ödemek zorunda kaldılar.⁹⁶⁵ Daha sonra olayın şokuyla “bu nasıl oldu, niye böyle oldu, hani Allah’ın yardımı nerede kaldı, hani biz Müslüman onlar müşrikti” v.b sorularla olayı anlamaya çalışınca “bu durum sizden yani hatalarınızdan kaynaklandı”⁹⁶⁶ mealindeki âyetle, yaşanan bu olumsuzluğun ve trajedinin asıl sebbinin dışarıdaki unsurlara bağlanmaması gerektiği aksine kendi iç kusurlarından kaynaklandığı belirtilerek dikkatler iç faktörlere çekilmiştir.

Toparlayacak olursak; Hz. Adem ve eşinin yasak ağacın meyvesini yemekle başlayan ve cennetten çıkarılmalarıyla devam eden imtihan süreci ve dünya hayatı, iyi ve kötü amellerin sergilendiği sahneler olmuştur. Hz. Adem’de olduğu gibi ilk günah insanlık için ahlaki bakımdan bir düşüş değil aksine bir yükselişi ifade etmektedir. Başka bir tabirle günahlar insanın kemalatı için araçsal bir değeri vardır. Aynı zamanda öteki canlılardan farklı olup adına “insan” denen ve özgür davranabilen, yanlışlık yapabilen, fakat yanlışlarının farkına vararak özür dileyip tövbe eden, iyiliğe yönelme bilinç ve iradesini gösterebilen bir varlık kategorisinin başlayışını da ifade etmektedir.⁹⁶⁷ Günah mefhumunu insan hayatından söküp atmak mümkün değildir. Yani günahlar ve hatalar insana has olmakla beraber insana yapışık değildirlir. Günahların ve hataların farkına varıldığında tez elden bunların kirlerinden arınmanın yoluna bakılmalıdır. Bu da ancak kişinin kendine yönelik içsel

⁹⁶⁴ Al-i İmran:3/152.

⁹⁶⁵ Not: Uhud Gazvesinde Ayneyn gediğine yerleştirilen nöbetçi okçular, düşmanın bir an bozulması üzerine Hz. Peygamber’den emir gelmeden yerlerini terk etmeleri savaşın seyrini Müslümanların aleyhine değiştirmiş ve Müslümanlardan yetmiş kişi şehit olmuştur. (Bkz. İbn Hişam, III, 154-155)

⁹⁶⁶ *أولما أصابكم مصيبة قد أصبتم مثليها قلتم أنى هذا قل هو من عند أنفسكم إن الله على كل شيء قدير*

“Düşmanınıza iki mislini verdirdiğiniz kayıp kendi başınıza gelince "Bu nereden başımıza geldi?" mi diyorsunuz? De ki: "O, kendinizdendir." Doğrusu Allah her şeye kadirdir.” (Al-i İmran, 3/165)

⁹⁶⁷ Karaman vd., II, 512.

bir düzenleme denilen yaptıklarını sorgulama, nefis muhasebesi veya özeleştirii yapmakla mümkündür.

3.4.2. Hadislerde Özeleştirii Örnekleri

Hız. Peygamber'in yaptığı tebliğ ile aktif bir şekilde başlayan İslam Tarihi, çok anlamlı, anlamlı olduğu kadar çarpıcı hadiselerle şahit olmuştur. Bu tarihin en önemli ayağı kuşkusuz Mekke'de geçen zaman dilimidir. Çünkü bu kutlu dinin temelleri bu zaman diliminde atılmıştır. Aynı zamanda İslami şahsiyetin inşa edildiği dönemdir. Bu inşa sürecinin, Allah inancından sonra en fazla vurgulanan Ahiret inancı etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Nitekim Şeddat b. Evs'ten rivâyetle Hız. Peygamber şöyle buyurmuştur: *'Akıllı kişi nefsinin kınayan ve ölümden sonrası için hazırlık yapan kişidir. Aciz kimse ise nefsin her türlü arzularına uyan ve ondan sonra Allah'tan kurtuluş bekleyendir.'*⁹⁶⁸

İnsana İslami bir şahsiyet kazandırma sürecinde tesis edilmeye çalışılan en önemli husus güzel ahlak olmuştur. Bu kapsamda güzel ahlakın önemini anlatan birçok hadis bulunmaktadır: *"Nerede olursan ol Allaha karşı gelmekten sakın. Yaptığın kötülüğün arkasından bir iyilik yap ki bu onu yok etsin. İnsanlara karşı güzel ahlakın gereğine göre davran"*⁹⁶⁹ Bu ve buna benzer hadislerde güzel ahlakın esasları ortaya konulurken başka hadislerde ise yapılan kötülüklerden dolayı tövbe etmenin gerekliliği vurgulanmaktadır: Hız. Peygamber'in *"pişmanlık tövbedir"*⁹⁷⁰ hadisi, her türlü yanlış davranıştan sonra insanın iç âleminde hissettiği mahcubiyet ve pişmanlık, kişiyi bir yandan kendine yönelik eyleme geçirirken, diğer yandan bundan ders çıkarmaya ve yanlışını güzel davranışlar sergilemek suretiyle düzeltmeye bir teşviktir. Bu durum, insana, kendisine yönelik devamlı uyanık olma bilincini kazandırmaktadır. Nitekim ümmeti için en güzel örnek olan Hız. Peygamber; *"Allah'a yemin ederim ki ben günde Allah Teala'dan yetmiş defadan çok istiğfar eder ve O'na tövbe ederim"*⁹⁷¹ derken bu gerçeğe işaret etmiştir. Bu ve

⁹⁶⁸ Tirmizi, Kıyamet: 26.

⁹⁶⁹ Tirmizi, Birr: 55.

⁹⁷⁰ Elbani, (h.n.: 6802), II, 1150.

⁹⁷¹ Nevevi, Riyasu's-Salihin, I, 34; Elbani, I, 487.

buna benzer hadislerde zikredilen sayıdan maksat tövbeye bir sınırlama getirmek olmayıp, sürekli tövbe etmenin gerekliliğine işaret etmektir.

Bu yeni din garip bir şekilde başlamıştı. İlk etapta ne kadar garip, mazlum, mağdur ve fakir insan varsa Hz. Peygamber'in etrafında toplanarak bu dini yaymaya çalışıyorlardı. Hz. Peygamber her türlü zorluğa rağmen bir yandan bu bir avuç garip ama samimi Müslümanlarla ayakta kalamaya çalışırken diğer taraftan Mekke'nin ileri gelenlerini de ikna etmeye çalışmaktaydı. Çünkü bu davanın daha geniş alanlara ve kitlelere ulaştırma sorumluluğunu üzerinde taşıyordu. Nitekim Abdullah İbn. Ömer (r.a.)'den rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurur: *"Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden mes'ulsünüz. İmam çobandır ve sürüsünden mes'uldur. Erkek ailesinin çobanıdır ve sürüsünden mes'uldur. Kadın kocasının evinde çobandır, o da sürüsünden mes'uldur. Hizmetçi, efendisinin malından sorumludur ve sürüsünden mes'uldur."*⁹⁷² Dikkat edilirse şahıs ve konuları farklı da olsa ortak payda sorumluluk anlayışıdır. Bu anlayış, özeleştiriyi besleyen ve insandan beklenen davranışları açığa çıkartan temel faktörlerden biridir. İşte bu sorumluluk anlayışıyla, Hz. Peygamber Mekke'nin ileri gelenlerini ikna etmeye çalıştığı bir esnada sahabeden gözleri görmeyen Abdullah İbn. Mektum çıkagelir ve Hz. Peygamber'e yeni din ile ilgili sorular sorar. Hz. Peygamber'in, bu ileri gelen müşriklerin İslam'a girmelerindeki aşırı arzusu bir an Abdullah İbn. Mektum'u görmesine ve sorularına cevap vermesine engel olur. Bunun üzerine âyet iner ve Hz. Peygamber'in bu davranışı eleştirilir.⁹⁷³ Hz. Peygamber bu olaydan müteessir olur ve Abdullah İbn. Mektum'la her karşılaştığında *"Ey Rabbimin beni kendisi yüzünden azarladığı kişi, söyle bana bir ihtiyacın var mı?"* diyerek bir yandan yaptığından dolayı pişman olurken diğer yandan onun gönlünü alıyordu. Ona hiçbir şekilde gönül koymuyordu.⁹⁷⁴

İslam'ın Medine devrinde her geçen gün Müslümanların yararına oluyordu. İslam toplumunun ve devletinin teşekkülünden kısa süre sonra, hicretin birinci yılı

⁹⁷² Buhari, Ahkam:1, Cuma:11, İstikraz:20, Itk: 17, Vesaya: 9, Nikah: 81; Müslim, İmaret: 20

⁹⁷³ İbn Hişam, I, 459.

⁹⁷⁴ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XXX, 32,33; Zemahşeri, IV, 688.

sonlarında İslam düşmanlarına karşı savaşmaya izin veren “cihad” âyetleri⁹⁷⁵ nazil olmuştu. Cihad âyetlerinin nazil olması, yıllardır zulme uğrayan, din düşmanlarına karşı koyma güç ve hakkına sahip bulunmayan Müslümanları çok sevindirdi.⁹⁷⁶ Müşriklere karşı yapılan ilk savaş olan Bedir Savaşı’nda cereyan eden ve konumuz açısından önem arz eden birkaç hadiseye değineceğiz;

Ashabdan Hubab ibn el-Munzir, Bedir Savaşı’nda harp tekniği (sevku’l-ceyş) bakımından Hz. Peygamber’in yanlış bir mevki tuttuğunu görmüş ve ona, bu halin Allah’ın emri neticesi mi yoksa kendi tercihi mi olduğunu sormuştur. Allah’ın emri olmadığı kendi tercihi olduğu cevabını alınca da, düşmana en yakın kuyunun işgal edilmesi ve diğer kuyuların kapatılmasını tavsiyesinde bulunmuştur. Bu fikri beğenen Hz. Peygamber de kararını değiştirerek Hubab’ın dediğini yapmıştır.⁹⁷⁷

Bedir Savaşı’nda alınan esirlerin durumu Müslümanlar arasında tartışma konusu olmuştur. Çünkü alınan esirler arasında Hz. Peygamber’in amcası Abbas, damadı Ebü’l-As, Hz. Ali’nin kardeşleri Akil ve Nevfel gibi Müslümanların çok yakın akrabaları ve Esved b. Amir ve Abd b. Zem’a gibi saygın Kureyşliler de bulunduğu yetmiş esir vardı. Bunlara ne yapılacağı ile ilgili henüz vahiy gelmemişti. Hz. Peygamber ashâbı topladı.⁹⁷⁸

-Allah sizi Kureyş’e galip etti, zafere erdiniz. Şimdi esirler hakkında ne yapmak istersiniz? dedi.

H. Ebubekir, fidye alınmasının Müslümanlar için iktisadi açıdan yararlı olacağını belirtti.⁹⁷⁹ Bedir Savaşı’nda alınan esirlerin özgürlüklerine kavuşmaları için ödeyecekleri dört bin dirhemlik kurtuluş fidyesi, Medine Devleti’nin yapılanmasında, çeşitli kurum ve kuruluşlarını yerleştirmesinde, Müslüman

⁹⁷⁵ Hac: 22/39-40 (Bu ayet (39), hicretten sonra birinci yılın Zil-Hicce ayında savaşmaya verilen iznin yer aldığı ilk Kur’an ayetidir. Daha sonra H. 2. yılın Recep ve Şa’ban ayında Bakara Suresi’nin 190, 191, 193, 216 ve 244. ayetleriyle de savaş emri verilmiştir. Bkz. Mevdudi, III, 371)

⁹⁷⁶ Hizmetli, 326.

⁹⁷⁷ İbn-i Hacer, Ebu’l Fazl Şihabuddin Ahmed bin Ali bin Muhammed el-Askalanî, *el-İsabe fi Temyizi’s-Sahabe*, Müellif; Ahmed b. Ali. (Tah. Ali Muhammed el Bücavi), Darülcil Yay., Beyrut, h.1412 (1991), Köksal, II, 27; İbn Hişam, II, 320; Taberi, *Camiu’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, II, 144.

⁹⁷⁸ Suruç, II, 48.

⁹⁷⁹ Çakan, 486; Suruç, II, 49.

toplumun güçlenmesinde oldukça etkili olacağı düşünülüyordu. Müslümanların mali durumu düzelecekti.⁹⁸⁰

Hz. Ömer ise, “...bunlar seni yalanladılar, yurdundan çıkardılar, seninle savaştılar. Bana yakınlarımı ver boyunlarını vurayım. Ali'ye kardeşi Akil'i teslim et, öldürsün. Hamza'ya kardeşi Abbas'ı ver, öldürsün. Böylece bilinsin ki bizim kalbimizde müşriklere karşı sevgi diye bir şey yoktur...” dedi.⁹⁸¹ Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir'in görüşüne uydu. 4 bin dirhem fidye ücreti getirenin serbest bırakılacağını ilan etti.⁹⁸² Çünkü Ebu Bekir, esirlerin er geç Müslüman olabilmeye ihtimalleri olduğu için, serbest bırakılma taraftarıydı.⁹⁸³ Esirlerin mali durumlarına göre fidye miktarı tayin olundu. Ödeyen hürriyetine kavuştu. Ödeyemeyen ise on Müslüman çocuğa okuma-yazma öğretmekle kurtuldu.⁹⁸⁴

Bu ve buna benzer olaylarda görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'in ilahi vahye dayanmayan tasarrufları daima tartışmaya açık tutulmuştur. Hz. Peygamber, vahiy almadığı meselelerde bazen kendi kanaatine ve zahire göre, bazen de istişareye göre hüküm vermiştir. Bu sahada her sahabenin fikir beyan etme hürriyeti bulunmaktaydı. Esirlerle ilgili verilen bu karar da istişare ile alınmıştı. Fakat istişare ile alınan kararlar her zaman doğru olmayabilirdi. Nihâyet âyet inince durum değişmişti: “Yeryüzünde savaşırken düşmanı yere sermedikçe esir almak hiçbir peygambere yaraşmaz. Geçici dünya malını istiyorsunuz. Oysa Allah ahireti kazanmanızı ister. Allah güçlüdür, hakimdir. Artık elde ettiğiniz ganimetlerden helal ve hoş olarak yiyin. Allah'tan korkun. Şüphesiz ki Allah, çok affedici, çok esirgeyicidir.”⁹⁸⁵ Bu âyetler inince Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir'in gelen vahyin etkisiyle titreyerek⁹⁸⁶: “...Eğer azap gelseydi, Ömer ile Sad b. Muaz'dan başka

⁹⁸⁰ Hizmetli, 332.

⁹⁸¹ Suruç, II, 49.

⁹⁸² Müslim, Cihad: 58; Tirmizi, Cihad: 34; Vakidi, *Meğâzi*, I, 105-111; İbn Hişâm, *es-Sire*, II, 316.

⁹⁸³ Lings, 214.

⁹⁸⁴ İbn Sad, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kâtib el-Hâşimî el-Bağdâdî, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut 1978, II, 22.

⁹⁸⁵ Enfal: 8/67-69.

⁹⁸⁶ Lings, 214.

kurtulan olmazdı”⁹⁸⁷ diyerek istişare ile de olsa alınan bu kararın yanlışlığına işaret etmiş ve bir nevi özeleştiride bulunmuştur.

Hz. Peygamber’in hayatında bu konuya örnek olabilecek üçüncü olay münafıkların reisi Abdullah b. Übey b. Selûl’un cenaze namazını kıldırmasıdır. Abdullah b. Übeyy, Medine (Yesrib) halkından olup Hazrec kabilesine Mensuptu. Medine’ye İslâm gelmeden önce kendi kabilesi arasında şeref ve itibar sahibi bir zat idi. Hazrec kabilesinin ileri gelenleri onun reisliğinde ittifak etmiş ve ilk kez Evs ve Hazrec kabileleri, böyle bir kimsenin liderliğinde birleşmişlerdi. Halkın güvenine mazhar olan Abdullah b. Übeyy, Medine halkının genelini ilgilendiren hususlarda da söz sahibi idi. Onun içinde yer almadığı ve özellikle de hayır dediği bir anlaşmanın geçerli olması çok zordu.⁹⁸⁸

Hz. Ömer’den alınan bir rivayete göre; “Abdullah b. Ubeyy öldüğünde, Resulullah (s.a.v.) cenaze namazını kıldırması için çağrıldı. O da kalkıp gitti. Onun başucunda namaz kılmayı murad eder olduğu halde durduğu zaman, yer değiştirdim ve onun göğsü hizasında durdum ve şöyle dedim:

- Ya Resulullah, Allah’ın düşmanı Abdullah b. Übeyy b. Selul’e mi namaz kılıyorsun? ki o şu günde de şöyle söyleyen kimsedir, onun günlerini sayıyordum.⁹⁸⁹ Resulullah (s.a.v.) tebessüm ediyordu. Nihâyet tekrarladığım zaman bana şöyle dedi:

- Ey Ömer! Geri dur! Çünkü ben muhayyer kıldım ve bunu seçtim.

Sonra Resulullah (s.a.v.) onun üzerine cenaze namazını kıldı ve cenazesıyla birlikte yürüdü. Defin işlemleri bitinceye kadar kabrinin başında durdu. Çok geçmeden münafıklar üzerine namaz kılmayı yasaklayan tövbe suresinden iki âyet nazil oldu. Bu âyette Allah şöyle buyurdu: “*Onlardan ölen kimsenin namazını sakın kılma, mezarı başında durma. Çünkü onlar Allah ve peygamberini inkâr ettiler fasık*

⁹⁸⁷ Köksal, II, 196.

⁹⁸⁸İbn Hişam, II, 234-235; Tevhid Bakan, “Hz. Peygamber’in Abdullah B. Übeyy’in Cenâze Namazını Kılması”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sayı: 39, 211-240.

⁹⁸⁹ Doğrul, V, 208.

olarak öldüler.”⁹⁹⁰ Resulullah (s.a.v.) de bundan sonra vefat edinceye kadar hiçbir münafık üzerine cenaze namazı kılmadı.⁹⁹¹

Resulullah’ın fedakâr dava arkadaşları, anlam veremedikleri Hz. Peygamber’in münafıkların reisi Abdullah b. Übeyy’in namazını kıldırması olayına karşı itirazlarını açık yüreklilikle ifade etmişlerdir. Hz. Peygamber de bunu anlayışla karşılamış ve bunun gerekçelerini şu şekilde anlatmaya çalışmıştır; “*gömleğimi kefenlenmesi için ona vermem ve cenaze namazını kılmam Allah’tan ona verilecek azabı engellemeyecektir. Ancak ben, bu hareketimle onun kavminden (Hazrec) bin kişinin İslam’a girmesini umuyorum*”⁹⁹² demek suretiyle durumun nazikliğini ve asıl maksadını ortaya koymuştur.

Hz. Peygamberin aynı toplumda yaşayan herkese iyi muamelede bulunduğu bilinen bir gerçektir. Allah Resulü toplum bireyleri arasında bir ayırım gözetmediği gibi, kendisine karşı olumsuz davranışlarda bile affetme yolunu tercih ederdi. O’nun böyle davranmasındaki amacı, toplum bireyleri arasında birlik, beraberlik ve dayanışma ruhunu sağlamlaştırmak, insanları bir araya getiren dinamikleri her zaman canlı tutmak, İslam’a mesafeli duranların gönüllerini kazanmak, Müslümanlara ve İslam davetine karşı olumsuz hareketleri önlemektir.⁹⁹³ Hz. Peygamber’in böyle davranması ilk etapta toplum kesimleri tarafından yeterince anlaşılmasa da daha sonraki süreçte Resulullah’ın haklılığı ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı olacak ki, ilk başta Resulullah’a karşı çıkan Hz. Ömer daha sonra “*Resulullah’a karşı gösterdiğim cüretimden dolayı kendim şaşırımdım. Allah ve Resulü en iyisini bilir. Allah’a yemin olsun ki, kısa bir süre sonra ilgili âyetnazil oldu*”⁹⁹⁴ demek suretiyle kendine yönelik değerlendirmelerde bulunarak bir nevi özeleştiride bulunmuştur.

⁹⁹⁰ Tövbe: 9/84.

⁹⁹¹ İbn Hişam, IV, 283; Vakıdı, III, 1059.

⁹⁹² Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, V, 257.

⁹⁹³ İbn Sa'd, II, 65; Arslan, 102.

⁹⁹⁴ İbn Hişam, IV, 283; Buhari, Cenaiz: 85.

3.4.3. Sahabe Hayatında Özeleştiri Örnekleri

Her biri gökteki bir yıldız gibi olan Sahabe-i Kiram, vahyin nüzul ortamına şahit olmaları ve Hz. Peygamber'in terbiyesinden geçmeleri nedeniyle İslam'ı en güzel bir şekilde yaşayan örnek nesil olmuştur. Buna rağmen beşer olmaları nedeniyle zaman zaman kendilerinden sadır olan hatalarını büyük bir olgunlukla kabul edip nefis muhasebesi yaptıkları görülmektedir. Nitekim Hz. Ömer şöyle demiştir: “Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz. Amelleriniz teraziye konup tartılmadan siz amellerinizi tartınız. Hiçbir şeyin gizli kalmayacağı o büyük gün için kendinizi hazırlayın.”⁹⁹⁵

İnsanlar birbirlerinden farklı karakterlere sahiptirler. Bu durum dört büyük halifede açık bir şekilde görülmektedir. Hz. Ebubekir daha soğukkanlı, Hz. Ömer daha sert mizaçlı, Hz. Osman daha yumuşak karakterli iken Hz. Ali'nin daha bilge ve cesur olduğunu görüyoruz. Başta dört halife olmak üzere sahabenin önde gelenleri, eleştirilerde buldukları gibi kendilerine yöneltilen eleştirilere de değer verip özeleştiri ile gereğini yapmışlardır. Sözgelimi Hz. Ebubekir halifeliğin ilk hutbesinde Müslümanlara şöyle hitap etmiştir:

-Ey İnsanlar! Ben sizin üzerinize veli kıldım, hâlbuki sizin en hayırlınız değilim. Eğer iyilik yaparsam bana yardımcı olunuz. Eğer kötülük yaparsam beni doğrultunuz. Doğruluk emanettir, yalan hıyanettir. Zayıfınız hakkını alıncaya kadar bana göre kuvvetlidir. Kuvvetliniz de inşallah hakkı ondan alıncaya kadar zayıftır.⁹⁹⁶ Hz Ebubekir, kendisine tevdi edilen hilafet görevinin bir emanet ve ağır bir yük olduğunun farkındadır. Bu ağır görevi tek başına yapamayacağını, Müslümanlar'ın desteklerine özellikle uyarılarına ihtiyaç duyduğunu vurgulamaktadır. Şimdiki gibi ben yaptım oldu demiyor. Hata yapma ihtimalini göz önünde bulundurarak, Müslümanların da bu konuda inisiyatif almalarını tavsiye ediyor.

Hz. Ömer minberde, boşanan kadına dört yüz dirhemden fazla mehir vermeyi yasakladığında, bunu duyan Kureyşli bir kadın Hz. Ömer'e gelir ve şöyle itirazda

⁹⁹⁵ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, I, 134.

⁹⁹⁶ İbn Hişam, IV, 406.

bulunur: Allah Teala “Eğer bir zevceyi bırakıp da başka bir zevce almak isterseniz öbürüne yüklerle (mehir) vermiş olsanız bile içinden bir şey almayın”⁹⁹⁷ buyurarak bize bu hakkı veriyor da, Ömer bu hakkımızı engelliyor öyle mi?” Bu söz üzerine Hz. Ömer şöyle der: Bir kadın doğruyu bildi, Ömer ise hataya düştü⁹⁹⁸ demek suretiyle özeleştiride bulunmuş ve önceki kararından vazgeçmiştir. Bu hadisede kadın sahabenin çekinmeden Hz. Ömer’i eleştirmesi ve hakkını araması, diğer taraftan Hz. Ömer’in bu eleştiriyi anlayışla karşılaması ve özeleştiril bir yaklaşımla niyetinden vazgeçmesi takdire şayan bir durumdur.

Bir başka örnek Hz. Ali’den: Hz. Ali “ümmü’l-veled”⁹⁹⁹’in satılabileceği yönünde yeni bir görüşe meylettiğini ifade edince, Abide b.Amr es-Selmani ona şöyle der: “Topluluğun görüşüne uygun olan görüşün, bizce, tek başına kaldığın görüşten daha güzeldir.” Arkadaşlarının görüşlerine değer veren Hz. Ali, bu uyarıyı ve eleştiriyi dikkate alarak yeni görüşünden vazgeçti.¹⁰⁰⁰ Görüldüğü gibi başta dört büyük halife olmak üzere Selef-i Salihin denilen Asr-ı Saadetin manevi önderlerinin olaylar karşısındaki tutumlarını incelediğimizde, onların, büyük sıkıntılara maruz kalacaklarını bilseler bile, hak ve hakikat uğruna, doğruluğuna inandıkları şeyi söylemekten ve yapmaktan çekinmediklerini görüyoruz. Dolayısıyla halifelerin dışında diğer sahabe hayatında da özeleştiriyeye dair birçok örnek vardır. İşte onlardan birkaçı:

Bunların içinde en çarpıcı olanı Tebuk Seferi’ne katılmayan Kab b. Malik, Hilal b. Umeyye ve Mürare b. Rebi’in kıssalarıdır. Bu sahabeler savaşa katılmamakla büyük bir hata yaptıklarını anladıklarında İslam ordusu çoktan Medine’den ayrılmıştı. Bu durum onları strese sokmuş ve vicdan azabı çekmelerine sebep olmuştur. Bu konuyu ele alan ayetlerde değinildiği gibi geride kalanlar (*el-Muhallefun*) olarak tabir edilen bu samimi Müslümanlar, savaştan sonra Müslümanların boykotlarına maruz kalmış, neredeyse dışarıya çıkamaz veya dışarı çıktıklarında ise evlerine gidemez olmuşlardır. Fakat onların samimiyeti ve

⁹⁹⁷ Nisa: 4/20.

⁹⁹⁸ Şaban Zekiyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (Trc. İbrahim Kafi Dönmez), Ankara 2007, 113.

⁹⁹⁹ Ümmü’l-veled: Efendisinden çocuk doğuran cariyedir demektir.

¹⁰⁰⁰ Zekiyüddin Şaban, 113.

sarsılmaz imanları, yaptıkları bu hatanın düzeltme çaresinin yine Allah Teala'nın merhametine sığınmada olduğunu onlara telkin ediyordu. O sahabelerden biri olan Kab b. Malik'in Hz. Peygamber'in huzurunda yaptığı itiraf konumuz açısından son derece manidardır;

“Resulullah Medine'den ayrıldıktan sonra halkın arasına çıkınca gördüğüm bir husus beni üzmeye başladı; çarşı-pazarda benim gibi kalanlar meyanda gördüklerim ya münafık damgasını yemiş olanlardı veya zayıflıkları sebebiyle Cenab-ı Hakk'ın mazur addettiği kimselerdi.”¹⁰⁰¹

Kab b. Malik, çarşı-pazar dolaşırken gördüğü manzara karşısında endişeye kapılmış, erkenden vicdan azabı çekmeye başlamış ve savaşa katılmamakla büyük bir hata yaptığının farkına varmıştır.¹⁰⁰² Olayı kendisinden dinlemeye devam edelim;

“Resulullah'ın gelmesi yaklaştı dendiği zaman benden yanlış düşünceler zail oldu. İyice anladım ki, hiçbir yalan beni kurtaramaz. Doğruyu söylemeye karar verdim. Derken Resulullah ve ashabi bir sabah Medine'ye geldiler.”

O'nun bu asil duruşu ve herşeye rağmen yalan söylememe kararlılığı, münafıklıktan ne kadar nefret ettiğini ve imanındaki samimiyetini göstermektedir;

“Evet, ey Allah'ın Resülü! Ben senin değil de dünya ehlinde bir başkasının yanında oturmuş olsaydım, inandırıcı bir özür söyleyip, mutlaka öfkesini gidererek yanından ayrılırdım. Çünkü Allah bana yeterli bir ifade gücü vermiş bulunmaktadır. Ancak, Allah'a kasem olsun kesinlikle inanıyorum ki, bugün sizi, benden razı kılacak bir yalan söylesem çok geçmeden Allah sizi bana öfkeli edecektir. Size doğruyu söylesem bana kızacaksınız. Ama ben de o hususta Allah'tan af dilerim. Gerçeği söylüyorum, kasem olsun hiçbir özürüm yoktu. Vallahi başka hiçbir vakit, sizden geri kaldığım zamanki kadar güçlü ve zengin değildim.”¹⁰⁰³

Bunun üzerine Hz. Peygamber onun ve diğer iki sahabe hakkındaki kararı Allah'a bırakarak beklemelerini, bu arada Müslümanlardan onlarla konuşmamalarını tembih ederek huzurdan ayrılımlarına müsaade etmiştir. Bu bekleme suresi tam elli

¹⁰⁰¹ Zühri, 97.

¹⁰⁰² Suruç, II, 544.

¹⁰⁰³ Vakıdi, III, 232; Nevevi, Riyasu's-Salihin, I, 50.

gün sürmüş, bu arada bu sahabeler büyük bir strese girmiş ve vicdan azabı çekmişlerdir. Bu durumu yine Kab b. Malik'ten dinleyelim:

*“Öyle ki yeryüzü bana yabancılaştı. Dünya önceden bilip tanıdığım dünya olmaktan çıktı.”*¹⁰⁰⁴ Bu ifade onların ruh halini göstermesi açısından son derece manidardır. Nihayet sıkıntılı geçen ellinci günün sabah namazından sonra Sel' dağı üzerinden birinin yüksek sesle: “Ey Ka'b bin Malik, müjde!” dediğini işiten Ka'b bin Malik, secdeye kapanır ve o gün başka bir elbisesi olmamasına rağmen üzerindeki elbisesini çıkararak müjdeyi getirene hediye olarak verir.¹⁰⁰⁵ Nihayet onların affedildiğini bilidiren aşağıdaki ayet gelince yaşadıkları bu sıkıntılı günler bitmiş oldu:

*“Savaştan geri kalan üç kişinin de tövbelerini kabul etti. Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıktıkça sıkılmış, böylece Allah'(ın azabı)ndan yine O'na sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski hâllerine) dönsünler diye, onların tövbelerini de kabul etti. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul eden ve çok merhamet edendir.”*¹⁰⁰⁶ Allah (c.c.), insanları sergiledikleri çeşitli olumsuz davranışları nedeniyle eleştiriye tabi tutarken tövbe kurumuyla onlara özeleştiri yapma fırsatını vermiştir.

Tebük savaşından geri kalan mü'minlerin Allah (c.c.) ve Hz. Peygamber tarafından kınanmaları, kınamadan sonra yaşadıkları stres ve af yoluyla kendilerine özeleştiri fırsatı verilmesi Hz. Peygamber döneminde yaşanan bu konuya dair bariz bir örnektir. Bu durumda söz konusu Müslümanların yaşadığı stres ve iç huzursuzluk, bu konu ile ilgili hissettikleri derin pişmanlığın göstergesidir. Bu pişmanlığa sebep olan hatalarını tıpkı bazı münafıkların yaptığı gibi geçersiz bazı mazeretlerin arkasına sığınarak örtbas edebilirlerdi. Amma yapmadılar. Nitekim Allah'ın gazabına uğrayacaklarını anladıklarında, bundan kurtulmak için yine

¹⁰⁰⁴ Buhari, Vesaya: 16, Cihad: 103, Menakıb: 23, Meğazi: 3,78, Tefsir, Berae:17, 18, 19, Eyman: 24, Müslim b. Haccac Ebu Hüeyin, el-Camiu's-sahih, Darü'l-Hadis, (1. Baskı), Beyrut 2003; İmam Nevevi, *Riyazu's-Salihin*, (Trc. Abdülvehhab Öztürk), Kahraman Yay., İstanbul 2016, I, 43-52.

¹⁰⁰⁵ Nevevi, *Riyazu's-Salihin*, I, 52.

¹⁰⁰⁶ Tövbe: 9/118.

Allah'tan başka sığınılacak bir yer olmadığını anlayarak tövbe ettiler.¹⁰⁰⁷ Yine, yaptıkları hatanın dışarıdaki her hangi bir sebepten değil kendi kusurlarından kaynaklandığını kabul edip Allah (c.c)'tan af dileyerek, bu davranışlarıyla sonraki nesiller için örnek oldular. Asr-ı Saadette yaşanan ve yukarıdakiler gibi özeleştiriyeye örnek olabilecek hadiselerden birkaçı da şöyledir:

Ebü Nüceyd İmrân ibn Husayn el Huzâî (r.a)'den rivâyet edildiğine göre: Cüheyne kabilesinden zina ederek gebe kalmış bir kadın Peygamber (s.a.v)'in huzuruna geldi ve: Ya Rasulallah cezayı gerektiren bir suç işledim, cezamı ver dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v) kadının velisini çağırttı ona: *"Bu kadına iyi davran doğum yapınca bana getir"* buyurdu. Adam Hz. Peygamber'in emrettiğini yaptı, kadın doğurup Hz. Peygamber'e getirilince kadının elbisesinin sıkıca bağlanmasını emretti ve Hz. Peygamber'in emriyle kadın taşlandı. Hz. Peygamber de cenaze namazını kıldı. Bunun üzerine Ömer (r.a) Ya Rasulallah zina etmiş bir kadının namazını mı kılıyorsun? deyince Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: *"O kadın öyle bir tövbe etmiştir ki, onun tövbesi Medine halkından yetmiş kişiye dağıtulsaydı hepsine bol bol yeterdi. Sen Allah Teala'nın rızasını kazanmak için can vermekten daha iyi bir şey biliyor musun?"*¹⁰⁰⁸ Kadının bu tavrı ve Hz. Peygamber'in bu yaklaşımı, kişisel gelişim ve ahlaki olgunlaşma için son derece önem arzeden özeleştiriyeye bir örnektir. Kadın bu tavrıyla benliğinden uzaklaşarak içsel bir düzenleme yapmış, yaptığı hatasını itiraf ederek arınmayı tercih etmiştir.

Yine başka bir rivâyette Hz. Peygamber'in kâtibi Hanzala İbnu'r-Rebî el-Esedî (r.a) anlatıyor: Birgün Hz. Ebu Bekirle karşılaştık. Bana:"Nasılsın?" diye sordu.

- "Hanzala münafık oldu" dedim.

- "Sübhanallah, sen neler söylüyorsun?" diye şaşırıldı. Ben açıkladım.

- "Hz. Peygamber'in huzurunda olduğumuz sırada bize cennet ve cehennemden söz edilir, sanki gözlerimizle görmüş gibi oluruz. Oradan ayrıлып çoluk

¹⁰⁰⁷ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XIV, 543; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, IV, 229; Sabuni, I, 484.

¹⁰⁰⁸ Müslim, *Hudûd*: 24; Nevevi, *Riyazu's-Salihin.*, I, 56.

çocuğumuza, bağ- bahçemize karışınca çoklukla unutup gidiyoruz". Hz. Ebu Bekir de:

- "Allah'a yemin olsun ben de aynı şeyi hissediyorum" dedi. Beraberce Hz. Peygamber'e gittik ve bu durumu açtık. Bize:

- "Nefsimi kudret elinde tutan Zat-ı Zülcelâl'e kasem olsun siz, benim yanımdaki hâli dışarda da devam etirip (cennet ve cehennemi) hatırlama işini koruyabilmeniz melekler sizinle yataklarınızda ve yollarda müsafaha ederdi. Fakat ey Hanzala, bazan öyle bazan böyle olması normaldir (münâfıklık değildir)" dedi ve (son cümleyi üç kere tekrarladı)"¹⁰⁰⁹ Sahabenin bu hassasiyeti sarsılmaz imanlarından kaynaklanmaktadır. Böylesi durumlarda, benliklerinden sıyrılarak rahatlıkla nefis muhasebesi ve özeleştiri yaptıkları görülmektedir.

Fakih sahabelerden Üveymir ibn Malik (ebüdderda), bir şahsın hatasından dolayı insanlar tarafından ayıplanıp aşağılandığını görünce onlara şöyle seslenmiştir: "Bu adam bir kuyuya düşmüş olsaydı siz, onu çıkarmak istemez miydiniz" diye sormuş, insanlar da "Evet, çıkarmak isterdik" deyince, Ebüdderda hazretleri, "Öyleyse onu ayıplamayın, o din kardeşinize sövmeyiniz. Aynı hataya düşmediğiniz için Allah'a şükrediniz" demiş. "Sen ona buğz etmez misin" diye sorulmuş, buna karşılık Ebüdderda: "Ben onun yalnız yaptığı fenalığa buğz ederim. O, bu fenalığı terk edince yine benim kardeşimdir" diye cevap vermiştir.¹⁰¹⁰ Görüldüğü gibi İslami eleştirel anlayışa göre asıl problem kişi veya kişiler değil kişilerin sergilemiş olduğu davranışlardır.

Bir defasında, Hz. Bilâl-i Habeşî ile münakaşa eden Hz. Ebû Zer tartışma sırasında Hz. Bilâl'e, "siyah kadının oğlu" demişti. Olay duyulunca cahiliye dönemine ait bu tavra Hz. Peygamber çok kızmış ve Hz. Ebû Zer'e: "*Ey Ebû Zer! Onu annesinin renginden dolayı ayıpladın hâ! Demek sende hâlâ cahiliye kalıntısı var*"¹⁰¹¹ diyerek onu azarlamıştı. Bunun üzerine Ebu Zer başını mescidin eşliğine koyarak "Bilal siyah ayağıyla yanağıma basıp çiğnemedikçe, vallahi başımı yerden

¹⁰⁰⁹ Müslim, Tövbe: 12, (2750); Tirmizi, Kıyamet: 60.

¹⁰¹⁰ Bilmen, *Hukuki İslamiye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, I, 353.

¹⁰¹¹ Buhari, İman: 22; İtk: 15; Edeb: 44; Müslim, Hibât: 40.

kaldırman” diyerek pişmanlığını dile getirmiştir. Bilal ise, yerden Ebu Zer’i kaldırır, “*bu yüz basılmaya değil, öpülmeye layıktır*” diyerek onu bağrına basar. Görüldüğü gibi Hz. Peygamber’in en seçkin arkadaşları bile zaman zaman yanlış yapabiliyorlar. Ama bu yanlışlarında ısrar etmiyorlar. Zira biliyorlar ki, hatadan dönmek fazilettir, hatada ısrar etmek ise o hatadan daha büyük bir hatadır.¹⁰¹² Çünkü hata, bir anlık dalgınlık, unutma veya bilmemezlikten kaynaklanmaktadır. Hatada ısrar ise bile bile kasten yapılan bir eylemdir. Nitekim Ebu Zer, bir yandan özeleştiril bir yaklaşımla; hatasını kabul ederek, hataya karşı tavır alarak ve hatayla kendi arasına mesafe koyarak içsel bir düzenleme yapmış, diğer yandan kalbini kırdığı Hz. Bilal’den özür dileyerek dışsal bir düzenleme yapmıştır. İşte özeleştiriden kastedilen mana ve amaç bundan ibarettir.

Her birisi gökteki bir yıldız gibi olan Sahabe-i Kiram’ın Hz. Peygamber’den almış oldukları terbiyenin gereği olarak bireysel ve toplumsal ilişkilerinde Allah rızasını esas alarak Müslümanlara örnek olmuşlardır. Ancak sahabe de olsa Hz. Peygamber’den başkasının masumiyeti yoktur. Onlardan hiçbirisinin böyle bir iddiası da yoktur. Beşeri özelliklerinden dolayı, yaptıkları icthatlarda yanılma ihtimalleri mevcuttur. Başta dört büyük halife olmak üzere bütün sahabe bunun farkında olarak, her zaman eleştiriye açık olduklarını beyan ederek yeri geldiğinde hatalarını kabullenmiş, bundan dolayı tövbe ve istiğfarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda sahabe hayatında bireysel ve toplumsal düzeyde özeleştiriyeye örnek olabilecek birçok uygulamayı bulmak mümkündür.

3.5. KUR’AN’DA ÖZELEŞTİRİYİ KOLAYLAŞTIRAN FAKTÖRLER

Özeleştirisi, hayat boyu devam eden, öze dönük bir değerlendirme faaliyetidir. İnsanın bu değerlendirmedeki asıl gayesi, kendisini geliştirme ve kemale erdirmedir. Bilindiği gibi, bir şeyin gayesi en başta düşünülür fakat en sonda meydana gelir. Dolayısıyla kişisel gelişim ve kemale erme uzun soluklu bir süreçtir. Bu süreçte kişinin kendine yüklediği anlamın gerçekçi olması ve kendine karşı objektif olması, bu gayenin gerçekleşmesini kolaylaştırmaktadır.

¹⁰¹² Eren, Şadi, *Kardeşlik Felsefemiz*, Selsebil Yay., İstanbul 2013, 53.

Tüm peygamberlerin ortak dini olan İslam, temel ilke ve prensipler üzerinde kurulu olup özü itibariyle insanı inşa etme projesidir. İçinde her şeyin apaçık açıklandığı Kur'an-ı Kerim'de bu projenin evrensel ilkelerini görmek mümkündür. İslami şahsiyetin oluşmasında bu ilkelerin katma değeri pek büyüktür. Bu ilkeler teorik olmanın ötesinde, pratiği olan ve yaşamsal değeri olan, bireysel hayatı düzenlediği gibi toplumsal hayatın da olmazsa olmazlarıdır. Bu ilkeler; tevhid ilkesine bağlı sağlam bir iman, ihlase dayalı salih ameller ve adalete dayalı bir yaşam tarzı olarak özetlenebilir.

Kıyamet suresinde insanın bir damla sudan yaratıldığı ve Allah'ın kudretiyle gelişip büyütüldüğü belirtilerek insanın yaratılışına dikkat çekilmektedir. Böylelikle özü bir damala sudan olan ve sahip olduğu tüm imkanları Rabbine borçlu olduğu gerçeği kendisine hatırlatılmaktadır. Bu çerçevede Rabbe karşı sorumluluğu hatırlatılarak, O'na karşı daha dikkatli olma bilinci yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu bilinci yakalamış olan kişinin kendine ve çevresine bakışı gerçekçi olması ve haddini bilmesi beklenir. Birçok tasavvuf kitabında hadis olarak bilinen "kendini bilen Rabbini bilir" ifadesi; Rabbisinin azametine karşılık kusurlarının farkında olan kişinin haddini aşmayacağı gerçeğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu bilinçle hareket eden kişinin kendine yönelik değerlendirmeleri daha sağlıklı ve davranışlarına yöneltileceği değerlendirmelerin de daha gerçekçi olması beklenir.

Yukarıda özet olarak açıkladığımız temel ilkeler aynı zamanda dini bilinci de geliştirmektedir. Dini duyarlılığın temel göstergelerinden biri olan takva dairesinde yaşamak, nefsin gayrimeşru isteklerini engelleyen kontrol mekanizmasını işler hale getirecektir. Bu yüzden otokontrol mekanizmasını çalışır hale getirenler hatalarını görmeleri ve telafi etmeleri daha kolaydır. Meydana gelen yanlışları telafi etmek için manevi yönden arınmayı ısrarla tavsiye eden Allah (c.c) ve Hz. Peygamber, bunun yapılaş usulünü gerek âyetlerde gerekse hadislerde yaşanmış örneklerle açıklamaktadırlar.¹⁰¹³ Daha çok nefsin olumsuz arzularına yönelik ve kişisel gelişimi esas alan bu arınma eyleminde özeleştiri yapmak hayati öneme sahiptir. İnsanın kendisini geliştirmenin en etkili yöntemi olan özeleştirmenin, tabiatı gereği zor ve

¹⁰¹³ "فَدَا فَاحَ مِنْ رُكْبَتَيْهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيْتَهَا" ...nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir." (Şems, 91/9-10)

sancılı bir eylem olması hasebiyle, bunu kolaylaştıran faktörleri burada incelemeye çalışacağız.

3.5.1. Bireysel Faktörler

3.5.1.1. İçsel Bütünlük

İnsanın içsel bütünlüğünü sağlayan ve hayatına anlam katan temel unsurların başında iman ve imanın dışı yansıyan boyutu olan salih amel gelmektedir. İman kelime olarak; “bilmek, inanmak, şüphe götürmez bir şekilde ikna olmak ve karşısındakine güven vermek, güven içinde olmak demektir.¹⁰¹⁴ Terim olarak iman genellikle “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” diye tanımlanır.¹⁰¹⁵ Böylece söz konusu tasdik ile kalb huzur ve sükuna, güven ve emniyete kavuşur, rahata erer.¹⁰¹⁶ İman, akıl ve sağduyu temelinde gerçekleştiği için, kör bir teslimiyeti ve taklidi dışlar.¹⁰¹⁷ Kişinin inancı çeşitli yollarla insanın zihinsel hayatını birleştirir ve ona egemen bir merkez verir. Bu merkez, insanın kişisel hayatının bütün öğelerini; bedensel, bilinçaltı, bilinç ve ruhsal öğelerini birleştirir, kişiliğe derinlik, yön ve birlik kazandırır.¹⁰¹⁸

İman, mahiyeti itibarıyla birbiriyle bağlantılı birçok boyuttan teşekkül eder. Bu boyutların ahenkli ve uyumlu bir şekilde bir araya gelmesinden mutlak manada olgun, bütün iman oluşur. En genel anlamda iman iç (psikolojik) ve dış (fizyolojik) olmak üzere iki boyuttan meydana gelir. Psikolojik boyut zihinsel, duygusal ve iradi unsurların bir araya gelmesiyle teşekkül eder. Duygusal unsurların içeriği ise, sıdk, sevgi, korku (takva), fedakârlık, tam bir teslimiyet, ihsan (murakebe), ihlas, yakın, güven gibi olgularla doludur. Dil ile ikrar ve amel ise, imanın dışı yansıyan

¹⁰¹⁴ İbrahim Mustafa vd., I, II, 56; Karagöz vd., 315; Akalın vd., 1181; Erkan, 292.

¹⁰¹⁵ Mustafa Sinanoğlu, “İman” *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 212-214.

¹⁰¹⁶ İsfahâni, 100; Gölcük, *Kelam*, 101.

¹⁰¹⁷ Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, 38.

¹⁰¹⁸ Ayşegül Konar vd., “Din Psikolojisi Açısından İnsan Olma Sürecinde Kendini Gerçekleştirme ve Din”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ocak-Haziran, 8(15), 365-383.

tezahürleri olarak fizyolojik boyutu oluşturur.¹⁰¹⁹ Ruhi hayatımız, bütünlük içinde cereyan etmektedir. Bu parçaların birleşmesinden daha farklı bir bütünlük arz etmektedir.¹⁰²⁰ İman ile ibadetin birlikteliği ruhi bütünlüğü oluşturur. Çünkü kalbi huzura (itmi’nan) kavuşturan Allah’ı zikretmektir.¹⁰²¹ Dolayısıyla bedenini dini pratikleri ruhi kemalatı ve içsel bütünlüğü oluşturur. Başta namaz olmak üzere ibadetler insanı taşkınlıktan ve haddini aşmaktan koruyacağı gerçeğinden hareketle, günahların insan ruhunda meydana getirdiği tümsekler ancak sağlam bir imana bağlı olarak gelişen ihlase dayalı ibadetler ve nasuh bir tövbe ile düzeltilebilir.

Ahlaki tutum ve davranışlar, inanan insanın hayatında bağımsız, kendi başına gelişen eylemler ve eğilimler olmayıp Kur’an merkezli mü’min şahsiyetini oluşturan kişilik bütünlüğünün bir parçasıdır. İnanan insanın kişiliği kalbi inanışlar ile inanışa bağlı tutum ve davranışlar bütünlüğü şeklinde gerçekleşir. İmanın dışı yansıyan davranış boyutu genel hatlarıyla ibadetler, ahlaki davranışlar ve hukuki ilişkiler şeklinde insan hayatında yer alır. Dolayısıyla gerçek, olgun, imanı bütün bir mü’min için, ahlaki davranışlar imanının fizyolojik boyutudur. İmanın dışı yansıyan tezahürüdür.¹⁰²²

Kur’an, insanı bütünsel bir bakışla değerlendirmektedir. Dolayısıyla iman ve salih amel birlikteliği en fazla vurgulanan hususlardan biridir.¹⁰²³ Kişinin inandığı değerleri doğru davranışlarla sergilemesi ahlaki bir görevdir. Bu ahlaki görevin farkında olmayan kişilerde meydana gelen çelişkiler Kur’an’ın temel eleştiri konuları arasında yer almaktadır. Zihinsel bütünlüğü olmayan kişilerde meydana gelen bu tip davranış bozukluğunu Allah Teala sert bir şekilde eleştirmektedir; “*Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük bir nefretle karşılaşılır.*”¹⁰²⁴ Bu çelişkili durum; tıpkı hikmetin manalarını başkalarına anlatan ve kendisi bu manalardan hiç yararlanmayan kitap ve dergiler gibi veya keskinleştiren, fakat kendisi kesmeyen

¹⁰¹⁹ Kasapoğlu, *Kur’an’da AhlakPsikolojisi*, 9.

¹⁰²⁰ Çamdibi, 57.

¹⁰²¹ Rad: 13/28. (Ayrıca Bkz. Hicr: 15/97; Hud: 11/12; Nahl: 16/127; Şuara: 20/24-25; Neml: 27/60)

¹⁰²² Kasapoğlu, *Kur’an’da AhlakPsikolojisi*, 136-137.

¹⁰²³ Karaca, 136.

¹⁰²⁴ Saff: 61/2, 3.

bileme taşı gibidir.¹⁰²⁵ O halde, "Allah'ın en çok sevdiği işi, ibadeti bilsek de yapsak" diyen samimi müminler,¹⁰²⁶ Allah'ın öfkesine yol açmamak için büyük söylememeli, yapamayacakları şeyleri adamamalı, adadıklarını da yapmalıdırlar. Dolayısıyla inandığı değerleri doğru davranışlarla sergilemek ahlaki bir sorumluluktur. Aksi takdirde inançlarına zarar gelmesi kaçınılmaz bir durum olacağından, bu hataya düşenlerin benliklerinden rahatlıkla sıyrılarak özeleştirel bir yaklaşımla hatalarını düzeltmeleri gerekir.

Müslüman'ın söyledikleri ile yaşadıkları örtüşmeli. Ne söylüyorsa, onu bizzat yaparak göstermelidir. Şâyet yapmaya niyeti veya gücü yoksa o zaman susmalıdır. Çünkü bir kimsenin yapmadığı bir şeyi söylemesi veya verdiği sözünü tutmaması Allah katında kınamayı gerektiren en kötü amellerdendir. Bu şekilde ikircikli davranan, duruma göre tavır değiştiren münafık karakterli kişi Allah'ın azabını haketmiştir. İbn Kesir, tefsirinde âyetin genel anlamını esas alarak verilen sözün mutlaka yerine getirilmesi gerektiğini söylemektedir.¹⁰²⁷ İnanç, davranış ve tutumlarda gerçek bir farklılık meydana getirdiği ölçüde, imana dönüşür. Çünkü iman ile davranış arasında döngüsel bir ilişki mevcuttur.¹⁰²⁸ Hz. Peygamber, çelişkili davranmanın ancak münafıklığın alametlerinden biri olduğunu şöyle izah etmiştir: "*Münafıklığın alametleri üçtür: söz söylerse yalan söyler, ahidde bulunursa ahidini yerine getirmez ve kendisine emanet edilene hıyanet eder.*"¹⁰²⁹ Eylem ile söylemin birbirini desteklememesi, ikisinin arasında çelişkilerin olması erdemsizliktir yani münafıklıktır. Yüce Allah, böyle davranan insanların bu tür davranışlarını Kur'an-ı Kerim'in değişik yerlerinde eleştirmektedir. Bu nedenle Kur'an, münafıklık hastalığını tedavi eden bir ilaç olarak imanın iki temel ilkesi olan Allah'a ve ahiret

¹⁰²⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlak*, Çev. Abdulkadir Şener vd., Büyüyen Ay Yay., İstanbul 2013, 212.

¹⁰²⁶ Müfessirler bu ayetin nüzul sebeplerini şu şekilde açıklamaktadırlar; İbn Abbas, "Cihad farz olmadan önce, bazı Müslümanlar "Keşke Allah'ın en sevdiği ameli bilseydik. Onu hemen yapardık" diyorlardı. Fakat onlar Allah'ın en sevdiği amelin cihad olduğunu öğrenince, bunu yerine getirmek kendilerine çok zor gelmişti." demektedir. Mukatil bin Hayyan ise, "Bu kimselerin Uhud"daki imtihanla karşı karşıya kaldıklarında Rasûlullah'ı (a) bırakıp kaçtıklarını" söylemektedir. İbn Zeyd, "Birçok kimse, Rasûlullah'a "Düşmanlarıyla karşılaştığında biz de senin yanında olacağız" demişler ama vakit geldiğinde sözlerini yerine getirmemişler ve yalanları ortaya çıkmıştır." derken, Dahhak ve Katade, "Bazı kimseler savaşa katılmalarına rağmen savaşmazlar ama savaştan sonra da, "Biz şunu şunu yaptık" diye övünürlerdi. İşte Allah bu ayette, onları zemmetmektedir" demektedirler. (Bkz. Mevdudi, VI, 265)

¹⁰²⁷ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XXIII, 350; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII, 105.

¹⁰²⁸ Karaca, 137.

¹⁰²⁹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VIII, 193; Elbani, (h.n.: 16), I, 66.

gününe iman konusuna tekrar tekrar değinir. Dolayısıyla bu tür eleştirilere muhatap olan samimi Müslümanlar kalplerinde hissettikleri huzursuzluğu bertaraf edebilecekleri pratik çözüm özeleştiri yapmaktır.

Kur'an-ı Kerim, insanlığın kurtuluşu için gönderilmiş son ilahi kitaptır. İnsanların bu dünyada mutlu bir hayat sürüp, ahirette ebedi saadete ulaşması için, Kur'an'ın getirmiş olduğu temel ilkelerine sınıksız sarılması gerekir. İşte o ilkelerden biri de iman ve salih amel birlikteliğidir. Kur'an-ı Kerim'de "iman" ile "salih amel" kavramlarının pek çok âyette yan yana¹⁰³⁰ tekrar edilmesinin amacı ve hikmeti, kalbi imanla, imanın dış boyutu arasındaki münasebetleri belirtmek, mutlak manada bir imanın kalbi ve amelî boyutların birleşerek oluşturdukları kompozisyondan meydana geldiğini vurgulamaktır.¹⁰³¹ Gerçek iman, kişiyi güzel işler yapmaya sevk ettiği gibi, kötülüklerden de alıkoyar. Nitekim iman-salih amel birlikteliğinin insan hayatını düzene soktuğu, namaz gibi belli başlı ibadetlerin insanı her türlü taşkınlıktan koruduğu ve ona otokontrol alışkanlığını kazandırdığı ayetle sabittir.¹⁰³² Çünkü imanın merkezinde bulunan Allah (c.c) aynı zamanda güzel işlerin de merkezinde bulunmaktadır. Hayatından lezzet almak isteyen iman etmeli, imanını muhafaza etmek isteyen kişi ise salih amel işlemelidir. Salih amellerle hayatını düzene sokan kişinin, araçsal değeri olan özeleştiri ile kendisini yenileyip geliştirmelidir.

Her şeyden evvel belirtelim ki, salih amel ve iman sözcükleri, var olabilecek en kuvvetli semantik bağ ile neredeyse ayrılması imkansız bir birlik halinde birbirlerine merbutturlar. Nasıl gölge simayı takip ederse, aynı şekilde de nerede iman varsa, orada salihat veya "güzel işler" vardır.¹⁰³³ Kısaca salihat denilen güzel davranışlar, imanın dışı yani davranışlara yansımış halidir. İman esasları arasında Allah'a imandan sonra en çok vurgulanan ahiret inancı, insan davranışlarını yönlendirmede en etkili faktörlerden biridir. Bu kapsamda bir adı da hesap günü olan ahiret gününe iman, gündelik hayatta insana kendisiyle sürekli hesaplaşmayı,

¹⁰³⁰ Bkz. Bakara: 2/62; Hac: 22/50; Talak: 65/11; İnşikak: 84/25; Buruc: 85/11; Tin: 95/6; Asr: 103/3.

¹⁰³¹ Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, 10.

¹⁰³² Bkz. Ankebut: 29/45.

¹⁰³³ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Pınar Yay., İstanbul 2013, 269.

davranışlarını sorgulamayı, sahip olduğu değerlere uygun tutum ve davranışlar sergilemeyi sağlar. Çünkü imanlarının gereği olarak güzel davranış sergilemeyenler, gerçek anlamda iman etmiş sayılamazlar. İman edip iyi işler yapanlara, Allah Teala elde edilebileceğın en iyisini müjdelerken, bu iki yapıcı unsura işaret etmektedir.¹⁰³⁴

İman, hakim bir güç olarak insanın isteklerini kontrol ederek, doğruya hakka ve ahlaka doğru götürür ve ona bir otokontrol alışkanlığını kazandırır. İman, insanı inşa ve ihya eder.¹⁰³⁵ Beden kalbin isteğine ilgisiz kalmaz. Kalp iyi ise, yani iman kalpte bütünlük ve olgunluk arz ediyorsa, beden kalpteki imana uygun olarak eylemini yapacaktır. Çünkü fiziksel eylemler, daima psikolojik eylemleri izlerler. Psikolojik eylem iyi olursa, fizyolojik eylem iyi olur.¹⁰³⁶ Kalbindeki inançlar doğrultusunda hareket etmek insanda fitridir. İnanan bir mü'min de doğal olarak, davranışlarını daima inancına uyduracak ve inançlarıyla davranışları arasında uyum sağlamaya çalışacaktır.¹⁰³⁷ Buna dürüstlük denir. Dürüstlük; güven duygusunun oluşmasında, iç huzurun gerçekleşmesinde ve toplumsal barışın sağlanmasında en önemli göreve sahip olan değerdir. Gerçek dürüstler, çıkarlarına ters olsa da sözlerinde dururlar. İnanmadıkları şeyi yapmazlar. Her türlü etki karşısında sonuna kadar direnirler. Niyetleri, düşündükleri, söyledikleri ve yaptıkları hep uyum içindedir.¹⁰³⁸ Buna karşılık nefsin istekleri, heva ve sosyal motivler, insanı gurur, hırs, kıskançlık, cimrilik ve kin gibi tecavüzkar ve inancına ters düşecek davranışlara sevk edebilir. Böyle durumlarda, kişinin tutum ve tercihini, güzel amellerle desteklenen inancı belirleyecektir. Benliğinden uzaklaşıp kendisini yenilemek isteyen kişi, özeleştiril bir yaklaşımla yaptıklarını gözden geçirmeli ve hatalarıyla arasına mesafe koymalıdır.

İlmin gerçek değeri ve hakikati, yaşanmasıyla ortaya çıkar. İlim, kişiyi Hakk'a, takvâya, sâlih amellere sevk ediyorsa ilimdir. Yoksa Şeytan da, Kârın da

¹⁰³⁴ "İman edip salih ameller işleyenlere gelince, Allah onların mükâfatlarını tastamam verecektir. Allah zalimleri sevmez." (Al-i İmran: 3/57)

¹⁰³⁵ Mutahhari, 44.

¹⁰³⁶ Toshihiko Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, (Trc. Selahaddin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul 1984, 212.

¹⁰³⁷ Mazharuddin Siddiki, *Semavi Dinlerde İtikad ve Amel*, (Çev. Muhammed Han Kayani), Fikir Yay., İstanbul 1991, 45.

¹⁰³⁸ Tarhan, *Değerler Psikolojisi...*, 84.

ilim sahibiydi. Fakat ilim, benliklerini şımartıp onları dehşetli bir kibir ve gurura sürüklemişti. Dolayısıyla ilim-amel bütünlüğü ahlakî bir sorumluluktur. Kur'an-ı Kerim, bildikleriyle hareket etmeyen âlimi, “kitap yüklü merkep” misâli, gereksiz bir hamallık yapmakla nitelemektedir: *“Tevrat’la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerle kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir. Allah’ın âyetlerini inkâr eden topluluğun hâli ne kötüdür! Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez”*¹⁰³⁹ Bu ayet, ilmiyle amel etmenin ahlaki bir ödev olduğu ve aralarında güçlü bir bağ olduğunu göstermektedir.¹⁰⁴⁰ Nitekim Hz. Peygamber bu tür faydasız ilimden Allah’a sığınmıştır: *“Allâh’ım! Fayda vermeyen ilimden, huşû duymayan kalpten, doymak bilmeyen nefisten ve kabul edilmeyen duâdan Sana sığınırım.”*¹⁰⁴¹

İnsanın boyun eğiciliği, kişiyi, taptığı gücün bir parçası haline getirir ve kendini güçlü hissetmesine neden olur. Onun adına karar verdiği sürece kişi hata yapmaz. İnsanı kanatları altına aldığı için yalnız da kalamaz. Suç da işleyemez; çünkü buna engel olur. Ama eğer bir suç işleyecek olursa da bunun cezası, mutlak güce geri dönmektir.¹⁰⁴² Mutlak güç olan Allah’a boyun eğmemek için, bir insanın yanlıya ve suça yönelik cesaretinin olması gerekir. İnsan hiçbir zaman Allah’tan müstağni olamaz. Allah’ın sonsuz kudretine karşılık kendisinin her bakımdan zayıf ve muhtaç olduğunun farkında olan insan, haddini bilir, gündelik hayatında daha ölçülü ve dikkatli olur. Kendisini her zaman ve mekânda gözetlediğini bilen ve her şeyini kendisine borçlu olduğunu bildiği Allah’a karşı gelmekten hem korkar hem de hayâ eder. Herşeye rağmen bir hata işlediğinde tıpkı Hz. Adem gibi sonsuz merhamet sahibi Allah Teala’ya tövbe ve istiğfarla sığınarak acziyetini itiraf eder, rahatlıkla özeleştiri yaparak durumunu ıslah etmeye çalışır. Fakat istiğna duygusuna kapılıp takva dairesinden çıkan ve ahirete inanmayan kişi ise tıpkı şeytan gibi işlediği günahlarda ısrar ederek küstahlığına devam eder.

¹⁰³⁹ Cuma: 62/5.

¹⁰⁴⁰ Abdülkerim Seber, *Kanunu’t-Te’vil*, Tıbyan Yay., İzmir 2014, 168.

¹⁰⁴¹ Müslim, Zikir: 73; Nesâî, İstiâze: 13, 65.

¹⁰⁴² Bakırcıoğlu, 857 (Erich Fromm, İtaatsizlik Üzerine, 1987’den nakil)

3.5.1.2. Sosyal Adalet

Adl, Arapça bir kelime olup, "doğru olmak, doğru davranmak, hak ve hukuka uygunluk, adaletle hükmetmek, eşitlemek" vb. manalara gelen ve "kıst" kelimesiyle eşanlamlı olan bir mastardır.¹⁰⁴³ Ayrıca, "doğruluk, hakkaniyet ve adalet" anlamlarıyla isim olarak kullanıldığı gibi, "çok adil" anlamında sıfat olarak da kullanılır. Şu halde "adl" kelimesi eşit bir şekilde paylaşmak,¹⁰⁴⁴ herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme anlamına gelir.¹⁰⁴⁵ Bu kelimenin zıddı zulümdür. Zulüm, sınırı aşmak, yasakları çiğnemek, bir hakkı, olması gereken yerin dışına koymaktır. Nitekim Allah Teala, Adem ve eşini cennette serbest kılmakla beraber, onlara bir sınır çizmiş ve ona yaklaştıkları takdirde "zalimler"den olacaklarını bildirmişti.¹⁰⁴⁶

Davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak, gibi anlamlara gelen adalet, Kur'an'da ve hadislerde, genellikle, düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹⁰⁴⁷ Zira adalet birçok anlama gelmekle birlikte en geniş anlamıyla her hak sahibine hakkını tam olarak vermektir. İki kişi arasındaki ilişkiden, aile içi ilişkilere ve oradan toplumsal ve uluslararası ilişkilere kadar her yetki sahibinin elinden geldiğince adaletle davranması, her hak sahibine hakkını tam olarak vermesinin pek çok kötülüğü önleyeceği, daha güvenli ve huzurlu bir ilişkiler ağının ortaya çıkmasına büyük katkıda bulunacağı aşikârdır.

İslam'da sosyal adalet, her şeyden önce insan hayatının tüm yönlerini ve temel prensiplerini içine alan geniş kapsamlı bir adalettir. Yoksa sınırlı iktisadi bir adalet değildir sadece. İnsanların imkan ve fırsatlardan eşit ölçüde yararlanmasını esas alan sosyal adalet, hayatın görünen tüm yönlerini ve tüm çalışma alanlarını kapsar, tıpkı duygu, yaşayış, vicdan ve kalplerle ilgili hususları kapsadığı gibi.

¹⁰⁴³ İbn Manzur, "adl" mad., XI, 430; Akalın vd., 24;Sarı, 978.

¹⁰⁴⁴ İsfahâni, 680.

¹⁰⁴⁵ Akalın vd., 24.

¹⁰⁴⁶ Yazır, I, 352.

¹⁰⁴⁷ Mustafa Çağrırcı, "Adalet", *DİA*, İstanbul 1988, I, 341.

Ayrıca bu adaletin kapsadığı değerler sadece iktisadi değerler olmadığı gibi, genel anlamda maddi değerler de değildir. O bütün bunlarla birlikte manevi/ruhi tüm değerleri de kapsayan bir adalet biçimidir.¹⁰⁴⁸

İslam inancına göre, insanlar arası ilişkileri tanzim etmede en çok üzerinde durulan kavram, hiç şüphesiz "adâlet" kavramıdır.¹⁰⁴⁹ Bu kavram, Kur'an-ı Kerim'de çok müştaklarıyla birlikte yirmi sekiz âyette geçmektedir. Hadisi şerifte ise insanlarla olan ilişkilerde temel kriter olarak benimsenen empati yapma yani başkalarının duygularını anlama ilkesi ön plana çıkmaktadır. Hakkı teslim etmek ve hakka hukuka riâyet etmek demek olan adâlet, insanların haklarına saygı göstermek, herkese layık olduğu ve hak ettiğinin karşılığını vermek gibi erdemleri içeren ahlakî, hukukî, felsefî, dinî ve aynı zamanda evrensel bir değerdir. Bu nedenle adâlet, İslam medeniyetinde toplumsal hayatın esas ve mülkün temeli sayılmıştır. Kur'an ve hadislerde, Allah'ın adâletle hükmettiği,¹⁰⁵⁰ adâleti emrettiği¹⁰⁵¹ ve adâletle davranmak¹⁰⁵² gerektiğine dair çok sayıda ilahî mesaj yer almaktadır. Bu önemine binaen, kişinin gerek bireysel gerek toplumsal yaşantısında adalet ilkesine ne derece bağlı kaldığını belirlemede özeleştiri belirleyici bir faktördür.

Sosyal bir varlık olan insanın gerek bireysel gerekse toplumsal sorumlulukları vardır. Bu sorumluluklar insanın kendi şahsına karşı olduğu gibi, içinde yaşadığı topluma, çevreye ve en önemlisi kendisini yoktan var eden Rabbi'ne karşıdır. İnsana saymakla bitiremeyecek kadar nimet veren Allah (c.c), insanı başıboş bırakmamıştır.¹⁰⁵³ Sorumluluklarını her vesile ile ilahi mesajlarla ona hatırlatmış ve nasıl davranması gerektiğini de belirtmiştir. İnsan sorumluluklarını yerine getirirken başvurması gereken en önemli değer adalet kavramıdır. Dolayısıyla Allah (c.c) her işimizde, yani gerek kendimize karşı, gerekse insanlara karşı olan sorumluluklarımızda adil olmamızı emretmiştir. Adaletle beraber ihsanı¹⁰⁵⁴ da emreden Allah (c.c), işlerimizi yaparken en iyiyi yakalama gayretini de

¹⁰⁴⁸ Kutub, *İslam'da Sosyal Adalet*, 51.

¹⁰⁴⁹ Bkz. Bakara: 2/282; Nisa: 4/135; Mâide: 5/42; Enam: 6/115; A'raf: 7/29; Sad: 38/26; Şura: 42/15.

¹⁰⁵⁰ Bkz. Nisa: 4/58.

¹⁰⁵¹ Bkz. Nahl: 16/90.

¹⁰⁵² Bkz. Mâide: 5/8.

¹⁰⁵³ Bkz. Kiyame: 75/36.

¹⁰⁵⁴ Bkz. Nahl: 16/90.

göstermemizi istemektedir.¹⁰⁵⁵ Gündelik hayatında ölçülü, adil olmayan, işlerini yerli yerinde yapmayan kişi zalim olarak nitelendirilmektedir. İnsanın çevresiyle kurmuş olduğu ilişkilerde, sorumluluklarını tam anlamıyla yerine getirmemesiyle adaletten ayrılarak en başta kendisine yazık etmekte ve suçlu konuma düşmektedir. Bu durumun farkına varan kişi, özeleştirel bir yaklaşımla yaptıklarını sorgulayarak gözden geçirir ve durumunu düzeltmeye çalışır.

Adalet, hayatın her konusunda, her yerde geçerli ve uyulması gereken bir kanundur. Nefs kuvvetlerinin her birinin kendilerine mahsus yerlerinde bulunmaları; yerlerini, sınırlarını geçmemeleri gerekir. Bu kuvvetlerin i'tidali aklın emriyledir.¹⁰⁵⁶ Gazali, adaleti akıl kuvveti vasıtasıyla şehvet ve gadabın çarpıştırılması sonucu ortaya çıkan durum¹⁰⁵⁷ veya sırat-ı müstakim, işlerde ifrat ve tefritin ortası,¹⁰⁵⁸ hakiki orta yol manasına kullanmıştır. İnsanda, şehvet kapsamında değerlendirebileceğimiz hayvani içgüdülerin karşısında kontrol mekanizması doğuştan mevcuttur. Bu mekanizma eğitim gibi dış müdahalelerle gelişir. Şuur altında çarpışır durumda olan iki duygudan birisinin yok edilmesi mantıklı bir iş değildir. Mantıklı olan kişi ikisini de tartar, ölçüp biçer, akıl ve tecrübeye göre değerlendirir ve işler hale getirir.¹⁰⁵⁹ Dolayısıyla bu değerlendirmenin adil olması ancak verilen tepkinin yerinde ve insafıyla olmasıyla mümkündür.

İnsanlar günlük hayatlarında akıllarını kullanıp, ilahi mesajların aydınlatığı yoldan gitmesi gerekirken, çoğu zaman nefsin kötü arzu ve heveslerinin peşine takılarak ölçüyü kaçırmakta, adalet mefhumundan uzaklaşmakta yani zalim olmaktadır. *“Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi.*

¹⁰⁵⁵ İhsan: ihsan, sözlükte iki anlamda kullanılmaktadır. 1) “Bir şeyi en güzel bir şekilde yapmak”, 2) “Ona iyilik etmek”. Türkçemizde “ihsan”, daha çok bu ikinci anlamda bilinir. Âyette ise iki anlama da gelebilir. Birinci anlamda “ihsan”, Hz. Peygamber’in hadisinde “sanki görüyorsun gibi Allah’a ibadet etmen (bkz. Buhari, iman, 37; Müslim, iman, 57; Cürcani, 69) diye tefsir edilmiştir. Yine bu anlamda Hz. Peygamber, “Allah Teala her konuda “ihsan”ı emretti, dolayısıyla öldürmeyi ve kesmeyi de “ihsan” ile güzel bir şekilde yapınız. Her biriniz bıçağını iyi bileşin ve keseceği kurbanını rahat ettirsin.” (bkz. Müslim, sayd, 57; Ebu Davud, Edahi, 12)

¹⁰⁵⁶ Çamdibi, 193.

¹⁰⁵⁷ Gazali, *İhya*, III, 10.

¹⁰⁵⁸ Gazali, *İhya*, III, 62.

¹⁰⁵⁹ Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine*, 233.

*Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.*¹⁰⁶⁰ Görüldüğü gibi insanın zulmü cehaletinden kaynaklanmaktadır. Bu iki kelime şekilsel olarak ayrı gibi görünse de muhteva olarak hemen hemen aynı anlama gelmektedir. Çünkü akli olan bir kişi kendisine bile zulüm etmez, etse etse ancak cehaletinden eder. Onun bu zulmü, tıpkı Hz. Adem'in dediği gibi çoğu zaman kendi şahsına yönelik yaptığı kötü tercihler olarak ortaya çıkmaktadır; *“Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz,”*¹⁰⁶¹ İnsanın cehaletinden kaynaklanan ve zulüm olarak telaki edilen ölçsüz hareketler ile ilgili belirsizlikler belirli hale geldiğinde yani farkına varıldığında meydana gelen hasarın tamiri olan tövbe yani özeleştirme eylemi gerçekleşir. Nitekim Hz. Adem işlediği günahattan sonra ne yapacağını bilememiş ancak Allah Teala'dan öğrendiği bir takım kelimelerle tövbe ederek günahından arınmıştır.

Sosyal adalet kavramı yukarıda belirttiğimiz gibi kişinin hayatın tüm alanlarında ve herkese karşı dürüst olması ve hakkı ikame etmeye çalışmasıdır. Nitekim Allah (c.c) şöyle buyurmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ ۚ إِن يَكُنْ غَنِيًّا
أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ أَن تَعْدِلُوا ۚ وَإِن تَلَوْنَا أَوْ نَعْرُضُوا فإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا

*Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpırsanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.*¹⁰⁶²

İslami literatürde çelişkili ve çifte standartlı davranışlar şiddetle eleştirilmekte ve kısaca adaletsizlik olarak kabul edilmektedir. Nitekim başka bir ayette adil davranmanın önemi şöyle izah edilmektedir: *“Ey iman edenler! Allah*

¹⁰⁶⁰ Ahzab: 33/72.

¹⁰⁶¹ A'raf: 7/23.

¹⁰⁶² Nisa: 4/135.

*için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun...*¹⁰⁶³ Yani, kendi aleyhinize veya birinci dereceden akrabalarınızın aleyhine de olsa şahadetinizin tek gayesi, adaleti gerçekleştirmek olmalıdır. Bu kapsamda hiçbir korku ve endişe duymadan, kişisel çıkar gözetmeden ve taraf tutmaksızın Allah'ın rızasını kazanmak esas gaye olmalıdır.¹⁰⁶⁴ Birinci âyette geçen “kendiniz” ifadesi konumuzla yakından alakalı olduğu için üzerinde biraz durmak istiyoruz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi özeleştiride en önemli hususlardan biri, bir hüküm verirken veya herhangi bir tasarrufta bulunurken aleyhine dahi olsa kişinin kendine karşı objektif olması, nefsinin temize çıkartmaması, kendi tarafını tutmaması, kişisel çıkarını ve yakın akrabalarının menfaatini öncellememesi ve adalet ilkesinden ayrılmamasıdır. Çünkü toplumun menfaati her zaman kişisel menfaatlere tercih edilir. Dolayısıyla özeleştiride, günlük hayatında adalet ilkesinden ayrılan kişinin tıpkı Hz. Adem gibi “*Biz kendimize yazık (zulüm) ettik*” demesidir. Kendine yönelik bir değerlendirme olması hasebiyle kendisi hakkında olabildiğince adil olmasıdır. Haksızlığa meyleden nefsinin karşı dik durması ve ondan hesap sormasıdır.

Adalet sadece hakimlerin ve idarecilerin faaliyetlerini kapsamaz, günlük hayatta kişilerin davranış ve tutumlarını da ilgilendirir. Bu sebeple ayet, tek tek her iman edeni her an için ilgilendiren bir konuya dikkat çekmektedir. Başkası hakkında adil davranmak zordur ama kişinin kendisini ve akrabalarını ilgilendiren meselelerde adil davranması çok daha zordur. Çünkü bu noktada duygular da devreye girer. Bu sebeple ayet, “*kendiniz, ana-babanız ve akrabalarınız aleyhine de olsa*” kaydını özellikle düşmektedir. O halde iman eden kişi, bu gibi konularda tavrını tekrar gözden geçirmelidir.¹⁰⁶⁵

İnsanın bir iç bir de dış sorumluluğu vardır. Kişinin topluma karşı sorumluluk taşıması, kendi çıkarına uygun olmasa bile adil olmasını gerektirir. Nitekim Hz. Peygamber, bu temel ilkeyi hayatın merkezine yerleştirmeye çalışmış, daha hicretin ilk senesinde yaptığı en önemli iş Medine'deki sosyal hayatı bir nizam sokmak

¹⁰⁶³ Mâide: 5/8..

¹⁰⁶⁴ Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, IX, 302; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 433; Beydavi, I, 265; Nesefi, I, 244; Bagavi, II, 298; Mevdudi, I, 415.

¹⁰⁶⁵ Şimşek, I, 580.

olmuş, topluma empatik bir bakış açısını kazandırmak istemiş, Muhacirler, Ensar ve Yahudilere taalluk eden meşhur kırk yedi maddelik nizamnamesini ilan etmiştir. Bu nizamnamenin 13.maddesinde şöyle bir ifade geçmektedir: “Muttaki Müslümanlar, Müslümanlar içinden zulmedenin veya bir fesada, düşmanlığa, günah veya zulme müncer¹⁰⁶⁶ olacak bir şey isteyen kimsenin karşısındadırlar. İster içlerinden birinin oğlu olsun, elleri hep birlikte onun üzerine olacaktır.”¹⁰⁶⁷

Yukarıdaki âyet ve hadislerde de belirtildiği gibi, mülkün temeli olan adalet, her yerde ve herkese lazım olan, her zaman ön planda olması gereken sosyal ve evrensel bir değerdir. Kiminin dediği gibi; “Adalet örümcek ağı gibidir. Güçlüler deler geçer zayıflar takılıp kalır” anlayışı İslam’ın adalet anlayışıyla asla bağdaşmamaktadır. Nitekim Hz. Peygamber, hırsızlık yapan soylu bir kadının cezası infaz edilmesin diye gelenlere söylediği; “Kızım Fatıma dahi olsa elini keserim”¹⁰⁶⁸ diye buyurması bunun en güzel örneğidir. Vasat bir din olan İslam, ifrat ve tefriti dışlamış adaleti bu hayatın merkezine koymuştur. İnsanın zulme meyilli olan yapısı ancak adalet kavramının içselleştirilmesi ve hayatın merkezine alınmasıyla ıslah edilebilir. Adalet kavramını hayatının temel ilkesi haline getiren kişi, hakkaniyetle hareket edeceğinden kolay kolay özeleştiri yapmak zorunda kalmaz. Bir yanlıgısı olduğunda hiçbir mazeret ileri sürmeksizin kendisine çekidüzen verir. Rahatlıkla hatalarını itiraf edip yanlısında ısrar etmez ve özeleştiri ile kendisini rahatsız eden günah parazitlerinden kurtulur.

3.5.1.3. Tevazu ve Vakar

Tevazu Arapça’da indirmek anlamına gelen “وضع” kelimesinden türeyen bir isimdir.¹⁰⁶⁹ Sözlükte “alçak gönüllü olmak” anlamına gelen tevazu, ahlak kavramı olarak, “kişinin nefsinin Hakk’ın huzurunda kulluk mevkiine koyması, insanlara karşı kibirli ve gururlu olmaması” demektir.¹⁰⁷⁰ Nitekim Kur’an’da: “Allah katında en

¹⁰⁶⁶ Müncer: Bir yana doğru çekilip sürüklenen (Bkz. Akalın vd. vd., 1728)

¹⁰⁶⁷ İbn Hişam, II, 158.

¹⁰⁶⁸ Buhari, Hudud:11,12, Şehadet:8, Enbiya:50; Müslim, Hudud: 8,9.

¹⁰⁶⁹ İsfahâni, 1163.

¹⁰⁷⁰ İbrahim Mustafa vd., I, II, 1097; Karagöz vd., 657.

üstün olanınız takva bakımından en üstün olanınızdır"¹⁰⁷¹ buyurulmak suretiyle insanların kendilerini üstün görmelerinin yanlışlığına dikkat çekilmiştir. Hele Allah'a karşı konumunu bilmeden, istiğna duygusuyla hareket edip günah işleyenler şiddetle eleştirilmiştir. Buna karşılık; kendisini yoktan var eden ve her bakımdan muhtaç olduğu Allah'a karşı minnet duygusuyla yaşayanlar, O'na karşı daha saygılı, dikkatli ve ölçülü hareket ettikleri için övülmüştür. Bütün dikkatlerine rağmen bilmeden bir yanlışlık yaptığında yüreği ürpererek hemen tövbe ve istiğfarla, daha güzel işler yapmak suretiyle durumunu düzelten ve Kur'an'da "Rahmanın Kulları" olarak nitelenen vakar sahibi insanların vasıfları şöyle açıklanmaktadır:

وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا

"Rahmân'ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, "selâm!" der (geçer)ler."¹⁰⁷² Allah'ın gerçek kullarının dikkati çeken ilk niteliği "yürüyüş"leridir. Çünkü yürüyüş kişinin karakterini gösterir. Kibir ve gurur gösterisi içinde değil, mütevazı ve vekarlı bir yürüyüş, yürüyenin soylu ve ağır başlı bir kişi olduğunu gösterir. O halde, çeşitli tipte kişilerin farklı yürüyüşleri, onların ne tür bir karaktere sahip olduklarının göstergesidir. Ayet, Rahman'ın gerçek kullarının halk içinde "yürüyüş"leriyle tanınabileceklerini ima etmektedir. Onların Allah'a ibadet ve itaatları kendilerini öylesine değiştirmiştir ki, ilk bakışta "yürüyüş"lerinden hiç bir kötülüğe bulaşmaları umulmayan soylu, mütevazı, vakur ve iyi huylu kişiler oldukları anlaşılır.¹⁰⁷³

Hz. Peygamber de "kim Allah için alçak gönüllü davranırsa, kuşkusuz Allah da onun derecesini yükseltir"¹⁰⁷⁴ diye buyurmuştur. Buna istinaden Sahabe-i Kiram'da tevazu örneklerini görmek mümkündür; Hz. Ebubekir halife seçildiğinde okuduğu ilk hutbesinde söylediği şu cümle tevazuyu en güzel bir şekilde özetlemektedir; *"Başınıza geçmiş olmam, o demek değildir ki, içinizde benden daha iyisi yoktur.*"¹⁰⁷⁵ Yine Hz. Ömer halife seçilince ilk hutbesi için minbere çıktığında;

¹⁰⁷¹ Hucurat: 49/13.

¹⁰⁷² Furkan: 25/63.

¹⁰⁷³ Taberi, *Camii'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XIX, 293; "İbn Kesir, *Tefsiru'l Kur'an'l Azim*, VI, 121; Beydavi, I, 227; Mevdudi, III, 600.

¹⁰⁷⁴ Müslim, *Birr*: 69; Tirmizi, *Birr*: 82.

¹⁰⁷⁵ Kandehelevi, IV, 240.

“Allah, kendimi Ebu Bekir’in yerine layık görmemi uygun bulmaz” diyerek bir basamak aşağıya inmiştir.¹⁰⁷⁶ Mü’min hem tevazu hem de vakar sahibi olmalıdır. Ancak kişiyi zillet ve meskenete düşürecek derecedeki bir tevazu da dinin özüne aykırıdır. Tevazu göstereyim derken şahsiyetini ayaklar altına almaması ve vakarından ödün vermemelidir. Aşırı decede vakarda ileri gitmek ise, insanın kendisini beğenmesine ve kibre düşmesine sebep olur. Burada dikkat edilmesi gereken husus, kibir ile vakarın sınırını iyi tayin edebilmektir. Çünkü tıpkı hased ve gıpta gibi aralarında ince bir çizgi vardır.¹⁰⁷⁷

Kibirli, nefislerine toz kondurmayan ve özeleştirme yapmakta zorlanan kişilerin aksine tevazu sahibi insan, nefisine hakim, Hakk’a ve halka karşı sorumluluklarının farkındadır. Bu sorumluluk bilinci ile çevresiyle kurmuş olduğu ilişkilerde meydana gelen yanlışların sebeplerini öncelikle kendi iç âleminde arar. Benliğinden sıyrılır ve hatasını kabul etmeyi bir erdem olarak görür. Yanlışlardan pişman olmakla beraber bunları bir fırsata dönüştürmeye çalışır. Bunun için hem kendini düzeltmek hem de yanlışlarına bir kefâret olmak üzere toplum yararına güzel işler yaparak gerçek anlamda ıslaha dayalı özeleştiride bulunur.

3.5.2. Toplumsal Faktörler

Sosyal bir varlık olan ve tertemiz bir fitrat üzere doğan insan, içinde doğup büyüdüğü ailesinden, çevresinden ve aldığı eğitimden etkilenir. Bu etkilenme ileride ona yön verecek ve şahsiyetinin oluşmasına katkı yapar. İnsanın şahsiyeti, veraseten getirilen birtakım gizil güçleri ihtiva etmekle beraber, çevreden aldığı şekilde gelişmekte ve bütünleşmektedir. Çocukta veya fertte istenen ahlaki davranışların ve karakterlerin yerleşik hale gelmesi, karakter eğitiminin gayesidir. Burada üzerinde önemle durulması gereken husus; insanın bilgi ve kavrayış ile karakterize olan zihinsel gelişimi ve değer bilincine ek olarak doğru pratikler içinde olmaya bağlı karakter gelişimiyle sonuçlanan eğitimin, insanın en görkemli başarısı olduğudur.¹⁰⁷⁸ Bireyin gizil güçleri, bunların ortaya çıkmasına elverişli çevresel olanaklar var

¹⁰⁷⁶ Kandehlevi, IV, 252.

¹⁰⁷⁷ Erdem, 144.

¹⁰⁷⁸ Cevizci, 167.

olduğu ölçüde ortaya çıkabiliyor. Çevresel olanakların başlıcaları; aile çevresi, okul, iş yeri ve buralarda yaratılan yaşantı ve öğrenme ortamlarıdır.¹⁰⁷⁹

3.5.2.1. Aile

İnsanın çeşitli aşamalardan geçerek varlık alanına çıkması onun eğitilebilir bir varlık olduğunu göstermektedir. Eğitim, toplumun genç bireylerini kendi yaşantılarına ve bu arada aktarılan değerlerle bilgilere dayalı olarak, önceden belirlenen doğrultuda değiştirme ve dönüştürme faaliyetidir.¹⁰⁸⁰ Bu değiştirme ve dönüştürme faaliyeti hayat boyu devam eden bir süreç olup çeşitli aşamalardan meydana gelmektedir. Bu aşamaların ilki ve en kritik olanı şüphesiz aile eğitimidir. Nitekim çocuğun zihinsel gelişimi büyük oranda ilk beş yılda yani okul öncesi aile ortamı denilen dönemde oluşmaktadır. Bu dönemde özellikle anne-çocuk ilişkisi ve annenin çocuğa karşı tavırları ileriki hayatta çocuğa yön vermede belirleyici bir role sahiptir. Zira çocuğun hayatındaki ilk öğretmeni annesi sonra babasıdır.

Şahsiyetin yapılanmasında çocukluk yıllarının önemi çok büyüktür. Bu yıllardaki tesirlerin izleri daha kalıcı ve kuvvetlidir. Bu yaşlardaki hayat, adeta şahsiyetin çekirdeğini oluşturmaktadır. Çocuklara küçük yaşlarında verilen karakter eğitimi, ahlaki değerlerin eyleme dönüşmüş şeklidir. Fromm, insan psikolojisini ve kişiliğini toplumun belirlediğini, bu kişiliğin oluşmasında en önemli görevin ise aileye düştüğünü söylemektedir.¹⁰⁸¹ Gazali, çocukluk döneminin çeşitli safhalarında terbiyenin değişik safhalarına işaret ediyor: “çocukların eğitim yolu, üzerinde önemle durulması gereken mühim işlerden biridir. Çocuk, ana-babasının yanında ilahi bir emanettir. Onun temiz kalbi, saf, kıymetli, her türlü nakış ve şekillerden boş bir cevherdir. O, nakşedilen her şeyi kabule müsait, kendisine yönelen her şeye meyleden bir vaziyettedir.”¹⁰⁸² “Ağaç yaş iken eğilir” atasözünden hareketle bu dönemde çocuğa yönelik yapılan her türlü faaliyetler, doğru ve yanlış uygulamalar, telkinler ve beslenme biçimleri, ileride çocuğun karakterlerinin biçimlenmesine rol

¹⁰⁷⁹ Bakırcıoğlu, 938; Cevizci, 298.

¹⁰⁸⁰ Cevizci., 165.

¹⁰⁸¹ Bakırcıoğlu, 1200.

¹⁰⁸² Gazali, III, 69.

oynayacaktır. Başta ahlak ilmiyle uğraşanlar olmak üzere Müslüman alimler insan şahsiyetinin yapısı, gelişimi ve bununla ilgili kavramlar üzerinde günümüzde de geçerli olan görüş ve değerlendirmeler ortaya koymuşlardır. Nitekim şahsiyetin ve karakterin hem doğuştan getirilen hem de çevre ile etkileşim içerisinde geliştirilip kazanılan özelliklerden meydana geldiğine dair zamanımızdaki anlayış Müslüman alimler tarafından da benimsenmiştir.¹⁰⁸³

İnsan, çeşitli gizli yeteneklerle doğar. Sözelimi insanın yapısında saklı bulunan bir konuşma gücü vardır, bunun ortaya çıkarılması ve geliştirilmesi için dış amillere ihtiyaç vardır. Aynı şekilde insanın içgüdülerinden kaynaklanan arzularını kontrol ve ıslah eden kontrol mekanizması doğuştan vardır. Ancak bunun ortaya çıkartılması ve geliştirilmesi için dış yardımlara ihtiyaç vardır. "Her çocuk fitrat üzere doğar. Sonra ebeveyni onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar"¹⁰⁸⁴ Çocuğa iyilik telkin edilir ve iyi işler yaptırılırsa, çocuk iyi bir insan olarak yetişir; dünya ve ahirette saadete ulaşır. Çocuğa verilen eğitim geleceğe yapılan en iyi yatırımdır. Bu eğitimin en önemli ayağı ise sorumluluk duygusunun aşılmasıdır. Sorumluluk duygusu gelişen bireyler, hangi yaşta olursa olsun nasıl davranması gerektiğini bilirler. "*Bir baba çocuğuna güzel ahlaktan daha üstün bir miras bırakamaz*"¹⁰⁸⁵ hadisi durumu en güzel bir şekilde özetlemektedir.

Ahlaki gelişmenin bireyde, tıpkı bilişsel gelişmede olduğu gibi, belirli birtakım evreler üzerinden gerçekleştiğini ileri süren Piaget, bu evreleri ahlak öncesi dönem, dışa bağımlı dönem ve özerk dönem olarak sıralar. Buna göre doğumdan 4-5 yaşlarına kadar olan süreçte, çocuklar ahlak öncesi bir dönemde bulunurlar. Bu dönemde egoizm ve egosantrizmleri nedeniyle kendi dışındaki insanların görüş ve hassasiyetlerini ancak bu dönemin sonlarına doğru sosyal hayata karışmaları sonucu dikkate almaya başlarlar.

6-10 yaş arası sürece karşılık gelen dışa bağımlı dönemde, çocuk toplumda var olan ve bireylerin ilişkilerini yöneten birtakım kuralların mutlak ve değiştirilemez şeyler olduklarını ve onlara her koşul altında uyulması gerektiğini

¹⁰⁸³ Hayati Hökelekli, "Şahsiyet", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 297-298.

¹⁰⁸⁴ Elbani, (h.n: 4559), II, 837.

¹⁰⁸⁵ Tirmizi, *Birr*: 33.

kabul eder. O, artık kuralları olan bir toplumun veya geleneğin içine girmiş, kendisinin kurallar tarafından belirlenmesini olumlayan biridir. On bir yaşından itibaren başlayan üçüncü evre ise, çoğunun, kendi dışındaki kuralların mutlak olmayıp, uzlaşımına bağlı bulduklarını; istenildiği takdirde değiştirilebileceklerini kabul ettiği özerklik dönemidir.¹⁰⁸⁶ Bu bağlamda, bireyin toplumsal rolünü belirleyen bu üç aşamalı ahlaki gelişiminin en önemlisi özerklik dönemidir. Zira bu dönem, kişiliğin oluştuğu, aldığı kararlarında öznel davrandığı ve sorumluluğuna katlandığı, otokontrol ile davranışlarına yön verdikleri döneme denk gelmektedir. Nitekim sorumluluk duygusu gelişmiş bireyler diğerlerine nispeten daha az özeleştirici yapmak zorunda kalırlar. Veya bir yanlışlık yaptıklarında ise rahatlıkla özeleştirici yapabilmektedirler. Dolayısıyla bir insan hakkında karar vermeden önce onun hangi şartlar altında ve nasıl bir aile çevresinde büyüdüğüne bakmak gerekir. Zira aile eğitimi bireyin toplumsal hayatını belirlemede ve sorumluluk duygusunu geliştirmede kritik öneme sahiptir.

3.5.2.2. Çevre

Sosyal bir varlık olan insanın, içinde yaşadığı toplumun değerleriyle barışık olması, onları benimsemesi ve içselleştirmesi bir zorunluluktur. Aksi takdirde toplum tarafından dışlanır ve yalnızlığa itilir. Bir ferdin içinde yaşadığı cemiyetin örfünü benimsemesi, sevmesi ve gelişmesi için katkıda bulunması, kendi cemiyeti içinde ahlaklı bir birey örneği olarak kabul edilmesi için yeterlidir.

Bir birey veya topluluğun yaşam tarzını biçimlendiren örf, adet, gelenek ve görenek ile alışkanlıklar, davranışlar ve inançların toplamı¹⁰⁸⁷ ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmeye kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünün toplamına kültür denir.¹⁰⁸⁸ Bir milleti millet yapan; kültürü, tarihi ve ortak değerleridir. Gelişme çağındaki çocukların okul, aile ve diğer sosyal kurumların da yardımıyla içinde yaşadıkları toplumun kültürel norm, değer

¹⁰⁸⁶ Cevzici, 22.

¹⁰⁸⁷ Bakırcıoğlu, 996.

¹⁰⁸⁸ Akalın vd. vd., 1558.

ve gelenekleri öğrenmeleri; yetişkin kişilerin de hayat boyu kendilerini kültürel gelişmelere uydurmaları kaçınılmaz bir olgudur.

İnsan davranışlarına etki eden faktörlerin en önemlisi ve fakat gözle görülmeyeni, bir milletin, bir sınıfın veya bir muhitin kabul edilmiş görüşleri, inançları ve kıymet hükümlerinin bir bileşimi olan kültürdür.¹⁰⁸⁹ Toplumun genel kabullerini kanıksamış ve içselleştirmiş bireyler, çevresiyle barışık, günlük yaşamında son derece ölçülü davranan ve diğergam özelliklere sahip kişilerdir. Bu bağlamda toplumun genel kabullerinin iyi olması halinde fert üzerinde de olumlu etki yapacağı gerçeğini göz ardı etmemek gerekir.

Değerlerin gündelik hayatta yer edinebilmesi için, insanların o değerleri işlemek istemeleri gerekir. Var olan erdemleri yeniden üretme arzusu korunmalı ve erdemler, özünü kaybetmeden uygun yer ve uygun şartlarda yaşanabilmelidir. Oysa bu konuda bir katılık söz konusu olduğunda yeni değer üretebilmek mümkün değildir.¹⁰⁹⁰ Başta ahlak ilmiyle uğraşanlar olmak üzere Müslüman alimler insan şahsiyetinin yapısı, gelişimi ve bununla ilgili kavramlar üzerinde günümüzde de geçerli olan görüş ve değerlendirmeler ortaya koymuşlardır. Nitekim şahsiyetin ve karakterin hem doğuştan getirilen hem de çevre ile etkileşim içerisinde geliştirilip kazanılan özelliklerden meydana geldiğini yukarıda belirtmiştik.

İslam çevre etiğinin en üst düzeyi çevreye bilgelik gözüyle bakmak ve çevremizdeki her şeyde bir bilgelik görebilmektir. Yani diğer bir ifade ile bakışlarımız sadece yaşadığımız çevre ile sınırlı olmayıp tüm kainata hikmet ve ibret nazarı ile bakabilmektir. Bilgelik, erdemli davranışların da ötesinde bir derinlik, sıradan insanlar bir yana, sorumluluğunu yerine getiren erdemli insanların bile kavrayış gücünü aşan biçimde, varlıklar, olaylar ve olguların arka planına vukufiyet ve bunun gerektirdiği gibi davranabilme gibi üstün niteliklerin adıdır.¹⁰⁹¹ Bu durumu bildiren pek çok âyetlerden biri şudur: *“Biz, gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları, eğlenmek için yaratmadık. Biz onları ancak hak ve hikmete uygun*

¹⁰⁸⁹ Sidney I.Pressey ve ark., Psikoloji ve Yeni Eğitim, I, 271.

¹⁰⁹⁰ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 54.

¹⁰⁹¹ Cevdet Kılıç vd., *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Grafiker Yay., Ankara 2013, 429.

olarak yarattık. Ama onların çoğu bilmiyorlar.”¹⁰⁹² Bu âyette söz konusu olan hikmet eşyanın arkasında gizli olan hakikatı olup, düşüncenin ileri boyutunda yani derin düşünce ile elde edilebilecek bir durumdur. Bu hakikatı kavrayan kişi, kendisini ve içinde yaşadığı çevreyi daha iyi tahlil edebileceğinden davranışları da daha mantıklı ve gerçekçi olacaktır.

İnsanın doğuştan getirmiş olduğu gizil güçleri, çevresiyle kurmuş olduğu ilişkilerle geliştirdiği bilinen bir gerçektir. Bu gizil güçlerden birisi de kontrol mekanizmasıdır. İyi bir kültürel çevrede yaşayan kişi, çevresinden aldığı telkinlerle duygu, düşünce ve davranışlarını kontrol edebilmektedir. Çevresinde olup biten hadiselerle duyarsız kalmayan, durumdan kendisine vazife çıkaran ve sorumluluk bilinciyle hareket eden kişiler, ait olduğu çevrenin kabul edilmiş görüşleri, inançları ve kıymet hükümlerine aykırı davranmamaya çalışır. Çevrenin olumlu telkinleri ile sorumluluk bilincini kazanan kişi, parçası olduğu çevrenin değerlerine aykırı hareket ettiğini farkettiğinde ise kolaylıkla özeleştiri yapar. Aynı kişiler kendi hatalarından ders çıkardığı gibi başkalarının hatalarından da ders çıkarmaya çalışır.

3.5.2.3. Eğitim

Geniş anlamıyla eğitim, bireyin toplum yaşayışında yerini alması için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmesidir.¹⁰⁹³ Eğitim, hem bilgi verip öğretmeyi hem de verilen bilgileri davranışa dönüştürmeyi ifade eder.¹⁰⁹⁴ İdeal eğitim, insanlara ortak duygular kazandıran bir süreçtir. Çocuklar başta olmak üzere bütün bireylere, eğitim sayesinde ortak duygu, düşünce ve bilinç kazandırılır. Eğitim; ailede, okulda, çevrede ve medyada ortak bir anlayış ve bilinçle verilmelidir. Yalnızca bilgi depolayarak ve bu bilgileri davranışa dönüştürmeden ortak duygu ve ortak değerlere ulaşmamız mümkün değildir.

Psikolojik sağlığın ilk basamağı, kişinin kendini bilip tanmasıdır. Kendini analiz etmek, insanın bilmesi gereken ilk şeydir. Yoksa kendine karşı bir tür

¹⁰⁹² Duhan: 44/38, 39.

¹⁰⁹³ Akalın vd. vd., 761.

¹⁰⁹⁴ Ertuğrul Yaman, *Değerler Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 2014, 43.

körleşme yaşar, doğru zannederk hep hatalı kararlar verir. Bundan dolayı olacak ki, ünlü tasavvuf ve halk şairimiz Yunus Emre (1238-1321) bir dizesinde;

İlim ilim bilmektir Okumaktan murat ne Dört kitabın ma'nisi
İlim kendin bilmektir Kişi Hak'kı bilmektir Bellidir bir elifte
Sen kendini bilmezsin Çün okudun bilmezsin Sen elifi bilmezsin
Ya nice okumaktır. Ha bir kuru emektir. Bu nice okumaktır.

Dört kutsal kitabın özü ve ruhu bir elif harfinde apaçık bellidir! Elif, bizim yazımızdaki “a” harfinin karşılığıdır ve Arapça’da düz bir doğru “l” şeklinde yazılır. Bu şekilden ötürü şair, dört kitaptan türlü örnekler ve hikâyelerden yola çıkarak insanlara bir tek buyruk verir: Doğru ol! Dosdoğru yaşa!¹⁰⁹⁵ Zira Peygamber Efendimizi en çok etkileyen âyetlerden biri de; “(Ey Resulüm!) Öyle ise emrolduğun gibi dosdoğru ol. Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar. Hak ve adalet ölçülerini aşmayın! Çünkü O, yaptıklarınızı hakkıyla görendir.”¹⁰⁹⁶ âyetidir.

Bilgi, insanın en belirgin özelliği olan cehaletini giderir ve önünü aydınlatır. Ayağını yere sağlam basmasını sağlar. Bilgi güçtür sahibine özgüven kazandırarak hata yapmasını engeller. Bilgi cesarettir hatalarıyla cesur bir şekilde mücadele etmeyi sağlar. Olayların neden ve sonuçlarını sağlıklı bir şekilde değerlendirmesini sağlar. İnsanın bilgisi içten dışa, dıştan içe gider gelir. Önce kendimizi tanırız, kendimizden pay biçerek başkalarını; başkalarından ve doğadan öğrendiklerimizle yeniden kendimizi tanırız. Bilgi, her şeyden önce insanın kendini bilmesini sağlamalıdır. Kendini bilmek, kişinin haddini bilmesidir. Zira Allah Teala insan davranışlarına belli sınırlamalar getirmiş, bu sınırları aşan yani haddini bilmeyen insanlar Kur’an-ı Kerim’in on altı yerinde kınanmış ve ilahi azapla tehdit edilmişlerdir. “*Rabbimize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmez*”¹⁰⁹⁷ ayeti ve birçok tasavvuf kitabında hadis olarak zikredilen “kendini bilen Rabbini bilir” sözü; kişinin Rabbine karşı konumunu bilmesine

¹⁰⁹⁵ <http://www.antoloji.com/ilim-ilim-bilmektir-yunus-emre-bir-siir-bir-yorum-siiri/Sedat> (Erişim Tarihi: 16.02.2016)

¹⁰⁹⁶ Hud: 11/112.

¹⁰⁹⁷ A’raf:7/55.

yardımcı olmaktadır. Nefsini zafiyetle, kusurla bilen, bilirki Rabbi her şeye kadirdir. Nefsini cehaletle bilen, Rabbini fazıl ve adaletli bilir. Nefsin kusurlarını bilen, Rabbinin kemal ve celalini bilir.¹⁰⁹⁸ Bilgi, öncelikle insan ilişkilerini rastlantısal değil şuurlu olmasını gerektirir. Kişinin ne istediğini, bunları neden istediğini bilinçle belirlemiş olmalıdır. İnsan, rüzgârın önüne katılmış bir yaprak gibi sürüklenmemelidir.

İnsanın ruhen terakki etme sürecinde birinci şart kendini bilmesidir. İnsanların güçlü ve zayıf taraflarıyla kendilerini tanımaları, hayattan beklentilerini, amaç ve hedeflerini sorgulamaları gerekir. Evrende duygu ve düşünce süreçlerinin farkında olan tek varlık insandır. Psikolojide metakognisyon¹⁰⁹⁹ denilen bu durum, insanın varoluşunun farkına varan tek varlık olduğunu gösteriyor.¹¹⁰⁰ Bu itibarla insanın kendisini bilmesi için duygu, düşünce ve davranışlarını kontrol edebilmesi yani otokontrolünü sağlayabilmesi gerekir. Çünkü bu kontrol mekanizması patlamayı önleyen bir sübap görevini görüp, nefsin hayvani içgüdüsel eğilimleri karşısında şuurlu bir faaliyet mekanizması olarak yer alır. Bu da ancak, neyi, nerede, nasıl ve niçin yapmayı veya yapmamayı belirleyen doğru ve etkili bir eğitim ile mümkündür.

3.5.3. Dinsel Faktörler

İslam inancına göre hayatı ve hayata dair herşeyi yaratan Allah (c.c)'tır. Hayatı yaratan Allah olduğuna göre hayatın kurallarını da O'nun koyması kadar doğal bir şey yoktur. İmtihan yeri olan bu fani dünyada kimin daha iyi işler işlediğini denemek için ölümü ve hayatı yaratan Allah insanın hayatına müdahale etmektedir.¹¹⁰¹ Dolayısıyla insan başıboş bırakılan bir varlık olmadığı gibi, insan hayatı da anlamsız bir varoluş ve ölüm de ebedi bir yokoluş değildir. Din insanın yapıp-etmelerine karışır. İnsana yapılması gerekenle, yapılmaması gerekeni

¹⁰⁹⁸ Razi, I, 82.

¹⁰⁹⁹ Metakognisyon (Üstbilgi): "Düşünme ile ilişkili düşünme"; kişinin kendi düşünsel süreçlerinin farkında olması. kişinin nasıl öğrendiğini belirleyebilme, gözlemleyebilme ve buna uygun yeni stratejiler belirleme yetisi.(Bkz.Bakırcıoğlu, 1604)

¹¹⁰⁰ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 248.

¹¹⁰¹ Bkz. Mülk: 67/2.

öğretmek ister. Eğer insan, bu dünyada dinin buyurduğu yapılması gerekeni işlerse “ebedi” dünyada ödüllendirir; dinsel deyimini ile cennetlik olur; yok eğer yapılması gerekeni yapmazsa, günah işlemiş olur, “öbür” dünyadaki yeri de Cehennem olur; yani ceza görür. Böylece din insana ya bir şey vaat ediyor; ya da ona korku veriyor.¹¹⁰²

İnsanın iki özelliği olan ümit ve korkunun (reca ve havf) dengede tutulmasına İslam’da önem verilmiştir. “Onlar ümit ederek (rağaben) ve korkarak (reheben) bize yalvarıyorlardı.”¹¹⁰³ Dinin Müminlere vaat ettiği mükâfatlarla dini inkâr edenlere verilecek cezalar arasında bir denge gözetilmiş, insanları ıslah etmek için bu ödül ve cezanın insanlara duyurulmasına terğib (isteklendirme) ve terhib (sakındırma) denilmiştir. Bu çerçevede insanları belirli hedeflere doğru motive etmenin iki yolu vardır. Kişi, arzu edilen eylemleri yaparsa ödüllendirilir, aksini yaparsa cezalandırılır. Mü’minleri iyiliğe teşvik, kötülüklerden sakındıran her âyet terğib ve terhib uslubuyla vahyedildiği görülmektedir.

3.5.3.1. Terğib

Sözlükte “istemek, özenmek” anlamındaki rağbet kökünden türeyen terğib “bir kimseyi bir işi yapmaya özendirmek, teşvik etmek” demektir. Terğib dinin iyi, doğru, güzel ve faziletli kabul ettiği şeylere özendirip teşvik etmeyi ifade eder.¹¹⁰⁴ Buna eğitim bilimlerinde motivasyon denir. Kişiyi bir amacı gerçekleştirmeye teşvik etmek, harekete geçirmek, isteklendirme ve güdülemek için o amaç için araçsal değeri olan olgulardan sözetmek morallerin yüksek tutulmasını temin etmek bakımından önemlidir. İnsanın teşebbüs gücünü ve azmini artırmak, yapılan işlerden en iyi neticenin alınmasını sağlamak bakımından Kur’an’da iyi insanlara verilecek ödül mahiyetinde olan nimetlerden bahsedildiğini görmekteyiz.¹¹⁰⁵ Bir benzerlerinin dünyada olduğu bu ödüllerin kişiyi iyi işleri işlemeye yönelttiği, kötülükleri işlemesi

¹¹⁰² Mengüşoğlu, 139.

¹¹⁰³ Enbiya: 21/90.

¹¹⁰⁴ İbn Manzur, I, 422; İsfahâni, 433; İbrahim Mustafa vd., I, II, 403; Mehmet Görmez, “Terğib”, *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 508-509.

¹¹⁰⁵ Banu Güner, “İnsan davranışlarını Yönlendirmede Kur’an’da Ödüllendirme Motivleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi*, 2003/12, 101-178.

halinde ise bunlardan mahrum kalacağı endişesiyle kişide otokontrol görevini görmektedir.

İnsanın ruh ve bedenden oluşan terkibi, ona, melek ile diğer canlılar arasında bir yer edinmesini sağlamıştır. Onun bu yapısı yükselme çıkmasını sağladığı gibi en aşağı seviyelere düşmesine de zemin hazırlamaktadır. Ancak kullarına karşı aşırı derecede müşfik olan Allah (c.c.), özenle yarattığı ve besleyip büyüttüğü insanı bir başına yalnız, çaresiz ve rehbersiz bırakmamıştır. Aksine ona ilk günden doğru yolu göstermiş ve vahyin penceresinden süzülen kutsal ışıkla önünü aydınlatmıştır. Kendinden önceki tüm ilahi kitapların mesajlarını içinde barındıran ve tüm insanlık için bir hidâyet kaynağı olan Kur'an, insandan beklenen davranışları yapmaya teşvik etmede güçlü bir motivasyon kaynağıdır. Bundan dolayı Kur'an'da iman edip iyilikte bulunanların her iki dünyada mutlu olacağı ve ahirette cennetle müjdelendiğini görmekteyiz:

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

*Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır, ne de bir zillet. İşte onlar cennetliklerdir ve orada ebedî kalacaklardır.*¹¹⁰⁶

Kur'an terğib bağlamında olmak üzere zaman zaman, kişinin iman edip yararlı işler yaptığı takdirde bunun kendisine dünyada nimet bolluğu sağladığı gibi¹¹⁰⁷, ahirette ise iyi bir yaşam, cennet ve onda verilecek nimetleri konu edinmekte ve bununla muhatapların hislerini harekete geçirerek istek ve ümitlerini kamçulamaktadır.¹¹⁰⁸ Bu çerçevede Kur'an, insandaki şehvet dürtüsünü hedef almaktadır.¹¹⁰⁹ İslam alimleri şehveti, sırf cinsellik açısından mütalaa etmemektedirler. Şehvet, nefsin kendine yararlı olan şeyleri elde etme isteği ile ilgili bir dürtüdür.¹¹¹⁰ Nitekim Kur'an da bu anlama işaret etmektedir; “Biz dünya hayatında da âhirette de sizin dostlarınızız. Çok bağışlayan ve çok merhametli olan

¹¹⁰⁶ Yunus: 10/26.

¹¹⁰⁷ Bkz. A'raf: 7/96; Hud: 11/52; Nuh: 71/10-12.

¹¹⁰⁸ Aydın, Hayati, 221.

¹¹⁰⁹ Aydın, Hayati, 221.

¹¹¹⁰ İsfahâni, 569.

Allah'tan bir ağırlama olarak, orada canlarınızın çektiği her şey var, istediğiniz her şey orada sizin için var"¹¹¹¹ Başka bir ifade ile islam alimleri, şehveti, vücuda yararlı şeylere karşı, kalpte bulunan fitri bir meyil olarak nitelemektedirler.¹¹¹²

Kur'an-ı Kerim'de iman ile salih amel olabildiğince içiçe bir mahiyettir. Bu birlikteliğin meyvesi olarak bu dünyada rahat bir hayat olurken ahirette de cennet nimetleri olarak takdim edilmektedir: *"Allah da onlara hem dünya nimetini, hem de ahiretin güzel mükâfatını verdi. Allah, güzel davrananları sever."*¹¹¹³ Aksi takdirde ise başta dünya hayatında çeşitli sıkıntılar ve geçim darlığına sebep olacağı beyan edilmektedir: *"Her kim de benim zikrimden (Kur'an'dan) yüz çevirirse, mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz."*¹¹¹⁴ Zemahşeri, âyette dinden yüz çeviren kişinin düşeceği belirtilen dar geçimi, kişiye hırsın hakim olması yüzünden gittikçe artan bir tamah ile infak etmemesi ve dünyaya aşırı derecede bağlanacağı şeklinde yorumlamakta ve bunun da kişiyi büyük oranda huzursuzluğa sevkedeceğini belirtmektedir.¹¹¹⁵

Görüldüğü gibi insanın özlemini çektiği ve uğruna mücadele ettiği gerek bu dünyadaki gerekse ahiretteki nimetler çeşitli temsillerle insanın önüne serilerek, bunlara kavuşmak isteyenlerin salihat denilen güzel işler yapmaları gerektiği vurgulanarak insanlar motive edilmektedir. Birçok müfessir, cennetin içindeki gölge, yiyecek-ıçecek ve meyvelere vurgu yapan birtakım âyetlerde özellikle Arabistan insanının özlemlerinin göz önüne alındığını ifade etmektedir.¹¹¹⁶ Eğitimde başvurulan en eski yöntemlerden biri olan ödüllendirme, kişide istedik davranışları sağlama amacına yöneliktir. Bu amacın gerçekleştirilmesi için insanın ilgisini çeken nimetlerden sözedilerek kişi motive edilmektedir. Aksi takdirde nimetlerden mahrum edileceği bilinci verilerek kişide otokontrol mekanizması işler hale getirilmektedir. Nimetlere kavuşma arzusu, insanı kendi davranışları üzerinde sürekli değerlendirme yapmaya sevkedecektir.

¹¹¹¹ Fussilet: 41/31.

¹¹¹² Gazali, İhya, III, 15.

¹¹¹³ Al-i İmran: 3/148.

¹¹¹⁴ Taha: 20/124.

¹¹¹⁵ Zemahşeri, III, 95.

¹¹¹⁶ Razi IX, 402; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 128; Sabuni, III, 1434.

3.5.3.2. Terhib

“Korkmak, çekinmek, sakınmak” manasındaki rehbet kökünden türeyen terhib “bir kimseyi korkutmak, bir işi yapmaktan sakındırmak” anlamına gelir.¹¹¹⁷ İnsanları belirli hedeflere doğru sevk etmenin yolundan biri olan terhib; kişi arzu edilen eylemleri yapmazsa cezalandırılır. Bundan dolayı eğitimde ceza ile tehdit, insanlık tarihi boyunca var olagelmıştır. Kur’an da cezaya bir eğitim unsuru olarak başvurur. Ancak onun buna sadece insanı ıslah etmek için başvurduğunu söyleyebiliriz.¹¹¹⁸ İnsan, yaratılışı bakımından hayra da şerre de meyli olan, iradesini iyi veya kötü yönde kullanabilen bir varlıktır. İnsanı imandan ve ahlaki değerlerden uzaklaştıran, onu kötülüğe sevk edip arzu ve heveslerine kul-köle yapan ancak terbiye edilmemiş kendi nefsidir. İmanın en önemli esaslarından biri olan Ahiret inancı insan davranışlarını etkili bir şekilde yönlendirmektedir. Muhasebe, yargı veya hesaplaşma ahiret olgusunun en önemli unsurlarıdır. İnsanın şerre olan meylinde ötürü yapabileceği kötülükleri engellemek amacıyla ahiretteki hesaplaşma ayetlerde sürekli hatırlatılmaktadır.¹¹¹⁹ Kur’an-ı Kerim’de terhib konusunda en fazla ön plana çıkan konu ahiret günü ve bu güne dair yaşanacak olağanüstü hadiselerdir. Bir adı da ceza ve hesap günü olan ahiret konusu çeşitli vesilelerle ve kurgusal bir anlatımla gündeme getirilerek, dikkatler o tarafa çekilmek suretiyle insanların henüz bu dünyada fırsatları varken kendileriyle sürekli hesaplaşmalarını sağlamak ve bu güne yönelik duyarlılık seviyeleri arttırılmaya çalışılmaktadır.

Ahirete iman, İslam inanç esaslarından biri olup, tevhid anlayışının başlıca temellerinden biridir. Bu bakımdan tevhid anlayışının iyice anlaşılması için ahiret mefhumunun da iyi bilinmesi gerekir. Ahiret inancı, son derece dikkat çekici ve canlı bir üslup ile mutlak güç sahibi ilah anlayışının yanı sıra, ilk vahiy döneminin en yoğun olarak işlenen konusudur. Kur’an-ı Kerim’de bu gün için genellikle *ahiret* kelimesi kullanılmaktadır. “الْآخِرَةَ” kelimesi Kur’an’da doksan iki yerde geçmektedir.

¹¹¹⁷ İbn Manzur, I, 436; İbrahim Mustafa vd., I, II, 423; Görmez, “Terhib” *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 508-509.

¹¹¹⁸ Aydın, Hayati, 121.

¹¹¹⁹ Bkz. En’âm: 6/22-31; A’raf: 7/6, 38, 170; Taha: 20/111, 112; Furkan: 25/22, 26, Yasin: 36/65.

Ahret, ahir kelimesinin dişilidir. Ahir, “evvel” (ilk) kelimesinin zıddıdır ve “sonra gelen ve son”, “gelecek”, “öbür dünya”, “hesap günü”, “sonuncu” demektir.¹¹²⁰ Semitik bir dil olan İbrance’de bu mefhum için kullanılan kelime de aynı kökten gelmektedir. Eski Ahit Peygamberleri bu mana için “be aharit ha yamin” (son ve gelecekteki günlerde) ibaresini kullanmışlardır.¹¹²¹ Ahiret yerine çoğu zaman kullanılan kıyamet kelimesi bir terim olarak, içinde yaşadığımız evrenin ve onun bünyesinde yer alan dünyanın parçalanıp dağılması, her şeyin alt üst edilerek ayağa kalkması ve bütün şuurlu varlıkların dünyada sergiledikleri eylemlerin, iyi mi kötü mü olduğunu görmek üzere, Allah (c.c.)’ın huzurunda keyfiyetini tam bilemediğimiz bir şekilde hesap vermeleri şeklinde tanımlanmıştır.¹¹²²

Vahiy bir topluma geldiğinde, muhatap aldığı toplumun durumunu göz önünde bulundurarak, bulunduğu durumdan istediği duruma getirmeyi amaçlamıştır. Bu vesile ile vahiy, muhatap aldığı toplumu olumlu yönde değiştirmeyi hedeflemiştir. Dolayısıyla gelen vahiy bir değişim ve gelişim sürecini başlatmaktadır. Kur’an-ı Kerimde, tevhid inancının en önemli ilkelerinden biri olan ahiret inancının öneminden dolayı sıklıkla tekrar edildiği ve her defasında insanların dikkatleri oraya çekildiği görülmektedir. Bu fonksiyon, hem toplumun inanç ve davranış bütünlüğü içinde istenilen noktaya çekilmesinde, hem de bu noktada kalışının önemi nedeniyledir. Ahiret inancı, bu fonksiyonundan ötürü önceki peygamberlerden devralınan ve değişmeyen vahyin ana ilkelerinden biri olmuştur; *“Doğrusu inananlar, Yahudiler, Sabiiler ve Hristiyanlardan Allah’a ve ahiret gününe inanan, yararlı iş yapan kimselere korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir.”*¹¹²³ Kur’an’da ahiret hayatına “hesap günü”¹¹²⁴ denildiğini yukarıda belirtmiştik. İslam inanç sistemi içindeki öneminden ve insanların hesap vermek üzere tekrar dirilip kıyam etmelerini anlatan “Kıyamet” adında bir sure indirilmiştir.

¹¹²⁰ İbrahim Mustafa vd., I, 27; İsfahâni, 73; Akalın vd. vd., 54; Karagöz vd., 13.

¹¹²¹ Paçacı, 9 (Kohler, Kaufman, “Eschatology”, The Jewish Encyclopedia, London 1901, V, 209’dan naklen)

¹¹²² Ahmet Çelik., “Kur’ân’a Göre Ahiret İnancının Bireysel ve Toplumsal Yönü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 16, 173-195.

¹¹²³ Mâide: 5/69.

¹¹²⁴ Şuara: 26/82.

Beşer tarihinin en karanlık dönemlerinden birini vahyin kutsal ışığı ile aydınlatan Kur'an'ın inanç sisteminde ahiret inancının apayrı yeri vardır. Çünkü bu karanlık dönemde hakim olan inanca göre; müşrik Araplar, ölüm, ölüm ötesi ve yeniden dirilmeye inanmıyorlardı. Çünkü dünyada yaptıkları taşkınlıklarından dolayı hesap verme düşüncesi uykularını kaçırıyordu. Onun için ahireti inkar etmek suretiyle kendilerini avutuyorlardı. Onların bu yöndeki inançları Kur'an'ın değişik âyetlerinde sert bir şekilde eleştirilmektedir; *“Hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdır. Ölüyoruz ve yaşıyoruz; bizi ancak zamanın geçişi yokluğa sürükler derler. Onların bu hususta bir bilgisi yoktur. Sadece böyle sanırlar.”*¹¹²⁵ Kur'an'daki delillerin yanı sıra İslam öncesi Arap şiiri ve yazıtları, ölüm ve gelecek hayatın varlığı hakkında koyu bir karamsarlığı ve hatta kasveti ortaya koymaktadır.¹¹²⁶ *“Hayat yolculuğun için dünya geçiminden azık al, zira o, ne olursa olsun, yoluna azık alanın en iyi azığıdır.”*¹¹²⁷ Bu anlayışa göre ölüm ile insanın varlığı tam bir yokluğa gömülmektedir. Bu ise bir çeşit nihilizmdir. Çünkü nihilizm'e göre kabirden sonra hiçbir şey yoktur.

Yukarıda gördüğümüz gibi, çöl Araplarını dinsizliğe götüren bu nihilizm, Mekke'liler arasında da bütün gayretleriyle bu dünyada refah içinde yaşama arzusu şeklinde kendini göstermişti. Mekke'lilerin, Kur'an'ın tekrar dirilme fikrine karşı olan bu olumsuz tavır ve davranışları, ancak tüccar mantığıyla izah edilebilir. Bu onlarda zengin tüccarların kendine güvenme halini, Kur'an'ın deyişi ile istiğna¹¹²⁸ (kendi başına buyrukluk) halini doğurmuştu.¹¹²⁹ Bu istiğna duygusu onlara bazı değer ve kavramları unutturmuştu. Bu kavramlar; pişmanlık, tövbe ve özeleştirme gibi kişinin kendine yönelik yaptığı değerlendirmelerdir. Kısacası onlar, tüccar zihniyetli, dünya arzusu ile dolu iş adamları idiler. Gelecek hayata, ahirete ait hiçbir şey öğrenmek istemiyorlardı, onlara göre böyle bir şey olamazdı. Çünkü böyle bir güne inanmaları halinde, hayatlarında birçok şey değişecek, özgürlükleri

¹¹²⁵ Bkz. Casiye: 45/24; En'am, 6/29; Duhan: 44/34, 35; Mü'minun: 23/37.

¹¹²⁶ Paçacı, 62.

¹¹²⁷ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 108, (Divanu'l-Hamase, CDLIX, 1-2.'den nakil)

¹¹²⁸ Alak: 96/7.

¹¹²⁹ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 113.

kısıtlanacak ve istedikleri gibi davranmalarının artık mümkün olamayacağını farkındaydılar.

Bu insan tipi, daha önce insanın zaafı¹¹³⁰ olarak belirlediğimiz ve onu şimdiki hayatının çekiciliğine tekabül eden özelliklerinin sonuna kadar ileriye götürülmesinin ürünüdür. Burada bütün insani erdemlerin, dünyadaki faydalanmalar ve arzular adına bastırılması söz konusudur. “Siz dünyanın geçici malını istiyorsunuz, oysa Allah (sizin için) ahireti istiyor”¹¹³¹ Ahlaki boyuttaki bu tavır alışlar hiçbir konuda hiçbir otoritenin kabul edilmemesinin tezahürüdür. İnsan yeterince büyük (istikbar) ve kendi kendine yeterli görülmektedir (istiğna). Doktrin boyutunda bu, insanın yaptıklarından ötürü sorgulanmasına yol açabilecek her türlü otoritenin (Allah) inkarını doğurmaktadır.¹¹³² Oysa Allah insanı yok iken var etmiştir. Sonra O, insanı yok edecek ve dünyada yaptıklarının hesabını sormak için yine var edecektir.¹¹³³

İşte Kur’an’ın ahiret konusundaki tezi temelinde, insanın ölümü sonrasında yüce bir kudret tarafından mahkeme edilmesi, iyilerin mükâfatlandırılmaları, kötülerin ise mahkum edilmeleri anlayışı üzerine oturmaktadır. Bu anlayış, insan hayatına bir anlam kazandırmanın yanı sıra, meydana getirdiği gerilim ile insanları iyiye yönlendirme, kötülüklerden sakındırmada en önemli motivasyon kaynağıdır. O halde insan ölüm sonrasında mükâfat görmek için, dünya hayatında iyi işlere koşmalı cezadan korunmak için ise, her fırsatı değerlendirip kötülük etmekten kaçmalıdır. Bu dinamik mekânizma insan hayatında bu şekli ile kurulduğu zaman sonsuz bir canlılık ve enerji ortamı oluşmaktadır. Bu itibarla hayat, anlamsız bir var oluş olmadığı gibi ölüm de sonu hiçlik olan bir yok oluş değildir. Aksine hayat, bir hayırlı faaliyetler alanı, ölüm ise bu faaliyetlerin karşılığının bulunacağı ebedî varlık sahasına geçişi sağlayan bir dönüm noktasıdır. “Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. (yapılan iş) bir

¹¹³⁰ İnsanın zaafı; İstiğna, İstikbar, Tuğyan, Fahr, Tecbir, Bağy, Zulüm, Cehalet, Nankörlük, Cimrilik, Aceleci olması, bencillik v.

¹¹³¹ Enfal: 8/67.

¹¹³² Paçacı, 126.

¹¹³³ Bakara: 2/28.

hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirip ortaya koyacağız. Hesap görücü olarak biz yeteriz.”¹¹³⁴

Kur’an’da ahiretin safhalarını belirten saa, mevt, kıyame, haşr, ba’s, azap, ceza gibi kavramların bir yandan kendi anlamlarını ifade ederken, bir yandan da başka bir unsurun yoğun etkisi altındadır. Eskatolojik (uhrevi) kavramlar gurubu diyebileceğimiz bu gurup kavramları, Kur’an’ın anlatım üslubu ve kavram bütünlüğü içerisinde muhatabı, kendi manaları yanı sıra, her zaman çok daha önemli bir başka noktaya götürmektedirler. Bu nokta, Allah’ın hesap gününde, dünyada yaptıklarından insanı hesaba çekmesi ve bu yargılamada tek otoritenin kayıtsız şartsız Allah olmasıdır.¹¹³⁵ *“Hesab gününün sahibi Allah’tır.”¹¹³⁶* İnsanın küçük kıyameti olan ölüm hadisesinin her an gerçekleşme ihtimaline karşı, insanın sürekli uyanık olmasını ve sürekli kendisini sorguya çekmesini gerektirir. Özeleştiride esas olan kişinin eylem ve söylemlerini belli bir ölçüğe göre değerlendirmesidir. Bu bağlamda Müslüman, hayatını ve hayatta sergilediği davranışlarını Kur’an ve sahih hadislerin süzgecinden geçirerek doğru ve yanlışlarını tespit etmesi ve sorgulaması gerekir.

Kur’an’ın Ahiret düşüncesi bu dünyadan uzakta kalan basit bir düşünce değildir. Tersine insanın dünya hayatıyla, bu dünya ile yakından ilgilidir. Ahiret hayatı içinde düşünülen cennet ve cehennem kavramları, dünya kavramıyla doğrudan bağlı olmakla kalmaz; yaptırım gücünden dolayı, bütün sistemi etkilemek suretiyle, onu ebedi “mükafat” ve “mücazat” yoluyla kontrol eder. Cennet ve cehennemin varlığı, ahlaki yönde kendisini gösterir. İnsan bu dünyada bir şey yaptığı, herhangi bir şekilde hareket ettiği zaman bu düşünce onun hareketlerini etkiler. Bu düşünce, ahlaki değerlerin kaynağıdır. *“Artık kimin tartıları ağır gelirse, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir. Kimlerin de tartıları hafif gelirse, işte onlar da kendilerini ziyana uğratanların ta kendileridir. Onlar cehennemde ebedi kalacaklardır.”¹¹³⁷* İnsan, İslam toplumunun bir üyesi olarak yaşadığı sürece daima

¹¹³⁴ Enbiya: 21/47.

¹¹³⁵ Paçacı, 96.

¹¹³⁶ Fatıha: 1/4.

¹¹³⁷ Mü’minun: 23/102, 103; Karia: 101/6-9.

cennete bağılı emin hareket tarzını seçmek ve cehenneme bağılı olan hareketlerden sakınmak zorundadır.¹¹³⁸ Dolayısıyla ahiret inancının muhatap üzerindeki fonksiyonelliğinden ötürü, bu inanca sahip olan kişi, eylem ve söylemlerinde daha ölçülü, daha seviyeli ve daha sorumlu davranmak zorundadır. Böylelikle bu inanç sayesinde sorumluluk ve kanaat duygusu gelişir.

Kur'an, ahiret konusunu işlerken izlediği üslup dikkat çekici bir özelliktir. Onun ahiret olaylarını anlatırken diğer konularda kullandığından farklı bir dil kullandığı hissedilmektedir. Çoğunlukla ilk dönemde gelen âyetlere ait olan bu üslubun ifadeleri kısa fakat anlam bakımından yüklü ve gerilimlidir.¹¹³⁹ İnsan, bu gerilimli atmosfere sokulmak suretiyle beklenen büyük günün dehşetine dikkati çekilerek, bu güne gereğince hazırlanmasını, daha fırsatı varken kendisine gelmesini ve gaflet uykusundan uyanması sağlanmaya çalışılmaktadır. Kişinin gaflet uykusundan uyanıp kendisine gelebilmesi ancak kendisiyle yüzleşmesiyle mümkündür. Kişinin, hayatını belli bir ölçüğe göre sürekli gözden geçirmesi, eleştirel bir yöntemle süzgeçten geçirmesi, beklenen büyük güne ne kadar hazır olduğunu tespit etmede hayati bir öneme sahiptir.

Ahiret inancı muhatap üzerinde son derece fonksiyonel bir etkiye sahip olduğunu yukarıda belirtmiştik. Nitekim Allah Teala'nın rızası ve cennetin nimetleri kişiyi salihat denilen güzel işlere sevk ederken, cehennem azabı ve kıyametin dehşet sahneleri ise onu kötülüklerden ve itaatsizlikten alıkoymaktadır. Bu inanca sahip olan kimse hesap günü gelip çatmadan evvel, geride bıraktığı hayatını belli bir ölçüğe göre gözden geçirmesi gerekir. Günahkâr olarak Allah'ın huzuruna gitmek istemiyorsa, yükünü hafifletmek için daha fırsatı varken nefisini sistemli bir şekilde sanık sandalyesine yerleştirip onu yargılaması, yaptığı kötülüklerden bir an önce onu vaz geçirmesi ve kötülükleri iyiliklerle telafi etmesi gerekir. İşte ahiret inancı ile özeleştirici (Nefs-i Levvame) arasında böylesi güçlü bir bağ (hesap sorma) olduğu için Kıyamet suresinde her ikisi aynı tonda ve yan yana zikredilmiştir. İkisi de insanın, duygu, düşünce ve davranışları üzerinde olumlu etkiler bırakarak kişinin ahlaken olgunlaşmasını ve her iki dünyada mutlu olmasını sağlamaktadır.

¹¹³⁸ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 110.

¹¹³⁹ Paçacı, 93.

Buraya kadar yazdıklarımızı toplamak gerekirse şunları söylememiz mümkündür: ahiret gününün diğer bir adı da hesap günüdür. Yani ahiret denince ilkin aklımıza hesap vermek gelir. Dolayısıyla hesap günü; diğer bir adı da nefis muhasebesi olan özeleştirisi ile iç içe olan bir kavramdır. Davranışlara yönelik bir değerlendirme olan özeleştirisi, ahiretteki hesabın bu dünyadaki bir provasıdır. Nitekim ilk provayı Hz. Adem Cennette Allah (c.c.)'ın rehberliğinde yapmıştır. Şimdi sıra onun soyu olan insanlarda. Nasilki maçıdan önce düzenli idman yapan bir oyuncunun maçı kazanması kolaysa, aynı şekilde bu dünyada hesabını gören kimsenin de ahiretteki hesabı kolay olur. Nitekim kıyamet günü denilen o büyük ve dehşetli günde yaşanan olağanüstü hadiseler ve insanların bu hadiseler karşısındaki şaşkınlığı, telaşı ve korkuları çok belîğ bir şekilde beyan edilerek insanın dikkatleri yine insanın kendisine yöneltilmektedir.

İnsanın korktuğu ve hoşlanmadığı şeyden yüz çevirmesi ve kaçınması doğaldır. Tıpkı zebrenin ölüm korkusuyla aslandan korkup kaçması gibi. Zayıf bir ihtimal de olsa zebra kaçmakla aslandan kurtulabilir. Fakat o günün dehşetinden, kaçacak ve sığınacak yer arayacak olan insanın, kaçmakla bir yere varamayacağı mesajı verilmektedir. Aynı şekilde bu manzara üzerinden okuyucuya şu mesaj da verilmektedir: kendinden kaçarak, kendi gerçeklerinden yüz çevirerek, hatalarını görmemek için birçok mazeret ortaya koyarak bir yere varamazsın. Çünkü insan nefisine karşı şahittir yani birçok şeyin farkındadır. Öyle ise daha fırsat varken, daha Allah'ın azabıyla yüzleşmeden kendini kandırmaktan vaz geç, kendine gel, kendinle barış, kendinle ve kendi gerçekleriyle yüzleşme cesaretini göster, Rabbine sığın, tövbe et, hayatını düzene sok ve mutlu ol.

3.6. ÖZELEŞTİRİYİ ENGELLEYEN FAKTÖRLER

Eleştirinin, bir insanı, bir yapıtı, bir konuyu titiz ve hassas bir çalışmayla doğru ve yanlış yanlarını bulup göstermek anlamlarına geldiğini yukarıda belirtmiştik. İster içe dönük (özeleştirisi), ister dışa dönük olsun eleştirisi doğası gereği pek sevilmeyen bir kavramdır. Bunun sebebi, eleştirinin, ya doğru tanımlanmadığı veya daha çok olumsuz yönden kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Yoksa eleştirisi

mutlak anlamda kötü bir şey değildir. Kanaatimizce bu durumun bir başka sebebi ise, eleştiri ile yergi¹¹⁴⁰ kelimelerinin birbiriyle karıştırılmasıdır. Başka alanlarda olduğu gibi burada da kavramların yerli yerinde kullanılmamasından kaynaklanan kavram kargaşası eleştiri ve özeleştiriye olumsuz yönde etkilemektedir.

Özeleştiri, insanın kendi kendisini kavrama ve açıklama yöntemidir. İnsan, kâinatı objektif ilmi delillerle ve metodlarla araştırdığı gibi, kendi şahsiyetini de bir vakıa olarak tahlil edebilmektedir. İnsan şahsiyetini araştırırken tam bir gerçeklik içinde olması oldukça zordur; belki de insanlığın en zor problemlerinden birisidir. Zira nefsi içinde bulunduğu durumda incelerken bu içinde bulunulan durum, bir perde teşkil etmekte, hakikatı olduğu gibi görmek yerine hakikat ve durum bu perde arkasından incelenmektedir. Gerçekleri olduğu gibi görmenin zor oluşunun sebepleri çoktur: Muhakemenin eksikliği veya gelişmemiş olması, yeniliklere kapalı olma, motivasyonel güçlerin, duyguların etkisi, klik vb. taassubu, peşin hükümler gibi.¹¹⁴¹

İslami bilinçle ilgili karşılaşılan en önemli sorunlardan birisi özeleştiri azlığıdır. Hatta bazen özeleştiri yapanlara şüpheyile bakılmaktadır. Özeleştiri, İslam kültürüne batıdan geçmiş bir kavramdır. Çoğu kimse de bu kelimeyle herhangi bir kusuru açığa çıkarmayı ve teşhir etmeyi anlıyor. Çünkü bu kelime, İslami literatürde olmayıp bu haliyle nüzul döneminde kullanılmadığı gibi Kur'an ve sünnette de geçmemektedir. Ancak muhteva ve içerik bakımından kitap ve sünnette geçmektedir. Rotayı veya istikameti düzeltme ameliyesi olan özeleştiri, bireysel ve toplumsal bir faaliyetle zaman zaman içe bakış ve içe dönüş ile içsel denetimi sağlamaktır. Bu manasıyla Kur'an'ın ruhuna uygun düşmektedir. Zira Allah Teala öneminden dolayı 'nefs-i levvâmeye'ye yemin etmektedir.¹¹⁴² Nefs-i levvâme, İslami literatürde nefis muhasebesi olarak bilinmektedir. Başka bir deyişle kişinin yaptığı hatalardan veya ıskaladığı fırsatlardan dolayı nefisini kınaması, kusurlarını tespit edip onları ıslah ve ikmal etmesi anlamına gelir. Muhteva olarak temel kaynaklarımızda yer almasına rağmen özeleştirinin kültürümüzde bilinmeyen bir

¹¹⁴⁰ Yergi: Yermek ve kötölemek için söylenmiş söz veya yazılmış yazı, hicviye. (Bkz. Ayverdi, 1353)

¹¹⁴¹ Çamdibi, 2, 3.

¹¹⁴² لَا أَقْسِمُ بِبُرُومِ الْقِيَمَةِ وَلَا أَقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللّٰوَامَةِ²

"Kıyamet gününe yemin ederim. (Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz). (Kıyame: 75/1-2)

kavram olması özeleştiriyi olumsuz yönden etkilemektedir. Bununla beraber özeleştirinin sistematik olarak kültürümüzde yer almasını engelleyen çeşitli faktörler vardır. İşte onlardan bazıları şunlardır;

3.4.1. Bireysel Faktörler

3.4.1.1. Kişilik Bozukluğu

Kişilik, bireyin içinden kaynaklanan tutarlı davranış kalıplarını,¹¹⁴³ ilgilerini, tutumlarını, yeteneklerini, konuşma tarzını, dış görünüşünü ve çevreye uyum biçimi ile ilgili özelliklerini içeren bir kavram olduğunu yukarıda belirtmiştik. Kişilik bozukluğu ise, derinlere kök salan, kişinin mesleki ve toplumsal yaşamında bozulma ya da ruhsal yapısında kaygı yaratan uyumsuz, katı bir ilişki kurma, algılama, düşünme ve davranma ile ortaya çıkan genel kişilik gelişimi bozukluklarıdır.¹¹⁴⁴ Cehalet, yanlış eğitim, milli ve manevi değerlerden yoksun olma, stresli bir hayat, yoğun tempoda çalışıp daha fazla zengin olma hırsı gibi çevresel faktörler ve tabii ki helal ve harama dikkat etmeden edinilen beslenme alışkanlıkları karakter üzerinde olumsuzluklara sebep olabilmektedir.

Gazali, el-Erba'in'de kalbin kötü karakterlerinin aslında çok olduğunu, ancak bunları ona indirip on esas olarak anlatmaktadır. Bunlar; yenilen şeylerin haram ve pis olmasıyla beraber helal olsa dahi ölçülü olması, dilden kaynaklanan yalan ve benzerleri, öfke, hased, cimrilik, makam sevgisi, dünya sevgisi, kibir, ucub ve riya. Gazali, kötü huyların hepsinden temizlenmenin gereğine işaret eder: *“Onların hepsinden temizlenmedikçe bazılarından kendini temizlemen sana kafi değildir. Kötü huylardan birini sana galip olduğu halde bırakırsan, o seni geride kalanlara davet eder. Çünkü bu huyların biri diğerine bağlıdır. Kötü huyların biri diğerinin yerini alır ve onun vazifesini görür.”*¹¹⁴⁵ Kötü karakter insanın kaderi değildir. Her ne kadar kötü karakterin sebeplerini bilsek de her daim çaresini aramayız. Şâyet bunun bir çaresine bakılmazsa insan yaşamını oldukça olumsuz yönde etkileyecektir.

¹¹⁴³ Burger, 698.

¹¹⁴⁴ Bakırcıoğlu, 939.

¹¹⁴⁵ Çamdibi, 199, (el-Erba'in, 186'den naklen)

Bir davranış ya da düşünce biçiminin, karakter özelliği sayılabilmesi için öncelikle sürekli olması, yani huy haline gelmiş olması gerekir. İnsanların çoğunda, az veya çok hoş gitmeyen bir takım özellikler olabilir. Kimse mükemmel olmadığı için herkesin bir takım kusurları olabilir. Herkes zaman zaman alıngan, bencil ya da titiz olabilir. Bu tutumlar, ancak sürekli ve tekrarlayıcı iseler, kişilik hataları sayılırlar. Örneğin, yerli yersiz öfkelenen ve öfkelenince etrafına zarar veren kişiye sinirli değil psikopat denir. Bu, bir kişilik bozukluğu olduğu için tedaviye ihtiyaç vardır. Kişilik bozukluğu olanlar çevrelerini kendilerine uydurmaya çalışırlar, kendileri değişmek istemezler ve hatta çaba bile göstermezler. Kendilerini kimsenin anlamadığından şikâyet eder ve çevre ile sürekli bir sürtüşme halindedirler.¹¹⁴⁶

Pozitivizm ve benzeri akımların etkisinde kalan ve sürekli bir ikilem arasında bocalayan çağımız insanının davranışları git gide ilgi odağı olmaya devam etmektedir. İklemler arasında bocalama durumu devam ettikçe ileride tedavisi zor; depresif, paranoid, pasif-agresif, saplantılı, narsist ve histrionik gibi çeşitli kişilik bozukluklarına sebep olabilmektedir. Bu durum insanlığı, korkunç bir bunalımın eşiğine getirmektedir. İlahi mesajların son halkası olan Kur'an'ın rehberliğine önem vermeyen ve buna duyarsız kalan çağımız insanı bu bunalımlara davetiye çıkartmaktadır. Yaratılış gayesini bilmeyen insan, hataların mahiyetini, nedenlerini ve bunlarla nasıl mücadele edeceğini bilmediğinden, çoğu zaman yaptığı hataların sebeplerini kendi içinde aramak yerine dışarıda arar ve özeleştiri refleksi zayıf kalır. Bu nedenle hatalar ve bunalımlar gün geçtikçe içinden çıkılmaz hale gelmekte ve toplumsal bir yara halini almaktadır. Çoğu zaman maneviyatsızlıktan veya manevi boşluktan kaynaklanan kişilik bozukluklarını kısaca açıklamamızın faydalı olacağına inanmaktayız. Zira kişilik, insanın dışa bakan yüzü ve kimliği olduğu için insanlar arası ilişkileri belirleyen temel faktörlerden biridir.

• **Depresif Kişilik:** Çeşitli nedenlerle depresyona giren kişinin bu nedenlere bağlı olarak kaygılarının ön plana çıktığı kişilik bozukluğudur.¹¹⁴⁷ Bu tip kişiler sürekli gergin ve mutsuzdurlar. Çağımızın yaygın hastalıklarından biri olan

¹¹⁴⁶<http://www.stres112.com/kisilik.html>, (Erişim Tarihi:15.02.2017)

¹¹⁴⁷ Bakırcıoğlu, 477.

depresyon, genellikle manevi boşluktan kaynaklanmaktadır. Kalplerin ancak Allah (c.c.)'ı zikretmekle huzur bulacağını beyan eden Kur'an-ı Kerim'in gönüllere şifa olduğu ve ruhi bunalımları gideren en etkili anti depresan etkiye sahip olduğu bilinen bir gerçektir.

الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

Onlar, inananlar ve kalpleri Allah'ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.¹¹⁴⁸ İbn Kesir, Mü'min kalbinin Allah'ı zikretmekle huzur ve sukunet bulduğunu, her türlü şüphe ve sıkıntıdan kurtulduğunu söylemektedir.¹¹⁴⁹

• **Paranoid Kişilik:** Çevresindeki insanların gizli güdülerine, gizli amaçlarına kafayı takma, aşırı kuşkuculuk, kendi yanlısını üstüne almaktan kaçınma, aldatıldığına, kullanıldığına inanma, kendi önyargı ve tutumlarını haklı çıkaracak ipuçları bulmak amacıyla çevreyi dikkatle tarama gibi belirtilerle ortaya çıkan kişilik bozukluğudur.¹¹⁵⁰

Herkesin kendisine karşı olduğu varsayımıyla ortaya çıkan, kuşkuya dayalı paranoid düşünce kalıpları; tehdit algılamalarını arttıracığından kişinin iç huzuruna ve rahatlığına zarar verecektir. Sonuçta kişinin iç dünyasında oluşturamadığı barışı topluma yansıtması da mümkün değildir.¹¹⁵¹

وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ وَإِنْ يَقُولُوا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِمْ كَأَنْهُمْ خُشْبٌ مَّسْنَدَةٌ يَحْسِبُونَ كُلَّ صَاحِبَةٍ عَلَيْهِمْ

Onları gördüğün zaman kalıpları hoşuna gider. Konuşurlarsa sözlerine kulak verirsin. Onlar sanki elbise giydirilmiş kereste gibidirler. Her kuvvetli sesi kendi aleyhlerine sanırlar...¹¹⁵²

• **Edilgin-Agresif Kişilik:** Olaylar karşısında gerekli bağımsız davranışı gösteremeyen; kimilerinde kararsız ve başkalarının buyruğunu bekleyen; kimilerinde ise, aşırı öfkeli, kırıncı ve engelleyici davranışlar gösteren kişilik

¹¹⁴⁸ Rad: 13/28.

¹¹⁴⁹ İbn Kesir, II, 76.

¹¹⁵⁰ Bakırcıoğlu, 1217.

¹¹⁵¹ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 196.

¹¹⁵² Münafikun, 63/4.

bozukluğudur.¹¹⁵³ Bu gibi kişiler yeterince kararlı olmadıkları için hatalarıyla yüzleşme cesaretini gösteremezler.

• **Narsist (Özsever) Kişilik:** Görkemlilik düzeyinde eşsiz olma, yeteneklilik, önemlilik ve benzerleri duygusu; zihnin sınırsız başarı kazanma düşülmeleriyle uğraşması; başkalarından sürekli ilgi ve hayranlık görme gereksinimi; başkalarının eleştiri ve değerlendirmelerine karşı aşırı duyarlık gösterme; ancak başkalarını kullanma, onları ülküleştirme ile aşırı küçümseme gibi özelliklerle ortaya çıkan kişilik bozukluğu.¹¹⁵⁴ İnsanlar, toplumsal olarak veya mesleki açıdan başkalarının beğenisini veya takdirini kazanabilmek adına gerçek duygularıyla uyuşmayan bir benlik kavramına sahip olabilirler. Böyle bir durum, gerçek duyguların, insanların kendilerine yabancılaşmalarına, dünya ile ilgili deneyimlerinin çarpıtılmasına ve kendilerini gerçekleştirme potansiyellerinin sınırlanmasına yol açacak şekilde bastırılmasına sebep olur. Kişinin benlik kavramıyla fiili durumu arasındaki bu uyumsuzluk, birtakım zihinsel bozukluklarının müsebbibi olabilir.¹¹⁵⁵ Kendilerini eşsiz ve çok önemli biriymiş gibi algılayanlar yanlışlarını doğruymuş gibi algılamaktadırlar. Kendilerine toz kondurmamayan bu özsever kişiler, kendilerini dokunulmazlık zırhına büründürerek özeleştiriyeye tüm kapılarını kapatmaktadırlar.

Yukarıda kısaca açıkladığımız kişilik bozuklukları, bireysel ve toplumsal hayatı olumsuz etkilediği gibi kimi zaman onmaz yaralara ve sıkıntılara da sebep olmaktadır. Modernizmin yan etkileri olarak kabul edilen bu kişilik bozuklukları ve karakter bunalımının en etkili ilacı sağlam bir dini eğitimidir. Çünkü iç huzuru yakalayamayan insanın benlik bütünlüğü kaybolur. Bütünlüğünü kaybolmuş ve parçalanmış bir benlik ise potansiyel bir tehlikedir. Benliğini kaybetmiş, kendisiyle, inancıyla, çevresiyle ve yaratıcısıyla barışık olmayan insanların yaşadığı ve yaşattığı olumsuzlukların sebep veya sebeplerini kendi dışında aradıkları için özeleştirii yapmaları beklenmez.

¹¹⁵³ Bakırcıoğlu, 544.

¹¹⁵⁴ Bakırcıoğlu, 1211.

¹¹⁵⁵ Cevizci, 63.

3.4.1.2. Cehalet

Cehâlet veya cehl sözlükte “bilgisizlik ve bilmemek” anlamına gelir.¹¹⁵⁶ Bu iki kavramın fıkıh terimi olarak kullanılışında ise genellikle şu farklılık göze çarpar: Cehl kişinin inanç, söz veya davranışları konusundaki bilgisizliğini, cehâlet ise kendi dışında kalan durumlara ilişkin bilinmezliği ifade eder.¹¹⁵⁷ Rağıp el-İsfahani, cehaleti üç kısma ayırmaktadır; birincisi kişinin bilgidен yoksun olmasıdır. Asıl olan budur. İkincisi, bir şeye, olduğundan başka biçimde inanmaktır. Üçüncüsü ise, bir şeye, hak ettiğinden başka bir şekilde davranmaktır. Bunu yaparken ister doğru bir inanca sahip olsun, ister yanlış bir inanca dayansın fark etmez.¹¹⁵⁸

İnsan, Kur’an’da “çok zalim ve çok cahil” olarak nitelendirilmektedir. “Zülüm”, bir şeyi yerli yerinde kullanmamaktır.¹¹⁵⁹ Bu da insanın cehaletinden kaynaklanmaktadır. Kur’an kıssalarında, günahlara karşı gösterilen ilk tepkinin ifadesi olarak sık tekrar edilen “ربنا ظلمنا انفسنا” ifadesinden hareketle, insan çoğu zaman cehaletinden dolayı kendine yazık ettiği sonucunu çıkarabiliriz. Bilgisizlik olarak bilinen cahillik, insanın ayrılmaz bir vasfı değildir. İnsan, dünyaya hiçbir şey bilmeden gözünü açmaktadır. İnsana bilmediği her şeyi Allah (c.c) öğretmektedir.¹¹⁶⁰ Nitekim Kur’an-ı Kerim’de: “... اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ” *“Allah, iman edenlerin dostudur. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır...”*¹¹⁶¹ Burada Allah, insanın cehalet karanlığından bilginin ışığına ulaşacağını bildirmektedir. İnsan, temizlenip ilahi nurları alır hale geldiğinde o, ışık ile aydınlanır. O zaman da sadece ruhlar değil, fiziki yapıları bedenler de bundan istifade eder.¹¹⁶²

Özeleştir, kişinin kendisine yönelik değerlendirme ve öz çözümleri içeren bir bilgi kaynağıdır. İslami bilinçle ilgili karşılaşılan en önemli sorunlardan birisi özeleştir azlığıdır. Hatta bazen özeleştir yapanlara şüpheyle bakılmaktadır.

¹¹⁵⁶ Ayverdi, 187.

¹¹⁵⁷ İbrahim Kâfi Dönmez, “Cehalet” *DİA*, İstanbul 1993, VII, 220.

¹¹⁵⁸ İsfahâni, “chl” md., 249, 250.

¹¹⁵⁹ Mustafa Çağrı, “Zülüm”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 507-509.

¹¹⁶⁰ Alak: 96/5.

¹¹⁶¹ Bakara: 2/257.

¹¹⁶² Eyüp Bekiryazıcı, *Şihabeddin Sühreverdî'nin Felsefesinde Ontoloji Problemi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), AÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005, 212.

Özeleştirî, İslam kültürüne batıdan geçmiş bir kavram olduğu için çoğu kimse bu kelimeyle herhangi bir kusuru açığa çıkarmayı ve teşhir etmeyi anlıyor. Böylesi bir cehalet özeleştiriyi olumsuz yönde etkilemektedir. Cahil her sözünde kendini aklar, alim her sözünde kendini yoklar kaidesine ilim erbabı gerektiğinde kendisiyle rahatlıkla yüzleşebilmektedir. Çünkü kişinin eksikliklerini bilmesi onu tamamlamaya yönelik atılan ilk adımdır. İnsanın kendi mahiyetini bilmesi, zaaflarının farkında olması beraberinde haddini bilmesini gerektirir. Kişinin kendini bilmemesi, cehaletinin farkında olmaması çoğu zaman onu hatalara sevk eder. “Cahilin cesareti” diye halk arasında kullanılan bir tabir vardır. Karını ve zararını, yaptığı işin sonucunun nereye varacağını ve yaptığı hatayı nasıl telafi edeceğini bilmeyen kişiye cahil denir. Cahil, sulak alanda dahi suzsuz kalır. Bundan dolayı cahil kimse hata üstüne hata yapar ve hatasını başka hatalarla düzeltmeye çalışır. Zira cehalet, birey ve toplumların gelişmesi önündeki en büyük engeldir.

Cehalet, herhangi bir konuda bilgisiz olmaktan ibaret değildir. Aynı şekilde yanlış ve eksik bilmek de cehalettir. Cehalet kavramı Kur’an’da, iki yerde bilmeme ve tanımama¹¹⁶³ anlamında; bunun dışında fert ve toplumların ilahi iradeye uymayan yanlış ve hatalı inanç, söz, fiil ve davranışlarını ifade etmek için kullanılmıştır.¹¹⁶⁴ Bu bağlamda, kavramların kapsam alanının doğru tespit edilmemesi anlam kargaşasına sebep olmaktadır. Sözelimi, gündelik hayatta karşılaşılan zorlukların, eziyetlerin ve başarısızlıkların imtihan olgusuna bağlanması, kişilerin sorumluluklarından kaçmasıdır. Burada mesele, imtihan olgusunun yanlış bilinmesinden kaynaklanmaktadır. İmtihan, doğru yolda yürürken karşılaşılan eziyetlere göğüs germektir. Yoksa yanlış yolda karşılaşılan eziyetlerin imtihan kapsamında değerlendirilmesi ve bunların imtihan olgusuna bağlanması cehaletten kaynaklanmaktadır. Aynı sıkıntı “ictihad” kavramı için de geçerlidir. Buna göre; sahabilerin müctehid oldukları, doğru yaparsa iki, yanlış yaparlarsa bir sevap kazanacaklarına vurgu yapılmıştır. Hz. Osman’ın öldürülmesiyle başlayan süreçte birçok sahabinin katledilmesine sebep olan Cemel, Sıffin gibi haddiselerde “ictihad” kavramı bağlamından koparılarak birbirini öldürenlerin sevap! kazanmış oldukları

¹¹⁶³ Bkz. Bakara: 2/273; Hucurat: 49/6.

¹¹⁶⁴ İsfahâni, 249-250; İbrahim Mustafa vd., 184; Karagöz vd., 86.

sonucu çıkarılmıştır.¹¹⁶⁵ Dolayısıyla çoğu zaman cehaletten veya kavramları yerli yerinde kullanılmamaktan kaynaklanan bu gibi trajikomik anlayışlar özeleştiriyi engellemektedir.

Sorundan rahatsızlık duymamak ya da gerekli şekilde tepki vermemek, başlı başına bir sorundur. Sorunu çözememe durumunda onu hep başkalarına yüklemeye çalışmak ve bir günah keçisi aramak da ayrı bir sorundur. Sorunları sebep-sonuç çerçevesinde çözenler birikim ve tecrübelerini arttırmış, hayatı biraz daha öğrenmiş olurlar. Dolayısıyla yaşanan acı tecrübeler ve sıkıntıları tamamıyla imtihan veya kadere bağlamak ve hiçbir sorumluluk almamak yeni sıkıntılara davetiye çıkartmak demektir.

Kuran-ı Kerim’de, insanların Allah Teala’yı gerçek anlamda bilmemelerinden dolayı, Allah’ı sever gibi başka varlıkları sevmelerini, Allah’ın azabının ne kadar büyük olduğunu vb. konuları vurgularken “keşke bilselerdi” ifadesinin kullanıldığını görmekteyiz.¹¹⁶⁶ Bu ifade, insanın temel özelliklerinden biri olan “çokça cahil” olmasının bir teyididir. Bu cehalet insanın temel vasfı olmakla beraber insana yapışık değildir. “Eğer onlar iman edip Allah’ın emirlerine karşı gelmekten sakınmış olsalardı, Allah katında kazanacakları sevap kendileri için daha hayırlı olacaktı. Keşke bilselerdi!”¹¹⁶⁷ âyetinde açıkça belirtildiği gibi insanın zararına olan şeyi bile bile yapması düşünülemez. Olsa olsa ancak cehaletinden kaynaklanmaktadır.

Hemen her insan, fani ömrünü geçireceği bu dünyada sağlıklı, huzurlu, mutlu ve başarılı bir hayat sürmek ister. Bu doğal amacına ulaşmak için çalışır, çabalar ve emeğinin karşılığını almayı bekler. Bu uğurda gücünü, emeğini ve sermayesini sarf eder. Ne var ki kimi zaman bu yolda akamete uğradığı da olur. Birçok insan, böylesi bir mücadele sonunda sağlıksız, mutsuz ve umutsuz bir durağa geldiğinde nerede hata yaptığını sorgulamak yerine, başkalarını suçlamayı tercih eder. Oysa sorunun temel sebebi çoğu zaman bireyin kendisidir. Huzurlu bir hayat için atılacak doğru adım, başkalarını suçlamak değil, kendimize çekidüzen vermektir. Sebep ve

¹¹⁶⁵ Mehmet Azimli, *Hz. Osman*, Ankara Okulu Yay., 3. Baskı, Ankara 2016, 12.

¹¹⁶⁶ Bkz. Bakara: 2/102, 165; Nahl: 16/41; Ankebut: 29/41, 64; Zümer: 39/26; Kalem: 68/33.

¹¹⁶⁷ Bakara: 2/103.

sonuçları başkalarında aramak ve özeleştiriden kaçmak zafiyet göstergesidir.¹¹⁶⁸ "Belki insan, birtakım mazeretler ileri sürerse de, öz nefesine karşı şahitlik edecek"¹¹⁶⁹ Bunlar ferdi gerçek başarıya götürmeyen avuntulardır.¹¹⁷⁰ Bunlar aynı zamanda özeleştirinin mahiyetini ve önemini kavramayan, insan hayatına yapacağı katkının farkında olmayan beyhude çabalardır. Kişi bilmediği şeyin düşmanıdır kaidesince, özeleştirinin sevilmemesinin bir sebebi de bu kavramın tam olarak bilinmemesi, yanlış veya eksik bilinmesinden kaynaklandığını düşünüyoruz. Bu da özeleştiriyi engelleyen faktörlerden biridir.

3.4.1.3. Enaniyet/Ucb

Ben anlamına gelen "ene" kelimesi Arap dilinde birinci tekil şahıs zamiridir. Günümüzde bir ahlak ve psikoloji terimi olarak kullanılan "insanın yalnız kendisiyle ilgilenmesi, herkesi ve her şeyi kendi çıkarı için kullanma isteği (egoizm)" ve "kendini üstün görme, kendini her şeyin amacı olarak kabul etme eğilimi (egosantrizm)" anlamındaki enaniyeti yeren pek çok ifade Kur'an'da ve hadislerde yer almaktadır.¹¹⁷¹ Ayrıca iddia, kibir ve bencillik anlamında kullanılmaktadır. Kibir ve gurur anlamını taşıyan ene (ben) kelimesi, Kur'an'da yerilmiş,¹¹⁷² böyle bir davranışın şeytana özgü olduğu belirtilmiştir.¹¹⁷³ Bu kötü hasletin zıddı; başkasını kendine tercih etmek anlamına gelen diğergamlık ve isardır.¹¹⁷⁴

Kur'an'da ve hadislerde enaniyet kelimesi geçmez. Fakat muhteva olarak enaniyetten bahseden çok sayıda âyet ve hadis bulunmaktadır. Psikolojide özseverlik veya narsizm olarak bilinen enaniyetin İslami literatüdeki karşılığı kibir ve bencilliktir. Bilindiği gibi şeytan enaniyeti yüzünden Hz. Adem'e secde etmemiştir. Kimi insanlar da Şeytan'ın peşine takılarak aynı hatayı işlemektedirler. Halbuki insanın gerçek büyüklüğü, enaniyetten sıyrılmakla mümkündür. Kur'an-ı Kerim,

¹¹⁶⁸ Yaman, 85.

¹¹⁶⁹ Kıyame:75/14-15.

¹¹⁷⁰ Çamdibi, 76.

¹¹⁷¹ Karagöz vd., 148.

¹¹⁷² Nazi'at: 79/24.

¹¹⁷³ A'raf: 7/21.

¹¹⁷⁴ Cürcani, 72.

bütün iyiliklerin Allah'tan, kötülüklerin ise nefisten olduğunu bildirir.¹¹⁷⁵ İnsanın nefsi ise, bu ilahi hükmün aksine meyleder. Ortada bir başarı varsa kendinden bilir, başarısızlığı kadere yükler. Kendisini kusursuz gören ve nefesine toz kondurmayan ve her yaptığını doğru zanneden kimse, Firavun'un, Karun'un ve onlar gibi kibirleri ve küstahlıklarıyla meşhur olup Kur'an'da isimleri geçen kimselerin yoluna girmiş demektir. Kendini beğenen, kendisini dünyanın merkezinde zanneden ve benliğine hakettiğinden fazla anlam yükleyen kişi kendi özünden gittikçe uzaklaşır. Aynı şekilde Rabbinden ve insanlardan da uzaklaşır ve yalnızlaşır. Rabbine karşı acziyetini unutan ve egosunu şişirip arzularını ilahlaştıran kişi Tanrıdan rol çalmaya çalışır ve adeta kendine tapmaya başlar. Bu da özeleştiriyi engelleyen en büyük faktörlerden biridir.

Bencilik anlamına gelen enaniyet insanlarda farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Örneğin kibir bunlardan biridir. Bir insan kendisini dünyanın merkezi ve en nadide varlığı olarak görmeye başladığında, kısa sürede Allah'ın kendisine verdiği imkanlar ve özellikler doğrultusunda bir büyülenme psikolojisi içine girer ve şımarır. Bencilik çocuksu bir duygudur. Bencil kişiler kendilerini sevginin ve ilginin nesnesi olarak gördüklerinden empati yapmaları nadir görülen bir durumdur. Aynı şekilde bencil kişiler yaptıkları hatayı kabullenme, bundan pişmanlık duyma ve özeleştiriyi yapmaları kendileri açısından zor bir durumdur.

Enaniyette düşünce katılığı söz konusudur. Düşünceler esnek olmadığı için de kişi karşı tarafı değil kendi istek ve beklentilerini ön planda tutar.¹¹⁷⁶ Diğer taraftan, sadece “insanlık” kavramına erişmiş, insani bir niteliğe kavuşmuş, insani yaratılış bakımından olgunlaşmış olanlar, gerçek “tek vücut” olma, birlikte hissedebilme ve diğerinin sorunuyla ilgilenme, bunu kendi sorunuymuşçasına hissetme olgusuna sahip olanlardır.¹¹⁷⁷ Hz. Peygamber'in “Mü'minler tek bir vücut gibidirler, başı veya gözü ağrıdığı anda diğer tüm organları da bu ağrıyı hisseder.”¹¹⁷⁸ mealindeki hadisi bu durumu çok güzel bir şekilde ifade etmektedir.

¹¹⁷⁵ Nisa: 4/79

¹¹⁷⁶ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 199.

¹¹⁷⁷ Mutahhari, 82.

¹¹⁷⁸ Elbani, (h.n.: 6668), II, 1131.

Mihnet¹¹⁷⁹ ile minnet¹¹⁸⁰ aynı derecede sabır gerektiren imtihanlardır. Hz. Ömer'in bu konuda söyledikleri gayet manidardır: “*Darlıklarla imtihan edildik sabrettik, genişlikle imtihan edildik ama sabredemedik (şükürünü eda edemedik)*”¹¹⁸¹ İnsanın benliğine olan aşırı düşkünlüğü sebebiyle kendine fazladan anlam yüklemesi, sahip olduğu nimetleri kendinden bilmesi, kibirlenmesine, şımarmasına ve kendisini müstağni görmesine sebep olmaktadır. Bunun en çarpıcı örneği Karun'un şımarık bir eda ile “*ben kendi ilmimle ve kendi iktidarım ile kazandım*”¹¹⁸² demek suretiyle Allah'ın verdiği nimetleri kendinden bilmiş, bencilliğini ve enanietini göstererek yaratıcısının nimetlerini inkar etmiş ve nankörlük etmiştir. Onun bu şımarıklığı aklını başından almış, doğru düşünmesine engel olmuş, yapılan nasihatlere kulaklarını tıkatmış ve sonunda helak olmasına sebep olmuştur. İnsana verilen tüm istidat ve kabiliyetlerle kainatta mevcut bulunan her şeyin kendisine musahhar kılınması, onun gücünden ve ilminden olmayıp, aksine onun acizliği, cahilliği ve fakirliğine istinaden, hakim, alim ve erhamu'r-Rahimin olan Allah'ın rahmetinin bir tecellisidir. Bunun farkında olan kişi sürekli şükreder ve hatalarından dolayı Rabbinden affını ister.

Enanietle hemen hemen aynı anlama gelen kelimelerden biri Ucb'dır. Sözlükte “kendini beğenme, aşırı derecede önemseme, kibir, böbürlenme ve şımarma” anlamına gelen ucb, dini bir kavram olarak, kişinin sahip olduğu amel, maharet, ilim, san'at, mal, makam ve güzellik gibi nimetleri büyük görerek bunların gerçek sahibinin Allah olduğunu unutması,¹¹⁸³ bir gün yok olup gideceğini düşünmemesi demektir. Çok kötü bir huy olan kendini beğenme, kibir ve gurur ruhi yükselmeye ve manevi kurtuluşa engeldir.¹¹⁸⁴ Kısacası kendini beğenme; gerçekte kişinin kendisini layık olmadığı bir derecede görmesidir.¹¹⁸⁵

¹¹⁷⁹ Mihnet: Sıkıntı, üzüntü, zorluk, eziyet, meşakkat, dert, elem ve keder. (Bkz. Akalın vd. 1680)

¹¹⁸⁰ Minnet: Yapılan bir iyiliğe karşı kendini borcu sayma, gönül borcu. (Bkz. Akalın vd. 1687)

¹¹⁸¹ İsfahâni, “BLY” mad. 169 (Abdullah b. Mübarek, *Zühd*, thk. Habib Abdurrahman el-A'zemi, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 182'den naklen).

¹¹⁸² Kasas: 28/76-80.

¹¹⁸³ Bkz. Kasas: 28/78.

¹¹⁸⁴ Karagöz vd., 665.

¹¹⁸⁵ İbn Miskeveyh, 219; İsfahâni, 674.

“Nefsi her şeyden üstün görme” anlayışının en tehlikeli olanı, şu ayet-i kerimede veciz bir şekilde ifade edilmektedir; “Nefsinin arzusunu ilâh edinen, Allah’ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah’tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız?”¹¹⁸⁶ Çünkü arzu ve tutku gözü kör, kulağı sağır, kalbi duygusuz eder, o kimse bilgin de olsa, bilmesine rağmen gerçeği duymaz olur.¹¹⁸⁷ Bu anlayışın sonucu olarak Şeytan’ın, Allah’ın emrine isyan ederek Hz. Adem’e secde etmemesi, Nemrud’un, Hz. İbrahim’i yakmaya çalışması, Firavun’un, Hz. Musa’yı öldürme isteği, Karun’un, Allah’ın vergisini unutup “bu servet bana, ancak kendimdeki bilgi sayesinde verilmiştir” demesi ve nihâyet Mekkeli müşriklerin “el-Emin” diye vasıflandırdıkları Hz. Peygamber’e karşı giriştikleri amansız mücadele, bu ortak düşüncenin en çarpıcı örnekleridir. Üstünlüğün ölçüsünü maddi unsurlarda arayan bu anlayışa sahip kişilerin kendilerine yönelik gerçekçi bir değerlendirme yapmaları veya eleştiriye açık olmaları beklenemez.

Ucb (özseverlik), görkemlilik düzeyinde eşsiz olma duygusu; başkalarından sürekli ilgi ve hayranlık görme gereksinimi; başkalarının eleştiri ve değerlendirmelerine karşı aşırı duyarlık ve tepki gösterme; ancak, başkalarını kullanma ve onları aşırı küçümseme gibi özelliklerle ortaya çıkan bir kişilik bozukluğudur.¹¹⁸⁸ Ucb, kulların birçoğunda bulunan ve kalbi körelten büyük bir afettir. Kendini beğenen kişi, kötülük yaptığı halde iyilik yaptığını zanneder.¹¹⁸⁹ Bu duyguya kendisini kaptıran kişi fazla geçmeden kibirlenmeye başlar. Bu sefer işlediğini bildiği günahlarını ve hatalarını küçümser ve onların birçoğunu unuttur. Diğer taraftan amellerini çok görmeye başlar ve onlar hakkında aldanır.¹¹⁹⁰

İnsan yok iken ve kendisinden söz edilmeye değer bir şey değilken Allah Teala onu varlık âlemine çıkarmış, varlığından haberdar etmiş, ona saymakla bitirilemeyecek derecede nimetler bahşetmiştir. İnsan fitraten çok polemikçi bir

¹¹⁸⁶ Casiye: 45/23.

¹¹⁸⁷ Yazır, VII, 346.

¹¹⁸⁸ Bakırcıoğlu, 1211.

¹¹⁸⁹ Bkz. Enam: 6/122; Rad: 13/33; Nahl: 16/63; Neml: 27/4, 24; Mü’min: 40/36, 37; Fussilet: 41/25.

¹¹⁹⁰ Abdulhalim Mahmud, 225.

karaktere sahiptir. Kendi yaratılışının mebbeine; kendisinin hangi süreçlerden geçirilerek insan kimliğiyle anılmaya başlandığına bakmadan, özellikle Allah'a kelimenin tam anlamıyla bir hasım kesilmektedir!¹¹⁹¹ .. "*Allah, insanı, bir damla sudan yarattı. Fakat bakarsın ki (insan), Rabbine apaçık bir hasım oluvermiştir*"¹¹⁹² Her bakımdan zayıf, hakir, zelil ve her bakımdan yüce yaratıcısına muhtaç olan insanın kendisinden hesap sorulmayacağını düşünerek istiğna duygusuyla taşkınlık yapması ve özeleştiriyi yapmaması her türlü mantiki temelden yoksundur. Nitekim şu aşağıdaki ayette insanın gerçek mahiyeti güzel bir şekilde ifade edilmektedir: "*Yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü sen ne yeri yarabilirsin ne de boyca dağlara erişebilirsin. Bütün bunlar, Rabbinin katında hoşlanılmayan kötü şeylerdir.*"¹¹⁹³ Kişinin kendi şahsını, fikrini kutsaması, en iyi olarak telakki etmesi, cehaletinden kaynaklanan bu kendini beğenmişlik durumu, kusurlarını görmesine mani olduğu gibi özeleştiriyi de engelleyen faktörlerden biridir.

Her insan, birçok yetenekle beraber doğar; bu yetenekler, farkındalık ve sosyal öğrenme ile gelişir. Burada önemli olan, kişi varoluş amacına doğru yol alırken nerede olduğunu ve bu yetenekleri hangi yönde kullandığını bilmesi ve bu şekilde olası hatalardan korunmasıdır. Haritayı açıp bulunduğu mevki tespit edemeyen insan daha fazla ileriye gidemez. Tıpkı bunun gibi, kişi sahip olduğu değerlerin kıymetini, değerleri ona verenden dolayı bilmesi, onlara sahiplenmemesi ve nihâyet kendisini bilmesi önemlidir. Sahip olduğu gücü, iyi ve kötü taraflarıyla kişiliğini, hayatın ne kadarına sahip olduğunu bilmezse, yolundan sapar.¹¹⁹⁴

İnsanın kendisini bilmesi kadar büyük nimet yoktur. Hele hatasını bilmesi kadar büyük bir marifet yoktur. Bu, basit bir şeymiş gibi görülür ama zordur. Birçok insan kendini ya olduğundan büyük görür, ya da büyüklüğünün farkında değildir; üstelik kendini bir de hakir görenler vardır. Olumsuz benliğe sahip olan insanlar, kendi kendinin değerini alçaltma, benlik saygısından yoksunluk, hiçbir değerlendirmeye yapmaksızın başkalarına uyma gibi olumsuz kendilik duygusuna sapılanıp

¹¹⁹¹ Kılıç, *İnsan, Fücür ve Takva...*, 14.

¹¹⁹² Nahl: 16/4.

¹¹⁹³ İsrâ: 17/37, 38.

¹¹⁹⁴ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 189.

kalabilmektedirler. Kendini olduğundan daha iyi ve yüksekte görenler kadar, olduğundan daha kötü ve alçakta görenler de doğru bir yol tutmuş olmazlar. Onun için zaman zaman kendimizi sorgulama, güvendiğimiz ve saygı duyduğumuz dostlarımızın tanıklığına başvurma ve her yönden kendini kanıtlamış yüksek kişilik ve karakter sahibi saygın kimselerin özellikleri çerçevesinde kendimizi değerlendirmeye ihtiyacımız vardır.

Sonuç olarak insanın kendi nefesine karşı yanlı davranıp, bencil bir yaklaşımla yaptığı hatalarının sorumluluğunu kabul etmemesi, nefesine toz kondurmaması ve özeleştirme yapmamasının en önemli nedenlerinden birisi de ucuftur. Narsizm denilen psikolojik hastalığın bir çeşidi olan bu duruma kapılan kişiler hatalarına karşı kör, sağır ve dilsiz olabiliyorlar. Toplumdan olabildiğince uzaklaşan bu tip insanları uyuracak gerçek dostları da bulunmamaktadır. Tamamıyla cehaletten kaynaklanan bu manevi hastalıktan kurtulmak için, kişinin kendi benliğini olduğu gibi tanınması, nasıl yaratıldığını, yaratılış gayesini ve zaaflarını ve Rabbine karşı konumunu sürekli gözden geçirmesi gerekir. Kendisini bilen kimse, aynı zamanda birçok kusur ve eksiklerinin bulunduğunu da bilir. O ilkin nasıl var olduğunu, gelişip büyüdüğünü, hayatını ve akıbetini bilirse kendisinin gerçek değerini bilmiş olur. Aynı zamanda sahip olduğu güzellikleri Allah'tan, kusurları da nefisinden bilmesiyle bu illetten kurtulabilir. Bu da ancak kişinin özbenliğinden sıyrılması, kendi merkezinden uzaklaşması ve özeleştirme yapmasıyla mümkündür.

3.4.2. Toplumsal Faktörler

Yukarıda bir kısmını açıkladığımız özeleştiriyi engelleyen bireysel faktörler olduğu gibi toplumsal faktörlerinin de olması doğaldır. Nitekim toplum bireylerden oluşmaktadır. Bireylerin insana, eşyaya ve olaylara yaklaşımı ve onlara yüklediği anlam çerçevesinde toplum da nasibini almaktadır.

3.4.2.1. Atalar Kültü veya Paternalizm

İnsanın hayatında en çok hissettiği temel olgulardan birisi de değişim ve gelişimdir. Bu durum bireysel hayatta olduğu gibi toplumsal hayatta daha çok müşahade edilmektedir. Bu nedenle “değişmeyen tek şey değişimdir” sözünü çok sık duyarız. Ama insanların değişime karşı çoğu zaman direnç gösterdiğini görmekteyiz. Bu, yeni bir durum olmayıp insanlık tarihi boyunca süregelen bir olgudur. Çünkü değişimin doğasında her zaman için bir stres, kaygı ve belirsizlik vardır. Değişince hayatından bazı şeylerin yok olacağını düşünen insanlar olabildiğince değişime direnirler. Değişince zarar edeceğini düşünen, zarardan kaçınma eğilimi yüksek olanlar; gelecekte olabilecek sorunlar, belirsizlik korkusu ve yabancı olduğu şeyden korkma gibi kötümser endişeler değişimi engelleyen temel faktörlerdir. Kimi çevreler değişmeyi güçsüzlük sapsalar da, bunun, gerçekte hiçbir alakası yoktur. Çünkü değişme gelişmeyi, gelişme de olgunlaşmayı sağlamaktadır. Bireysel veya toplumsal değişikliklere gösterilen direnç, gelişmenin ve olgunlaşmanın önündeki en büyük engeldir. Nitekim toprağa atılan bir tohum, rüzgârdan, güneşten ve soğuktan çekinip yeryüzüne çıkmaktan korkarsa yer altında çürüyüp gidecektir.

Her doğan insan bir toplum içerisinde ve o topluma özelliğini veren kültür ortamı içerisinde bulur kendisini. Birey kültür ortamıyla başlattığı etkileşim sürecini bir ömür boyu devam ettirir. Fertler bir yandan mevcut kültürle hayatlarını şekillendirirken, diğer yandan bu kültürü yeni yetişen nesle aktarma uğraşına girerler. Başta yetişen nesil olmak üzere bütün toplum bireyleri kültür ortamına adapte olmaya çaba harcarlar. Zira sosyal bir varlık olan insan doğal olarak, önceki nesillerin devretmiş olduğu fikirleri, inançları, davranış kalıplarını benimser, sahiplenir. Sahiplenilen bu sosyal normlar nesiller boyu sürekliliğini korur. Geçmiş nesilden alınan sosyal normların en belirgin özelliği süreklilik arz etmesi ve sürekliliği sağlayan ataların üstünlüğü fikridir.¹¹⁹⁵

¹¹⁹⁵ Mustafa Armağan, *Gelenek*, Ağaç Yay., İstanbul 1992, 19

Varoluş için özgüvene sahip olmayan, bağımlılık duyguları yüksek, “paternalist” yani babacı, babayı ve atayı kutsallaştırın anlayışlar kendi çözüm ve modernizmini oluşturamadığı için iç huzuru sağlayamazlar. “Kurtar bizi baba” gibi paternalist yaklaşımlar özeleştirici yaptırmaz ve gelişmeyi engeller; bu tür toplumların yazılı olmayan kuralları, inançları ve kutsalları vardır. Bu nedenle travmayı çözmekte zorlanırlar.¹¹⁹⁶ Bireyin içinde yaşadığı cahil toplumun normları insandaki inanma kabiliyetinin uyanmasını ve gelişmesini engelleyen etkili bir perdedir. Kur’ân-ı Kerim bu toplumsal yapıyı Hakk’ın tezahürüne en büyük engel olarak kabul etmiş; akli incelemeyi, delillere sarılmayı bilinçli ve insanca yaşamayı önermiştir. İslamiyet’in gelişi ile İslam öncesi ahlaki hayatın rehber ilkesi olmuş olan aşiret temelleri yahut “atalarımızın adetleri” dedikleri kuralların yerine, tümüyle Allah’ın mutlak iradesine dayalı yeni bir ahlak anlayışı getirilmiştir.¹¹⁹⁷

Kur’ân-ı Kerim’in ısrarla, hidâyetin ve gelişmenin önüne bir engel olarak dikilen atalar kültü üzerinde durduğunu görüyoruz. Hz. İbrahim’in babasının inancını ve bu inancın ne kadar saçma olduğunu sorgulaması ve eleştirmesi buna en güzel örnektir.¹¹⁹⁸ Hz. İbrahim’in babasını sahip olduğu inancı üzerinde eleştirmesi aynı zamanda geleneksel anlayışı da sorgulayan bir durumdur. Çünkü geleneksel anlayışa göre genellikle babalar çocuklarına nasihat eder. Oysa burada aksi bir durum söz konusudur. Demek oluyor ki akıl yaşta değil baştadır. Çocuklar da babalarını hakka uymaları noktasında uyarabilirler.

“*Babalarımızı üzerinde bulduğumuz din bize yeter*” deyip atalarının yanlış inançlarını ve hayat tarzlarını hiç sorgulamadan körü körüne sürdürerek hak dine karşı direnen inkârcıların tutumlarını anlatıp eleştirme bağlamında taassuba işaret eden ifadeler birçok âyette yer almakta, insanlar düşünerek ve bilerek inanmaya çağırılmaktadır.¹¹⁹⁹ Bir âyette, Allah’ın bildirdiği gerçeklere uymaları istendiğinde

¹¹⁹⁶ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 59.

¹¹⁹⁷ Izutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*., 71.

¹¹⁹⁸ Meryem: 19/43-45.

¹¹⁹⁹ إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ () قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ () قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ

İbrahim, babasına ve milletine: "Bu tapınıp durduğunuz heykeller nedir?" demişti. "Babalarımızı onlara tapar bulduk" demişlerdi. İbrahim, "Andolsun, siz de, atalarınız da apaçık bir sapıklık içindediniz" dedi. (Enbiya: 21/52-54)

atalarının tuttuğu yolda yürüteceklerini söyleyen müşrikler, atalarının akla uygun davranıp davranmadığı, tuttukları yolun doğru olup olmadığı üzerinde düşünmeye ve sorgulamaya davet edilmekte, bilinçsizce atalarının yolunu izleyenler çobanın sesine göre hareket eden sürüye benzetilerek, “*Onlar sağır, dilsiz ve kördür, çünkü akıllarını kullanmazlar*”¹²⁰⁰ şeklinde eleştirilmektedir.

İnsanı yoktan var eden ve ona göz, kulak ve akıl gibi açık ve gizli kabiliyetler verdikten sonra onu kendi tercihlerinde serbest bırakan Allah (c.c), insanı mantıksız gerekçelerle fitratlarına aykırı hareket etmelerini sert bir şekilde eleştirmektedir: “*Onlara Allah'ın indirdiği Kur'an'a tabi olun denildiği zaman derler ki; Hayır biz atalarımızı hangi inanç üzerinde bulduysak, ona tabi oluruz. Şeytan onların atalarını cehenneme çağırıyor idiye de mi?*”¹²⁰¹ Demek ki aklına ve hür iradesine rağmen kişinin atalarının yanlışlarını gördüğü halde körü körüne onları taklit etmesi, diğer taraftan ilahi mesajlara kulaklarını tıkaması, gerçekleri görmezden gelmesi ve bundan dolayı nedamet duymaması Kur'an'ın sert tenkitine sebep olmaktadır.

Aklın ve düşüncenin eğitimi; düşünsel özgürlük elde etmek ve bunu engelleyecek olan şeylerle mücadele etmek, ecdadını, büyüklerini, gösteriş düşkünlerini, çoğunluğu vb. taklit etmemek, İslam'ın üzerinde durduğu hususlardır.¹²⁰² Sorgusuz atalar yolu yaklaşımı, bilinç altında gelişip kemikleşen, saf fitratı (yaratılışı) bozup, yeniden şekillendirerek insanı aslından saptıran tehlikeli bir hastalıktır. Onun için Kur'an atalar yoluna, eleştirisiz yaklaşarak, doğru mu yanlış mı diye sorgulamadan uyanları kınar. Yanılma seçeneklerini belirterek insanları uyarır.¹²⁰³ Hareketten, tartışmadan, fikirlerin çatışmasından ürken, korkan, uzak durmak isteyen kişiler ve toplumlar, güdülmeye yatkın kişiler ve toplumlardır. Baba, sultan, şeyh, kral, patron, şef, ne buyurmuşsa, kendi iradelerini bir tarafa bırakarak ona boyun eğmek, daha uygun, daha kolay ve akıllıca bir davranış gibi görünür böylesine. Mutlak otorite Allah ve Resulü, mutlak doğru ayet ve sahih hadisler olmasına rağmen, yukarıda ismi geçen makam sahiplerine mutlak bağlılık

¹²⁰⁰ Bakara: 2/170-171.

¹²⁰¹ Lokman: 31/21.

¹²⁰² Mutahhari, 38.

¹²⁰³ Mehmet Çoban, *Otokritik*, Çağlayan Yay., İzmir 2007, 17.

göstermek, kişinin kendi iradesini bir tarafa bırakması demektir. Halbuki bu yaklaşım, kişiyi sorumluluktan kurtarmadığı gibi, hatalarını görmeyi ve dolayısıyla özleştirme yapmayı engellemektedir.

Kur'an'da bu konuya işaret eden âyetlerde¹²⁰⁴ eleştirilen husus, körü körüne, hiç bir akli dayanakları olmadan atalarını taklit etmeleridir. Taklitten maksat, delil olmaksızın başkasının görüşünü kabul etmektir.¹²⁰⁵ Saf, katıksız ve düpedüz taklide yönelen insanlar iradesini ve aklını kullanmaktan aciz köle ruhlu kişilerdir. Öyle bir taklit ki taklit ettikleri şey doğru mu, yanlış mı bunun üzerinde hiç ama hiç düşünme ihtiyacını duymazlar. İnsan bir şeyi taklit eder, fakat bir yandan da onu sorgular veya taklit etmeden önce tahkik eder ve üzerinde düşünür. Fakat inkarcılar kendilerine gelen ilahî mesajı kabul etmedikleri gibi taklit ettikleri gelenek ve değerlerin doğru olup olmadığı üzerinde düşünmek de istemezler. Cahiliye toplumlarında gelenekçi anlayış geçmişin tartışılmasına, atalardan miras alınan sosyal normların analiz edilmesine ve seçmeciliğe tabi tutulmasına karşı çıkarlar. Ataları kutsama anlayışının bir tezahürü olan bu yaklaşım gelişmenin ve ilerlemenin lokomotifini engelleyen en büyük faktörlerden biridir.

Bu tür karşı koyma ve yeniliğe direnç göstermeleri doğal olarak, onların gözünde, mevcut toplumsal nizamdan, herhangi bir kopuşu gerektirecek yahut ne denli hafif tarzda olursa olsun, aşiret büyüklerinden devrildikleri adetlerin itibarına gölge düşürecek her şeyin kötü olduğunu ifade eder. İslam'ın başlattığı ahlaki islahatın doğasında ise, kavimlerin hiçbir adet ve geleneğinin kutsiyetinin olmadığıdır. Dolayısıyla İslam ahlakının kökü, tevhid inancından beslenen samimi imana dayanmaktadır.¹²⁰⁶

İnsanın içinde yaşadığı kültürden edindiği normlardan bir anda sıyrılması, onlardan vaz geçmesi oldukça zor bir iştir. Bu tür kültürel değerler önceki nesillerden miras olarak alınmış ve bireylerin benliğine, karakterlerine derinlemesine yerleşmiş, onların kişiliklerinin adeta ayrılmaz bir parçası olmuştur. Aynı şekilde

¹²⁰⁴ Bkz. Bakara: 2/170; Mâide: 5/104; A'raf: 7/28; Yunus:10/78; Hud: 11/109; Lokman: 31/21; Saffat: 37/69; Zuhuruf: 43/21.

¹²⁰⁵ İbn Kesir, II, 244.

¹²⁰⁶ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 72.

toplum hayatında batıl inançlar, kötü alışkanlıklar ve hurafeler hakim olunca, bu insanları atalarında taklit yoluyla devraldıkları bu inanç ve alışkanlıklardan uzaklaştırmak ve ayırmak imkânsız gibidir. İşte toplumun yapısını oluşturan batıl inanç ve kötü alışkanlıklar insanları hakikatleri idrak etmekten, doğru ile yanlış birbirinden ayırmaktan, eleştiri ve özeleştiri yapmaktan alıkoyan en önemli sosyal motiflerdendir. Kur'ân-ı Kerim, ataları taklit ve onlara uyma bahanesiyle dünya ve âhiretle ilgili hakikatleri inkâr etme anlayışını pek çok âyette değişik vesilelerle kınar.¹²⁰⁷ Böyle bir anlayış gelişmenin ve ilerlemenin önündeki en büyük engeldir. Gelişmenin önündeki bu engelleri aşmanın yolu eleştirel bir yaklaşımla doğru ile yanlış birbirinden ayırmak, doğruyu alıp başa taç etmek, yanlış da tarihin çöp tenekesine atıp hayattan çıkarmaktır.

Elbette atalardan ve geçmişten tevarüs edilen her bilgi ve tecrübe mutlak anlamda yanlıştır ve kötüdür denilemez. “Çölün başıboş çocukları” diye tarif edilen cahiliye dönemi insanları da, ister kişisel olsun, ister toplumsal olsun, herhangi bir eylemin veya söylemin, kendilerince oluşturmuş oldukları standartlarına vurup, doğruluğuna yahut yanlışlığına, iyi ya da kötü oluşuna hükmedebilmelerini temin eden ince eleyip sık dokuyan davranış kuralları vardı. Ancak iyiyi ve kötüyü, doğru ve yanlış birbirinden ayırabilecek tutarlı ve nazari bir temelden yoksundular.¹²⁰⁸ İslam ahlak nizamında ise, tam tersine her olgun insanın yaptığı gibi, aklını kullanarak, peygamberlerden tevarüs edilen tevhide dayalı imanı kapsamında bilgiyi seçerek ve sorgulayarak alır. Zarurat-ı diniyye olarak bilinen konuların idraki, ravinin rivâyetini kabul etme, hüccet olarak alınması halinde sahabi sözüne uyma taklidin muhtevası dışında kalır.¹²⁰⁹ Nitekim Kur'an'da bu konuda şöyle buyrulmaktadır; *“Yoksa siz Yakub'un, ölüm döşeğinde iken çocuklarına, “Benden sonra kime ibadet edeceksiniz?” dediği, onların da, “Senin ilâhına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhı olan tek bir ilâha ibadet edeceğiz; bizler O'na boyun eğmiş Müslümanlarız.” dedikleri zaman orada hazır mı*

¹²⁰⁷ Mâide: 5/104; Lokman: 31/21.

¹²⁰⁸ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 71.

¹²⁰⁹ Nurettin Yıldız, *SBA*, “taklid” mad, IV, 55.

*bulunuyordunuz?”*¹²¹⁰ Burada Yakup (a.s)’ın çocuklarının seçici davranarak “tek ilah” vurgusu yapmaları; atalar kültürünün sorgulanması gerektiği, tevhid inancına aykırı olmayanların benimsenebileceği, körükörüne kabul etmenin de ne kadar mantıksız olduğunu göstermesi açısından manidardır.

Görüldüğü gibi bu âyetler, müşrik ataların ve onlardan devralınan geleneklerin, hakim güçlerin elinde birer paravana ve maske olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak burada ilginç olan nokta, savunmanın yine ataların arkasına gizlenerek yürütülmek istenmesidir. Yani müşrikler, işledikleri cinâyetlere, haksızlıklara ve insan haysiyetini ayaklar altına alan uygulamalarını ataların arkasına sığınarak, onları siper edinerek yaptıklarını meşrulaştırmaya ve kendilerini haklı çıkarmaya çalışmalarından ibarettir. Bu durum, onların bu batıl inançlarında dahi samimi olmadıklarının göstergesidir.

Olgun insan taklit etmez. Taklit, kişinin kendisini inkar etmesi anlamına gelmektedir. Oysa belli bir olgunluğa ulaşmış olan kişi, edindiği bilgiyi sorgular, faydalı ise uygular. Faydalı değilse de islah ederek, kendine uygun hale getirip o şekilde uygular. Her din bir kültür içinde ortaya çıkar. O kültürü bütünüyle reddetmez, kültürden bazı izler taşır ama aynı zamanda kültürü yönlendirir.¹²¹¹ İslam dini açısından konuya baktığımızda, Hz. Peygamber risalet görevine başladığında cahiliye döneminde süre gelen uygulamalardan tevhid inancına ters düşenleri temelden kaldırarak ilğa¹²¹² etmiş, diğer taraftan bir kısmını da islah ederek ibka¹²¹³ etmiştir. Sorgulamadan kabul ve tatbik etmek taklittir. Taklit, insanların hayata kendi yorumlarını katmalarını engelleyip farklılığın ve çeşitliliğin yok edilmesine sebep olur.

Aralarında İbn Hazm, İbn Teymiye, İbnu'l-Kayyim ve Şevkanî'nin de bulunduğu bazı İslam bilginleri taklitçiliği bidat olarak gördüklerinden bunun haram

¹²¹⁰ Bakara: 2/133.

¹²¹¹ Vejdi Bilgin vd., *Din Sosyolojisi*, Palet Yay., Konya 2013, 115.

¹²¹² İlğa: Temelden kaldırmak. Hz. Peygamber, Cahiliye döneminde Recep ayının ilk on gününde putlar için kurban edilen “Atira” ve bereket getireceği beklentisi ile putlar için kurban edilen “Feraa” kurbanlarını temelden kaldırarak yasaklamıştır. (İbrahim Mustafa, 882)

¹²¹³ İbka: Kısmen zararlı olan bir şeyi islah ederek ondan faydalanmak. Cahiliye döneminde de Yeni doğan çocuğun doğumundan sonra Allah’a şükürün bir ifadesi olarak kesilen “Akika” kurbanına dokunulmamış ve günümüze kadar gelmiştir. (Bkz. Dihlevi, II, 269)

olduğunu delilleriyle savunmuşlardır. Çünkü Allah Teala mukallitleri birçok yerde kınamaktadır.¹²¹⁴ Kitap ve Sünnet'in hakim kılınmasını emreden Allah Teala bir ihtilâf çıkınca hakem olarak kitap ve sünnete başvurulmasını istemiştir.¹²¹⁵ Yine hükmün yalnız kendisine ait olduğunu bildirmesi,¹²¹⁶ dinde Allah ve Rasulünden başkasına dayanmayı yasaklaması,¹²¹⁷ kendinden başkasının şari'¹²¹⁸ olarak kabul edilmesini yasaklaması¹²¹⁹ kitap ve sünnet'e davet edilen bir kimse, her ne sebeple olursa olsun, onu terk ederse, kendisine büyük bir musibet isabet edeceğinin bildirilmesi¹²²⁰ taklidin haramlığına delalet eder.

*“Bilmiyorsanız o halde zikir ehlinden sorun.”*¹²²¹ ayetindeki “zikir” Kur'an ve hadis, onun “ehli” de bunları bilen âlimlerdir. Kitap ve Sünnet'e uymak taklit değildir. Zira Allah Teâlâ, kendine, rasûlüne ve ülü'l-emre itaati emretmiştir.¹²²² Ülü'l-emre itaat, dinin uygulayıcıları olmaları bakımındandır. Yoksa onların kendi şahıslarına itaat emredilmemiştir. Dini konularda uzman olmayan kişi dini ilimlerde derin bilgiye sahip olan rasih alimlere sorması ve buna göre hareket etmesi gayet normaldir. Çünkü her alanın uzmanları olduğu gibi dinin de uzmanları vardır. Bu nedenle özellikle avam tabakasında bulunan mükellefler dini konularda ihtisas sahibi alimlerin görüşlerine göre hareket etmeleri kesinlikle Kur'an'da eleştirilen taklide ve taklitçiliğe girmez. Aksine içlerinde el-Hatibu'l-Bagdadî, Şatbî ve Şah Veliyullah ed-Dehlevî gibi bilginlerin bulunduğu bir grup islam alimi, fiili olarak delili bulmak ve anlamak imkanına sahip olmayan avam yani halk tabakası, bilginleri belli şartlarda taklit edebilir demişlerdir. Selef,¹²²³ öncelikli olarak bu yolu takip etmiş, hiçbir zaman bunlar varken başka birisinin kişisel rey ve görüşüne göre hareket etmemiştir.

¹²¹⁴ Bkz. Mâide: 5/104; Lokman: 31/21.

¹²¹⁵ Bkz. Nisa: 4/59.

¹²¹⁶ Bkz. En'âm: 6/57; Yûsuf: 12/40.

¹²¹⁷ Bkz. Tövbe: 9/16.

¹²¹⁸ Şari': Şeriat koyan anlamına gelmektedir.(Bkz. Karagöz vd., 612)

¹²¹⁹ Bkz. Tövbe: 9/35.

¹²²⁰ Bkz. Nûr: 24/63.

¹²²¹ Nahl:16/43.

¹²²² Bkz. Nisa: 4/59.

¹²²³ Selef: Ashab, Tabiin ve Tebe-i Tabiin gibi Hz. Peygamber'in asrına en yakın yaşayan Müslümanlar. (Bkz. Karagöz vd., 588)

Sonuç olarak, tarih boyunca ataların peşinden giderek peygamberlere ve onların getirmiş oldukları kutlu mesajlarına karşı çıkan ve bunlara sırtını çeviren taklitçiler, fitratlarına aykırı davranmak suretiyle, yaşadıkları sosyal çevrenin etkisinden bir türlü kurtulamamışlar. İlahi mesajların önünü aydınlattığı akıllarını kullanıp gerçekleri aramak yerine körü körüne takip ettikleri atalarının saplandığı şirk bataklığında kaybolup gitmişlerdir. Birçok âyette sorgulamayı ve eleştirel bir yaklaşımla doğruyu araştırıp bulmayı tavsiye eden Yüce Allah, engin merhametinden dolayı kullarının bu duruma düşmelerine asla razı olmamaktadır. Bu durum belli bir dönem ve nesille sınırlı olmayıp, tarihin her döneminde değişik versiyonlarla süregelmiştir. Bu da bir nevi bir savunma psikolojisi olup, insanlar bu vesile ile yaptıkları hataları atalarının arkasına sığınarak, onları kendilerine siper edinerek örtbas etmeyi tercih etmişlerdir. Böylece özeleştiriden kaçmak suretiyle kendilerini avutmaya ve kandırmaya çalışmışlardır.

3.4.2.2. Gelenekçilik

Sözlükte gelenek, eski çağlardan beri kuşaktan kuşağa geçerek yaşanagelen ve toplumun, topluluğun üyeleri arasında ortak bir ruh ve sağlam bir bağ yaratan her türlü değerli alışkanlık, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar¹²²⁴, bilgi, töre ve davranışlardır.¹²²⁵ Kavramsal olarak; “Mevcut yapıya hayat veren geleneksel değer ve normları koruma taraftarlığı ya da hızlı değişimle geleneklerden kopulmasına karşı çıkmak anlamlarına gelen gelenekselci veya muhafazakarlık” gündelik dilde “korumak” ya da “olduğu gibi muhafaza etmek” anlamlarına gelir. Gelenekselci görüşe göre, insan aklı yetersiz olduğu için temel ölçü olamaz. Bu nedenle geçmişin tecrübelerinden, birikiminden ve sermayesinden faydalanmak gerekir.

Gelenekselci ekol, XX. yüzyılın ilk yarısında Fransız Müslüman düşünür René Guénon'un (1886-1951) başlattığı, modern zihniyetin insanlara sınırlı ve ters yüz edilmiş bir din sunduğu tezini savunan bir fikir akımı etrafında toplanan düşünürlere verilen bir isimdir. Bu ekol her ne kadar R. Guénon'a dayandırılrsa da

¹²²⁴ Akalın vd. vd., 920.

¹²²⁵ Bakırcıoğlu, 671.

onu asıl temellendiren ve sistemleştiren kişi Frithjof Schuon (1907-1998)'dur. "Gelenekselci" diye anılmaları, bu ekol mensuplarının modern zihniyete karşı geleneği savunmaları ve kökeni semavi olan, vahye dayanan her şeyi –ki, buna "geçmişten tevarüs edilen" ve dini olarak tavsif edilebilecek olanlar, bir medeniyeti meydana getiren tüm ayırıcı nitelikler dâhildir- "gelenek" olarak kabul etmeleri sebebiyledir.¹²²⁶

İslam toplumunda ise, geleneksel dini eğitim kurumlarındaki alimlerin ileri sürdüğü görüştür. Değişimin gerekli olduğunu kabul etmeye hazır olmadıkları için, Hz. Peygamber'den sonraki erken dönemin İslam inanç, gelenek ve göreneklere ve onun uygulamasından ortaya çıkan durumu, sonraki dönemlerde de aynen korumayı ve muhafaza etmeyi tercih ederler. Batıyı ve batı değerlerini hiçbir inceleme yapmadan reddederler. Bu bakış açısı ile onlar eski gelenekleri sürdürmeyi modern zamanların sorunlarını cevaplamaktan daha fazla önemsediler. Modern zamanla çok az bağlantısı olan soyut İslami teorinin meselelerini tartışırlar. Bilimsel, teknik ve teknolojik bilginin Müslüman toplumu bozacağını, zayıflatacağını ve imanına zara vereceğini savunurlar. Onların duruşu değişime karşı bir direnmedir.¹²²⁷

Özeleştir, gelişmeler karşısında duyarsız kalmamaktır. Hayat dinamik bir yapıya sahip olup sürekli bir değişim ve gelişim içindedir. Hayatta değişmeyen tek şey değişimin bizzat kendisidir. Akan bir suda iki defa yıkanmanın mümkün olmadığı gerçeğine karşılık, değişime direnen kişi içinde iki defa yıkanamadığı suyu tersinden akıtmaya çalışmaktır. Değişimi inkar etmek kendini inkar etmektir. Çünkü insan da sürekli değişmektedir. Aşırı muhafazakar veya kapalı havza diye tarif edilen toplumlar, değişimi bir tehdit olarak görmektedirler. Onun için modern olarak kabul edilen çoğu şeye mesafeli dururlar. Geçmişten tevarüs edilenleri sorgulamadan atmak veya almak ne kadar yanlış ise modern deyip yeni olan her şeyi sorgulamadan atmak veya almak da o kadar yanlıştır. Yani her ikisinde de seçici olmak, eleştirel bir anlayışla hareket etmek en iyisi.

¹²²⁶ Dilaver Gürer, "Gelenekselci Ekol'ün "Dinlerin Aşkın Birliği" Anlayışı", *Türk-İslam Akademik Araştırmalar Dergisi*, İSAM Kütüphanesi, Konya 2006, I, 129.

¹²²⁷ Muhammed Mümtaz Ali, 163.

Tarihçi İbn Haldun, gerek tarihçilerin gerekse müfessirlerin sadece nakil ve rivâyetlerle hareket etmelerini şiddetle eleştirmektedir. O şöyle demektedir: “Haberlerde sadece nakil ve rivayete dayanıldığı, adet, örf ve sosyal politika kural ve usullerine, cemiyet ve fertlerin dünyayı imarlarının tabii cereyanına ve insanın toplumsal durumlarına dikkat edilmediği, gözle görülebilenler görülmeyenlerle ve içinde bulunduğumuz zaman geçmişle karşılaştırılmadığı takdirde, hataya düşmekten ve doğru yoldan sapmaktan kurtulmak mümkün değildir. Tarihçilerin, müfessirlerin ve rivâyet imamlarının, çoğunlukla olaylarda ve rivâyet ettiklerinde hataya düşmeleri de sadece her önlerine çıkarı nakletmeleri, onları usullerine göre arz etmemeleri, benzerleriyle kıyaslamamaları, hikmet ölçülerinden, evrenin doğasından, haberleri değerlendirmede sağlam görüş ve basiretten yoksun bulunmalarındandır. İşte bu yüzden doğrudan saptılar, yanlış ve hata çölünde yollarını kaybettiler.”¹²²⁸

Özeleştir, geçmişi tüm yönleriyle ortaya koyup değerlendirmekten ibarettir. Geçmişi üstün görme ve beğenme duygusu, sosyal değişime karşı olan toplumlarda sıkça görülen bir olaydır. Çünkü adetlerine bağlı olan toplumlar değişiklikten rahatsız olur. Fakat bu durum adetlerin niteliğine göre de değişiklikler arz eder. Kendisine veya geçmişine kusur isnad etmek insana zor gelir. Dolayısıyla önceden beri süregelen çok sayıdaki adetlerden insanı bir anda vazgeçirmek güç bir meseledir. Özellikle köklü bir geçmişe sahip toplumların, yıllar öncesi, hayat normlarının bir birikimi olan geleneksel yapıyı değiştirmenin kolay olmadığı görülüyor. Çünkü söz konusu geleneksel yapı toplum bireylerinin tamamının katılımıyla bir kültür birikimi meydana getirmiştir. İşte toplum vicdanında kemikleşen bu dahili geleneksel yapıyı değiştirmeyi başaran, aynı zamanda toplumu, ilâhi geleneğe davet eden bir din olmuştur.¹²²⁹ Görüldüğü gibi bireysel bazda olduğu gibi toplumsal bazda da geçmişi tüm yönleri ile eleştirel bir bakışla ortaya koyup sorgulamak zor da olsa bir ihtiyaçtır. Çünkü eksikliklerin ve yanlışların görülebilmesi buna bağlıdır. Ancak geçmişine tutkulu, geçmişini dokunmazlık

¹²²⁸ Mukaddime, I, 18,19.

¹²²⁹ René Guénon, *Egemenliğin ve Çağın Alametleri*, (Çev. M. Kanık), İz Yay., İstanbul 1990.

zırhına büründüren kapalı havza toplumlar değişimden korktukları için, değişim, dönüşüm ve gelişmeyi sağlayan özeleştiriyeye açık değildiler.

İslami düşünce ortamına baktığımız zaman ilgilerin farklı farklı olduğunu görürüz. Fakat sonuçta hepsi de geçmişi övme konusunda birleşir. Eleştirilmesi ve rasyonalize edilmesi konusunda değil.¹²³⁰ Bizim toplum ve ümmet olarak eskiyi ve eskiye dair olanları toptancı bir yaklaşımla övmemiz bize yeni bir şey kazandırmayacaktır. Bunun yerine eskiden yapılan hataları düzeltmemiz (ıslah), boş bırakılan alanları doldurmamız (ikmal) gerekir. İslam'ın temel ilkeleri çerçevesinde sürdürülmeye çalışılan bireysel ve toplumsal çalışmalarda, insan faktöründen dolayı hataların olmaması mümkün değildir. İşte burada neden ve sonuç, ikisi arasındaki ilişkiden hareketle insan iradesi ile Allah'ın iradesi arasındaki ilişkilerin araştırılması kaçınılmaz hale gelir. Eğer bu kavramlar belirginleşmez, bilinçsizlik içinde gömülü kalır ve eleştirel davranışlar sergilenmezse hatalar yinelenir. Bu bakımdan dinin kendisi değil, fakat dinsel yorumu konu edinen bir ihyadan söz etmek mümkündür ve gereklidir. Zira Kur'an'ı indiren Allah'tır, fakat onu yorumlamaya çalışanlar ise, farklı tarihsel durumlarda yaşayan insanlardır.¹²³¹

Toplumumuzda özeleştirici kültürü yok olup kaybolunca, mevcut olandan daha iyisini yapamama fikri ön plana çıkıp şöyle söylenmeye başlandı; elimizdekinden daha iyisini yapmak mümkün değildir. Elimizdekiler en iyileridir. Öncekiler sonrakilere bir şey bırakmamışlar. Bu şu demektir ki; ben aklımı kullanmaktan acizim. Yeni bir fikir ileri süremem. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'in âyetlerinin bir kısmı muhkem diğer bir kısmı ise müteşabihdir. Hz. Peygamber Kur'an'ın tüm âyetlerini tefsir etmemiştir. Bir kısmını tefsir etmiş diğerlerini de Müslümanlara bırakmıştır. Çok sayıda tefsir kitapları vardır. Bunda sınırlama yoktur. Her biri kendinden öncekilere benzemeyecek kadar yenidir. Diğer taraftan nice ileri sürülmüş fihhi görüş vardır ki zamanımızdaki görüşlerden daha iyidir. Bütün bunların sebebi görüşlerin açık bir şekilde ortaya atılıp tartışılmasıdır.

¹²³⁰ Çelebi, 12.

¹²³¹ Demir, a.g.m., 162.

Özeleştir, var olan gidişe dur diyebilmek, yapılanları eleştirel biçimde olagelenin dışında görmeye çalışmaktır. Mevcudu en iyi olarak kabul edip savunmak toplum hafızasını dumura uğratan çok sakıncalı ve tehlikeli bir durumdur. Aynı zamanda işin kolayına kaçmaktır. Bazen biz de aynı hataya düşebiliriz. Yaptıklarımızı en iyi kabul edip bundan daha iyi bir şey olamayacağını savunuruz. Gerçekten çok iyi çalışmış olabiliriz. Fakat bir başkasının bizim yaptıklarımızdan daha farklı bir şey yapabileceklerini kabul etmemiz gerekir. Aksi takdirde Allah'ın mahlukatına verdiği nimetlerine sınırlama getirmiş oluruz. Nitekim halk arasında "boynuz kulağı geçer" diye bir tabir vardır. Sonrakiler öncekilerin tecrübelerinden faydalanarak ve üzerine de yeni şeyler ilave ederek daha güzel bir ürün meydana getirebilirler. Medeniyetler ancak böyle gelişir. Tıpkı uzun atlama yapacak kişinin birkaç adım geri gidip hız alması gibi kültürel mirasımızdan alacağımız kuvvetle daha ileri gitmemiz mümkündür. Çünkü geçmişten kopuk bir gelecek kurulamaz.

Gelenekçi toplumlar değer yargılarına son derece bağlı ve yeniliğe kapalıdır. Aslında her toplum bu özelliğe az çok sahiptir. İnsanların gelenek ve göreneklerinden vazgeçip yeni düşünceleri kabul etmeleri zor bir iştir. Belki de en zor iş kişinin alışkanlıklarından vazgeçmesidir. Atalarından devraldıkları gelenek ve değerleri körü körüne ve sorgulamadan izleyenler, bu gelenekleri uyulması gerekli bir otorite olarak kabul ederler. Geleneklerin otoritesini benimsemiş olmak Allah'ın otoritesini benimsemeye engel olur.¹²³²

Geçmiş ve geçmişe dair olanı kutsamaya dayalı anlayış tarihin belli bir dönemiyle, belli nesille sınırlı olmayıp, aynı zamanda sosyal etkileşim ile nesilden nesile geçerek süreklilik arz etmektedir. Kısmen de olsa İslam âlemi de bundan nasibini almıştır. Her ne kadar İslam inancı bu anlayışı sert bir şekilde eleştirmiş olsa da, sosyal bir varlık olan insan, hangi inanca sahip olursa olsun kendisini bu geleneksel anlayıştan kurtarması zor olmaktadır. Diğer taraftan düşünen, sorgulayan, geçmişte yapılan hataları eleştiren insanlar suçlanmakta, ötekileştirilmekte ve hatta kimi zaman sapık olarak nitelendirilmektedirler.

¹²³² Kasapoğlu, *Kur'an'da AhlakPsikolojisi*, 206-211.

Bir çeşit feodalizm olan gelenekçilik, dışa kapalı, geleneklere bağlı ve soyluluğa inanmakta; asaletin, toplumdaki sınıfların, geçmişteki geleneksel yapının korunmasını isteyerek, dışarıdan gelecek her türlü değişim ve reformlar karşısında büyük bir taassub göstermektedir.¹²³³ Kurulu düzen, refah ve mutlulukları bu kurulu düzenin işlemesine bağlı olan bireyler ya da kuruluşlar, bireysel menfaatlerini korumak için gelenek siperinin arkasına sığınarak bireysel ve toplumsal değişimi sağlayan özeleştiriyi engellemeye çalışırlar. Buna gelenekten çok gelenekçilik denir. Çünkü burada geleneklerin istismarı sözkonusudur. Cahilye dönemindeki zengin tüccarlar bunun en belirgin örnekleridir. Yeni gelen dine ve onun getirdiği toplumsal düzenlemelere ilk karşı çıkanlar da her zaman bunlar olmuştur. Bunları din, “mütref” (varlıklı ve şımarık kimseler) olarak adlandırmaktadır.¹²³⁴

وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ

“Biz, hangi memlekete bir uyarıcı göndermişsek oranın şımarık zenginleri, “Biz, sizinle gönderileni inkâr ediyoruz” demişlerdir.”¹²³⁵ Görüldüğü gibi Peygamberlerin mesajına ilk karşı çıkanların servet, nüfuz ve yetki sahibi olan zengin kimseler olmuştur.¹²³⁶ Bu gerçek Kur'an'ın birçok yerinde zikredilmektedir.¹²³⁷

Özetle, birey ve toplum olarak yenilenme yani özeleştirme sorumluluğumuz vardır. Bu sorumluluğumuzu yerine getirirken geçmişin tecrübesinden faydalanmak bir gerekliliktir. Bu bir taklit değildir. Burada önemli olan geçmişi yadsımak veya kutsamak değil özümsemektir. Yani şekilden çok içeriğe yönelmek ve önem vermek gerekir. Gelenekle gelenekçilik farklı farklı şeylerdir. Zira gelenek süreklilik ve değişim vasatına işaret ederken; gelenekçilik statikliğe, değişime direnmeye ve din alanında düşüncenin tekâmül edip bir sona ulaştığına işaret eder. Düşüncenin bir

¹²³³ Şeriatı, 51.

¹²³⁴ Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, 99.

¹²³⁵ Sebe: 34/34.

¹²³⁶ Taberi, *Camii'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, XX, 409; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VI, 520.

¹²³⁷ Bkz. Enam: 6/123; A'raf: 7/60, 66, 75, 88, 90; Hud: 11/27; İsrâ: 17/16; Müminun: 23/24, 33, 38, 46; Zuhuruf: 43/23.

temele oturması, kurumsallaşması ve gelişebilmesi için gelenek büyük bir önem arz etmektedir.¹²³⁸

İslam toplumu için bunun ayrı bir önemi vardır; geçmişin miladı Hz. Peygamber'in yaşadığı devir olduğu için, sonraki devirlerin ilk devre göre daha iyi olmayacağı aşikârdır. Vahyin indiği zaman diliminde yaşayan Müslümanların İslam'ı daha iyi anladıkları bir gerçektir. Onlardan tevarüs edilen bilgiler elbette bugün ve yarın için çok önemlidir. Dolayısıyla geçmişle bağını koparanın geleceği olamaz. Bir ağacın kökü ne kadar toprağın derinliğine salınırsa değil ki rüzgâra en şiddetli kasırgalara karşı bile direnir ve dimdik ayakta kalır. Yalnız geçmiş savundurken geçmişe takılıp kalmamak gerekir. Kişi bulunduğu zaman diliminde geçmiş ile gelecek arasında bir köprü olmalıdır. Geçmiş ve gelecek ile ilgili temel yaklaşımımız; ne tümünü almak ne de tümünü atmak olmalıdır. Aksine seçici olmak, sorgulayarak ve test ederek kültürel bünyemize uygun olanı almalı olmayana da dışarıda bırakmalıyız. Yani toplumlar manevi köklerinden kopmadan bulunduğu zamanı yaşamalı, milli ve manevi değerlerini muhafaza etmeye çalışırken dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalmamaları gerekir.

3.4.2.3. Dini Grup Taassübü

Dinler her ne kadar başlangıçta karizmatik dini şahsiyetlerin etkisiyle ortaya çıksa da, sonuçta bir topluluk içinde gelişmiş, yayılmış ve kurumsallaşmışlardır. Dindarlığın temel boyutlarından biri, müminin dini bir grup içinde yaşama ve birlik oluşturma özelliğinde somutlaşır.¹²³⁹ İnsanların aidiyet duygularını bir topluluk veya cemaat içinde gidermeye dönük arayışlarında dinsel motivasyonun etkisi çok güçlüdür. Bu itibarla insan hem evrendeki hayatı anlamlı kılama ihtiyacını karşılamak, hem de sosyal hayattaki birlikteliğini anlamlı kılamak için dini gerekçelere sığınır. Dini gruplar mensuplarına bu anlamda ahlaki ve dinsel

¹²³⁸ Demir, a.g.m., 162-163.

¹²³⁹ Celalettin Çelik, *Din Sosyolojisi*, Palet Yay., Konya 2013, 277.

açıklamaların ötesinde, sosyal, ekonomik ve kültürel ağ olma potansiyelleri ile imkan sunarlar.¹²⁴⁰

Sözlükte “bir dine, bir görüş ve düşünceye veya bir partiye aşırı ve körü körüne bağlanmak, taraf olmak, akraba ve kavminin fertlerine yardım etmek ve onları aşırı biçimde kayırmak” anlamına gelen taassup, terim olarak, din, ahlak, adet gibi konularda haksızlık ve husumet derecesine varacak kadar saplantıya düşmek demektir. Bugün İslami hareketin önemli bir kısmı, belli bir misyonu yerine getirmek üzere, belli bir cemaate intisab etme olgusuyla karşı karşıyadır. Bu durum hareketin taassup batağına düşmesine yol açacaktır.¹²⁴¹ Olumsuz anlamda kullanılan bu tür taassup bilgisizlikten, muhakemesizlikten ve aşırı inatçılıktan kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan taassubun aşırılığı, toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik kalkınmasına en büyük engeldir.¹²⁴²

Taassup, taraf tutmak, kendi hatasını görmeme, mağrurluk, kendini beğenme gibi bencilliğin tüm bozukluklarını burada görmek mümkündür.¹²⁴³ Kur’ân-ı Kerim’de taassupla aynı kökten türeyen kelimeler geçerse de bunların terim anlamıyla ilgisi yoktur. Dört âyette kör bir inatla gerçeğe karşı direnenler hakkında “anîd” kelimesi¹²⁴⁴, bir âyette de “yanlış bir inancı inatla sürdürme” anlamında “lecâc”¹²⁴⁵ masdarından fiil kullanılmıştır. Bir âyette geçen¹²⁴⁶ “hamiyyete’l-câhiliyye” sözü taassubu ifade etmektedir: İnkarcıların ortak özelliği; peygamberlerin getirdiklerini düşünmeden red etmek, eski sapık inançlarına da yine düşünmeden sınıksız sarılmaktır. Bu ayet, Hudeybiye barış anlaşmasında müşriklerin “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” ifadesine itiraz edip onun yerine “بِاسْمِكَ اللَّهُمَّ” ifadesini yazmak istemeleri üzerine inmiştir.¹²⁴⁷ “İyilik ve takvâ üzerinde yardımlaşın, kötülük ve düşmanlık yönünde yardımlaşmayın”¹²⁴⁸ meâlindeki âyetle tartışmaların doğru

¹²⁴⁰ C. Çelik, 300.

¹²⁴¹ Turabi, 21.

¹²⁴² Karagöz vd., 624.

¹²⁴³ Mutahhari, 75.

¹²⁴⁴ Bkz. Hud: 11/59; İbrahim:14/15; Kaf: 50/24; Müddessir:74/16.

¹²⁴⁵ Mü’minun: 23/75.

¹²⁴⁶ Bkz. Feth: 48/26.

¹²⁴⁷ Taberi, *Camiu’l-Beyan fi Te’vili’l-Kur’an*, XXII, 253; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, VII, 345; Sa’lebi, IX, 54; Nesefti, IV, 130.

¹²⁴⁸ Maide: 5/2.

bilgilere, kanıtlara, aydınlatıcı kaynağa dayandırılması¹²⁴⁹ ve güzellikle yapılması¹²⁵⁰ gerektiğini, dinde zorlama olamayacağını¹²⁵¹ bildiren âyetlerde dolaylı biçimde taassup reddedilmektedir.

Eğer bir iman şuur, idrak ve açık delillerden yoksun ise, o iman cahilce bir taassup olmaya, hakikati görmeyi ve hidayete ermeği önleyen bir fanatizme dönüşür. İnsanların tevhid ilkesi etrafında daha çok bir araya gelmeleri gerekirken değişik mezhep ve cemaatlere bölünmeleri, taklit ve taassuptan kaynaklanan temelsiz ve boş fikirlere inanmaları, Kur'anı Kerim'de şiddetle kınanmakta ve reddedilmektedir; *“Şüphesiz bu (İslâm), tek bir din olarak sizin dininizdir. Ben de Rabbinizim. Öyle ise bana karşı gelmekten sakının. (İnsanlar ise, din) işlerini kendi aralarında parça parça ettiler. Her grup kendinde bulunan ile sevinmektedir.”*¹²⁵²

Günümüzde dini gruplar içerisinde eleştiriye ve aklın kullanılmasına kesinlikle müsaade edilmemektedir. Bazı dini liderlerin düşünce, fikir ve ifadelerine büyük bir değer verilmekte, hatta kutsanmakta ve aksi bir düşüncenin söylenmesine kesinlikle imkan tanınmamaktadır. Halbuki lider tarafından ifade edilen görüş ve düşünceler İslam'ın temel prensiplerine ve akıl ölçülerine uygunluğu oranında kabul edilmesi gerekir. Aksi takdirde bu görüş ve düşünceleri kim söylese söylesin hiçbir değeri yoktur.¹²⁵³ Tıpkı Hz. Ebubekir'in halife olarak seçildiğinde okuduğu ilk hutbesinde: *“Ben, Allah ve Resulüne itaat ettikçe, siz de bana itaat ediniz; ben, Allah ve Resulüne asi olursam, sizin de bana itaatınız lazım gelmez. Kendim ve sizin için Allah'tan af ve mağfiret dilerim!”*¹²⁵⁴ dediği gibi başta devlet başkanları olmak üzere her kesin eleştiriye açık olması gerekir. Bu açıdan cemaat, tarikat, siyasi parti liderlerinin ve sivil toplum kuruluşu üyelerinin kurumsal kimliklerinden dolayı sorumsuzlukları söz konusu olamaz. İster birey ister toplumların hiçbirinin düşüncelerinin bir kutsiyeti yoktur. Dolayısıyla tıpkı Hz. Ebubekir'in dediği gibi İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve Hadis'e uygunluğu nisbetinde bu

¹²⁴⁹ Bkz. Al-i İmran: 3/66; Hac: 22/3,8.

¹²⁵⁰ Bkz. Nahl: 16/125; Ankebut: 29/46; Fussilet: 41/34.

¹²⁵¹ Bkz. Bakara: 2/256.

¹²⁵² Bkz. Mü'minun: 23/52, 53; Enbiya: 21/93.

¹²⁵³ Arslan, 19.

¹²⁵⁴ İbn Hişam, IV, 406; İbn Sad: III, 183; Taberi, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, III, 203.

düşünceler meşrudur. Aksi takdirde kim söylerse söylesin söylenenlerin hiçbir kıymeti yoktur. “Çünkü düşünceleri eleştirilmeyen kişiler yanlışlarla dolu bir hayat sürmeye mahkumdurlar.”¹²⁵⁵

Genel anlamda mezhepler, sosyokültürel, siyasi ve ekonomik şartların değişimine bağlı olarak dinin anlaşılması ve yaşanmasında ortaya çıkan görüş ve yorum farklarının kurumsallaşmasıdır.¹²⁵⁶ Özel anlamda ise mezhepler, İslam’ın birinci asrından itibaren gerek dini, gerekse siyasi bir anlayışla ortaya çıkmaya başlamış; böylece İslam’ın çatısı altında gelişme gösteren söz konusu mezheplere mensup alimler de, zaman zaman Kur’an’ı farklı yorumlamaya çalışmışlardır. Çünkü onların bir kısmı Kur’an’ı, bir kısmı da mensubu buldukları mezhebin veya ekolün görüşlerini esas alarak nasları tefsir etmişlerdir.¹²⁵⁷ Çünkü sınıfsal bir yaşam, sınıfsal bir görüş getirir. Bu görüş, insanın dünya içinde yaşadığı toplumu ve olayları özel bir açıdan görmesine ve her şeye özel bir gözlükle bakmasına, sınıfsal yorumlarda bulunmasına neden olur.¹²⁵⁸

Basit bir konu da olsa bazı konuları eleştirmek yıkımlara sebep olur endişesi ile her türlü eleştiriyi yasaklamak çözüm değildir. Bu konuda ifrat ve tefritten kaçınmamız gerekir. Yanlış eleştirmekten korktuğumuz gibi doğruyu da bazen savunmaktan korkabiliriz. Bilakis yanlış karşısında susmanın bizi başka hataları yapmaya sevk etmesinden veya mevcut hataların derinleşip kök salmasından korkmamız gerekir. Diğer taraftan böyle düşünenlerin bu tavırları, İslam inancına olan güvenlerinin zayıf olduğuna işarettir. Eğer onlar İslam’ın kuvvet ve cevherini yeterince bilselerdi, bu tür cüzi meselelerin İslam’ın özüne zarar veremeyeceğini de bilirlerdi.

Özeleştiriyi engelleyen en önemli sebeplerinden birisi de arkasından gidip takip ve taklit ettiğimiz herhangi bir dini veya siyasi grubu temsil eden şahsiyetlerin fikirlerini, bazen de kendi fikirlerimizi kutsadığımızdan kaynaklanmaktadır. Şurası bir gerçek ki, sahabe-i kiram içtihadı kapalı olan naslar ile aklın sahasına giren ve

¹²⁵⁵ Yunus Vehbi Yavuz, *İslam’da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2010. 65.

¹²⁵⁶ C. Çelik, 286.

¹²⁵⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2014.I, 306.

¹²⁵⁸ Mutahhari, 73.

görüş beyan edebilecekleri hususları birbirinden ayırmıyorlardı. Buna en iyi örnek; Hübab b. Münzir b. Cemuh'un Bedir savaşında karargâh kurulurken, kararhğahın yerini beğenmeyip Hz. Peygamber'e yaptığı itirazdır.¹²⁵⁹ Burada bir asker olan Hübab'ın ordu komutanı ve Allah'ın elçisi Hz. Peygamber'e karşı fikrini çekinmeden söylemesi dikkate değer ve takdire şayandır. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in bu itiraz karşısında bir asker dahi olsa isabetli ve doğru sözüne değer verip uygulaması, fikir hürriyetine değer vermesi açısından ayrıca özel bir anlama haizdir. Kendilerine seçim hakkı tanınmayan insanlar, başkalarının iradesine göre davranmak zorunda kalacaktır. Bu durumda kişilerin sorumluluk anlayışları tartışmalı hale gelmektedir. Başkalarının kendi haklarında aldıkları kararlara uyma zorunluluğu olan kişiler, kendilerine fırsat verildiği takdirde "iyi" veya "kötü" nün hangi kanadında bulduklarını göstereceklerdir. Böylece insanların çoğunun benimsediği değerler, o halkın genel ahlak kurallarını oluşturacaktır. Bu noktada özgürlük, kilit rol oynayan bir değerdir.¹²⁶⁰

Taassubu en çok eleştiren İslâm âlimlerinden biri de imam Gazzâlî'dir. Gazzâlî'ye göre bir sözü söyleyene göre değil gerçek olup olmadığına bakarak değerlendirmek gerekir.¹²⁶¹ Bir düşünce ve inanç hareketiyle ilgili duydukları şeyleri tahkik etmek, inceleyip değerlendirmek yerine kulaktan dolma bilgilerin taklitçi bir tutumla benimsenmesi insanlarda katı bir bağlılık/bağnazlık doğurmakta ve giderek taassup duygusunun yerleşmesine yol açmaktadır. Daha sonra da bir aidiyetlik duygusu içinde ait olduğu dini veya siyasi gurubun görüşlerini kutsarcasına mutlak doğru kabul edip, İslam'ın başından beri yerleştirmek istediği tevhid inancını zehirlemektedirler.

Eleştirel bir bakışla hareket eden her Müslüman birey, konumu ve misyonu ne olursa olsun kişileri ve görüşlerini Kur'an ve sahih hadisler bağlamında ve ölçüğünde değerlendirir. Bu bağlamda, İslami cemaat, vakıf, dernek ve örgütlerin herhangi bir masumiyetleri ve kutsiyetleri yoktur. İnsanların bireysel tercihleri sonucu mensubu bulunduğu cemaati tek doğru, tabi olduğu cemaat liderini masum

¹²⁵⁹ İbn-i Hacer, II, 10; İbn-i Hişam, II, 355.

¹²⁶⁰ Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, 47.

¹²⁶¹ Gazzali, *el-Münkız mine'd-Datal*, (Trc., Şemseddin Yeltekin), Yeryüzü Yay., İstanbul 2013, 18,19.

bir şekilde görüp fikirlerini mutlak doğru görmesi toplumsal mutabakatı zehirleyen tehlikeli bir eğilimdir. Bunlardan hiçbiri Allah'ın dininin biricik koruyucuları değillerdir. Güzel işleri nispetinde değer görmeli, şeriate uygun olmayan faaliyetleri konusunda da eleştirilmelidirler.

Günümüzde birçok dini gruplar ve cemaatler içerisinde eleştiriye ve eleştirel akla pek fırsat verilmemektedir. Biat kültürüne sınıksız bağlı olan bu tür cemaatler, liderlerine adanmışlık ruhuyla bağlanarak âyet ve hadislere farklı anlamlar yüklemek suretiyle yaptıklarını meşrulaştırmaya çalışmaktadırlar. Bu kapsamda “itaat” kavramı bağlamından koparılarak kendi amaçlarına uygun kullanıldığına şahit olmaktayız. Âyette geçen itaat kavramı, Allah'a, Resulü'ne ve sizden olan ululem'rle sınırlı iken, dini liderler kendilerini dokunulmaz olarak ileri sürerek fikirlerini dinin emriymiş gibi kutsamaktadırlar. İnsanın kendisini eleştirilerden muaf tutması kendi insanlık sınırlarını kabul etmemesi anlamına gelmektedir. *“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ululemre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Resul'e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.”*¹²⁶² Bu ayet, İslam'ın bütün dini, kültürel ve siyasi sisteminin temelini teşkil etmektedir; buna göre tek otorite Allah'ın otoritesidir. İkinci olarak Hz. Peygamber'e itaat ve bağlılıktır. Üçüncü olarak Müslümanların kendi aralarında seçip yetki verdikleri yöneticilere bağlılıktır.

Müslümanlar arasında herhangi bir mesele ortaya çıktığında, hepsi birden Kur'an ve Sünnet'e başvurmalı ve onun verdiği karara boyun eğmelidirler. İslâm'ı, İslâm dışı sistemlerden ayıran ana sebebin, Allah'ın Kitab'ını ve Rasulü'nün (s.a.v) sünnetini nihaî otorite olarak kabul edip başvurulması ve onların hükmüne boyun eğilmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu tavsiyenin, Yahudilerin ahlâkî ve dinî durumlarını eleştiren pasajdan sonra geldiğine dikkat edilmelidir. Bu, şu anlama gelir: Ne zaman bir toplum Allah'ın Kitab'ı ve Rasulü'nün Sünnet'ini gözardı eder,

¹²⁶² Nisa: 4/59.

bunun yerine yönetici ve dinî liderlere düşüncesizce itaat ederse, İsrailoğulları'nın kötü akıbetine uğramaktan kurtulamaz.¹²⁶³

İslam'da kişisel vazife ve sorumluluklar ilahi prensiplerle tayin edilmiştir; fert emri toplumdan veya toplumun diğer fertlerinden değil, ilahi prensiplerden almaktadır. Toplumda fertler arası bağlılık noktası toplumun itibari değerleri ve çıkarları değildir. Bütün benlikler Allah'a yönelir ve onda birleşir. Her ne yapılsa yapılırsa Allah rızası esas alınır. Allah için sevilir ve yine Allah için nefret edilir. Her durumda hak eksenli hareket edilir. Bu ölçüye uymayan, çoğu zaman cehaletten kaynaklanan, muhakemesiz bir şekilde bir düşünüşe ve inanışa bağlanıp ondan başkasını doğru kabul etmemek taassübü ifade etmektedir. Dolayısıyla toplumun menfaati yerine ait olduğu dini grubun menfaatleri önceleyen bu tarz duygu, düşünce ve davranışlar; insanın bireysel ve toplumsal ilerleme ve gelişmesinin en etkili yöntemi olan ve merkezi bir role sahip olan özeleştiriyi olumsuz yönde etkilemektedir.

¹²⁶³ Mevdudi, I, 370-373.

SONUÇ

Bir düşünceyi, eseri ya da konuyu, daha çok eksik ya da yanlış yönlerini ortaya koyacak biçimde titizlikle inceleme olarak tanımlanan eleştiri aynı zamanda iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırmaktır. Dolayısıyla eleştiri mutlak anlamda kötü bir şey olmayıp, aksine iyi ile kötüyü birbirinden ayırmaya yarayan bir bakış açısidir. Buna rağmen eleştiriyi sevimsiz hale getiren husus, çoğu zaman yergi kelimesi ile karıştırılmasından kaynaklanmaktadır.

Eleştiri ve özeleştiri iç içe olup birbirinden ayrılmaz iki bütündür. Türkçe’de özeleştiri, kişinin davranışları üzerine yönelttiği bir değerlendirmedir. Bu değerlendirme olumlu olduğu gibi olumsuz da olabilmektedir. Batı menşeli (self-criticism veya autocriticism) olan bu kavramın, Batı kültüründe de net ve evrensel bir tanımına rastlamak mümkün değildir. Bunun sebebi de sanırız, benlik anlamına gelen “self” kelimesinin birçok anlama gelmesinden kaynaklanmaktadır. Kimine göre özeleştiri; self-disclosure (itiraf etmek), kimine göre self-actualization (kendini gerçekleştirme) kimine göre ise self-monitoring (kendi kendini denetleme) olarak tanımlanmaktadır. Çünkü “self” tek bir konu olmayıp, daha ziyade gevşek bir şekilde birbirine bağlı alt konuların bir araya gelmesinden ibarettir. Özeleştirisinin evrensel bir tanımının olmamasının bir diğer nedeni ise bu konunun öznel bir yaklaşım olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü öznel sorunlar, öznel çözümler gerektirir. Bu nedenle herkesin özeleştirisini farklı mahiyette ve düzeyde olabilmektedir.

Özeleştirisinin hem kavramsal hem de teknik ve teorik boyutunu ele aldığımız bu çalışmanın sunucunda iki noktaya özellikle dikkat edilmesini önemsiyoruz:

A. Ulaştığımız bulgular:

1. Hemen her toplumda insanların, kendi inanç, değer ve kabulleri ölçüğünde özeleştiri yaptıkları görülmektedir. Bu kapsamda, hazzı bir anlayışa sahip olan Batı kültüründe özeleştirisinin faydacı bir yaklaşımla tanımlandığı söylenebilir. Maddi soyluluğu esas alan batılıların özeleştiri refleksleri gevşek de olsa; kişinin üretime yaptığı katkı oranıyla doğrudan ilişkilidir.

Ancak, Kapitalizm'in sebep olduğu problemlere bir tepki olarak ortaya çıkan Marksizm'de ise, insan odaklı bir özeleştiri mekanizmasının nispeten işletildiği müşahade edilmektedir. Dolayısıyla bu veriler neticesinde Batı'daki özeleştiri formatının seküler olduğu, uhrevi/ahlaki bir boyutunun olmadığı, kapsamlı bir şekilde yapılmadığı, yapılanların ise tamamıyla dünyevi endişelerle yapıldığı sonucuna ulaşıldı.

2. Kur'an'da ve klasik eserlerimizde yukarıda anlattığımız şekliyle geçmeyen özeleştiri, Kur'an'da ve İşlam kültüründe olmadığı anlamına gelmez. Özeleştiriye karşılık olarak modern Arapça'da kullanılan “النقد الذاتي”nin Kur'an'da ve İşlam klasik eserlerindeki karşılığı nefs-i levvame, nefis muhasebesi, tövbe, itiraf vb. kelimelerdir. Kur'an'daki anlam alanına uygun olarak süreç içerisinde kavramsallaşan bu kelimeler, aralarında bir takım nüanslar olsa da genel olarak özeleştiriye ifade ederler. Bu kavramlar arasında yer alan nefis-i levvame, itiraf, nefis muhasebesi vd. bir özeleştiri iken; tövbe, özeleştiri olmakla birlikte maddi ve manevi onun gereğini yerine getirmedir. Yani özeleştiriye sonuca bağlamadır. Dolayısıyla Batı kültürünün aksine İşlam'da özeleştiri, başından beri var olup “hesap verme” anlayışı ve endişesi üzerine inşa edilir. Bu anlayışın temelinde de ahiret inancı yatmaktadır. Bu kapsamda; İşlam inanç esasları içinde, önem açasından ikinci sırada yer alan kıyamet gününe Allah Teala yemin ettiği gibi, hemen peşinden “nefis-i levvameye” de aynı tarz ve üslupla yemin ettiği görölür. Bu durum, konunun nezaketini göstermesi açasından son derece manidardır.
3. İnsanın kemalati için kritik öneme sahip olan, özeleştiyi kolaylaştıran ve anlamlandıran, anahtar konumunda olan bazı Kur'anî kavramlar tespit edildi. Bunlar; adalet, vicdan, takva vb. kavramlardır. Aslında özeleştirinin, insanın kendini yeniden tanıma ve geliştirme sanatı olduğu, bu çalışmanın önemli çıkarımlarından biridir. Mademki özeleştiri bir sanat, herkes özeleştiri yapabilir mi, diye bir soru akla gelebilir. Bu sorunun cevabı; şartlı bir “evet”tir. Bu ise, insanın, hayatını tüm

yönleriyle eleştirel bir bakış ve anlayışla gözden geçirmesidir. İyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırmaya yarayan bu anlayış, nefsin olumlu boyutu olan, “*takva*” şartına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim Allah Teala bu durumu şöyle izah etmektedir: “*Ey iman edenler! Eğer Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız; O, size iyiyi kötüden ayırt edecek bir anlayış verir ve sizin kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar.*” Çünkü *takva*; korunmak, çekinmek ve meşru sınırları çiğnemek isteyen nefse karşı kararlı bir şekilde direnmek olması bakımından özeleştirici veya otokontrol ile benzerlik arz etmektedir. Dolayısıyla insanın kendi varlığı üzerinde yeni ve müsbet açılımlara fırsat vermesi demek olan bu “*anlayış*” veya “*sezgi*”nin yani özeleştirici sanatının/düşüncesinin, insanlarda potansiyel olarak var olduğu; ancak insanın *takva*yaya dayalı gayretine bağlı olarak gelişip ortaya çıktığı sonucuna ulaştırır.

4. İnsanın hayatında en çok hissettiği temel olgulardan birisi de değişim ve gelişimdir. İnsanın bu yönde sürekli bir eğilimi olmasının ötesinde sorumluluğu vardır. Yeryüzünü ıslah ve ihya etmek üzere görevlendirilen insanın en başta gelen görevi kendisini ıslah etmesi ve yenilemesidir. İnsanın kendisini ıslah edip geliştirmesinin en etkili yolu da özeleştiridir. Çünkü özeleştirici, değişim iradesinin bir sonucudur. Bu yüzden etkileri somut bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda, insanlık tarihini göz önünde bulundurduğumuzda, insanın gerek bireysel gerek toplumsal olarak kat ettiği gelişmelerin ve elde ettiği başarıların temelinde, birbirinden farklı da olsa yapılan özeleştirinin etkisinin çok fazla olduğunun belirlenmesi, bu çalışmanın ulaştığı önemli neticelerden biridir.
5. Özeleştirici, insanın kendisini geliştirmesinin en etkili yöntemi olmasına rağmen, sevimsiz bir kelimedir ve bu yüzden de pek yapılmayan bir ameliyedir. Burada yine şöyle bir soru insanın aklına gelebilir; mademki özeleştirici bu kadar önemli, o halde niçin sevilmiyor veya pek yapılmak istenmiyor? Bunun birçok sebebi olmakla beraber bize göre en önemli

sebeplerinden biri toplumu bilinçlendirici, yol gösterici ve pratiğe yönelik çalışmaların azlığı ve kaynakların yetersizliğidir. Diğer de buna bağlı olarak cehalettir. Çünkü insan bilmediği şeyin düşmanıdır. Bu konudaki yanlış ve eksik bilgiler ile önyargılar özeleştiriyi olumsuz yönde etkilemektedir. Nasıl ki eleştiri salt bir “yergi” değilse, özeleştirisi de salt bir “muatebe” yani nefsi aşağılama ve kişiliği ayaklar altına almaktan ibaret değildir. Dolayısıyla özeleştiriyi doğru tanımlamak, bu konudaki olumsuz yaklaşımları ve tedirginliği bertaraf edecektir.

6. Özeleştirisinin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için insanın, kendi benliğinden sıyrılmaması ve merkezinden uzaklaşması gerekir. İnsan, kendi benliğine aşırı düşkün olması nedeniyle objektifliği genellikle yakalaması mümkün olmayamayabilir. Bu nedenle çoğu zaman kusurlarına karşı kör ve sağır gibi davranır, hatalarını kendisinden bile gizlemeye çalışır. Bu durumda, kendine olduğu gibi değil, perde arkasından baktığından yanılması kaçınılmaz olur. Bu ise özeleştiriyi olumsuz etkiler. Bu olumsuzluğu yaşamamak ve özeleştiriyeye yönelmek için hatalarını kendisinden daha iyi gören dostlarının yapıcı eleştirilerine ve uyarılarına her şeyden daha çok ihtiyaç duyduğu kanaatindeyiz. Bu eleştiri ve uyarılar karşısında ise yöntem olarak özeleştirisi, polemikçi değil diyalogcu bir tutumla yapılmalıdır. Yapılan eleştiriyi anlamaya çalışmak ve özeleştirici bir tutumla davranmak yerine gurur yaparak duymazdan gelmek, gelişmenin önüne bir engel olarak kişinin kendisini koyması demektir. Hâlbuki böyle yapacağına, göremediği hatalarına yöneltilen iyi niyetli ve yapıcı eleştiriyi ciddiye alıp, anlayışla karşılaması halinde dezavantaj gibi görünen bu durmu avantaja dönüştürebilecektir.
7. İnsan, yapı itibarıyla birçok içsel dürtülerin etkisinde olduğu için değişken ve istikrarsız bir yapıdadır. Bu durumu en güzel izah eden Hz. Peygamber’in katibi Hanzala; "*Hz. Peygamber'in huzurunda olduğumuz sırada bize cennet ve cehennemden söz edilir, sanki gözlerimizle görmüş gibi oluruz. Oradan ayrılıp çoluk çocuğumuza, bağ- bahçemize karışınca çoklukla unutup gidiyoruz*". Bu nedenle her ne kadar nefis denetlenmekten

hoşlanmazsa da, özeleştiriden sonra özdenetim yapma zorunluluğu vardır. Buna İslam literatüründe “murakebe” denir. Murakebe, hayat boyu devam eden uzun soluklu bir eylemdir ve özeleştiriyi anlamlı kılan en önemli kavramdır. Bu bağlamda, kişinin manevi hayatını zehirleyen ve çoğu zaman nefsin olumsuz özelliklerinden kaynaklanan günahlara karşı alınacak tedbirlerde özeleştir-i-özdenetim birlikteliğinin gerekliliği, bu çalışmanın önemli belirlenmelerindedir.

B. Bundan sonra bu alanda yapılacak çalışmalar için önerilerimiz:

1. Biz bu alanla ilişkin Kur’anî kavramlar tespit etmeye çalıştık. Tespit ettiğimiz bu kavramların yeterli olduğunu düşünmüyoruz. Çalışmamız bu alanda bir ilk olduğu için bunun geliştirilebileceğini düşünüyoruz ve bundan sonra kavramsal çalışmalara ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz.
2. Özeleştirinin İslam’ın kutsal metinlerine ait bir hususiyet olmadığını düşünmekteyiz. Semavi dinlere ait diğer metinlerde de bunun bulunduğunu var sayarak, bu aradaki etkileşimin ne olduğunu karşılaştırmalı bir çalışma ile ortaya koymanın Kur’anî metinde bulunan özeleştiriyeye de bir şekilde nasıl kaynaklık etmiş olabileceğinin ve aralarında nasıl bir ilişki olabileceğinin araştırılabileceğini düşünüyoruz.
3. Özeleştirinin Kur’an merkezli ortaya konuluşunun İslam felsefi düşüncesinde ve İslam ahlakında yani nazari ve ameli alanda nasıl sonuçlar doğurduğunun üzerinde Kur’anî ölçekler eşliğinde geniş saha çalışmalarının yapılmasının faydalı olacağı kanaatini taşıyoruz.
4. Herşeyden önce, özeleştir eyleminde sorunun hem öznesi hem de nesnesi olan insanın, tüm yönleriyle kendisini iyi tanıması gerekir. Çünkü diğer varlıkların tersine insan, benliği ve kişiliği olan bir varlıktır. İnsanların çoğu benliklerinin farkında değildir. İnsanlar benliklerinin dışarıya yansıyan, başka insanlar tarafından değerlendirilen yanlarını ya bilmez veya yanlış bilirler. Özeleştir, insanın kendisini tanıması ve açıklama yöntemi olduğuna göre, bu alanda yapılacak çalışmalarda başta Din Psikolojisi ve Din Sosyolojisi olmak üzere sosyal bilimlerin verilerinden

istifade etmenin ve bunları Tefsir alanına taşımanın konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağına inanıyoruz.

5. Eleştiri ve özelestride dikkat edilmesi gereken en önemli husus; şahıs yerine şahısların sergiledikleri davranışların ele alınması zorunluluğudur. Zira hangi konumda olursa olsun her insan benliğine düşkün olduğundan kendisine yöneltilen eleştiriler ona ağır gelir. Burada yapılması gereken şey; benliği aşağılamak yerine benlikten kaynaklanan aşağılık duygu, düşünce ve davranışların seviyesini yükseltmenin daha mantıklı olacağını düşünüyoruz.

Netice itibariyle hayat anlamsız bir var oluş olmadığı gibi ölüm de ebedi bir yok oluş değildir. Kimin daha iyi davrandığını tespit etmek için ölümü ve hayatı yaratan Allah Teala, yaratılış gayesine uygun davranmayan insanları çeşitli vesilelerle uyarmakta, eleştirmekte ve hatta kınamaktadır. Bu durumda özeleştiri merkezi bir rol oynamaktadır. Zira bu eleştirilere karşı kişinin, temelinde ahiret inancı bulunan özeleştiri ile istediği zaman ıstikametini düzeltmesi ve hayatını düzene sokarak yenilenme sorumluluğunu yerine getirmesi mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abdülhalim Mahmud, *Muhasibi*, (Çev. M.Beşir Eryarsoy), İnsan Yay., İstanbul 2005.
- Abdulganî Ebu'l-'Azîm, *Mu'cem el-Ganiyyu'z-Zâhir*, Muessesetu'l-Ganî li'n-Neşr, Ribât 2013.
- Adler, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, (Trc. Şelale Başar), Dergah Yay., İstanbul 1981.
- Ahmet Selîm el-Humsî ve Sa'dî Abdullatif Danâvî, er-Râfid *Mu'cemu'n-Nâşieti'l-Lugavî*, el-Muessesetu'l-Hadîse li'l-Kutub, Trâblus 2015.
- Akalın vd., Şükrü Haluk, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2011.
- Akdere, İlhan, *Marksizm'de Temel Kavramlar*, Doğa Yay., İstanbul 2010.
- Akşaroğlu, Vedit "Toplum Ve Birey: Yabancılaşma Üzerine Kuramsal Bir Tartışma" *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* , 2017, 35 (35) , 78-83.
- Alusi, Şehâbeddin Mahmûd, *Ruhu'l-Meani fi Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'u'l-Mesani*, Daru'l-İhyau't-Turasu'l-Arabi, Beyrut, ts,
- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, (6. Baskı), Ensar Yay., İstanbul 2011.
- Armağan, Mustafa, *Gelenek*, Ağaç Yay., İstanbul 1992.
- Arslan, İhsan, *Hiz. Peygamber ve Sahabe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*, Metamorfoz Yay., İstanbul 2016.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, Kuba Yay., İstanbul ts.
- Aydın, Hayati, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, Timaş Yay., İstanbul 2006.
- Aydın, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, (6. Baskı), Literatürk Yay., Konya 2012.
- Aydın, Hüseyin, *Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi*, Fars Yay., Ankara 1976.
- Aydın, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Timaş Yay., İstanbul 1987.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Bilnet Matbaacılık, İstanbul 2011.
- Azimli, Mehmet, *Hiz. Osman*, Ankara Okulu Yay., (3. Baskı), Ankara 2016.

- Bagavi, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', *Mealimu't-Tenzil*, Beyrut 1987.
- Bakan, Tevhid, "Hz. Peygamber'in Abdullah B. Übeyy'in Cenâze Namazını Kılması", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 39, 2013, 211-240.
- Bakırcıoğlu, Rasim, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, (2. Baskı), Anı Yay., Ankara 2016.
- Bekiryazıcı, Eyüp, *Şihabeddin Sühreverdi'nin Felsefesinde Ontoloji Problemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.
- Bekiryazıcı, Eyüp, "İslam Düşüncesi ve İşrâkîlik", *Eski Yeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 28, 2014, 25-36.
- Bekli, Ebi Muhammed Sadrettin Ruzbahan, *Araisu'l-Beyan fi Hakaiku'l-Kur'an*, (1.Baskı), Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2008.
- Beydavi, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Tefsiru'l-Beydavi*, Darü'l-İhyau't-Türasu'l-Arabiyye, Beyrut 691 h.
- Bıkaî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-ây ve's-süver*, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- Bilgin, Vejdi vd., *Din Sosyolojisi*, Palet Yay., Konya 2013.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yay. İstanbul ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, Çelik Yay., İstanbul 2002.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, Bilmen Yay., İstanbul ts.
- Bingöl, Abdülkerim, *Kur'an'da Eleştiri Mahiyeti ve Muhatapları*, (Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2015.
- Bodur, H. Ezber, "Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 1990, 90.

- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2003.
- Bulaç, Ali, “Akıl” *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990.
- Burger, Jerry M., *Kişilik*, Kaknüs Yay., (Trc., İnan Deniz E. Sarıoğlu), İstanbul 2006.
- Bursevi, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyan*, Eser Matbaası, İstanbul 1968.
- Cabiri, Muhammed Abid, *Arap Ahlaki Aklı*, Mana Yay., İstanbul 2015.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (5. Basım), Ağaç Kitabevi Yay., İstanbul 2009.
- Celaleyn, Celeleddin el Mahalli, Celeleddin e's-Suyuti, *Tefsiru'l-Celaleyn*, Dar İbn Kesir, Beyrut 2014.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2014.
- Cevheri, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah fi'l-Luğa*, (4. Baskı), Kahire 1987.
- Cevizci, Ahmet, *Eğitim Sözlüğü*, Say Yay., İstanbul 2010.
- Cüceloğlu, Doğan, *Yeniden İnsan İnsana*, (23.Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- Cürcani, Seyyid Şerif, *Ta'rifat*, (Trc. A. Mecdi Tolun), Litera Yay., İstanbul 2014.
- Çağrıncı, Mustafa, “Adalet”, *DİA*, İstanbul 1988.
- Çakan, İ. Lütfü, *Ana Hatlarıyla Hadis*, Ensar Yay., İstanbul 2016.
- Çamdibi, Hasan Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, Çamlıca Yay., İstanbul 2014.
- Çelik, Celalettin, *Din Sosyolojisi*, Palet Yay., Konya 2013.
- Çelik, Ahmet, “Kur'an'a Göre Ahiret İnancının Bireysel ve Toplumsal Yönü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 2001, 173-195.
- Çelebi, Halis, *İslami Hareket ve Özeleştirisi Üzerine*, Rey Yay., (Çev.: Metin Parıld), Kayseri ts.
- Çoban, Mehmet, *Otokritik*, Çağlayan Yay., İzmir 2007.
- Dağ, Mehmet, *Kur'an'da Üslub Diyalektiği İltifat*, Salkımsöğüt Yay., Ankara 2008.

- Dağ, Mehmet, “Zemahşeri Özelinde Kur’an’ın Mu’tezili Yorumu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2013, Sayı: 40, 73.
- Demiray, Kemal, *Türkçe Sözlük*, İstanbul 1988.
- Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Fenomen Yay., Erzurum 2012.
- Demirci, Muhsin, *Kur’an’ın Ana Konuları*, (9. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2015.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, (2. Baskı), İFAV Yay., İstanbul 2011.
- Demir, Şehmus, “Din-Dini Bilgi Ayırımı Ekseninde Geleneğin Ne’liği ve Değersel Boyutu”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 1(1-2), 2015, 154.
- Dımeşki, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (Trc., Zafer Erginli vd.), Kalem Yay., İstanbul 2006.
- Dihlevi, Şah Veliullah, *İslam Düşünce Rehberi*, (Trc. Mehmet Erdoğan), Daru İhyai'l-Ulum, Beyrut 1990.
- Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yay., Ankara 2014.
- Doğrul, Ö. Rıza, *Büyük İslam Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1978.
- Dölek, Ali, “öz”, *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “Cehalet”, *DİA*, İstanbul 1993.
- Draz, M. Abdullah, *Kur’an Ahlakı*, (çev., Emrullah Yüksel vd.), İz Yay., İstanbul 2009.
- Durmuş, İsmail, “Hiciv” *DİA*, İstanbul 1998.
- Düzgün, Şaban Ali, *Din Birey ve Toplum*, Akçağ Yay., Ankara 2013
- Düzgün, Şaban Ali, “İnsanın Doğası (Fıtratı) ve Özgürlüğü Üzerine”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, 2016, 322-342.
- Ebu'l-Hayyan, Muhammed b. Yusuf, *Bahru'l Muhit*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- Ebu Mansur el-Maturidi, *Te'vilatü Ehli's-Sünne*, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- Ebu Naim, *Ma'rifetü's-Sahabe*, Daru'l-vatan, Riyad 1998.

- Ebu's-Suud, *İrşadü'l-Akli's-Selim ila Mezayi'l-Kur'ani'l-Kerim*, İhyau't-Turasul-Arabiyye, Beyrut, ts.
- Elbani, Muhammed Nasiru'd-Din, *Camiu's-Sağir ve 'z-ziyade*, Mektebetü'l-İslami, Beyrut 1982.
- Er, Rahim, "Tenkit" *DİA*, İstanbul 2011.
- Erdem, Hüsameddin, "Deizm", *DİA*, İstanbul 1994.
- Erdem, Hüsameddin, *Ahlak Felsefesi*, (8. Baskı), Hü-Er Yay., Konya 2015.
- Eren, Şadi, *Kardeşlik Felsefemiz*, Selsebil Yay., İstanbul 2013.
- Ergin, Muharrem, *Hayat Büyük Türkçe Sözlüğü*, Hayat Yay., İstanbul ts.
- Erich Fromm, *Yaşama Sanatı*, Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, İstanbul 1994.
- Erkan, Arif, *Elbeyan Arapça Türkçe Büyük Sözlük*, Huzur Yay., İstanbul 2006.
- Ermış, Hamza, *Arapça'dan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü*, İstanbul 2008.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, TDV Yay., (Neşr eden: M. Ertuğrul Düzdağ), (1.Baskı), Ankara 2017.
- Ertürk, Emin, "Marksizm", *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990.
- Ezheri, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed, *Tezhibu'l-Luğa*, Kahire 1964.
- Fayda, Mustafa, "ifk", *DİA*, İstanbul 2000.
- Ferra, Ebu Zekeriya Yahya b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi, *Meani'l-Kur'an*, Darü'l-Mısriyye, Mısır 2010.
- Firuzabadi, Muhammed b. Yakup, *el-Kamusu'l-Muhit*, Müessesetü'r-risale, Beyrut 2005.
- Fragar, Robert, *Kalp Nefs Ruh*, Gelenek Yay., İstanbul 2002.
- Freud, Sigmund, *Psikanalize Yeni Giriş Dersleri*, (Trc. Selçuk Budak), Öteki Yay., Ankara 1997.
- Fromm, Erich, *Yaşama Sanatı*, (Çev. Aydın Arıtan), Arıtan Yay., İstanbul 1994.
- Gazali, *el-Münkız mine'd-Dalal*, (Trc. Şemseddin Yeltekin), Yeryüzü Yay., İstanbul 2013.

- Gazali, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zendika*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul 2016.
- Gazali, *İhyau 'Ulumu'd-Din*, (Trc. Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yay., İstanbul 1989.
- Geçit, Mehmet Salih, *Ehl-i Sünnet Siyasal Düşüncesinin Oluşumu*, Tibyan Yay., İzmir 2015.
- Goldzihir, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, (Çev. Rahim Er vd.), (2. Basım), Vadi Yay., Ankara 2012.
- Göka, Erol, “benlik”, *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990.
- Göka, Erol, *Savunma Mekanizmaları*, *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990.
- Gölcük, Şerafettin, *Kur'an ve İnsan*, Esra Yay., Konya 1996.
- Gölcük, Şerafettin vd., *Kelam*, (2. Baskı), Tekin Kitabevi, Konya 1991.
- Görgün, Tahsin, “Tecdid”, *DİA*, İstanbul 2011.
- Görmez, Mehmet, “Terğib”, *DİA*, İstanbul 2011.
- Gözütok, Şakir, *İslam'ın Altın Çağında İlim*, Nesil Yay., İstanbul 2012.
- Gülhan, Tahsin, *Araştırma Teknikleri*, Yeni Asya Vakfı Yay., İstanbul 2003.
- Güneş, Kadir, *el-Mu'cem*, Mekteb Yay. İstanbul 2016.
- Güney, Salih, *Sosyal Psikoloji*, (2. Basım), Nobel Yay., Ankara 2012.
- Günday, Hüseyin vd., *Arapça Dil Bilgisi*, (3. Baskı), Alfa Yay., İstanbul 2008.
- Gürer, Dilaver, *Türk- İslam Akademik Araştırmalar Dergisi*, İSAM Kütüphanesi, Konya 1, 2006, 129.
- Gürer, Banu, “İnsan Davranışlarını Yönlendirmede Kur'an'da Ödüllendirme Motivleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 12, 2003, 101-178.
- H. Mehmed Soysaldı, “İslam'da Tövbe”, *Tasavvuf Dergisi*, 6, Ankara, Mayıs/2001.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah, “Hz. Peygamber'in İlim, Talim ve Terbiyeye Verdiği Önem”, *İslami İlimler Dergisi*, Ekim 2014, 547.

- Halidi, Salah Abdullah, *Kur'an Öyküleri*, (Çev. Ahmet Sarıkaya), 2. Baskı, Kitap Dünyası Yay., Konya 2005.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, *İslami Tenkit Zihniyeti ve Hadis Tenkitinin Doğuşu*, Otto Yay., Ankara 2015.
- Hazın, Alaü'd-din Ali b. Muhammed b. İbrahim el Bağdadi, *Lübabü't-Te'vil fi Meani't-Tenzil*, Darü'l-fikr, Beyrut, 1979.
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2009.
- Hökelekli, Hayati, "Enaniyet" *DİA*, İstanbul 1995.
- Hökelekli, Hayati, "Şahsiyet" *DİA*, İstanbul 2010.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisine Giriş*, (3. Baskı), Dem Yay., İstanbul 2013.
- Humsi, Ahmed Selim vd., *er-Rafid*, el-müessesetü'l-hadis li'l-kitab, Beyrut 2015.
- İ'tr, Nurettin, *Menhec en-Nakd fi ulumi'l-Hadis*, (3. Baskı), Daru'l-Fikr, Suriye 1412 h.
- İbn Aşur, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *Tahiret-Tahrir ve't-Tenvir*, Tunus 1997.
- İbn Arabi, *Fütühat-ı Mekkiyye*, (trc. Ekrem Demirli), Litera Yay., İstanbul 2015.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, (Der. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., Bursa 1981.
- İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişam b. Eyyub el-Himyeri, *es-Siyretü'n-Nebeviyye*, (Trc. Abdulvehhab Öztürk), Kahraman Yay., İstanbul 2014.
- İbn Kesir, İmadud'd-Din Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Dar Tayyibe, (2.Baskı), Beyrut 1999.
- İbn Kesir, İmadud'd-Din Ebu'l-Fida İsmail, *el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, (Trc. Mehmet Keskin), Çağrı Yay., İstanbul 2008.
- İbn Kesir, İmadud'd-Din Ebu'l-Fida İsmail, *es-Siyretü'n-Nebeviyye*, (Trc., Hanifi Akın), Çelik Yay., İstanbul 2015.

- İbn Manzur Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, *Lisanu'l-Arab*, Darü'l-Ma'arif, Kahire 1119 h.
- İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlak*, (Çev. Abdulkadir Şener vd.), Büyüyenay Yay., İstanbul 2013.
- İbn Sad, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kâtib el-Hâşimî el-Bağdâdî, *et-Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut 1978.
- İbn-i Hacer, Ebu'l Fazl Şihabuddin Ahmed bin Ali bin Muhammed el-Askalanî, *el-İsabe fî Temyizi's-Sahabe*, Müellif; Ahmed b. Ali, (Tah., Ali Muhammed el Bücavi), Darülcil Yay., Beyrut, h.1412 (1991)
- İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Keram, *el-Kamilfi't-Tarih*, Daru's-Sadr, Beyrut 1982.
- İncil, Matta 7, Bölüm 7, Lu. 6:37-38, 41-42, Çağdaş Türkçe Çevirisi, yeni Yaşam Yay., 5. Basım, İstanbul 1991.
- İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l-Vasit*, İhyaü't-Türas, Kahire 1960.
- İsfahani, Rağib, *Müfredat*, (Trc. Abdalbaki Güneş vd.), Çıra Yay., İstanbul 2012.
- Izutsu, Toshihiko, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, (Trc. Selahaddin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul 1984.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Trc., Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ts.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Pınar Yay., İstanbul 2013.
- Jean- Jacques Rousseau, *İtirafılar I*, (Çev. Reşat Nuri Güntekin), MEB Basımevi, İstanbul 1991.
- Kadı Beydavi, *Muhtasar Beydavi Tefsiri*, (Trc. Şadi Eren), Selsebil Yay., İstanbul 2011.
- Kandehlevi, M. Yusuf, *Hayatü's-Sahabe*, (Çev. Ahmet Meylani), İslami Neşriyat, Konya, ts.
- Kant, İmanuel, *Pedagoji Üzerine*, (Çev. M. Rahmi), Yeni Zamanlar Yay.,(2.Baskı), İstanbul 2005.

- Kant, İmanuel, *Pratik Usun Eleştirisi*, (Çev. İsmet Zeki Eyupoğlu), Say Yay., (8. Baskı), İstanbul 2013.
- Kanuci, Ebi Tayyib Sadık b. Hasan b. Ali el-Hüseyni, *Fethu'l-Beyan fi Makasidi'l-Kur'an*, Daru'l-Kitab'l-İlmiyye, (1.Baskı), Beyrut 1999.
- Kara, Seyfullah, "İfk OlayınınEtkileri ve Olayla İlgili Ortaya Konan Tavırlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 15, 2001, 343-382.
- Karaca, Faruk, *Din Psikolojisi*, (3.Baskı), Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2017.
- Karagöz, İsmail vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2010.
- Karaman, Hayrettin vd., *Kur'an Yolu*, DİB Yay., Ankara 2007.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'an'da AhlakPsikolojisi*, Yalnızkurt Yay., İstanbul 1997.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'an'da Kişilik Psikolojisi*, İzci Yay. İstanbul 1997.
- Katar, H. Mehmet, "Kefaret" *DİA*, İstanbul 2002.
- Kaya, Yunus, *Tasavvuf*, Uzak Ülke Yay., (2. Baskı), İstanbul 2011.
- Kılıç, Cevdet vd., *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Grafiker Yay., Ankara 2013.
- Kılıç, Sadık, *Kur'an'da Günah Kavramı*, Hibaş Yay., Konya 1984.
- Kılıç, Sadık, "İnsan Fücur ve Takva Arasında "Bir Damla Endişe", *EKEV Akademi Dergisi*, 1(4), (Mayıs 1999), 1.
- Kıllıoğlu, İsmail, "Aydınlanma Çağı", *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990.
- Kireççi, Mehmet Akif, *Arap Edebiyatında Eleştiri Tarihine Giriş*, Tezkire Derleme Dizisi 1, (Kasım 1991), Vadi Yay., Ankara 1991.
- Konar, Ayşegül vd., "Din Psikolojisi Açısındanİnsan Olma Sürecinde Kendini Gerçekleştirme ve Din", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ocak, 8(15), 365-383.
- Koçyiğit, Hikmet, *Kur'an'da Eleştirel Tavrı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzurum 2003.
- Köknel, Özcan, *Kişilik*, Öz Dizgi Matbaası, İstanbul 1986.
- Köksal, M. Asım, *İslam Tarihi*, Şamil Yay., İstanbul 1981.

- Köse, Ali vd., *Din Psikolojisi*, Timaş Yay., (4. Baskı), İstanbul 2014.
- Krech, David vd., *Sosyal Psikoloji Teori ve Problemler*, (Trc: Erol Güngör), (3. Baskı), Ötüken Yay., İstanbul 1980.
- Kurt, Abdurrahman, *Din Sosyolojisi*, Sentez Yay., Bursa 2016.
- Kurtubi, Ebi Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensari, *el-Camiu'l Ahkami'l-Kur'an*, Darü'l-Kutüb, Kahire 1964.
- Kuşeyri, Abdulkерim b. Havazin b. Abdulmelik, *Tefsiru'l Kuşeyri*, Heyetu'l Mısıriyyetü'l amme li'l-Kitab, Mısır, 2000.
- Kutluer, İlhan, "İnsan" *DİA*, İstanbul 2000.
- Kutub, Muhammed, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, İşaret Yay., (Trc. Bekir Karlığa), İstanbul 1992.
- Kutub, Seyyit, *fi Zilal-il Kur'an*, Dünya Yay., İstanbul 1989.
- Kutub, Seyyit, *İslam'da Sosyal Adalet*, (Çev. Harun Önal), Beka Yay., İstanbul, ts.
- Kutub, Seyyit, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, Beka Yay., (Trc.Kamil M. Çetiner), İstanbul, ts.
- Küçük, Osman Nuri, *İnsan-ı Kamil*, İnsan Yay., İstanbul 2011.
- Lings, Martin, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, (Çev. Nazife Şişman), İnsan Yay., İstanbul 2016.
- Levis Maluf, *el-Muncid fi'l-Luğati'l-Arabiyye*, Darü'l-Kur'ani'l-Kerim, Tahran 1342h.
- Lunn, Eugene, *Marksizm ve Morenizm*, (çev.Yavuz Alogan), Dipnot Yay., Ankara 2010.
- Macid Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, (Çev. Muammer İskenderoğlu vd.), Litera Yay., İstanbul 2004.
- Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev. Osman Akınhay vd.), Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2003.

- Maverdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri, *en-Nükt ve'l-Uyun*, Daru'l-Kutub'il-İlmiyye, Lübnan ts.
- Mazhari, eş-Şeyh el Kadi Muhammed Senaullah el Üsmâni, *et-Tefsiru'l-Mazhari*, (1.Baskı), Beyrut 2007.
- Mengüşoğlu, Takyettin, *İnsan Felsefesi*, Doğubatu Yay., Ankara 2015.
- Merad, Ali, "İslah", *DİA*, İstanbul 1999.
- Mevdudi, Seyyid Ebu'l A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, İnsan Yay., (Trc. Muhammed Han Kayani vd.), İstanbul 1996.
- Muabide, Yahya Zekeriya Ali, *el Ehadisu'n-Nebeviyye el-Varid fi Vekai'i'l-Felekiyye*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Yermuk Üniversitesi, Şeriat Fakültesi, Ürdün 2009.
- Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, (Çev. Cahit Koytak vd.), İşaret Yay., İstanbul 1999.
- Muhammed Fuad Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l- Kur'ani'l-Kerim*, Daru'l Ma'rife, Beyrut 2012.
- Muhammed Hamîdullah, "Hudeybiye", *DİA*, Ankara 1998.
- Muhammed Mümtaz Ali, "Eleştirel Düşünme ve İslami Yöntem", (Çev. Hülya Çınar), *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Karabük Üniversitesi, 3(2), 2014, 160.
- Muhammed Reşit Rıza, *Tefsirü'l-Menar*, Darü'l-Menar, Mısır 1999.
- Muhasibi, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, *er-Riaye*, İnsan Yay., (Çev. Şahin Filiz vd.), (4.baskı), İstanbul 2011.
- Muhasibi, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, (Trc. Ali Pekcan), Gelenek Yay., İstanbul 2011.
- Muhasibi, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, *Edebu'n-Nufus*, İşaret Yay., İstanbul 2003.
- Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru'l-Mukatil b. Süleyman*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

- Mutahhari, Murtaza, *İnsan-ı Kamil*, (Çev. İsmail Bendiderya), Kevser Yay., İstanbul 1999.
- Müslim b. Haccac Ebu Hüeyin, *el-Camiu's-sahih*, Darü'l-Hadis, (1.Baskı), Beyrut 2003.
- Nahcivani, eş-Şeyh Ni'metullah b. Mahmud, *el-fevatihu'l-ilahiyye ve'l mefatihu'l-ğaybiyye*, 1. Baskı, Osmanlı Hilafet Matbaası, İstanbul 1325 h.
- Nedvi, Ali el-Haseni, *Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti*, (Trc. Mehmet Süslü), Hikmet Yay. İstanbul 1986.
- Nehhas, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Meani'l-Kur'an*, Mekke 2010.
- Nesefi, Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Tefsiru'n-Nesefi*, Daru'n-Nefais, Beyrut 2005.
- Nevevi, Yahya b. Şerafeddin, *Şerhul Erbain en-Nevevi*, Ravza Yay, İstanbul 2014.
- Nevevi, Yahya b. Şerafeddin, *Riyazu's-Salihin*, (Trc. Abdulvehhab Öztürk), Kahraman Yay., İstanbul 2016.
- Okay, M. Orhan, "hiciv", *DİA*, İstanbul 1998.
- Okçu, Abdulmecit, *Kur'an'a Göre Evrenin İnsana Musahhar Kılınışı*, Salkımsöğüt Yay., Erzurum 2009.
- Ömeri, Muhammed Ali Kasım, *Dirasat fi Menheci'n-Nakd İnde'l-Muhaddisin*, Darü'n-Nefais, Amman 1420 h.
- Özdenören, Rasim, "Diyalektik", *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990.
- Özel, Mustafa, "Kapitalizm", *SBA*, Risale Yay., İstanbul 1990.
- Özsoy, Ömer vd., *Konularına Göre Kur'an*, Fecr Yay., Ankara 2013.
- Özsoy, Ömer, *Sünnetullah*, (2.Baskı), Fecr Yay., Ankara 1999.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim Meali*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015.
- Paçacı, Mehmet, *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret İnancı*, Nun Yay., İstanbul 1994.
- Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'an ve Medeniyet*, Pınar Yay., İstanbul 1996.

- Pekcan, Uğur, *Nefis Muhasebesi*, Menhec Yay., Konya 2013.
- Razi, Ebu Abdullah Fahu'd-din, *Mefatihü'l-Ğayb minel Kur'ani'l-Kerim*, İhyau't-türasu'l-Arabiyye, ts.,
- Razi, Muhammed b. Ebi Bekr b. Abdulkadir, *Muhtaru's-sıhah*, Mektebetü'l-lübnan Nişarun, Beyrut 1995.
- René Decartes, *Akıl Yönetimi için Kurallar*, (Çev. Engin Sunar), Say Yay., İstanbul 2016.
- René Decartes, *Felsefenin İlkeleri*, (Çev. Mesut Akın), Say Yay., İstanbul 2015.
- René Guénon, *Egemenliğin ve Çağın Alametleri*, (Çev. M.Kanık), İz Yay., İstanbul 1990.
- S. Bailin, R. Case, "Common Misconceptions of Critical Thinking", in David Scott, *Curriculum Studies-Major Themes in Education*, 3, London 2003, 296.
- Sa'lebi, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim en-Nisaburi, *el Keşf ve'l-Beyan*, (1. Baskı), Daru'l-İhyau't-Türasu'l-Arabiyye, Beyrut 2002.
- Salim b. Zevkan, *es-Sire*, Trc. Harun Yıldız, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016.
- Sabuni, Eş-Şeyh Muhammed Ali, *Sefvetü't-Tefasir*, el Mektebetül Asriyye, Beyrut 2014.
- Sarı, Mevlüt, *el-Mevarid*, Bahar Yay., İstanbul 1982.
- Savi, Ahmet es-Savi, *Haşiyetu's-Savi Ala Tefsiru'l-Celaleyn*, Daru'l-İhyau't-Türasu'l-Arabiyye, Beyrut ts.
- Seber, Abdülkerim, *Kanunu't-Te'vil*, Tıbyan Yay., İzmir 2014.
- Seferoğlu, S. Sadi vd., "Eleştirel Düşünme ve Öğretimi", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 30, 2006, 193-200.
- Sifil, Ebubekir, *Hikemiyat*, Ravze Yay., İstanbul 2015.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İman" *DİA*, İstanbul 2000.
- Songar, Ayhan, *Çeşitleme*, İstanbul 1981.

- Suad el-Hakim, *İbnü'l-Arabi Sözlüğü*, (Çev. Ekrem Demirli), Kabalacı Yay., İstanbul 2005.
- Sum'ani, Ebu Muzaffer Mansur b. Muhammed el-Merzui, *Tefsiru'l Kur'an*, Daru'l-Vatan, Riyad 1997.
- Suruç, Salih, *Kainatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*, Nesil Yay., (534. Baskı), İstanbul 2016.
- Suyuti, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dürri'l-Mensur*, Beyrut ts.
- Sülemi, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, *el-Hakaiku't-Tefsir*, Darü'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- Şahinel, Semih, *Eleştirel Düşünme*, Pegem A Yay., Ankara 2002.
- Şeriatî, Ali, *Kapitalizm*, Dünya Yay., İstanbul 2004.
- Şeriatî, Ali, *Öze Dönüş*, Fecr Yay., Ankara 2011.
- Şeyhli, Behcet Abdulvahid, *Belağatu'l-Kur'an'l-Kerim fil İ'caz*, Mektebetü'l-Dendis,, 1. Baskı, Amman 2001.
- Şimşek, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, Beyan Yay., İstanbul 2016.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an*, Daru'l-Ma'rife, Lübnan 1992.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l Müluk*, Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Taberî, *Tarih-i Taberî*, Trc. M. Faruk Gürtunca, Sağlam Yay., İstanbul 2007.
- Tarhan, Nevzat, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, Timaş Yay., İstanbul 2015.
- Tarhan, Nevzat, *Duyguların Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul 2006.
- Tarhan, Nevzat, *İnanç Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul 2014.
- Tehanevi, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşafu Istilahati'l-Fünun*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan 1998.
- Tokmakoğlu, Gürsel, *Benlik, Bilinç ve Vicdan*, İz Yay., İstanbul 2012.

- Topaloğlu, Bekir, “Tövbe” *DİA*, İstanbul 2012.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam ilmine Giriş*, Damla Yay., İstanbul 2013.
- Topaloğlu, Bekir vd., *Yeni Kamus*, Yılmaz Ofset, (7. Baskı), İstanbul 1977.
- Turabi, Hasan, *Özeleştiri ve Yenilenme Sorumluluğu*, Ekin Yay. (Çev. Vahdettin İnce), İstanbul 1998.
- Tufi, Necmuddin Süleyman b. Abdilkavi, *Kitabu't-Ta'yin fi Şerhi'l-Erbain*, Beyrut 1998.
- Udeh, Abdulkadir, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk*, Rehber Yay., (Trc. Ali Şafak), Ankara 1991.
- Uludağ, Süleyman, “Nefis” *DİA*, İstanbul 2006.
- Ulusoy, Mustafa, *I. Ulusal “Maneviyat Psikolojisi” Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2014.
- Ulutürk, Veli, “Kur’an-ı Kerim’in Zulüm ve Zalim Dedikleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 1991, 96-117.
- Uzun, Çağlar, *Özeleştiri*, (Yayınlanmış Sanatta Yeterlilik Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Resim Anasanat Dalı, Ankara 2009.
- Vakıdı, Muhammed b. Ömer, *Kitabü'l-Meğazi*, Trc. Musa K. Yılmaz, İlk Harf Yay., (1. Baskı), İstanbul 2014.
- Yaman, Ertuğrul, *Değerler Eğitimi*, Akçağ Yay., Ankara 2014.
- Yaran, Cafer Sadık, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, Dem Yay., (3. Baskı), İstanbul 2014.
- Yavuz, Yunus Vehbi, *İslam'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü*, Sahafklar Kitap Sarayı, İstanbul 2010.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ Yay., Ankara 2013.
- Yeğın, Abdullah, *Yeni Lugat*, Fatih Matbaası, İstanbul 1968.
- Yıldırım, Zeki, “Kur’ân'da Peygamberlerin İsmeti”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 19, 2003, 87-118.

- Yılmaz, Şeyh Şamil, *İbn Haldun'da Tarihsel Varlık Alanının Nedenselliği*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2009.
- Yılmaz, Ali, "Kur'ân'a Göre İnkârın Psikolojik Tezâhürleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 20, 2003, 91-128.
- Zavi, Tahir, Ahmed, *Tertibu'l-Kamusu'l-Muhit*, Mısır 1959.
- Zebidi, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Hüseyni *Tacu'l-A'rus Min Cevahiru'l-Kamus*, Darü'l-Hidaye, Kuveyt 2008.
- Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (Trc. İbrahim Kafi Dönmez), TDV Yay., Ankara 2007.
- Zemahşeri, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiku Ğamaidu't-tenzil*, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrut 1407 h.
- Zerkeşi, Ebu Abdillâh Bedrettin Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır (v. 794), *el-Bahru'l-Muhit fi usuli'l-fikh*, Daru'l-Kitabi, Beyrut 1994.
- Zencani, *Tehzibu's-Sihah*, (thk. Abdusselam Muhammed Harun-Ahmed Abdulgafur Attar), Daru'l-Mearif, Mısır, ts.
- Zühri, İbn Şihab, *el-Meğazi*, (Çev. Mehmet Nur Akdoğan), Ankara Okulu Yay., Ankara 2016.
- Zürkani, *Menahilü'l-İ'rfan fi Ulumi'l-Kur'an*, (Trc. H. Aldemir), Beka Yay., İstanbul 2015.

FAYDALANILAN WEB SİTELERİ

- <http://alwaei.com/topics/view/> (Erişim Tarihi: 21.09.2015)
- <http://dergi.altinoluk.com/index.php?sayfa=yillar&MakaleNo=d260s017m1> (Erişim Tarihi: 23.04. 2017)
- http://www.antoloji.com/ilim-ilim-bilmektir-yunus-emre-bir-siir-bir-yorum-siiri/Sedat_Demirkaya, (Erişim Tarihi: 16.02.2016)
- <http://www.sadabat.net/?title=makaleler&menuid=3&mk=29>, (Erişim Tarihi: 20.04. 2017)

<http://www.stres112.com/kisilik.html>, (Erişim Tarihi:15.02.2017)

<http://www.turkedebiyati.org/birlesik-kelimelerin-yazimi-implasi.html>, (Erişim Tarihi : 01.04.2017)

[https://kortopsikoloji.com/dergi/kisa-kisa-Erişim tarihi: 18, \(Erişim Tarihi: 02.04.2017\)](https://kortopsikoloji.com/dergi/kisa-kisa-Erişim_tarihi:_18,_(_Erişim_Tarihi:_02.04.2017))

<https://www.saffar.org/?act=artc&id=982/> (Erişim tarihi :28.12.2016)

<http://www.islamveihsan.com/tefekkur-etmek-ile-ilgili-ayet-ve-hadisler.html>.
(Erişim Tarihi: 11.11. 2017)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Musa TURŞAK
Doğum Yeri ve Tarihi	Bulanık / 01.01.1968
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	4 Adet Makale, 3 Adet Uluslararası Sempozyum
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	1. Diyanet İşleri Başkanlığı 2. Milli Eğitim Bakanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	tursakmusa68@hotmail.com
Tarih	28.02.2020

Mevcut varlıkların içinde benliği olan tek varlık insandır. Ve insan benliğine çok düşkündür. Dolayısıyla benliğine tabiri caiz ise toz kondurmak istemez. Hatalarına karşı kör ve sağırdır. Herkesi rahatlıkla eleştirir fakat söz konusu kendisi olunca bundan kaçınır yani özeleştirir yapmak istemez. Çünkü her birey az çok özsever olduğu için, bulunduğu yer ile varmak istediği yer bağlamında ideal bir benliğe sahip olmak ister. Bunun için kendisini yenilemek isteyen kişi, ister istemez kendi üzerinde düşünmek, kendine yönelik eyleme geçmek ve her bakımdan hayatını ortaya koyup değerlendirmesi gerekir. İşte özeleştirir ile kastedtiğimiz bir nevi özdeğerlendirmedir.

Kur'an, Hadis ve diğer İslâmî kaynaklarda, günümüzde bir ahlâk ve psikoloji terimi olarak kullanılan "insanın yalnız kendisiyle ilgilenmesi, ilişkide bulunduğu herkesi ve her şeyi kendi yararına kullanma isteği" (egoizm) ve "kendini üstün görme, dolayısıyla kendini her şeyin amacı ve gayesi olarak kabul etme eğilimi (egosantrizm) anlamındaki istikbara dayanan enâniyeti yeren pek çok ifade bulunmaktadır. Başta Kur'an olmak üzere İslâm ahlâkına dair bütün kaynaklarda kibir, ucb, buhl ve şuh (cimrilik), kin gütme, fahr gibi kavramlarla ifade edilen ve enâniyet duygusundan kaynaklanan bencil eğilimler yanlış ve kötü kabul edilmiş, bunların yerine alçak gönüllülük, sevgi, dostluk, yardımlaşma ve dayanışma gibi erdemlerin geliştirilmesi istenmiştir. İnsanı özeleştirir noktasına götürecek olan şey, yukarıda anlatılan ve çoğu zaman gerçekçi olmayan kişisel benlik algısıdır. Buna, başkalarının gereksinimlerini ya da haklarını dikkate almayıp yalnızca kendi çıkarını düşünmeyi ifade eden bencillik de denilebilir. İnsanın kendisini yenileme sorumluluğu çerçevesinde, kendine yönelik harekete geçmesi ve davranışları üzerinde çeşitli değerlendirmeler yapması onu bulunduğu konumdan daha ileri bir konuma taşıyacaktır.

978-625-7914-00-0